

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL

XXXII

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XXXII

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL

XXXII

Budapesti Történeti Múzeum

Budapest, 2004–2005

A könyv megjelenését támogatták:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Nemzeti Kulturális Alapprogram

A szerkesztőbizottság tagjai:

BODÓ SÁNDOR
BASICS BEATRIX
F. DÓZSA KATALIN
GYÁNI GÁBOR
KUBINYI ANDRÁS
F. ROMHÁNYI BEATRIX
SIPOS ANDRÁS
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

Szerkesztette:

F. ROMHÁNYI BEATRIX

Lektorálta:

BASICS BEATRIX
BÉKÉSI ÉVA
GÁL ÉVA
GYÁNI GÁBOR
KUBINYI ANDRÁS
LENKEFI FERENC
L. NAGY ZSUZSA

Minden jog fenntartva

© Budapesti Történeti Múzeum

Kiadta a Budapesti Történeti Múzeum

Felelős kiadó: Bodó Sándor főigazgató

Műszaki szerkesztő: Kardos András

Nyomdai előkészítés: Archaeolingua Alapítvány és Kiadó

Felelős vezető: Jerem Erzsébet

Nyomdai kivitelezés: Aduprint Nyomda és Kiadó Kft.

ISSN 0238-5597

Tartalom

Rostás Péter

A kiscelli trinitárius kolostor átalakítása katonai célra (1784–1806) 7

Létay Miklós

Gróf Zichy Miklós halotti emlékműve 67

Székely Zoltán

Egy félbe maradt Pest-Buda mappa a reformkorból

Adalékok Hofbauer Nepomuk János Pest-Buda vedutáihoz 79

S. Cserey Éva

Az első pesti „Porcellán festészeti Intézet”

Az 1800-as évek feledésbe merült Pest-Budai kályhás mesterei 91

Szívós Erika

Budapest mint képzőművészeti központ a XIX–XX. század fordulóján 115

Mészáros Borbála

A helyi sajtó szerepe a főváros környékén

Kispest–Szentlőrinc 1895–1918 137

Schweitzer Gábor

A fővárosi törvényhatósági bizottság újrászervezése 1920-ban 159

Nagy Ágnes

Városnegyedek életciklusa – lakáelosztás – társadalmi rétegződés 179

Szemző Hanna

Balesetek és társadalmi szabályozás Budapesten

a XIX–XX. század fordulóján 215

Kis Péter – Petrik Iván

Budapest középkori történetére vonatkozó források

összegyűjtésének évszázados múltja 235

Holl Imre

Művelődéstörténet – középkori régészet és az első kiállítás 261

Kókay György

Dokumentumok a volt királyi palota

északi bővítésének előzményeiről 275

Rostás Péter

A KISCELLI TRINITÁRIUS KOLOSTOR ÁTALAKÍTÁSA KATONAI CÉLRA (1784–1806)*

II. József 1783. február 25-i udvari dekrétumával feloszlatta a trinitárius rend osztrák tartományának minden létesítményét.¹ Miután 1784 februárjában e rendeletet a kiscelli trinitáriusoknál is foganatosították, a kolostorépület és a templom hasznosítására ez év során többféle elképzelés született, végül azonban az uralkodó hadi használatra jelölte ki a volt kolostort.

A császár 1784. augusztus 21-i rescriptumában felszólította a Magyar Királyi Udvari Kamarát és a Helytartótanácsot, hogy „az épület lebontásának elkerülése érdekében” közösen vizsgálják meg, alkalmas-e arra, hogy a Vallásalaptól gabona tárolására ideiglenesen bérbe vegyék, s ha igen, milyen összegű lenne a bérleti díj. A Helytartótanácson belül az egyházi javak gazdálkodási osztálya² foglalkozott az ügygel. A Helytartótanács szeptember 21-én Szily Józsefet, Pest vármegye alispánját, a Kamara pedig Zichy Ferenc grófot delegálta abba a közös bizottságba, amely helyszíni szemlét követően, október 23-án tett jelentést.³ A jelentéstevő Szily szerint gabona tárolására a melléképületekben lévő istállók és kocsiszínek fölötti helyiségek, a főépületben pedig az alsó szinten az egykori könyvtár és a refektórium volt elsősorban alkalmas. Utóbbiakban összesen 1500 pozsonyi mérő gabona lett volna elhelyezhető. Mivel a bizottság 10 mérő (620,8 liter) gabonát számolt egy négyszögöl területre, a két helyiség együttes nagysága 150 négyszögöl (quadrat orgya) volt. A felső szinten az egykori oratórium helyiségét találták raktározási célra megfelelőnek. Ennek területe a bizottság felmérése szerint ugyancsak 150 négyszögöl.⁴

E termék alkalmasságát gabona tárolására az adta, hogy ezekben volt kőpadló. A könyvtárban „négyszögű kövekből álló padlózat”, az oratóriumban „apró négy-

* A dolgozat elkészítésében nyújtott nagy segítségéért e helyütt szeretnék köszönetet mondani Gál Évának és Lenkefi Ferencnek, valamint Karl Rossának.

¹ WINNER 1967. 189. A trinitárius rend feloszlataásáról számos eltérő adat van forgalomban. Carl GABER 1783. november 21-ét adja meg a feloszlataás dátumának (GABER 1828. 31.), Richard von KRALIK és FALLENBÜCHL Ferenc november 20-át (KRALIK 86; FALLENBÜCHL 1940. 53.), PÁLVÖLGYI Endre pedig Heimbucher nyomán II. Józsefnek egy 1783. március 17-i rendeletéhez köti a rend felszámolását (PÁLVÖLGYI 1961. 347.).

² A departamentum ecclesiasticum oeconomicum bonorum 1784. augusztus 27-i, majd szeptember 3-i ülésén, a kamarai tanács pedig szeptember 7-i ülésén foglalkozott a kiscelli kolostor esetleges magtári bérbevételéről. MOL, C 72, 1783/1784, F. 100, pos.3–6.

³ MOL, C72, 1783/1784, F. 100, pos. 3–6. A jelentés a helytartótanácsi Departamentum ecclesiasticum oeconomicum bonorum november 4-i ülésjegyzőkönyvében maradt fenn.

⁴ „In aedifici inferiori tractu pro usu tali applicari possent duo majora cubilia, quorum in uno fundum Bibliotheca asservatur, et est quadratis lapidibus tabulatum, aliud vero refectorium dictum, que ambo

szögű darabokból [azaz töredék kődarabokból – R. P.] álló padozat” volt.⁵ A jelentés szerint e helyiségeken kívül gabona tárolására szükség esetén még az emeleti folyosó lett volna igénybe vehető, melynek padlózata kelheimi mészkő lapokból állt („quadratis ex toto lapidibus/vulgo kellhammer blatten dictis/expositus”) [itt minden bizonytalansággal a ma is látható 40x40 cm nagyságú lapokról van szó – R. P.], s összesen 1200 négyszögöl területű. Mindösszesen, azonnali kisebb, és későbbi nagyobb költségű átalakításokkal az egész kolostorépületben 26 000 pozsonyi mérő (1 614 080 liter) gabona tárolására látott módot a bizottság, és ennek alapján, mérőnként két dénárral számolva, a kamarai kiküldött, Zichy Ferenc szerint a Vallásalapnak fizetett éves bérleti díj reális összege 520 forint lehetett volna.

A kolostort azonban mégsem magtárként hasznosították. II. József 1784. október 8-án elrendelte, hogy amennyiben lehetséges, minden katonai ezred igyekezzen városokban szálláshelyet találni, és ehhez az állomáshelye környezetében lévő üres épületeket vegye számba.⁶ Párhuzamosan a fenti bizottság vizsgálatával, II. József 1784 őszi, budai látogatása alkalmával egyrészt a budai várbeli ingatlanügyekről tájékozódott, másrészt meglátogatta a kiscelli kolostort is, hogy dönthesse az épület további sorsáról. 1784. október 10-én Schackmin lovassági tábornokkal, a Magyarországi Főhadparancsnokság vezénylőjével sajátkezű utasításban (Hand Billet) tudatta ingatlan-átalakítási elképzeléseit. Ferdinánd főherceg ezredének várbeli elhelyezése érdekében több itteni épület kiürítésére adott utasítást, s emellett tudatta, hogy a kiscelli trinitárius kolostort katonai kórházzá kívánja átalakítani, de úgy, hogy a „kert” – nyilván a kolostorépületet övező szőlők – használata a Vallásalap kezelésében

reciperent circiter metretas 1500”. A jelentésben szereplő öl nagysága nehezen határozható meg, hiszen, habár a könyvtár és a refektórium termei nem lokalizálhatók biztosan, de a templomtérhez az emeleten északról csatlakozó oratórium terme adott, mérete mintegy 113 m². Így viszont a 150 négyszögölös nagyság ennek a 113 m²-nek felel meg, ami 86–88 cm-es ölt jelentene, viszont ilyen nem ismer a mértékegységek története. A legközelebb ezekhez a számokhoz a bécsi rőf nagysága áll, amelyet ritkábban ugyan, de hívtak ölnek. Ha azonban ezt alkalmazták, akkor az oratórium nagyságát valamely okból csak 91 m²-esre vették. A latin orgia (öl) elnevezés rőf értelmű használatára ld: BOGDÁN 1990. 189.

Némileg tehát módosítani kell Pálvölgyi Endre megállapításait, aki ugyanezen iratok feldolgozásával arra a következtetésre jutott, hogy a valamikori kolostori könyvtár és a refektórium, melyek Pálvölgyi szerint a nyugati szárny földszintjén voltak, együttes nagysága 539,49 m² volt. A szöveg ugyanis azt nem mondja, hogy a nyugati traktusban, csak azt, hogy a földszinten. Bertalan Vilmos a nyugati traktus déli részének keresztszárny felé eső helyiségében, ahol stukkó díszíti a mennyezetet (ma a múzeum könyvtára) sejtette a kolostor első refektóriumát, ahonnan ez Bertalan szerint a keleti szárnyba került volna annak megépülte után. (BERTALAN 1942. 15, 24.)

Nem egészen pontos továbbá Pálvölgyinek az a megállapítása sem, hogy a „könyvtár padlója négyszögletes kőlapokkal, ún. kelheimi lapokkal volt borítva”, ugyanis kelheimi köveket csak az emeleti folyosón említ a jelentés (ld. 5. jegyzetet!), amelynek keleti szárnyában ma is látható ez a padlóborítás. (PÁLVÖLGYI 1961. 347.)

⁵ „In superiori tractu a tergo Ecclesiae est amplum cubile, aurea Religiosorum oratorium, assulatibus quadratis pavimentum, recipererque metretas 1500.”

⁶ VELLADICS 1997. 346.

maradjon.⁷ II. József elrendelte, hogy az átalakítás terveit és költségvetését Tallherr Józseffel, a Kamara nemrég kinevezett első építészével⁸ készíttessék el, és minderről az Udvari Haditanácsot is értesítsék.⁹ Ezek elkészítésére azonban minden valószínűség szerint nem került sor, mivel II. József már öt nappal később, 1784. október 15-i újabb Hand Billet-ben 12 pontba szedve tudatta Schackminnal a további várbeli átalakítási terveit, illetve megváltozott elképzelését a kiscelli épülettel kapcsolatban.¹⁰ A 4. pont szerint a várbeli, a herceg Esterházy Miklós (33.) gyalogezred által használt kaszárnyákat és hadi kórházat a hivatalnokok jobb elhelyezése érdekében a budai magisztrátusnak kell átengedni, amiért cserébe az önkormányzatnak a Vízi-, a Rác- vagy a Krisztinavárosban¹¹ kell megfelelő elhelyezést biztosítani a katonák részére. Az uralkodó szerint a várbeli katonai kórház¹² helyett a legjobb csereépület a rövidesen feloszlatásra kerülő vízivárosi ferences kolostor lenne a Bomba (ma Batthyány) téren, amennyiben a part magasságát annyira megemelnék, hogy az árvizekkel szemben védett legyen az épület.¹³

A 11. pont szerint a kiscelli kolostorépületet, ha a városnak nem kell általános polgári kórház céljára, akkor a hadsereg vehetné át. A császár becslése szerint két század férhetne el benne tisztekkel együtt. Így beszállásolható lenne a Duna túlszárnyán állomásozó két Esterházy Miklós-század, amelyek biztosíthatnák az őrséget az óbudai katonai ruharaktárnál (a volt Zichy-kastély és melléképületei), valamint esetleg még más állomásponatokon is könnyítést jelenthetnének a budai helyőrség számára. Ebben az esetben lőszerraktárak lennének létesíthetők a kolostor közelében, melyekbe a budai vár Bécsi kapujánál felszámolásra kerülő lőszertornyok tartalma áttelepíthető lenne, s ezek őrzését is elláthatná a kolostorba telepített két század. A lőszerraktárak telepítése érdekében az uralkodó egy vagy két szőlő megvásárlását tartotta szükségesnek.

A Haditanács megjegyzése e tervekhez:¹⁴ a kiscelli kolostor sorsáról akkor döntenek véglegesen, ha megtörtént a várbeli Esterházy-század kitelepítése. A kiscelli épület mindenesetre a helyszíni szemrevétele alapján biztosan elegendő két század

⁷ G.C. 1784-16-802. A kolostorra vonatkozó mondat: „Auch will ich zum Militar Spital das Kloster der Extrinitarier jedoch dergestalt bestimmen, daß die Benützung des Gartens dem geistlichen Fundo verbleibe.”

⁸ Tallherrt a kamarai főépítész Franz Anton Hillebrandt még 1784. április 8-án a trinitárius kolostor iskola céljára való átalakítási terveinek elkészítésével bízta meg (KELÉNYI 1978. 148–149). Tallherről: EMBER 1945. 347; KAPOSSY 1924. 600–604; KELÉNYI 1978. 144–157.

⁹ G.C. 1784-16-802. Az október 10-i Hand Billet versóján a császár pótlólagos utasítása olvasható: „Da ich eben das Trinitarier Kloster selbst angesehen, und darin die Eintheilung, wie solches zum Militar Spital zu adaptiren wäre, dem kammeral Ingenieur Dallher (sic!) angegeben habe, so werden Sie Plans und Überschläge von diesen verfertigen laßen und Mir einschicken”.

¹⁰ HKR 1784, Protokoll Dep. G. 2931., illetve G.C. 1784-16-802.

¹¹ A szövegben nyilvánvaló elírás következtében „Katharinenstadt” szerepel.

¹² A kórház a Budai Várbeli domonkosrendi Szent Miklós kolostorral szemben 1747-től működött. (ENGLÄNDERNÉ 1930. 55.; illetve RUPP 1868. 178).

¹³ Az épületet végül a betegápoló erzsébet apácák kapták, a ferencesek pedig az országúti (ma: Margit körút) volt ágostonrendi kolostorba költöztek át.

¹⁴ HKR Protokoll, Dep. G. 2934.

elszállásolására.¹⁵ A kiscelli kolostor környékét ugyanakkor a Haditanács nagyon alkalmasnak találta arra, hogy oda helyezték ki a Bécsi kapunál lévő löszertorony állományát.

A Magyarországi Főhadparancsnokság 1784. október 24-én tudatta a Budai Műszaki és Erődítési Igazgatósággal a császári akaratot, és megbízta egyúttal az épület felmérési rajzának és a laktanyává alakítás költségvetésének elkészítésével. Ludwig de la Rogne Rabaný alezredes a műszaki igazgatóság vezetője, 1784. október 27-én a budai városi tanácshoz fordult azzal a kéréssel, hogy nyilatkozzanak arról, kívánják-e a kiscelli kolostort általános polgári kórháznak használni.¹⁶ Rabaný tisztáznia akarta ezt a kérdést, mielőtt az átalakítási terveket és a költségvetést elkészítette volna. A magisztrátus azonban nem sietett elosztatni az épülettel kapcsolatos kétségeket, és – amint ez Rabanýnak a Főhadparancsnoksághoz írt leveléből kiderül – a Műszaki Igazgatósággal lekezelően, Rabaný-val pedig egyszerű magánemberként bántak, és nem méltatták válaszra. A mérnök alezredes ezért a Főhadparancsnokságot kérte, hogy a Helytartótanács közbenjárásával eszközöljék ki a városi tanács egyértelmű állásfoglalását a kiscelli épület hasznosításával kapcsolatban.¹⁷ A Főhadparancsnokság 1784. november 10-én kérte a Helytartótanácsot, hogy szerezze be a budai tanács végleges válaszát.¹⁸

A kiscelli kolostor átalakítási lehetőségei között szereplő kórházi hasznosításról a Helytartótanács 1784. december 6-i átirata tudatta a Haditanáccsal, hogy a budai magisztrátus az épületet nem fogadta el. A város által kiadott, s a Helytartótanácsból az Udvari Haditanácshoz közvetített nyilatkozatból kiderül, az szólt a kolostor ellen, hogy túl messze van Budától, így sokba kerülne és nehézkes lenne a betegek odaszállítására.¹⁹ A Főhadparancsnokság december 21-én utasította a budai Műszaki Igazgatóságot, hogy a Helytartótanács átirata alapján elkészítheti a kiscelli kolostor, valamint a löszerraktár-barakkok átalakítási tervét és költségvetését.²⁰

Mivel Buda visszautasította az uralkodói felajánlást, II. József 1785. január 3-i leiratában elrendelte a kolostor katonai tulajdonba vételét, valamint a kolostor melletti, kamarai kézben lévő fogadó (Traubenwirthhaus) átadását a hadsereg számára.²¹ A tényleges átalakítási munkákkal azonban néhány hónapot várni kellett, ugyanis egy

¹⁵ Ez 354 embert jelentett.

¹⁶ G.C. 1784-16-822.

¹⁷ G.C.1784-16-822.

¹⁸ G.C.1784-16-822.

¹⁹ HKR 1785, Dep. G 16–20., illetve G.C. 1784-16-822. Az uralkodónak a budai polgári kórház (a régi, lebontott Szent János kórház az Országúton, ma Margit körút) bővítésére, a meglévő épület emelet-ráépítésére vonatkozó másik javaslatára az önkormányzat kifejtette, hogy nemhogy erre nincs pénz, de a meglévő intézmény egyszerű működtetése is súlyos problémát okoz, az orvosok a kórház számára már így is fele fizetésért dolgoznak, s az intézménynek 550 forint 29 krajcár tartozása halmozódott fel a patikussal szemben. Ezért azt kérte a magisztrátus, hogy valamelyik budai alapítványból (melyek összértéke 33 600 forint volt) juttassanak támogatást ennek az intézménynek. A koroda egyébként már évek óta igen viszontagságos anyagi helyzetben működött (Ld. ENGLÄNDERNÉ 1930. 81.)

²⁰ G.C.1784-16-822.

²¹ HKR 1785, Dep. G. 16–91. és Protokoll Dep. G. 114. A kolostortól délre eső, ma is álló, egykori fogadó léte egybevág a zárandokhelyről eddig tudott adattal, mely szerint a búcsúsok száma meghaladta

1784. október 27-i resolutio elrendelte, hogy, mivel a rendkívüli kiadásokra nem áll rendelkezésre elegendő pénz, ezért csak a már megkezdett, illetve az állagmegóvási szempontból elengedhetetlen munkákat lehet folytatni, s egyebeknek csupán a tervezését lehet elkezdeni.²²

1785 januárjában egyrészt az épületért a Vallásalpnak fizetendő megváltás összegének megállapítási és az épület fizikai átvételének procedúrája kezdődött meg, másrészt a kolostor és a mellette lévő fogadó átalakításának, valamint az új lőszerraktárak első tervváltozatai készültek el.

Átadás-átvétel és a Vallásalaptól való megváltás 1785-ben

1785. január 3-án gróf Pálffy Károly, a Magyar Udvari Kancellária vezetője jelezte a Haditanácsnak, hogy az Udvari Kamarával egyetértésben hamarosan nyilatkozni fognak az épület becsértékére vonatkozóan.²³

Január 28-án a budai Műszaki és Erődítési Igazgatóság a budai Kerületi Tüzérségi Igazgatóság (Artillerie Distrikt Direktion) bevonásával szerződést kötött két budai polgár tulajdonában lévő szőlő megvételéről.²⁴

Február 4-én Rabaný sürgette a Főhadparancsnokságot, hogy történjen meg a kiscelli kolostornak az Udvari Kamarától való átvétele, amire február 9-én azt a választ kapta, hogy az átvétel addig nem történik meg, amíg az átalakítási munkák megkezdéséről nem érkezik parancs.²⁵

Február 15-én a Magyar Udvari Kamara arról értesítette a Magyarországi Főhadparancsnokságot, hogy parancs érkezett arra, hogy a Hadsereg a vízivárosi feloszlatott ferences kolostort vegye át, és katonai kórháznak rendezze be, valamint, hogy a kiscelli volt trinitárius kolostort és a mellette fekvő kamarai fogadóépületet is vegye át. A Magyarországi Főhadparancsnokság február 23-i válaszában jelezte, hogy az előbbi a Helytartótanács tudomására hozza, utóbbival, azaz a kiscelli épülettel kapcsolatban azonban Budára még nem érkezett felsőbb utasítás.

Eközben februárban tisztázódott, hogy az Óbudai Ruházati Bizottság nem kívánja a kiscelli kolostort ruharaktározás céljára igénybe venni.²⁶ Az Udvari Haditanács február 16-án utasította a Főhadparancsnokságot, hogy állapodjon meg a Helytartótanáccsal a Duna túlsaján állomásozó két Esterházy-század Kiscellbe telepítéséről és

évente a 10 000 főt. Ld. NÉMETHY 1880. 113.; BERTALAN 1942. 73. (15. jegyzet), illetve: VÁLYI 1799. 577. A Bertalan Vilmos által még nem azonosított és lokalizált fogadóépületet (BERTALAN 1942. 19.) a feloszlatáskor 2083 forintra becsülték.

²² HKR 1784, Protokoll, Dep. G. 3002.

²³ HKR 1785, G. 16–20.

²⁴ A két budai eladó: Adam Bauer (287,5 négyszögöl 100 forintért) és Georg Müller (362,5 négyszögöl, 120 forintért). A szerződést március 19-én hagyta jóvá a Haditanács. (GHA, 1785, 14–21).

²⁵ G.C. 1785, Protocollum, 1,103.

²⁶ G.C. 1785, Protocollum, 1,142. Február 7-én a Helytartótanács kérdést intézett a Főhadparancsnoksághoz, hogy az Óbudai Ruházati Raktár nem tudná-e használni a kiscelli kaszárnyát, mire a Főhadparancsnokság a kérdést 23-án továbbította a ruharaktárnak, amely 28-án nemleges választ adott. A Helytartótanácsot erről március 5-én értesítették.

a kolostor közelében felépítendő két barakk ügyében. A Főhadparancsnokság erre azt a választ adta február 26-án, hogy a kolostorépület ügyében még várni kell a Helytartótanács nyilatkozatára, de a barakkok építésére már utasítást adtak.²⁷ A Helytartótanács február 28-án – immár a legfelsőbb rendelkezés birtokában – nyilatkozott arról, hogy a kiscelli kolostorépület a hozzá tartozó kamarai fogadóval a katonaságnak átadható. Március 5-én a Főhadparancsnokság a budai Várparancsnokságot utasította, hogy az Esterházy-ezred (33.) ezredesével, Sztáray Antal gróffal és Rabaný-val az átvételt mielőbb bonyolítsák le.²⁸

A Helytartótanács 1785. március 21-én terjesztette a Főhadparancsnokság elé a kolostor átadás-átvételének lebonyolítására vonatkozó „iránymutatását” („Richtschnur”). E szerint az ügybe be kellett vonni Majthényi Imrét, a Budai Kerület tartományi biztosát (Prov. Commissarius des Ofner Districts), akit a tartomány nevezett ki (von Seite des Provincialis ernennet), az óbudai prefektust mint kamarai megbízottat, valamint gróf Sztáray ezredest a katonaság részéről. A Helytartótanács azt is kikötötte, hogy először csak a kolostorépület és a kamarai fogadó átadása történjék meg, a templomé azonban ne, mert ebben még az oltárokat, padokat, az orgonaszekrényt, a harangokat és egyéb berendezési tárgyakat tárolják, és ezeknek elárverezésére csak április 15-én, a közeli plébániatemplomban fog sor kerülni, mely után megejtik majd a templom felszenteltségének megszüntetését (Entweihung), és ezután április 24-én történhet majd meg ennek átadása. A Helytartótanács azt is feltételül szabta, hogy az átadási bizottság állapítsa meg a Vallásalapnak fizetendő kártérítés összegét is, melynek alapjául a feloszlatai akták szolgálnak.²⁹

A Főhadparancsnokság a Helytartótanács levelét március 26-án továbbította a Várparancsnokságnak azzal, hogy az átadás napjáról állapodjanak meg a felek és a jegyzőkönyv két példányát juttassák el a Főhadparancsnokságnak.³⁰

Április 2-án a Főhadparancsnokság kérte a Helytartótanácsot, hogy nyilatkozzon arról, mekkora kártérítési összeg járna a Vallásalapnak a pozsonyi és a kiscelli trinitárius kolostorokért.³¹

A Főhadparancsnoksághoz 1785. április 27-i dátummal küldte be a budai Várparancsnokság az átadási bizonylatot (Übernahms Instrument) a kolostorépület értékbecslésével együtt.³²

A Magyarországi Főhadparancsnokság április 30-án továbbküldte Bécsbe az Udvari Haditanácsnak az átadási bizonylatot és az értékbecslést, s jelezték, hogy a Helytartótanács arra vonatkozó nyilatkozatát, hogy mekkora jóvátétel (Bonification) jár a Vallásalapnak, később, pótlólag fogják elküldeni. A Haditanács május 7-i leiratában sokallta az értékbecslés összegét.³³ A Magyarországi Főhadparancsnokság május

²⁷ G.C. 1785, Protocollum, 1,145.

²⁸ G.C. 1785-16-135.

²⁹ G.C. 1785-16-189

³⁰ G.C. 1785-16-189.

³¹ G.C. 1785, Protocollum, 1,244.

³² G.C. 1785, Protocollum, 1,330.

³³ HKR 1785, Dep. G., Protokoll 1434. Az ekkor szóban forgó megváltási díj nagyságáról nincsen adatunk.

14-én jelentette, hogy a Helytartótanáctól ismételten kérte, nyilatkozzon a Vallásalapnak nyújtandó jóvátétel összegéről.³⁴ A Helytartótanács a Vallásalapnak fizetendő megváltás összegét 52 805 forint 53 krajcárban jelölte meg.

A Magyar Királyi Udvari Kancellária május 10-én jelezte a Haditanácsnak, hogy a Vallásalapot nem lehet a kiscelli kolostor berendezésének költségével terhelni, sokkal inkább kártalanítás jár részére, amely mértékének megállapítására a kancellária értékbecslést rendelt el, amit majd megküldenek egyeztetés céljából a Haditanácsnak.³⁵ A Haditanács erre június 1-én kelt válaszában közölte a Kancelláriával, hogy a katonai célú átalakítást az uralkodó rendelte el, ezért a császár döntésén múlik a fizetendő megváltás összege, melynek kalkulációjához a Magyarországi Főhadparancsnokság és a Helytartótanács együttműködése szükséges. Ezt június 4-én küldték Bécsbe, ám mivel az összeget a Haditanács még mindig túl magasnak találta, császári döntésért folyamodtak.³⁶ Az 1785. június 11-én kelt resolutio a fizetendő megváltás összegéről úgy rendelkezett, hogy a vallásalapnak nem az egyes objektumok ún. belső értékét („nicht nach ihrem innerlichen Werth”) kell alapul venni, hanem azt, hogy az adott épület hasznosításából vagy eladásából milyen nyereséget tudna húzni a Vallásalap. A katonaságnak kaszánya céljára átadandó épületek esetében azt kellett tehát figyelembe venni, hogy az adott épületbe beszállásolni kívánt létszám után mennyi hálópénzt (Schlafkreuzer) kellene fizetni, majd ezt az összeget az épület átalakítási költségével kellett csökkenteni.³⁷ A Haditanács által ennek alapján kiszámított becserék 26 635 forint 48 ⅘ krajcár volt. A császár július 7-i resolutiójában azt a kérdést tette fel, hogy ez a becserék figyelembe vette-e a berendezési tárgyak (asztalok, padok, fogasok stb.) értékét, illetve arra hívta fel a figyelmet, hogy egy ilyen épületnél szükséges egy gondnok alkalmazása, lehetőleg egy harctéri szolgáltra alkalmatlan félrokkant altiszt, akinek éves fizetését szintén a megváltási díj terhére kell kalkulálni.³⁸ A vallásalapnak fizetendő megváltási díjnál a Magyarországon számítható kamatláb: 5% (az örökös tartományokban 4%) volt. A Vallásalapnak fizetendő megváltás összegére vonatkozóan végül az Udvari Haditanács Számvivősege (Hofkriegsräthliche Buchhalterey) készített július 11-i dátummal pontos számítást.³⁹ Ez voltaképpen egy táblázatos kimutatás, amely először számba veszi a legénységnek (örmesteri rangtól lefelé) járó hálópénzt (Schlafkreutz) és a tiszteknek járó kvartély egyenértéket (Quartier Aequivalent), majd az így kiszámított összeget tőkésítették, azaz kiszámították, hogy ez mekkora tőkének az 5%-a⁴⁰, végül ebből a tőkeösszegeből levonták az épület átalakítására és berendezésre költött összeget, továbbá levonták még az első évre számítható javítási költségek tőkésített összegét (azaz a javítási költséget mint 5%-ot

³⁴ HKR 1785, Dep. G., Protokoll 1541.

³⁵ HKR 1785, Dep. G., Protokoll 1626.

³⁶ HKR 1785, Dep. G., Protokoll 1788.

³⁷ HKR 1785, Dep. G., Protokoll 1939.

³⁸ HKR 1785, Dep. G., Protokoll 2053. A végső becseréket a gondnok éves fizetése 300 forinttal csökkentette.

³⁹ G.C. 1785-16-691.

⁴⁰ Ugyanezzel a tőkésítési eljárással számították ki 1786-ban a pálos rend birtokainak értékét: az éves jövedelem 90%-át vették úgy, mint a birtokok értékének 4,5%-át (ld. CSÁSZÁR 1901. 422.).

beszorozták hússzal), továbbá a kaszárnyafelügyelő éves díjának ugyanígy tőkésített összegét is levonták. Így jött ki végül a 23 635 forint 48 5/6 krajcáros, a Vallásalapnak fizetendő megváltási díj.⁴¹ A táblázatos kimutatásból megtudható, hogy a kaszárnyává alakított kiscelli kolostorban 15 tiszt, és őrmestertől lefelé 721 ember elhelyezésével számoltak.

A Helytartótanács a megváltási díj tisztázására október 4-én kérdéseket intézett a Főhadparancsnoksághoz. Egyrészt tudni akarta, hogy a templom és az egykori urasági fogadó is kaszárnyaként vagy csak raktárként fog-e szolgálni. Másrészt, hogy a számvivőség által kalkulált létszám tényleg hiánytalanul be fog-e költözni, főleg a tiszteknek járó pénz-egyenértékre való tekintettel. A Helytartótanács végül tudni akarta a megváltási díjat szintén módosító átalakítási költségeket is. November 2-i válaszában a Főhadparancsnokság kijelentette, hogy mind a templom, mind a fogadó épülete a legénység elhelyezését fogja szolgálni. A július 11-i, a számvivőség által használt adathoz képest ugyanakkor eltérően adták meg a beköltöző négy század összlétszámát: a szabadságolásokat is figyelembe véve összesen kb. 400 fő, ebből 4 százados, 4 fő- és 4 alhadnagy, valamint 2 zászlós. Az átalakítás költsége 22 258 forint 1/6 krajcár, amely azonban elképzelhető, hogy még növekedni fog.

A kiscelli kolostor átalakítási költségeit, valamint az új éleslőszerraktárak építését, az uralkodó április 5-i sajtókezű levele értelmében, a Várbeli Úri utcában lévő egykori Kamara-épület („Kammeral-Haus”, más néven parancsnoki épület, illetve „Burghausisches Haus”, a várbeli 45. számú ház, azaz a mai Úri utca 58.) elárverezéséből befolyt összegből fedezték.⁴² A licitációra június 13-án került sor magában a „kamaralis” házban,⁴³ s azt Jankovics Antal gróf vette meg 17 360 forintért.⁴⁴

⁴¹ A megváltási díj kiszámítási módját illetően egy általunk nem ismert 1785. július 12-i udvari reskriptum adott eligazítást (hivatkozik rá egy 1785. október 4-i helytartótanácsi levél, G.C. 1785-16-639), majd egy későbbi irat is tisztázza a kiszámítás módját: a Haditanács 1785. november 2-án küldött levele a Morvaországi és a Magyarországi Főhadparancsnokságnak (G.C. 1785-16-691).

⁴² KR 1785, Dep. G., Protokoll 1145. A Haditanács április 6-án utasította a Magyarországi Főhadparancsnokságot, hogy a budai Műszaki és Erődítési Igazgatóság tegye meg a szükséges intézkedéseket az árverés lebonyolítására. A Főhadparancsnokság április 13-án értesítette a császári döntésről a Magyar Udvari Kamarát és a budai Műszaki Igazgatóságot, és egyúttal megbízta ezeket a licitáció lebonyolításával és az abból majdan befolyó összegnek a budai hadikasszába való átutalásával (G.C. 1785-16-232).

⁴³ Az árverésre az épület leírásával felhívás jelent meg a Magyar Hírmondóban („Tudósítások”, 1785. május 28. 328.) és a Pressburger Zeitungban („Licitation”, 1785, No. 41., [p. 8.]).

⁴⁴ Rabaný alezredes június 14-én jelentette a budai Várparancsnokságnak, hogy az árverést a Magyar Udvari Kamara 1785. június 13-án megtartotta, és Jankovics gróf nevében Chaldi prokurátor ajánlotta a legtöbbet az egyébként 17 038 forint 11 krajcárra becsült épületért (G.C. 1785-16-384). 1785. július 14-én kelt az a resolutio, melynek értelmében az árverésből befolyt összeget a hadipénztárba kellett átutalni (HKR, 1785, Protokoll, G 2189). E tranzakciót, azaz a gróf Burghaus Otto- később Hadik-féle háznak a kiscelli épület átalakítására fordított elárverezését leírja Rupp Jakab is a helytartótanácsi és kamarai iratanyag alapján (Rupp 1868, 150–151.).

Az átalakítás menete 1785-ben

Az új lőszerraktárak, valamint a kolostor és a fogadó átalakítási terveit Ludwig de la Rogne Rabaný mérnök alezredes, a budai Műszaki és Erődítési Igazgatóság vezetője⁴⁵ készítette Esterházy Miklós gyalogos (33.) regimentje ezredesének, gróf Sztáray Antalnak a használatbavételre vonatkozó instrukciói alapján. Az első tervváltozatokat 1785. január 31-én küldte Rabaný a Magyarországi Főhadparancsnokságnak, amely ezeket február 5-én továbbküldte a Haditanácsnak. E tervlapok nem maradtak fenn, csak annyit tudunk, hogy készült a kolostor földszintjéről és emeletéről is felmérési rajz, valamint ezekről külön átalakítási terv és költségvetés, továbbá a korábbi fogadónak őrházzá építéséhez egy átalakítási terv és költségvetés. Az egykori uradalmi fogadó épületét az új lőszerraktárak őrzésére szánták. E raktárbarakkok tervét, melynek mintája a prágai Lőrinc-hegyi lőszerraktár volt, szintén megküldték az előzetes költségvetéssel együtt. A terveket a Haditanács február 16-án továbbította a Műszaki és Erődítési Főhivatalnak (Genie und Fortifications Hauptamt) véleményezésre és jóváhagyásra, és egyben utasította a Magyarországi Főhadparancsnokságot, hogy a tervekről egyeztessen a Helytartótanáccsal.⁴⁶

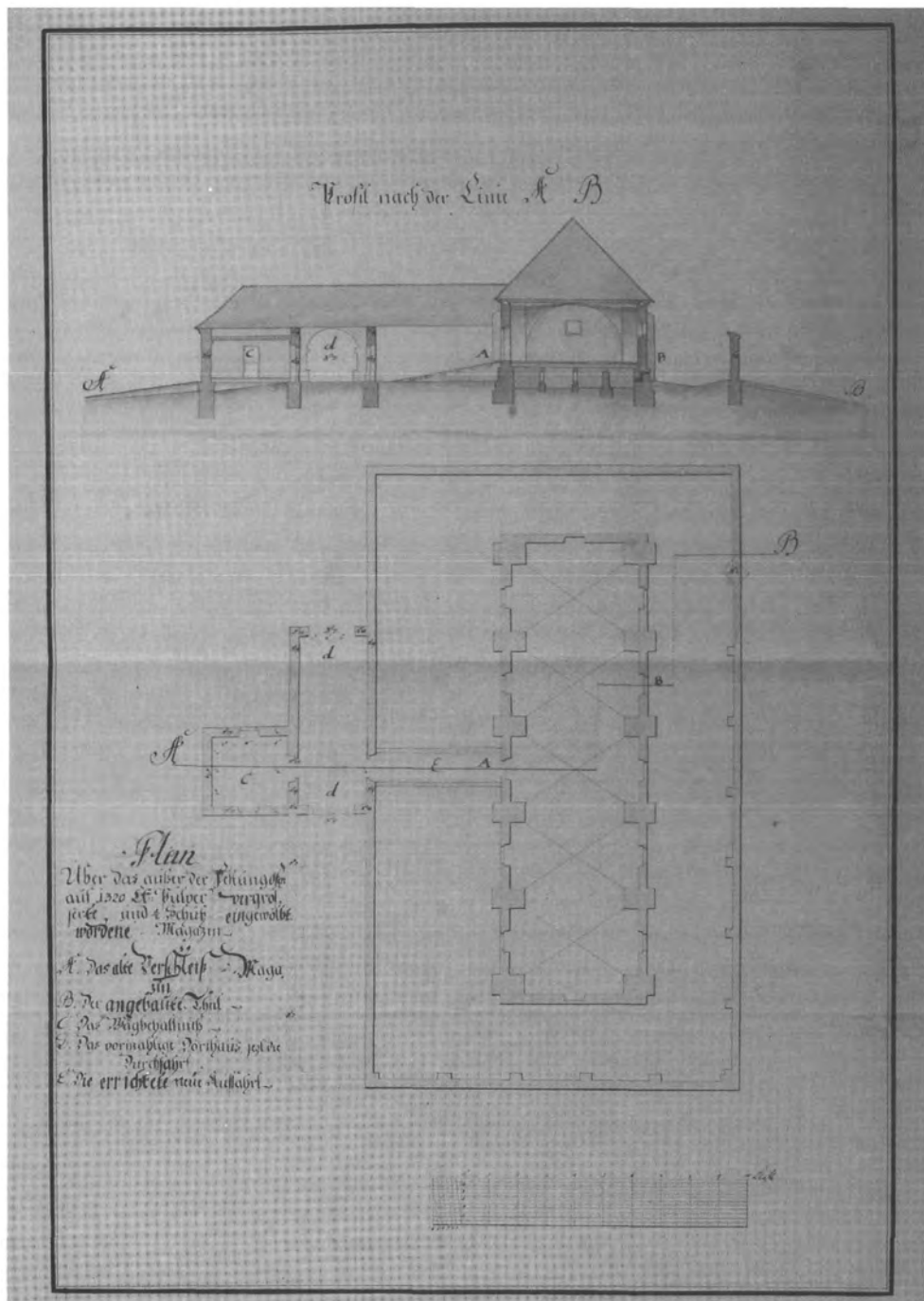
A Műszaki és Erődítési Főhivatal vezetője, Pellegrini gróf március 11-én a kiscelli kolostor átalakítási terveivel fűzött véleményét megküldte az Udvari Haditanácsnak.⁴⁷ Ebben kifejtette, hogy az épületben az átalakítási tervek szerint nem több mint 64 duplaágy helyezhető el, ami ágyhelyenként négy emberrel számolva a kolostorépület két szintjére nézve azt jelentette, hogy összesen maximum 256 katona lett volna bekvártélyozható. Ugyanakkor – tudjuk meg Pellegrini leveléből – egy század az őrmesteri rangtól lefelé, a szállásmesterek nélkül 177 emberből áll, azaz két századból álló osztály esetén legalább 354 közlegény számára kell fekhelyet biztosítani. Ebben a számban ráadásul nincsenek benne az asszonyok és gyerekek, akik a katonákkal szintén a laktanyában laktak, és nincs benne az asztalok és padok számára szükséges hely sem, egyszóval Pellegrini szerint az általa véleményezett átalakítási terv megvalósításával nem lenne elegendő hely a két Esterházy Miklós-század számára.

Pellegrini azt is szóvá tette, hogy a terv szerint mindkét szinten csak egy kis konyha lenne, hogy az őrszobába csak egy három vagy négy férőhelyes priccs és egy kis asztal férne, hogy egyáltalán nincs fogda az épületben és a raktárak túl szűkek. A Műszaki Főhivatal ezért új beosztású terv kidolgozását tartotta szükségesnek.

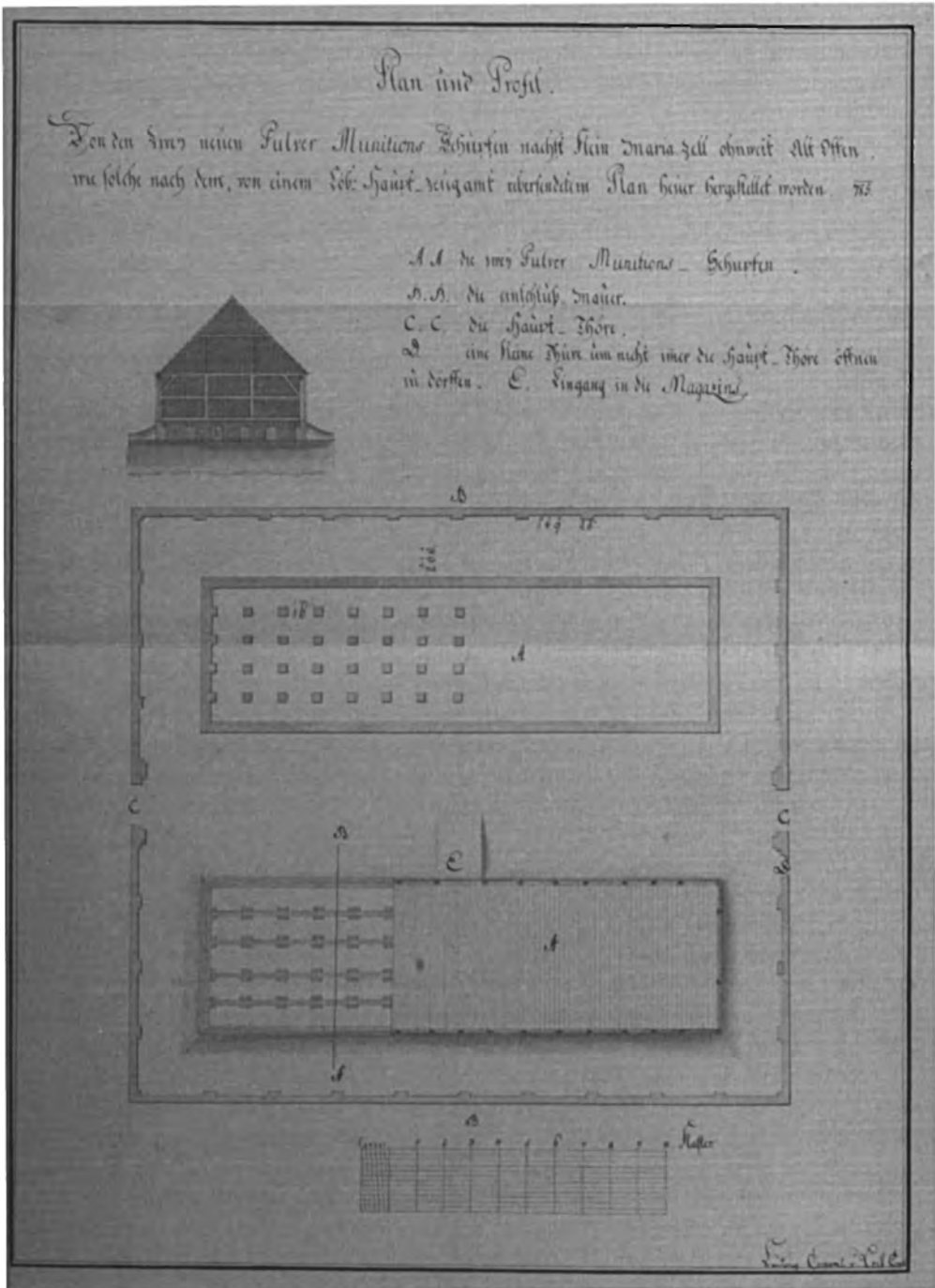
⁴⁵ HKR, 1785, G. 16–91. Ludwig de la Rogne Rabaný (neve sok helyen így szerepel: Rabanj) egy 1806-ban készített katonai névjegyzék szerint Montpellierben, Franciaországban született 1757-ben. 1776-ban tüzér, 1778-ban tizedes és még ebben az évben Feuerwerker, 1782-ben alhadnagy, 1790-ben alezredes (itt bizonyára téves a jegyzék adata: Rabanýt már az 1785-ös iratváltásban is Obrist Lieutenant-nak, azaz alezredesnek nevezik), 1793-ban kapitány, 1796-ban százados. 1805-ben került a 3. Táborig Tüzérezredhez, ahol Major századosává lépett elő. (Kriegsarchiv, Karton Nr. 8126, „GFM Lieutenant Baron Rouvroy 3tes Feld Artillerie Regiment Muster Lista den groß und kleinen Staab das obigen(!) Regiment betreffend. dd. Musterplatz Olmütz den 2ten December 806.”)

⁴⁶ HKR 1785, Protokoll, Dep. G. 517.

⁴⁷ G.C. 1785-16-198.

A kiscelli löporbarakk terve, 1786. Készítette: Ludwig tizedes
 (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartensammlung, GVII, 1806-D-67)

A kiscelli löporbarakk terve, 1786. Készítette: Ludwig tizedes
(Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartensammlung, GVII, 1806-D-67)

A kamarai fogadóépület – amelyet istállóval és kocsiszínrel ellátott órháznak szántak – átalakításával kapcsolatban Pellegrininek csak apróbb észrevételei voltak, amelyeket közvetlenül a budai Műszaki Igazgatóságnak juttattak el. Ugyanígy a lőszer- és löporraktárak építésével kapcsolatban, melyek az évi építési költsége 10 000 forint volt, instruáltak már a budai Műszaki Igazgatóságot.

Az Udvari Haditanács március 19-én utasította a Főhadparancsnokságot a Műszaki és Erődítési Főhivatal észrevételei alapján annak kivizsgálására, hogy a kiscelli kaszárnya elegendő lesz-e a két század számára. Egyúttal engedélyezték a lőszer- és löporraktárak létesítéséhez a szőlők megvásárlását a 220 forintos vételáron. A budai Műszaki és Erődítési Igazgatóságnak március 30-án küldték vissza a terveket a Műszaki Főhivatal véleménye alapján való átdolgozásra.⁴⁸

Mivel a kiscelli hegyoldalra tervezett lőszerraktár-barakkok a budai Műszaki- és Erődítési Igazgatóság előrejelzése szerint május végére, a Bécsi kapunál lévő lőszer-torony evakuálásának időpontjára nem lehettek készen, és tekintetbe véve, hogy a kiscelli templom átalakításáról egyelőre még tervek sem születtek, a Magyarországi Főhadparancsnokság március 12-én engedélyt kért a Haditanácstól arra, hogy a lőszer ideiglenesen a kiscelli templom hatalmas, altemplomszerű kriptájában tárolják, mivel így csak 15 forint többlet fuvar költség keletkezne.⁴⁹ Erre március 23-án meg is kapták az engedélyt.⁵⁰ A Főhadparancsnokság április 21-én utasította a Budai Helyőrségi Kerületi Tüzér Parancsnokságot, hogy a budai löportorony tartalmát szállítsa át a kiscelli altemplomba. Ennek előkészítéseképpen az Udvari Kamara megbízta az óbudai kamarai prefektust, hogy haladéktalanul javíttassa ki a Kiscellbe vezető utat, hogy az éles lőszer biztonsággal odaszállíthassák.⁵¹

Április 1-én a Műszaki Főhivatal óvatosságra intette a budai Műszaki- és Erődítési Igazgatóságot két tervezett fallelbontással kapcsolatban a kolostorépület földszintjén és emeletén, valamint módosítást javasolt a fogadó átalakításával kapcsolatban is.⁵² Április 6-án a Rabaný által módosított és április 3-án a Főhadparancsnokságnak

⁴⁸ G.C. 1785-16-198.

⁴⁹ HKR, 1785, Protokoll, G 957.

⁵⁰ G.C. 1785, Protocollum, 1,241.

⁵¹ G.C. 1785, Protocollum, 1,311.

⁵² „[...]so will man weiters der Ofner Fortifications Direction gegenwärtig halten, daß bey Abbrechung des gemäuers sonderheitlich zu ebener Erde in dem mit N° 15 und im oberen Stockwerk in dem mit N° 41 bemerkten Theilen des Gebäuds all mögliche Vorsicht zu beobachten sey, ansonsten sehet man hieorts nicht ab, warum jener Raum nicht benützet werde, welche zu ebener Erde, und in dem Stockwerk an vorbesagte Numern bey der Stiege anstosset.” Feltételezhető, hogy mindkét szinten a templom szentélyéhez északról csatlakozó oratórium, illetve sekrestye előtti, a kolostor északnyugati sarkánál lévő helyiségeknek a kolostor folyosójával való összenyitásáról volt szó. A kérdést egyértelműen csak a tervlap ismeretében lehetne eldönteni, mindenesetre a mondat második felében említett lépcső és a ténylegesen végrehajtott átalakítások alapján ez tűnik a legvalószínűbb feltételezésnek. A fogadó átalakításánál a belső tér elosztását úgy javasolták megváltoztatni, hogy egy konyhának szánt helyiséget egy lakószobával cseréljenek meg, hogy a régi kéménybe mindegyik helyiségből elhúzható legyen a kémény, s így ne kelljen új, külső kéményt építeni. GHA 1785, 24–21.

megküldött terveket továbbküldték a Haditanácsnak, amely április 20-án ezeket továbbította a Műszaki Főhivatalnak.⁵³ Utóbbi április 30-án jelezte a Haditanácsnak, hogy Rabaný legújabb tervein továbbra is aggályosnak látja, hogy az épületben szintenként csak egy konyhával számol, az őrszobában megelégszik egy 10 láb hosszú priccselel, és az oratóriumban rabszobát [fogdát] tervez. Rabaný javaslatát, mely szerint az épületbe csak a városból kellene katonákat telepíteni, a hivatal – mint írták – csak akkor tudja mérlegelni, ha tudja, hogy ez pontosan hány főt jelent. A tervek-ből mindenestre kivehető volt, hogy emeletenként továbbra is csak 64 alvóhely lett volna kialakítható, ami a feleségeket és gyerekeket is tekintetbe véve kevésnek tűnt. A Műszaki Főhivatal ezért javasolta a templom átalakítását is.⁵⁴ A Haditanács május 2-án utasította a Magyarországi Főhadparancsnokságot, hogy küldjön ki Kiscellbe egy dandártábornokot, aki megállapítja, hogy pontosan milyen átalakítási intézkedések szükségeltetnek a kívánt létszám elhelyezésére. Május 9-én Rabanýt utasították a budai Várparancsnokság közvetítésével, hogy a kiküldött dandártábornok véleményének figyelembe vételével és a Sztáray gróffal való egyeztetést követően kezdjenek hozzá a kolostorépület megfelelő átalakításához. Május 31-én a budai Várparancsnokság megküldte a Magyarországi Főhadparancsnokságnak az újabb, közösen kidolgozott terveket és költségvetést azzal a megjegyzéssel, hogy, amennyiben a templomot is átalakítanák a kaszárnya céljaira, úgy összesen két divízió, azaz négy század számára lehetne megfelelő laktanyát létesíteni.⁵⁵ A Magyarországi Főhadparancsnokság az újabb átalakítási terveket és költségvetést június 4-én terjesztette be az Udvari Haditanácsnak.⁵⁶ Az Udvari Haditanács június 11-én úgy rendelkezett (és ezt a Főhadparancsnokság június 18-án a budai Műszaki Igazgatósághoz továbbította), hogy egyelőre ne kezdjenek hozzá az építkezéshez.⁵⁷ Mindazonáltal az építkezést már a május 9-i rendelkezésnek megfelelően időközben elkezdték, s a budai Műszaki Igazgatóság június 22-i jelentése szerint már félig el is készültek a tisztai szállással, a markotányos helyiségeivel és a latrinákkal, sőt, számla ellenében már 1000 forintot ki is utaltak az építőmesternek, akinek további követelése volt az addigi munkáért. A Főhadparancsnokság ebben a kényes helyzetben, amikor tehát már megkezdték az építkezést a Haditanács elkésett akarata ellenére, június 25-én hivatkozott a május 2-i Haditanács-parancsra, amely elrendelte az átalakítást, és kifejezte azt a véleményét, hogy a kolostor átalakítási munkái nem tűnnek további halasztást. Mindazonáltal az építkezést egyelőre felfüggesztették.⁵⁸ A Haditanács a június 4-én betervezett átalakítási terveket július 7-én a Műszaki Főhivatalhoz juttatta, és ezzel párhuzamosan újabb előterjesztést nyújtott be a császárhoz a kiscelli kaszárnya átalakításának folytatásával kapcsolatban.⁵⁹ Július 27-én császári rendelet mondta ki az építkezés folyta-

⁵³ G.C. 1785, Protocollum, 1,257, illetve HKR 1785, Dep. G., Protokoll 1223.

⁵⁴ HKR 1785, Dep. G., Protokoll 1382.

⁵⁵ G.C. 1785, Protocollum, 1,405.

⁵⁶ HKR 1785, Dep. G., Protokoll 1382.

⁵⁷ G.C. 1785, Protocollum, 1,425.

⁵⁸ G.C. 1785, Protocollum, 1,442.

⁵⁹ G.C. 1785, Protocollum, 1,479. Az előterjesztés tartalmát nem ismerjük, de nyilván az építkezés folytatását indítványozta.

tását, amelynek alapján Rabaný augusztus 1-én újraindította a munkálatot. Eközben a Műszaki Főhivatal július 30-i dátummal véleményezte a Sztáray gróf, Alvinczy tábornok és Rabaný által közösen módosított átalakítási terveket.⁶⁰ A tervek, mint már említettük, immár két divízió, azaz négy század elhelyezésére készültek, a templomter laktanya céljára való hasznosításával. E tervlapok sem maradtak fenn, így csak a Műszaki Főhivatal véleményéből vannak részletesebb ismereteink róluk. A terv az eddigi, a kolostorépületben elhelyezett 64 duplaágy mellett a templomban felállítandó 204 ágyat irányzott elő a legénység számára a tisztai szállás mellett 536 közlegény részére. A főhivatal kétségét fejezte ki, hogy ekkora befogadóképesség elegendő lenne négy század bekvártélyozására, hiszen a gyermekek és asszonyok elhelyezését is számításba kellett venni, továbbá emlékeztettek rá, hogy táborozás idején (zur Laagers-Zeit) további legénység elhelyezését kell megoldani a folyosókra helyezett szalmán. A főhivatal az ügyben legfelsőbb döntést tartott kívánatosnak. A Műszaki Főhivatal további észrevétele az volt, hogy a szállásmesterek és felcserek elhelyezése nincs feltüntetve a terveken, mert, habár két üres szobát jelez a terv, de ezek csak akkor jöhetnek számításba mint felcser- és szállásmester-szállások, ha ezeket kályhával és kéményekkel látnák el. Az új konyhákhoz azt a megjegyzést fűzték, hogy nagyon jó helyen vannak, de egy öllel meg kell hosszabbítani és 3 lábbal ki kell szélesíteni ezeket, hogy a tűzhelyek 5 láb szélesek lehessenek és hosszúságban is megfelelő nagyságúak legyenek a legénység és az asszonyok edényeinek. A kripta istentisztelet céljára való igénybevételével kapcsolatban figyelmeztettek, hogy ez olyan hideg, mint egy pince, és a forró nyári napokon az ide belépő legénységet a hirtelen nagy hőmérsékletváltozással betegség veszélyének teszik ki.

A Főhivatal a tisztai szállásnál „téli ablakokra” (azaz dupla ablakokra) kért 285 forint jóváhagyását felsőbb engedélyezéshez kötötte.

A Magyarországi Főhadparancsnokság a Műszaki Főhivatal véleményét augusztus 10-én továbbította a budai Várparancsnoksághoz azzal, hogy a budai Műszaki és Erődítési Igazgatóságon keresztül intézkedjen az írottak figyelembe vételéről, illetve, hogy a „téli ablakok” (azaz kettős ablakok) készítésénél az irányadó a minden egyéb kaszárnyára igaz elv, azaz, hogy a legénységnek elég tágas és az egészségét nem veszélyeztető helyiségeket kell kialakítani.

Rabaný augusztus 2-án öt vagy hatezer forint folyósítását kérte a budai hadi kaszárnyába a Magyarországi Főhadparancsnokságtól az építkezés folytatásához szükséges költségek fedezésére.⁶¹ A Főhadparancsnokság 1785. augusztus 4-én utasította a budai hadi kasszát, hogy a Magyar Udvari Kamarától a kamarai ház elárverezéséből befolyt összeg terhére utaljon ki a budai Műszaki Igazgatóság részére 5000 forintot.⁶² A következő 6000 forint kiutalását a budai Műszaki Igazgatóság részére október 29-én rendelte el a Főhadparancsnokság.⁶³

⁶⁰ G.C. 1785-16-491.

⁶¹ G.C. 1785-16-482.

⁶² G.C.1785-16-482. A Főhadparancsnokság arra az esetre, ha a kamarai ház vételára még nem érkezett volna be, a kurrens kasszából rendelte az 5000 forintot kifizetni.

⁶³ G.C. 1785-16-637.

Augusztus 22-én a budai Várparancsnokság jelezte a Főhadparancsnokságnak, hogy, mivel a kiscelli kolostor átépítése éppen csak megkezdődött, a gondnok személyének kijelölésével még várni lehet.⁶⁴

1785 végére a kiscelli trinitárius kolostor kaszárnyává alakítása még nem készült el, de egy december 6-i ülés – melyen a Helytartótanács és a Főhadparancsnokság képviselői az új katonai elhelyezési tervet (Dislocations Plan) tárgyalták meg – jegyzőkönyve szerint az épületben továbbra is négy Esterházy-gyalogezredből (33.) való század elhelyezésével számoltak.⁶⁵

1786: Az átalakítás befejezése és az Esterházy-századok bekvártélyozása

1786 tavaszán az épületbe még mindig nem költöztek be az Esterházy-gyalogezred (33.) századai. Sztáray Antal ezredes 1786. május 18-án jelentést küldött a Magyarországi Főhadparancsnokságnak, amelyben tételesen elsorolta azokat az akadályokat, melyek útjában álltak a Pesten állomásozó négy század Kiscellbe költözésének.⁶⁶ Először: némely tiszt lakás a földszintre került és ezért az egészségre ártalmas. Másodsor: túl kevés istállót alakítottak ki a négy század tisztjeinek, holott a lóval rendelkező tisztek fizetnek az istállókért. Harmadszor: a legénység nagy részét a templomtérben újonnan kialakított szobákban helyezték el, de mivel az új falak olyan nedvesek még, hogy az egészségre ártalmasak, ezért – így Sztáray – ebben az évben lehetetlen lesz beköltözni. Negyedszer: a markotányos (traiteur), azaz a fogadós számára nem gondoskodtak elegendő raktárhelyiségről, ami veszélyezteti a tisztek és a legénység mindenkori, piaci áron való hiánytalan ellátását. Ötödször: nem alakítottak ki mészárszéket, holott a kaszárnyában elhelyezendő több mint 400 ember naponta több mint 2 fontmázsa húst fogyaszt el, amelynek mindennapos beszerzése Óbudáról egyrészt a szolgálattétel rovására menne, másrészt télen egyébként is lehetetlen. Sztáray figyelmeztető jelentését követően Alvinczy báró Rabány-val kiment Kiscellbe, és helyszíni szemlét tartott az épületben. Erről a Főhadparancsnoksághoz eljuttatott, május 22-i jelentésében⁶⁷ leírja, hogy a falak nedvességét illetően Rabány azt a tájékoztatást adta, hogy az összes főfal még az előző évben készült, csak a válaszfalak ideiek, és jóllehet jelenleg éppen a stukkátor dolgozik rajtuk, de ez vékony

⁶⁴ G.C. 1785-16-522.

⁶⁵ A Ferdinand Ebhardt által összeállított ezredtörténet szerint 1785 tavaszán már elkészült a laktanyává alakítás és „[...] az ezredesi zászlóaljat a Vízivárosból oda [azaz Kiscellbe] helyezték.” (EBHARDT 1888, 147.) Bár Ebhardt nem látta el pontos jegyzetekkel munkáját, de levéltári forrásokból – egyebek között a kismartoni Esterházy-levéltárból – merítette információit. Ennek ellenére ezt a közlését fenntartásokkal fogadjuk, hiszen az általunk átnézett haditanácsi és műszaki főhivatali iratokban a pesti, Sztáray Antal parancsnoksága alatt álló század(ok) átköltöztetéséről van szó, s a vízivárosi Esterházy-egységek csak a Várból való leköltözés kapcsán kerülnek szóba. Szintűgy a Sztáray-féle század bekvártélyozására utal, hogy a kolostorépületből 1785 márciusában még el nem szállított ásványgyűjtemény ügyében a kamara a Helytartótanáccsal való levélváltásában Sztáray Antal gróftól említi, mint átvevő felet. (PÁLVÖLGYI 1961. 351.)

⁶⁶ G.C. 1786-16-410.

⁶⁷ G.C. 1786-16-410.

réteg, amely nem sok nedvességet tartalmaz és hamar kiszárad. A markotányos elhelyezése ügyében Rabaný információja szerint már intézkedtek. Ennek épületen belüli elhelyezkedését a mészárszékkal kapcsolatos megoldási javaslat alapján következtethetjük ki. Alvinczy Rabaný-val ugyanis azt a megoldást találta ki arra a problémára, hogy hogyan lehetne a markotányos helyiségeit mészárszékkal bővíteni, hogy a markotányos mellé tervezett, még el nem készült négy lóállásos istálló helyett alakítsanak itt ki mészárszéket, és a már elkészült, 11 lóállásos istállót bővítsék „felfelé” 20 állásosra. Mivel egy fennmaradt, datálatlan terv alapján tudjuk, hogy az istállók a nyugati melléképületszárnyban voltak, ezért valószínűsíthető, hogy a markotányos helyiségei a mészárszékkal a déli melléképületszárny nyugati felébe kerültek, és az istállók „felfelé” bővítése a nyugati melléképület északi irányú toldását jelenti. Alvinczy javaslatainak kivitelezésére a Főhadparancsnokság május 22-én utasította a budai Műszaki Igazgatóságot.

Az átalakítás ütemét Sztáray azonban továbbra is aggasztónak találta és június 5-i, a Főhadparancsnokságnak írt levelében kifejezte az iránti kételyét, hogy az az évi táborozási időnyt követően, azaz ősszel, beköltözhetne a négy század Kiscellbe. Mivel úgy látta, hogy az építkezés hiányosságaira nem tudja kellő mértékben ráirányítani a Főhadparancsnokság figyelmét, egy közös vizsgálóbizottság felállítását indítványozta.⁶⁸ A Magyarországi Főhadparancsnokság azonban nem hagyta magán eluralkodni a Sztáray sugallta pesszimizmust, és június 14-én az ezredesnek írt válaszban leszögezte, hogy csak akkor állít fel közös bizottságot, ha a Műszaki Igazgatóság az épület átalakítását már készre jelentette, illetve nyilatkozott arról, hogy a beköltözés nem jár veszéllyel a katonák számára, és ezt az Esterházy-ezred mégsem fogadná el.

1786. június 26-án az Esterházy-regiment azzal a kéréssel folyamodott a Főhadparancsnoksághoz, hogy a négy századnak a táborozás utáni zökkenőmentes beköltözése, a berendezkedés előkészítése érdekében, a kiscelli épületet már a táborozás előtt öt nappal birtokba vehessék. A budai Várparancsnokság – amelyet a Főhadparancsnokság kérdezett meg az ügyben – válasza erre csak annyi volt, hogy akkor lehet beköltözni az épületbe, ha az nem károsítja a katonák egészségét.⁶⁹

Július 6-án jelezte az Esterházy-ezred, hogy sem a mészárszék nem készült el, sem a raktárbővítés nem kezdődött el, és a ruharaktár elkészülése is reménytelen négy héten belül, ezért vizsgálatot kértek az ügyben.⁷⁰ Július 8-án ezekre az aggodalmakra azt a választ kapták, hogy mivel a kaszárnya még nem készült el, ezért az oda szánt századoknak nem kell menetre kész állapotban lenniük, de olyan fokú készületségben kell várakozniuk, hogy ősszel be tudjanak költözni Kiscellbe.⁷¹

Július 26-án Karner, az átépítés elszámolási vezetője, erődítési számvizsgáló kérte a Főhadparancsnokságot az építkezésre szánt összeg utolsó, 5258 forint 56 krajcáros részletének átutalására.⁷²

⁶⁸ G.C. 1786-16-480.

⁶⁹ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 476.

⁷⁰ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 483.

⁷¹ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 483.

⁷² G.C. 1786, Dep. G. Protocollum, Departamentum Oeconomici, 538.

Augusztus 2-án az Esterházy-ezred kérte, hogy a hadgyakorlat befejezte után – mivel még nem tudtak Kiscellbe beköltözni, de nem akartak a pesti táborba sem visszatérni – kis időre Budakeszin, Budaörsön és Hidegkúton szállásolhassanak be.⁷³

Sztáray augusztus 21-i feljegyzésében már csak három akadályát nevezte meg katonái beköltözésének.⁷⁴ A dupla ablakok hiányát a tiszt lakásoknál, valamint a századraktárakban az állványzatok kiépítésének, illetve a kaszárnyához vezető úton a korlát elkészítésének elmaradását. Sztáray szerint Rabaný azzal tért ki ezek pótlása elől, hogy nincs ilyen értelmű utasítása, ezért az ezredes arra kérte a Főhadparancsnokságot, hogy utasítsák Rabanýt, főleg a raktárak bepolcozására, mert azt különben a saját századainak kellene elvégezni. Augusztus 26-án az Udvari Haditanács Sztáray kifogásai közül a raktárak bepolcozását és a duplaablakok elkészítését elrendelte.⁷⁵

Az Esterházy Miklós-gyalozezred (33.) négy százada 1786. szeptember 27-én költözött be a kiscelli kaszárnyába. Még szeptember 7-én azzal a kéréssel fordult az ezred a Főhadparancsnoksághoz, hogy a hónap végén beköltözhessen az épületbe, és azokról a hibákról és hiányosságokról, amelyek még a beköltözést hátráltatták listát mellékeltek.⁷⁶ A szeptember 4-i keltezésű hibajegyzék a következőket tartalmazta: 1. a kút elkészítése (működésbe hozása); 2. a kocsiszínek padlózatának és zárának elkészítése; 3. a magtár padozatának elkészítése; 4. a tiszt lakásoknál a duplaablakok kivitelezése; 5. az istállóban a szénatartó karámok megépítése; 6. a századraktárakban az állványok és fegyvertartó szekrények elkészítése; 7. az őrszobában a priccsek és az őrszobából a hátsó lépcsőre vezető ajtó elkészítése; 8. a balesetek elkerülése érdekében a löporraktár-barakkokhoz vezető úton a korlát megépítése.⁷⁷ E hiányosságokat, úgy tűnik, nem egész két hét alatt pótolták, legalábbis erre következtethetünk Rabaný szeptember 18-i, a Főhadparancsnokságnak írt leveléből, melyben kéri, hogy ha Sztáray ezredes szeptember 22-én már át akarja venni az épületet, akkor nevezzenek ki egy hadbiztossági tisztet (Commissariats Offizier) az átadási aktus lebonyolítására, Sztáray adja meg a pontos órát, amikor ennek végbe kellene mennie, továbbá nevezzenek ki egy gondnokot a kaszárnyába, hogy Rabaný a jelenleg e célból alkalmazott fősánc-tizedest (Oberschanzcorporal) le tudja váltani.⁷⁸ A Főhadparancsnokság egy Mayer nevű hadbiztossági tisztet nevezett ki az átadási ügyet lebonyolítására és beiktatták gondnoknak az Óbudai Ruházati raktárban foglalkoztatott félrokkant Joseph Krumpholz tizedest.⁷⁹ Szeptember 28-án jelentette az ezred, hogy Pest megyei állomáshelyéről az érintett négy század szeptember 27-én beköltözött Kiscellbe. Egyúttal a betegeknek a budai ezredkórházba szállításához előfogatokat kértek.⁸⁰

⁷³ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 565.

⁷⁴ G.C. 1786-16-766.

⁷⁵ G.C. 1786-16-766.

⁷⁶ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici,

⁷⁷ G.C. 1786-16-827.

⁷⁸ G.C. 1786-16-844.

⁷⁹ HKR 1786, Dep. G. Protokoll, 3534 és G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 711.

⁸⁰ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 738.

A beköltözéssel együtt az ezred és az Ellátóhivatal között megegyezés jött létre a természetbeli juttatásokról és szolgáltatásokról.⁸¹ Az Ellátóhivatal szeptember 29-én arról nyilatkozott, hogy Kiscellbe a kenyérszállítást legcélszerűbben előfogatokon (Vorspann) bonyolíthatnák le, úgy, ahogy ez a kiscelli lőporraktáraknál szolgálatot teljesítő tüzegegységek számára történt.⁸² Október 7-én Mottoni hadbiztossági tiszt arról tett a Főhadparancsnokságnak jelentést, hogy a kenyér és fa Kiscellbe szállítását a Vízivárosban is alkalmazott szállítóval oldhatnák meg. Mottoni javaslatát a Főhadparancsnokság október 11-én terjesztette jóváhagyásra az Udvari Haditanács elé, és felhatalmazást kért a szállítóval való szerződés kötésre.⁸³

Sztáray még azt is tisztázta a Kiscellbe költözés előtt, hogy honnan szerezzenek papot a misékhez.⁸⁴ Szeptember 7-i, ez irányú kérdésre a Főhadparancsnokság azt az eligazítást adta, hogy a kiscelli miséket vásár- és ünnepnapokon magának az ezredkáplánnak kell megtartania, mert a vízivárosi Esterházy-századok (33. ezred) a vízivárosi plébániatemplomban – azaz a Bomba téri Szent Anna templomban – is részt vehetnek az istentiszteleteken, így az ezredkáplán mentesül e feladat alól.⁸⁵

A kiscelli kolostor átalakításának építésvezetője Oelsner kamarai kőműves volt.⁸⁶ Tevékenységről nem árajánlatból, elszámolásból vagy egyéb, a normális ügymenet részét képező iratból tudunk, hanem mindössze egy kártérítési követelési ügyének iktatókönyvi bejegyzéséből. 1786. augusztus 23-án az Udvari Haditanács a Magyarországi Főhadparancsnoksághoz továbbította Oelsnernek az uralkodó által széljegyzetelt kártérítési kérelmét azzal az utasítással, hogy vizsgálják ki, mennyiben jogos az építómesternek az előre nem látható kiadások megtérítése iránti igénye.⁸⁷ A budai Műszaki Igazgatóság az augusztus 30-án elrendelt vizsgálatról szeptember 2-án jelentést küldött a Főhadparancsnokságnak azzal a konklúzióval, hogy Oelsner követelései jogosak: valóban kár érte azáltal, hogy az építkezéshez szükséges vizet nem tudta a helyi kútból merni, hanem azt Kiscellbe kellett szállíttatni, valamint az is előre nem kalkulált költséget jelentett, hogy a tető egy darabját is ki kellett javítania. Előbbiért egyébként 200, utóbbiért 100 forint kártérítésről szólt a kérelem.⁸⁸ Oelsner követelésének kielégítését a császár kivételes jelleggel jóváhagyta, s erről a Haditanács szeptember 27-én küldött a Főhadparancsnokságnak értesítést.⁸⁹ Az építkezés során nem csak ez a 300 forintos többletköltség jelentkezett. Rabaný 1786. november 3-án összesen 5400 forint költségtüllépés megtérítését, ennek az összegnek a budai Hadikasszához utalását kérvényezte.⁹⁰ Levelében azt is előadta,

⁸¹ G.C. 1786-16-827.

⁸² G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 746.

⁸³ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 767.

⁸⁴ G.C. 1786-16-827.

⁸⁵ G.C. 1786-16-827.

⁸⁶ Oelsner már 1783-ban is készített becslést az óbudai uradalom ingatlanairól, és valószínűleg azonos azzal az A[nton].J[oseph]. Oelsner kőműves mesterrel, aki a trinitárius rend feloszlata után a kiscelli épületekről is értékbecslést adott (SCHOEN kandidátusi, 21., illetve: BERTALAN 1942. 19).

⁸⁷ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 638.

⁸⁸ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 662.

⁸⁹ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 744.

⁹⁰ G.C. 1786-16-1007.

hogy mi okozta ezt a jelentős többletkiadást. Először: a konyhák és a illemhelyek alapjainak ásásakor sokkal mélyebbre kellett menni, mint eredetileg gondolták, mivel nagy lyukakat találtak, amelyekből köveket kellett kifejteni. Másodszer: a templom ablaknyílásainak átalakításakor igen nagy nehézséget okozott, hogy a nagy pillérek közti falban igen kemény nagy kődarabokat használtak falazáshoz, amelyek kitörésével a várnál sokkal nagyobb visszafalazandó hézagok keletkeztek. Harmadszor: a közlegények illemhelyének kialakításakor nem tudtak emésztőgödört ásni, mert az adott helyen sziklába ütköztek, ehelyett egy 47 öl hosszú csatornát kellett létesíteni. Negyedszer: legfelsőbb parancsra több istállót és kocsiszínt, valamint 12 falazott fatároló fészert („gemauerte Holz schüpfen”) kellett létesíteni. Ötödször: a századraktárakban állványzatot kellett építeni, valamint a pince padozatát ki kellett cserélni. Hatodszor a kaszárnya körüli kutak rendbehozatala is komoly feladat volt: a kaszárnya alatti, Óbuda felé eső régi kút merítő szerkezetét új pumpával látták el és befedték, egy másik, használaton kívüli, az istállók mögött található kútnál a merítő kutat és a szerkezetet is üzemképesé tették, valamint a kaszárnya udvarán található nagy kút befagyás elleni lefedését készítették el.⁹¹ Végül a lőporraktárhoz vezető út korlátját is elkészítették.

A kiscelli kaszárnya vízellátása a Rabaný által a fenti hatodik pontban előadott munkák ellenére továbbra is komoly problémát okozott. 1786. november 26-án Sztáray ezredes jelentést írt a kérdésről a Főhadparancsnokságnak.⁹² A kaszárnya udvarán található nagy kút vízkapacitása eszerint ingadozó: ha 24 óráig normális mértékben használják, akkor a következő 24 órában pihentetniük kell, hogy a rákövetkező napon megint kielégítő vízmennyiséget adjon, ha ugyanis kimerül a kút, akkor a kis mennyiségű vízzel együtt homokot is mernek. Azaz a naponta rengeteg vizet fogyasztó négy század, a lovak, a nők, gyerekek és az egyéb személyzet csak minden másnap tudják a nagy kutat használni. Sztáray emlékeztetett, hogy a kb. 40 főt kitevő szerzetesi közösség vízellátása is már időről-időre kimaradozott, tehát aligha várható, hogy a szabadságolások nélkül mintegy 420 fős laktanyai létszámot ki tudnák elégíteni e kútból. A hegy lábánál lévő kisebb pumpás kút ugyan sokkal több vizet ad, ennek azonban nagy hátránya, hogy a napi mintegy 70 akónyi mennyiséget a meredek hegyen, illetve a meredekség miatt a hosszú kerülő úton felszállítani a legénység nagy igénybevételét jelenti, amit a katonák nehezményeznének, és mintegy büntetésként fognának fel. Ezért Sztáray egyrészt 12 elítélt alkalmazását kérte vízhozásra, másrészt kérte, hogy a Műszaki Igazgatóság mielőbb enyhítsen a vízhiányon. Az ezredes az iránt is érdeklődött, hogy van-e lehetőség és kinek a költségén arra, hogy ha az alsó kút is kevés vizet adna és a nagy kút vízhozama is kimarad, akkor, mivel a harmadik, a kaszárnyától nem messze lévő kút kapacitása is igen korlátozott, a Dunáról hozasanak vizet. A kiscelli vízellátás 1786 decemberében szükségessé tette, hogy a kutakat szakemberekkel vizsgáltsák meg. A Főhadparancsnoksághoz 1786. december 13-i, budai keltezéssel Kendl von Kainzenberg, mérnök alszázados és Hieronymus Vogel pesti kútásómaster egy feljegyzést juttatott.⁹³ A kiscelli kutak vizsgálatának

⁹¹ A kolostorépületen kívüli „régii” kút azonos lehet a Bertalan által is említett, második, már korábban létesített kúttal a kolostor területén kívül (BERTALAN 1942. 74–75, 55. jegyzet.).

⁹² G.C. 1786-16-1152.

⁹³ G.C. 1786-16-1152.

– melyet báró Mallovetz, a kiscelli két divízió parancsnokának jelenlétében folytattak le – eredménye, hogy kiderült: a kaszárnya udvarán lévő nagy kútban nem egy szabályos forrás vize van, hanem csupán egy ún. csurgóvíz („Seichwasser”), amely nem alulról fakad, hanem oldalról, és vízellátása, főleg ősszel, amikor a hegyi vizek elapadnak, kimarad. Ugyanebből az okból az istállók mögötti kis kút is csak kevés vizet adhat. Ezzel szemben úgy találták, hogy a hegy lábánál, a kaszárnya kapujától mintegy 100 lépésre található úgynevezett kutacska („Brünndl”) igazi forrásvízre épült, amely nem csak, hogy elegendő vizet ad, de egyenesen annál bővebb vizű, minél többet mernek belőle. Egyszóval ez utóbbinál, ha a merítőkart és a pumpát rendben tartják, nem kell vízhiánnyal számolni. Mivel azonban nagy igénybevétel esetén a kút berendezése hamar tönkre mehet, javasolták egy új, második pumpa beállítását és a merítőlánc lecserélését, valamint egyúttal a nagy kút pihentetését, hogy szükség esetére elegendő víz gyűlhessen össze benne. Kívánatosnak tartották azt is, hogy a nők a ruha mosását ne az udvari nagy kútnál, hanem az istállók mögötti kisebbnél végezzék, hogy egyrészt az udvart tisztán lehessen tartani, másrészt, hogy így is vizet takarítsanak meg. A javasolt pumpa árajánlatuk szerint 49 forint 6 krajcárba került volna, míg a nagy kúthoz egy új, 30 öl hosszú kútlánc 90 forintba. A kútásó szakember véleményét Rabaný december 14-én azzal a kiegészítéssel juttatta el a Főhadparancsnoksághoz, hogy ugyan az alsó kútról a víz feljuttatása fáradságos munka, de ennek megkönnyítése érdekében már egy fa korlátot csináltatott, és éppen most készül egy fa deszkából álló lépcső hozzá. Rabaný kalkulációja szerint a vízhordás naponta az erre kijelölt embertől 2–3 óra munkát igényel és a kaszárnya legénységének létszámát figyelembe véve ez a szolgálat átlagosan 14 naponta vagy inkább három hetente kerülne egy-egy katonára. Rabaný ennek figyelembe vételét, továbbá a már addig a kutakra költött összeg nagyságának mérlegelést kérte és egyúttal a kútásó mester által javasolt új pumpa és kútlánc megvásárlásának engedélyezését várta a Főhadparancsnokságtól.

A Főhadparancsnokság az ügyben végül december 16-án értesítette a budai Műszaki Igazgatóság és az Esterházy-ezredet is, hogy Rabaný álláspontját fogadta el, azaz kibővítette az alsó kút vízkapacitását egy újabb pumpával, de nem engedélyezte elitéltek alkalmazását a vízhordásra, és a Dunáról bérkocsin való vízhordást is elvetette.⁹⁴ Az ügy azonban itt még nem ért véget, ugyanis 1787 februárjában a kaszárnyában újra azt tapasztalták, hogy még a három kút használatával sem jutnak elegendő vízhez. Rabaný február 3-i levelében jelezte, hogy a vízhiány enyhítésére már 11 fuvar vizet hozatott, alkalmanként 30 krajcárért.⁹⁵ Rabaný felfoghatatlannak tartotta a kutak vízhiányát és nem tudott másra következtetni, mint, hogy a források egyszerűen befagytak, mivel a jelentés írásának napján megint azt a hírt kapta, hogy elegendő vizet adtak a kutak. Egyúttal engedélyt kért arra, hogy a hasonló szükséghelyzetekben az erődítési alaplól („ex Fundo fortificatorio”) megtehesse a szükséges intézkedéseket. A Főhadparancsnokság február 7-én engedélyezte szükséghelyzetekben a Dunáról való vízhordást Kis-cellbe, de egyúttal választ kért a kutak vízellátásának kimaradásaira.⁹⁶

⁹⁴ G.C. 1786-16-1152.

⁹⁵ G.C. 1787-16-100.

⁹⁶ G.C. 1787-16-100. A kérdés tisztázására a későbbiekből nincsen adatunk.

Az Esterházy-ezred és a budai Műszaki Igazgatóság mint az átalakítás irányítója közti utolsó rövid mérközés a tisztí szállásokhoz kialakítandó külön szárítóhelyiségek kialakítása ügyében zajlott. Az ezred 1786. november 25-i ez irányú kérését a Főhadparancsnokság azzal utasította el, hogy ilyen szárítóhelyiségek semelyik kaszárnnyában nincsenek.⁹⁷

A kiscelli építkezésekre szánt várbeli kamarai ház elárverezéséből befolyt összeg és a tényleges ráfordítás – az 5400 forintos többletköltséggel – közti különbség, a Főhadparancsnokság 1786. november 29-én Bécsbe küldött kimutatása szerint összesen 10 298 forint 56 krajcárt tett ki.⁹⁸ Ennek az összegnek az ismeretében módosították a Vallásalaprak fizetendő jóvátétel összegét is, amelynek éves törlesztőrészelete egy 1787. április 3-i összesítő táblázat szerint 330 forint 7 3/8 krajcár volt.⁹⁹

A kolostor átépítési munkálatai bizonyára még az 1786. évben befejeződtek.

A kiscelli kaszárnnya és környékének helyszínrajza, 1837. Készítette: Joseph Köhlner tizedes (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartensammlung, GVII, 1837-D-288)

⁹⁷ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 957.

⁹⁸ G.C. 1786, Protocollum, Departamentum Oeconomici, 913 és 1018, valamint HKR 1786, Dep. G. Protokoll, 4184. és HKR 1787, Dep. G. Protokoll, 26.

⁹⁹ G.C. 1787-16-297. A kimutatás felsorolja a magyarországi felosztott és katonai célra szánt kolostorokat, valamint egyéb egyházi épületeket. A táblázatban feltüntették azt is, hogy megtörtént-e már az átvétel, és meghatározták-e már a megváltás törlesztőrészletét.

A kiscelli fogadó

A kolostor átépítésével párhuzamosan elkészült a kolostortól nem messze a két lőszerraktár és a korábbi kamarai fogadóból az ezeket kiszolgáló őrház is. Ez ma is áll, bár csonkán és igen rossz állapotban a Kiscelli Múzeum melletti parkban. Az „Arany Szőlőfürthöz” (zum goldenen Trauben) címzett kocsmá épületéről tudjuk, hogy Zichy Miklós Bebé Károllyal 1746. július 21-én szerződést kötött az előzetesen egyeztetett rajz alapján a teljes felépítésére a kőműves, ács, asztalos, üveges, kályhás, lakatos és egyéb szükséges munkákat is beleértve, amiért Bebo 1000 forint készpénzt, valamint 100 köböl követ, 40 kocsi téglát és 17 kocsi tetőcserepet, valamint megfelelő szállítóeszközöket kapott.¹⁰⁰ Az építkezés befejezése 1747. június 15-ig biztosan megtörtént, mert ekkorra fizették ki Bebének a szerződés szerint járó teljes összeget. 1774-ben Jacob Gföller gödöllői kamarai építész készített egy felmérési tervet,¹⁰¹ valamint Frantz R. Ferberth óbudai uradalmi prefektus egy leírást és állapotfelmérést.¹⁰² Az épület részeit számba vevő lista szerint ekkor a kocsmá egy kb. 50m²-es, 3,3 m belmagasságú vendéglőrészből (alatta, helyesebben egy ebből a helyiségből megközelíthető, a háztól keletre fekvő, 70 akó befogadóképességű pince), emellett egy kb. 18 m²-es, szintén 3,3 m belmagasságú „extra szobá”-ból és egy ugyanekkora kamrából, egy kb. 28 m²-es, ugyancsak 3,3 m belmagasságú konyhából és a fogadónak az ugyanekkora szobájából állt. A kocsmához egy 4,2 m széles és 17,7 m hosszú, 3 m magas falazott fészert tartozott, amely nyáron a kolostorba érkező zárandokok számára (kirch fährter) szolgált szállásul. A fogadó alaprajzi elrendezésére egy 1837-ben felvett felmérési rajzból következtethetünk.¹⁰³ A vendéglő helyisége az észak-déli irányú főtraktus északi felében volt, s ebből kelet felé nyílt egy lejárati a háztól délre fekvő pincébe. A főépülethez nyugat felé két traktus kapcsolódott: az északi oldali az ún. „extra szobá” és a kamrát foglalta magába, a déli oldalon pedig a hosszabb toldaléképület volt a fészert, amely nyáron a zárandokok szálláshelye volt. A főépület déli felében volt a konyha és a fogadós szobája. Az 1774-es leírás szerint az épület jó anyagokból épült, tetőzetét cseréppel fedték, deszkázata, mivel a hegyoldalban erős szélnek volt kitéve, gyakori javításra szorult.

1783-ban a szükséges javítási munkákról költségvetés készült. Franz Xaver Hacker ácsmester, Anton Joseph Oelsner kőművesmester, Johann Michael Spins üvegesmester, valamint Johannes Hintraun kályhás mester költségvetései alapján összesen 2083 forint 23 krajcáros javítási munka volt ekkor az épületen esedékes (kőműves: 1393 forint; ács: 597 forint 45 krajcár; asztalos 30 forint 47 krajcár; lakatos 51 forint 2 krajcár; üveges: 6 forint 48 krajcár; kályhás: 4 forint), mely összeg, főleg a kőműves és ács munkák volumene azt mutatja, hogy az épület, mielőtt a hadsereg átvette, igen

¹⁰⁰ MOL, P szekció, Zichy-levéltár, 471. csomó. Ld. még: GAL 1978. 130.

¹⁰¹ MOL, T1 szekció, No. 182/2. A terven az épület nyugati homlokzata és befoglaló alaprajza látható. Jelezve jobbra lent: „Jacob Gföller Caml. Archi. in Gedellő”.

¹⁰² MOL T1 szekció, No. 576.

¹⁰³ Österreichisches Staatsarchiv, Kartensammlung, D 288. A tervet az 5. tüzérezred Joseph Bauer nevű tüzére készítette annak a felmérési rajzsorozatnak a részeként, melyet 1837-ben a kiscelli katonai létesítményekről Matkowitz hadnagy vezetésével készítettek.

rossz állapotban lehetett. Egy másik 1783-ban készített, jóval kisebb összegű – 328 forint 11 ½ krajcáros – javítási költségvetéshez¹⁰⁴ már érdekes módon azt a megjegyzést fűzték, hogy a költségvetésben részletezett kőműves-, ács-, asztalos-, lakatos- és üveges munkák „elvégzése elkerülhetetlen, ellenkező esetben a károk a legfelsőbb hadsereg hátrányára jelentősen ki fognak terjedni.” Jelenleg nem áll rendelkezésünkre olyan adat, amely közelebbi magyarázatot adna a katonaság érdekeinek figyelembe vételére a trinitárius kolostor felozlatását megelőző időpontban.

A kiscelli laktanya használata 1787 és 1793 között

Az 1786. szeptember végén Kiscellbe költözött négy század nem sokáig maradt itt. Esterházy Miklós herceg (33.) regimentjét 1787 nyarán a Belgiumban időközben kitört felkelés leverésére akarták irányítani, s ezért 1787. augusztus 2-án elindították Bécsbe. Augusztus 23-án érkeztek Bécsbe az Alser kaszárnnyába, viszont augusztus 24-én a török Porta hadat üzent Oroszországnak. II. József az oroszok oldalán szállt hadba, és a regimentet szeptember végén útnak indították a Dunán dél felé, Bács megyébe. Itt kapták a Haditanács szeptember 21-i ülésén hozott határozatot, mely szerint a rekruták kiképzésére tartalék-divíziót kellett felállítaniuk Kiscellben. Szeptembertől itt helyezték el és ruházták fel az újoncokat.¹⁰⁵

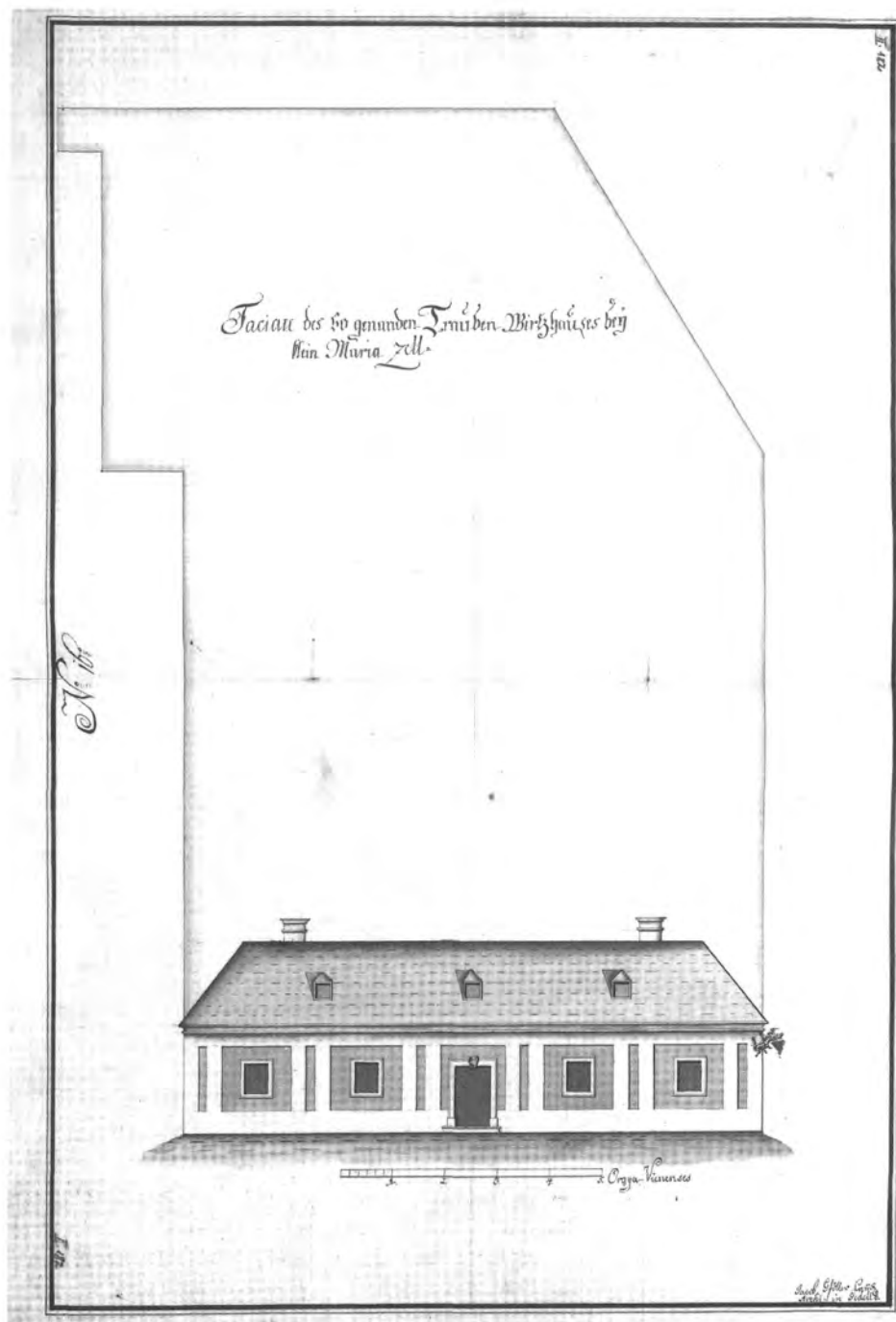
A kiscelli kaszárnya kiürítése egy augusztus 2-án megejtett átadási aktussal ért véget. Tetzely tábori hadbiztos augusztus 3-i jelentésében beszámolt arról, hogy az átadás Debraux műszaki hadnagy a (budai Műszaki Igazgatóság képviselőjében) és Karner erődítési számvizsgáló jelenlétében megtörtént. Az épületről összegzésként Tetzely azt írta, hogy apróbb javítanivalókat leszámítva, jó állapotban volt.¹⁰⁶ Megállapították azonban, hogy az épület folyosói rossz állapotban voltak, „különösen az első emeleten, ahol a közlegényeket szállásolták el, a folyosót erősen rongált állapotban” találták, amelynek javítására azt a javaslatot tették, hogy a jelenlegi vékony, mindössze ½ collos kelheimi burkolólapokat cseréljék ki téglaburkolatra, és a kelheimi lapokat használják fel inkább a második emeleti folyosó burkolatának javítására, ahol a tisztek szálláshelye volt.¹⁰⁷ Ezen kívül szükségesnek tartották az emésztőgödrök ürítését és javítását, mivel a kloáka túlfolyására már a szomszédos szőlő-tulajdonosok is panaszkodtak. Végül a már oda szállított, de a katonaság kivonulásával őrizet nélkül maradt tűzifa- és szénakészletek, valamint egyéb berendezési tárgyak őrzésére egy hat fős őrseget javasoltak, melynek tagjait Tetzely javaslata szerint a kiscelli lőporraktár-barakkoknál egyébként is felügyelő 2. tüzérezredből kellett volna kijelölni. Ennek elrendelésére egyébként augusztus 6-án sor is került.

¹⁰⁴ MOL T1 szekció, No. 578/1.

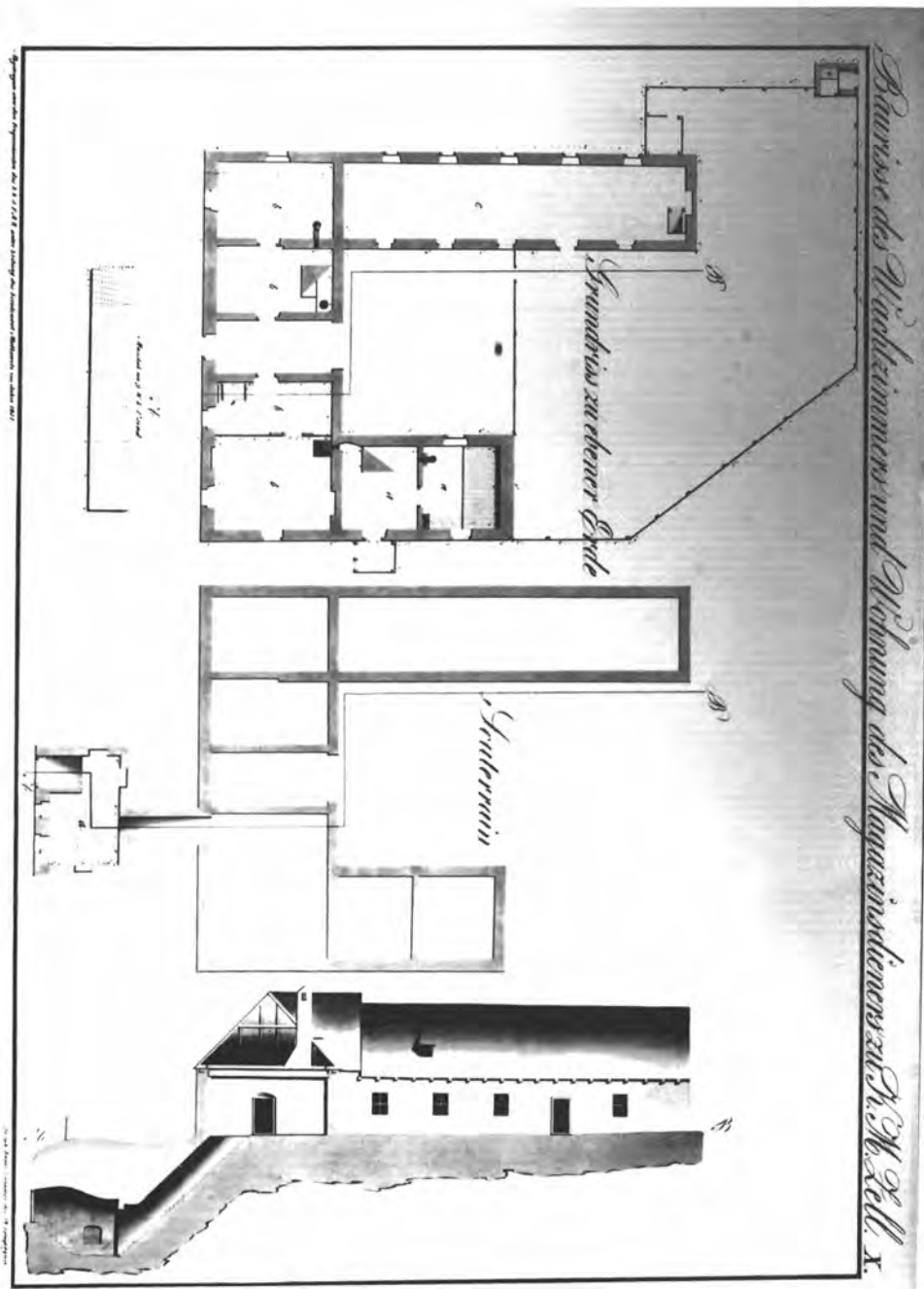
¹⁰⁵ HKR 1787, Dep. G. Protokoll, 3310. és EBHARDT 1888. 148–149.

¹⁰⁶ G.C. 1787-16-570.

¹⁰⁷ „Ausserdem aber sind die Gänge in der Caserne, besonders die in 1ten Stock, allwo die gemeine Mannschaft untergebracht ware sehr stark beschädigt befunden worden, welche eine Ausbesserung bedarf, die am vorträglichsten werden könnte, wenn die Gänge in 1ten Stock mit Ziegelsteinen belegt, und die erübrigende Kellhamer Platten so nur ½ Zoll dick und sehr zerbrechlich sind zur Ausbesserung der Gänge in 2ten Stock allwo die Officiers untergebracht sind, verwendet würden.”

A kiscelli fogadó felmérési rajza, nyugati homlokzat és befoglaló alaprajz, 1774.
Készítette: Jacob Gföller gödöllői kamarai építész (MOL, T1 szekció, No. 182/2)

A kiscekk fogadó, később őrház és lőporfinomító épületének felmérési rajza, a pincszint és a földszint alaprajza és metszet, 1837. Készítette: Joseph Bauer tüzér (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartensammlung, GVII, 1837-D-288)

A Főhadparancsnokság ekkor egyúttal a kaszárnyaépület folyosóinak fent leírt javítására és a pöcegödrök ürítésére is utasítást adott a budai Műszaki Igazgatóságnak és jelezte, hogy a munkáknak augusztus 28-ig el kell készülniük, mivel a kaszárnyába ekkorra, újabb négy század beszállásolását várták. A budai Műszaki Igazgatóság szeptember 10-én jelezte a Főhadparancsnokságnak, hogy a kiscelli kaszárnyában elvégzett munkák 764 forintba kerültek, mely összeget szeptember 15-én utalták a budai Hadikasszába.¹⁰⁸

A laktanya kiürítésével együtt járt, hogy a kaszárnyában működő Georg Gany fogadós hároméves szerződését is felmondták. Gany erre kérvényt írt Sztáray ezredeshez, amelyben kifejtette, hogy őt igen nagy kár érné, ha az igényesen és nagy költséggel berendezett fogadóhelyiségeit el kellene hagynia és hivatkozott arra, hogy tevékenységét ez alatt a háromnegyed év alatt mindig a katonaság megelégedésére látta el, soha egyetlen panasz nem érkezett az ellátásra.¹⁰⁹ Kérte tehát az ezredparancsnok támogatását és ajánlását, hogy a kaszárnyában az újonnan beköltöző alakulatoknál is megtarthassa fogadói pozícióját. Sztáray Gany kérését Rabanÿhoz továbbította, aki azonban kompetencia hiányában elutasította, hogy nyilatkozzon az ügyben és javasolta, hogy Sztáray forduljon a tábori főhadbiztossághoz (Ober-feldkriegs Commissariat). Sztáray erre július 23-án a Főhadparancsnokhoz intézett levelet, melyben ajánlotta a fogadós megtartását a kaszárnyában tekintettel arra, hogy Gany szerződtesét annak idején gondos kiválasztás előzte meg, továbbá, hogy az élelmiszert, a húst és az italt a városban szokásos áron kínálta, végül azért is, mert az ezred visszatérése mindenképpen várható. A Főhadparancsnokság július 28-án engedélyezte Gany megtartását a szerződése kitöltéséig.¹¹⁰

A laktanyában 1787 őszén 280 újonc volt és néhány tucat tényleges állományú katona.¹¹¹ Az épületben így szabad helyiségek voltak, melyekre október 11-én az Óbudai Katonai Ruhraktár a ruhakészletek elhelyezése céljából igényt jelentett be.¹¹² A Főhadparancsnokság október 17-én úgy válaszolt az Óbudai Katonai Ruhraktárnak, hogy a kaszárnyát meg lehet nézni, és szoba jöhet igénybevétele is, de csak, ha ez nem követeli az épület átalakítását és, ha már teljesen lezajlott az újoncozás.¹¹³ Az Óbudai Ruházati Bizottság október 31-én, az épület megtekintése után úgy nyilatkozott, hogy azt igen alkalmasnak ítélte és, hogy az épület átengedése minden tekintetben nagy segítséget jelentene.¹¹⁴ A Főhadparancsnokság november 7-i engedélyéből csak annyit tudunk, hogy az Óbudai Ruházati Bizottság néhány helyiséget és a kriptát kapta használatra.¹¹⁵

¹⁰⁸ G.C. 1787, Protocollum, 733.

¹⁰⁹ G.C. 1787-16-544.

¹¹⁰ G.C. 1787-16-544.

¹¹¹ 1788. április végéről van pontos adatunk a Kiscellben az „Effektivstand”-ból szolgálatot teljesítő állományról: 58 fő. (EBHARDT 1888. 155.)

¹¹² G.C. 1787, Protocollum, 880.

¹¹³ G.C. 1787, Protocollum, 880.

¹¹⁴ G.C. 1787, Protocollum, 988.

¹¹⁵ G.C. 1787, Protocollum, 988.

A laktanya parancsnoka 1788 januárjától a nyugállományból visszahívott báró Soyer százados, az épület gondnoka (Verwalter) pedig 1788-ban továbbra is Joseph Krumpholz tizedes volt.¹¹⁶ Utóbbi fizetés-kiegészítés iránti kérelméből tudjuk, hogy 1788 júniusában a Mittrowsky-ezredesi zászlóalj öt napig Kiscellben tartózkodott.¹¹⁷

1789-ben a kiscelli épület továbbra is az Esterházy-ezred újonclaktanyája volt, bár időről időre egyéb célokra is igénybe vették. Az Óbudai Ruházati Bizottság június 8-i, a Haditanácsnak küldött jelentéséből kiderül, hogy a Haditanács március 28-i rendelete értelmében a bizottságnak kellett gondoskodnia a tábori kórházakból – az éppen ekkor zajló osztrák-török háború hadszínteréről – bekerülő ruhadarabok, és az ezredek által a hadszínterre el nem vitt ruhakészletek tárolásáról, s e célból a Magyarországi Főhadparancsnokság és a Ruházati Bizottság által delegált biztosok megtekintették a kiscelli épületet. Az ideiglenes ruharaktár céljaira igénybevett helyiségekbe „párnafakat fektettek le és ezeket deszkákkal fedették be”, mely munka ellenértékének elszámolását, tekintettel az épület igénybevételének időszakos jellegére, az Udvari Haditanácstól kérték.¹¹⁸

Szintén a törökök elleni háborúval függött össze az egykori kolostor 1789 decemberében és 1790 januárjában tervezett, de be nem következett funkciómódosulása, illetve átalakítása. 1789. december 9-én óbudai keltezéssel Baumeister műszaki százados a neki december 4-én adott utasítást követve jelentést adott arról, hogy Kiscellben személyzettel együtt 250 ember számára lehetne katonai kórházat berendezni.¹¹⁹ A Főhadparancsnokság december 14-én utasította a budai Műszaki Igazgatóságot, hogy dolgozzon ki költségvetést a kiscelli kaszárnya helyiségeinek kórházi célú berendezésére, az Óbudai Gazdasági Bizottságot pedig arról kérdezték meg, hogy van-e mód a Kiscellben tárolt ruhakészletek máshol való elhelyezésére.¹²⁰ Utóbbira azt a választ kapták, hogy addig, amíg a már átvett Filatóriumépületen a szükséges javításokat el nem végzik, az óbudai Ruharaktár nem tudja felszámolni kiscelli lerakatát.¹²¹ Sietős kiköltözésre azonban nem volt szükség, mivel a kiscelli épület kórházzá alakításának költségét és lehetőségét a Főhadparancsnokság csak elvileg mérlegelte. Ilyen értelemben alakították át a budai Műszaki és Erődítési Igazgatóság által december 21-én benyújtott átalakítási költségvetést. „Semmiképpen sincsen szándék a kiscelli kaszárnyának kórházzá alakíttatására, csak abban az esetben, ha a betegek úgy felszaporodnának, hogy a rendelkezésre álló kórházakban nem lehetne őket elhelyezni” – válaszolta a Főhadparancsnokság 1789. december 30-án a budai

¹¹⁶ HKR 1788, 25-2389.

¹¹⁷ Krumpholz azért kért fizetés-kiegészítést, mert a bekvártélyozás idején ő vágott fát a főzéshez. (Nem kapta meg). HKR 1788, Dep. D. Protokoll, 1250 és Dep. G. Protokoll, 5091.

¹¹⁸ KR 1789, Dep. E., Protokoll, 830 és Dep. E. 98–903. Ez a burkolat valószínűleg azonos a Kiscelli Múzeum épületében az emeleti kiállítási szobákban ma is látható deszkapadlózattal. Ugyanilyen burkolat volt az 1950–80 közti padlócsereig a ma irodának és raktárnak használt földszinti szobákban, a sekrestyében és az oratóriumban is. 2003-ban a Kiscelli Múzeum új állandó kiállításának helyszínén, az emeleti keleti traktus szobáiban e deszkaburkolatot restaurálták.

¹¹⁹ G.C. 1789, Protocollum, 1,1793.

¹²⁰ G.C. 1789, Protocollum, 1,1793.

¹²¹ G.C. 1789, Protocollum, 1,1850.

Műszaki Igazgatóságnak.¹²² Ennek az eligazításnak alapján a Műszaki Igazgatóság 1790. január 4-én egy takarékosabb költségvetést nyújtott be, amely tehát már nem egy állandó kórházzal számolt, hanem csak egy ideiglenessel. Ezt január 10-én nyújtották be jóváhagyásra a Haditanácshoz azzal, hogy ha a helyzet úgy kívánja, ennek alapján a berendezést azonnal foganatosítani lehet.¹²³ Ebből a felterjesztésből azt is tudjuk, hogy az épületben ekkor néhány helyiségben továbbra is az Óbudai Ruházati Bizottság készleteit tárolták. A Haditanács január 23-i intézkedésében azzal tette ad acta a kiscelli ideiglenes hadikórház ügyét, hogy „Mivel ezen a környéken a csapatok száma csökkenni fog, ezért a benyújtott átalakításra bizonyára nem kerül sor”.¹²⁴

1790-ben változott a kaszárnya gondnokának személye. Mint már említettük, az átalakítás után Joseph Krumpholz tizedest nevezték ki erre a posztra, aki 1790 májusában elhunyt. Helyette, ugyancsak az Óbudai Gazdasági Bizottság (Altofner Oeconomie Commission, amely azonos volt a Ruházati Bizottsággal) állományából, Andreas Christian tizedes jelentkezett, és június 13-án el is nyerte az évi 150 forintos fizetéssel járó állást.¹²⁵

A kiscelli épületet 1790-ben egészen decemberig csupán az Óbudai Katonai Ruharaktár használta raktározásra és részben beszállásolásra. Szeptemberben azonban már tervezték a katonaság betelepítését, amelynek előkészítéseképpen a beraktározott ruhákat kellett felszámolni.¹²⁶ Szeptember 22-én a Főhadparancsnokság nyilatkozatot kért az Óbudai Gazdasági Bizottságtól, hogy milyen határidővel tudnák kiüríteni a kiscelli épületet.¹²⁷ Az Óbudai Ruházati Bizottság válasza szerint a Kiscellben raktározott készletek egy részét október 5-én és 6-án árverezték el, másik részét azonban október végéig a kriptában és néhány helyiségben tárolták.¹²⁸ Decemberben a Lattermann-gyalogezred három százada a budai helyőrségből Kiscellbe költözött.¹²⁹

¹²² G.C. 1789, Protocollum, 1,1876.

¹²³ G.C. 1789, Protocollum, 1,1876 és HKR 1790, Protocollum, G 392. Talán ebből a rövid tervezési időszakból merítette HAEUFLER azt a téves adatot, mely szerint a kiscelli volt trinitárius kolostor a pesti invaliduspalota kaszárnyává alakításától (1784-től) invalidusház (HAEUFLER 1854. 216.). Ugyanakkor az ENGLÄNDERNE által citált adat SCHLESINGER Medicinische Topographie-jából helyes, csak azt jelen időben, azaz 1840 körülre kell érteni, amikor az épület tényleg a helyőrségi kórházak kiegészítő filiája volt kb. 160 fős kapacitással. (ENGLÄNDERNE 1930; SCHLESINGER 1840. 172.)

¹²⁴ HKR 1790, Protokoll, G 392.

¹²⁵ G.C. 1790, Protocollum, 2,284.

¹²⁶ Baumeister műszaki százados szeptember 20-i levelében az iránt érdeklődött a Főhadparancsnokságnál, hogy a kiscelli kaszárnyát, melyet „az Óbudai Gazdasági Bizottság részben raktárként részben beszállásolásra használ” nem kell-e kiüríteni és kitakarítani a katonai beszállásolás előtt. G.C. 1790, Protocollum, 2,418.

¹²⁷ G.C. 1790, Protocollum, 2,418.

¹²⁸ G.C. 1790, Protocollum 2,432.

¹²⁹ A Helytartótanács november 30-án kérdezte a Főhadparancsnokságot, hogy nem lehetne-e Budáról egy zászlóaljat Kiscellbe vezényelni. A Főhadparancsnokság erre december 11-én azt vetette fel, hogy miért nem helyeznek inkább a helyőrségből három századot Kiscellbe (G.C. 1790, Protocollum, 1,1931). Lattermann ezrede december 21-én a kiscelli húsellátás és húsár ügyében emelt panaszt a Főhadparancsnokságnál. Erre azt a választ kapták, hogy telepítsenek Kiscellbe saját mézszarost, hogy jobb áron juthassanak húshoz (G.C. 1790, Protocollum, 2,613).

A Lattermann-ezred két osztálya (azaz a három század) 1791 első felében állomásozott Kiscellben. Ottlétükről két ügy tárgyalásából van tudomásunk. Az egyik a tábori lelkész cseréje, a másik a húsárak miatt emelt panaszuk.

Utóbbi előzménye, hogy az ezred még 1790 végén, mindjárt Kiscellbe településekor kérte a Főhadparancsnokságot, hogy olcsó húshoz juthasson, mire a Főhadparancsnokság egy önálló mészáros szerződését ajánlotta.¹³⁰ Ez azonban úgy tűnik nem történt meg, hiszen 1791. március 31-én a Lattermann-ezred azt jelezte, hogy az óbudai mészáros nem hajlandó többet húst szállítani Kiscellbe.¹³¹ A Főhadparancsnokság április 6-án a Helytartótanácshoz fordult a kiscelli legénység húsellátásának megoldásáért.¹³² A Helytartótanács a Főhadparancsnokságnak azt javasolta, hogy a kiscelli kaszárnyába önálló markotányost telepítsenek, mert az lesz a legkifizetődőbb az egyre emelkedő városi húsárak mellett. Ezt a javaslatot a Főhadparancsnokság is megfontolásra ajánlotta az ezrednek 1791. április 20-i levelében.¹³³

1791 nyaratól Kiscellben a Reisky ezred katonái laktak. Ez az ezred rögtön gondoskodott az ellátásukat megnyugtatóan megoldó markotányosról, akit Sebastian Weber, vízivárosi pék személyében találtak meg.¹³⁴ 1791 szeptemberében javításokat végeztek a kaszárnyában: egyrészt az udvari nagy kút merítő szerkezetét kellett javítani, másrészt ács-, kovács- és harangöntő munkákról olvasunk a budai Műszaki Igazgatóság szeptember 15-i jelentésében, melyben a mellékelt (de fenn nem maradt) költségvetés szerint 85 forint 6 krajcárt kértek.¹³⁵ A kút meghibásodása idejére az ezred engedélyt kapott arra, hogy a Dunáról hozassák a vizet.¹³⁶

1792-ből csupán szórványos adataink vannak. Ezekből arra következtethetünk, hogy 1791 második felében a kaszárnyát időszakosan megint nem katonák lakták, hanem ruházati raktárnak használták, majd 1792 első felében négy század kiscelli beszállásáról van említésszerű adatunk. Január 24-én a Helytartótanács kéri a Vallásalaprak fizetendő megváltás esedékes törlesztő részletének, 330 forint 7 krajcárnak az átutalását. A kérést a Főhadparancsnokság az Óbudai Ruházati Bizottsághoz továbbította azon az alapon, hogy az épület az ő használatukban volt ekkor.¹³⁷ Az Óbudai Ruházati Bizottság február 23-án azzal hárította el magától a törlesztő részlet megfizetését, hogy az épületet csak egy rövid ideig vette használatba a budai Műszaki és Erődítési Igazgatóságtól és akkor sem azzal a feltétellel, hogy a törlesztő részletet átvállalja. Az épületet különben is már visszaadták a Műszaki Igazgató-

¹³⁰ G.C. 1790, Protocollum, 2,613.

¹³¹ G.C. 1791, Protocollum, 2,202.

¹³² G.C. 1791, Protocollum, 2,202.

¹³³ G.C. 1791, Protocollum, 2,258.

¹³⁴ G.C. 1791, Protocollum, 2,420. 1791. július 6-án Karner építési számvivő jelentette Weber kinevezését a kiscelli kaszárnya markotányosának, amit a Főhadparancsnokság jóváhagyólag nyugtázott július 13-án. Az ezred július 20-án visszajelzett a Főhadparancsnokságnak, hogy a markotányossal elégedettek (G.C. 1791, Protocollum, 2,447).

¹³⁵ G.C. 1791, Protocollum, 1,1262.

¹³⁶ G.C. 1791, Protocollum, 1,1261 és 1,1270. A kút október végére kijavították (G.C. 1791, Protocollum, 1,1516).

¹³⁷ G.C. 1792, Protocollum, 1,222.

ságnak. A Főhadparancsnokság a Ruházati Bizottság álláspontjáról kikérte ezután a Műszaki Igazgatóság véleményét.¹³⁸ 1792. május 1-én a Helytartótanács arról kért információt a Főhadparancsnokságtól, hogy a Kiscellben elszállásolt négy századot vajon tényleg áthelyezik-e Budára?¹³⁹

Kitérő: Verseghy Ferenc mint tábori lelkész a kiscelli kaszárnyában

1791. március 12-én Bernardus Ernst helyettes tábori főpap (vice Feld Superior) azt javasolta a Magyarországi Főhadparancsnokságnak, hogy a megbetegedett Verseghy Eugén atya helyett a nyugdíjas kapucinus atyát, Nicomedes Budisseket nevezzék ki. Március 16-án engedélyezték Budissek kinevezését.¹⁴⁰ Március 30-án a helyettes tábori főpap egy tábori kápolnát (Feld Kapelle) kért Kiscellbe, ahol Budissek misézhet.¹⁴¹ A Főhadparancsnokság április 2-án az Óbudai Gazdasági Bizottságot bízta meg, hogy Budissek számára egy tábori kápolnát adjon át, hogy a Lattermann-századok látogathassák az istentiszteletet.¹⁴² Április 7-én azonban az Óbudai Gazdasági Bizottság úgy válaszolt, hogy jelenleg nem áll módjukban a kért tábori kápolnát rendelkezésre bocsátani.¹⁴³

Verseghy Eugén, azaz világi nevén Ferenc a magyar felvilágosodás kiemelkedő literátusa, akinek szónoklatai „1784-től a pesti pálos templomban jozefinista módon támadták a papi harácsolást és a csodatévő szentképekkel való népbütítést”¹⁴⁴, minden bizonnyal 1786 októberétől, azaz mindjárt a kiscelli kolostor kaszárnyává alakításától töltötte be a tábori lelkész tisztjét a máriacelli Madonna-szobor egykori kegyhelyén, a vagyonokkal gazdálkodó hajdani trinitárius kolostorban. Sággy Sándor életrajzában¹⁴⁵ azt olvassuk, hogy Verseghy, miután a pálos rendet feloszlatták, s 1786. augusztus 12-én otthagya a rendet, rövid ideig Pest-Budán lakott, majd október 3-án került Kiscellbe tábori lelkésznek. 1788. február 3-án Budára került a tábori főpap, Milassin Miklós hivatalába titoknoki állásba, de innen rövid tartózkodás után, már február 26-án a török háborúba indult, s március 13-án már Újvidéken volt. Verseghy itt Sággy elbeszélése szerint mindjárt az első ütközet után, április végén súlyosan megbetegedett, ezért haza kellett térnie Mohácson és Budán keresztül Egerbe, ahová augusztus 15-én érkezett meg. A következő évet Verseghy betegségével küszködve hol Budán, hol Pesten, hol haldokló atyjánál Egerben töltötte. 1790 februárjától ugyan már lábadozott, de továbbra is orvosságokkal, betegen élt budai, Medve utcai lakásában, ahová maga mellé vette özvegy édesanyját is. Fisztulás sebe hosszas

¹³⁸ G.C. 1792, Protocollum, 1,256.

¹³⁹ G.C. 1792, Protocollum, 1,613. A Főhadparancsnokság május 19-i válaszlevele nem tér ki ennek a kérdésnek a megválaszolására, csupán a Helytartótanács által felvetett másik problémára, az Antal főherceg gyalogosezredének kihágásai ügyére reflektál.

¹⁴⁰ G.C. 1791, Protocollum, 2,157.

¹⁴¹ G.C. 1791, Protocollum, 2,193.

¹⁴² G.C. 1791, Protocollum, 2,193.

¹⁴³ G.C. 1791, Protocollum, 2,219.

¹⁴⁴ DEME 1975. 49.

¹⁴⁵ SAGHY 1825. 146–147.

kínok után csak 1792 márciusában gyógyult be. Összefoglalva tehát a részben kortárs Sággy Sándor, Verseggy jó ismerősének, Sággy Ferenc fiának előadásából az derül ki, hogy Verseggy 1786 szeptembere és 1788 februárja között teljesített táborigyelmeztető szolgálatot Kiscellben.

Császár Elemér, 1903-ban kiadott Verseggy-monográfiájában azonban, levéltári forrásokra hivatkozva némileg másképpen írja le a költő életének e korszakát.¹⁴⁶ Császár szerint Verseggy 1786. augusztus 20-án tette le a pálos reverendát, majd október 3-án Budára költözött, ami azzal függött össze, hogy a primási udvarral való konfliktus elkerülése érdekében el akarta hagyni Pestet. Császár szerint Verseggy papi vagy iskolai állást „független gondolkodásmódja” folytán nem kaphatott az esztergomi primási hivatal ellenállása miatt, így csupán a feloszlatott rendek szerzeteseinek jutott 192 forintos nyugdíjból élt, mint magánember. Császár szerint Verseggy rövid bécsi utat is beiktatott ekkor, hogy kieszközölje II. József iránta való jóindulatának visszaszerzését. Mivel azonban ez a kísérlete kudarcot vallott, jelentkezett ezredkáplánnak Kiscellbe, amely állást meg is kapta.¹⁴⁷

Kiscellben fizetése meghaladta szerzetesi nyugdíját és életmódja lehetőséget nyújtott számára a kontemplatív életre. Ekkori életéről olvashatunk néhány sort Tele Pap 'Sák című versében, amely a Magyar Músa 1787. évfolyamában jelent meg:¹⁴⁸

Tele Pap 'Sák

*Tsuda! Pap létemre nem látok szükségét,
Záros Kamarámba találok bővséget,
Egészségem vagyon ételem, s' italom
Kérni kell meg-adja ezt az főbb hatalom!*

Császár Elemér így írja le Verseggy életét a kiscelli kaszárnyában: „*Alkalmasabb, egyéniségének megfelelőbb állást az adott körülmények között keresve sem találhatott volna. Fizetés ugyan nem sok járt érte, csak annyi, a mennyivel az ezredkápláni fizetés meghaladta a penzióját, stólára is alig volt kilátása (a közkatonák ügyis föl voltak mentve alóla), de szerette a szabad természetet, az egészséges levegőt, amiben itt, a budai hegyek szomszédságában bőven volt része, másrészt közel volt Pesthez, és ha eleinte nem is, később majd csak kínálkozik alkalma néha-néha bejárni a városba. A foglalkozása nem terhes. A katonákat a gyakorlatok, a kivonulások egész héten elfoglalva tartják, csak az egy vasárnap szolgál nekik épülésre, mert a régi jó szokás, a melyet még száz évvel előtte nagyon megtartottak, hogy mindennap három-*

¹⁴⁶ CSÁSZÁR 1903. 30.

¹⁴⁷ E ponton megjegyezzük, hogy a kiscelli táborigyelmeztető kápláni állást nem kizárt, hogy Majthényi Imre, a kiscelli trinitárius kolostor felszámoló bizottságának tagja, a visegrádi és ó-budai koronauradalmak prefektusa ajánlotta Verseggy figyelmébe, hiszen már az 1770-es évek végétől jól ismerhették egymást Beleznay Miklós szalonjából. Az ifjú Verseggy valószínűleg látogatta a Hazafiúi Magyar Társaság összejöveteleit, s itt megismerhette Beleznay húgának, Annának a gyermekét, Majthényi Károlyt, aki azután Verseggyt a századfordulón Marczibányi István szolgálatába protezsálta, illetve itt érintkezésbe léphetett a Majthényi családdal is (DEME 1975. 48. jegyzet).

¹⁴⁸ CSÁSZÁR 1903. 32.

szor imádkoztak közösen, feledségbe ment. Azután, a mit legtöbbször becsült, teljesen független, nincs tulajdonképpen senkinek alárendelve, nem kéri számon minden lépését. Mint ezredének plébánosa csak a tábori főpapoknak volt alárendelve, a kiknek kötelességük volt ugyan az alájuk rendelt ezredkáplánokat időnkint meglátogatni, de a takarékos hadügyi kormány, hogy a kincstárt a fölösleges kiadásoktól megkímélje, rendeletileg kimondta, hogy ilyen látogatásokat, csak fölsőbb utasításokra tehetnek. Így Verseghy nem igen volt ellenőrzésnek, beavatkozásnak kitéve, teljesíthette kötelességét, a nélkül, hogy minduntalan zavarták volna.

Égészen paraszt életet él. Korán, majdnem hajnal-hasadtakor kel, s a friss reggeli órákat szellemi munkával tölti. Majd megtartja a mindennapos csendes miséjét, néha-néha vasárnaponként prédikációkat is mond a katonáknak, meglátogatja, bátorítja a beteget, dolgoztat a kis virágos kertjében egészen délig. A délután a szórakozásoknak van szánva... Megbarátkozott a táborban lévő fiatalabb katonákkal, a kik szívesen jártak el a tréfát szerető, szépen hárfázó és énekelő paphoz, a mit a katonai hatóságok igen jó szemmel néztek; hiszen a katonák között jó kedélyű, humoros ember legyen a pap. Délután egész kis társaság verődött össze kertjében, elmulattak tréfával, énekkel, míg nem a kötelességük máshová szólította őket. Estefelé vékony spanyol nádpálczáját, tisztí rangjának ezen kötelező bizonyítékát kezébe vette, és sétára indult. Végig haladt azon a tágas síkságon, a mely az óbudai dombokat a Dunától elválasztja, elkerült az óbudai szigetig, és a Duna partján a nyárfák árnyékában leheveredett, nézte az eget és a csillogó vizet, hallgatta a lombzúgást, és a Duna moraját. Elmélkedett. A mélységes nyugalom, mely a természetten előmlött, az ő szívébe is megnyugvást hozott, a természet pompája feledtette az elszenvedett csapásokat. Majd hazatér, és korán lefekszik, mert nem akar a nappalból éjjelt csinálni, nem akar ellenkezni teremtője szándékával. A nyugalomban eltöltött napot nyugalmas éj váltja föl, s midőn a következő nap fölébred, ott kezdi, a hol az előtte való reggelen... A pihenés óráit meg lelke művelésére fordítja. A francia fölvilágosodást eddig inkább csak praktikus oldaláról ismerte, ha olvasott is róla, nem annyira az eredeti munkákat, mint inkább német utánozóinak műveit forgatta.¹⁴⁹

Verseghy 1787-ben Kiscellben évi 300 forintot, azaz az épület gondnoka fizetésének kétszeresét kapta.¹⁵⁰

Császár Elemér Sággy Sándorhoz hasonlóan 1788 februárjára teszi Verseghy Kiscellből való távozását, és szerinte a török háborúból visszatérve Verseghy Budán 1788 júniusában újra munkába akart állni tábori lelkészként, de betegsége ebben végleg megakadályozta és ekkor fejeződött be ezredkápláni pályafutása.¹⁵¹

Verseghy 1793-ban a budai könyvvizsgáló hivatalba jelentkezett állásért.¹⁵² Március 4-én, Bécsből keltezett folyamodványában maga is másfél évben adta meg a Kiscellben ezredkáplánként eltöltött idejét, azaz az 1786 októbere és 1788 februárja

¹⁴⁹ CSÁSZÁR 1903, 31–32.

¹⁵⁰ CSÁSZÁR 1903, 35. Szerzetesi penziója kezdetben évi 192 volt, 1787. június 26-ától pedig évi 300 forint (Ld. CSÁSZÁR 1901, 425–426.)

¹⁵¹ CSÁSZÁR 1903, 36–37.

¹⁵² MOL, A35, Magyar Királyi Udvari Kamara, 2261. csomó, 1793:2714.

közti időszakra tehető Verseghy kiscelli szolgálati ideje.¹⁵³ Valószínűsíthető továbbá, hogy 1788 nyarától 1791 tavaszáig, tehát abban az időszakban, amikor Kiscellben meglehetősen rendszertelenül, rövid időtartamokra vagy egyáltalán nem voltak katonák beszállásolva, nem teljesített senki lelkészi szolgálatot a kaszárnyában.

1793–1801: Francia hadifoglyok a kiscelli laktanyában

1792-ben a Monarchia újra háborúba bocsátkozott. A francia köztársaság 1792. április 20-án hadat üzent Ausztriának, pontosabban „Csehország és Magyarország királynak”, s kezdetét vette az első koalíciós háború. Az osztrák hadvezetés a következő év őszétől éppen ebben a két tartományban helyezte el a francia hadifoglyokat.¹⁵⁴

1793 tavaszán a De Vins-ezred egy osztályát helyezték el a kiscelli kaszárnyában.¹⁵⁵ Október 9-én a budai erődítési igazgatóság az épületen elvégzendő „legfontosabb javításokra” 212 forint 32 ¼ krajcár utalványozását kérte, amelyet október 12-én el is utalt a Főhadparancsnokság.¹⁵⁶

1793. november 4-én a Magyarországi Főhadparancsnokság jelezte a Haditanácsnak, hogy francia hadifoglyok elhelyezésére alkalmas lenne többek közt a kiscelli kaszárnya is. A Haditanács november 9-i válaszából megtudható, hogy 379 törzs- és főtiszt elhelyezésére volt alkalmas a „jó állapotú” (gut conditionirt) épület.¹⁵⁷ November 11-én Barco, a Magyarországi Főhadparancsnokság vezénylő tábornoka megerősítette, hogy az épületben a fenti létszámot el lehet helyezni.¹⁵⁸

A kiscelli épület hadifogoly-laktanyaként való üzemeltetését megelőzte az épület állapotának felmérése.¹⁵⁹ A kiküldött bizottság, Hannekard tábornok, budai várparancs-

¹⁵³ SCHOEN Arnold is ezt az időszakot jelölte meg Verseghy kiscelli szolgálatára lábjegyzetek nélküli kandidátusi disszertációjában (SCHOEN kandidátusi, 21.).

¹⁵⁴ A francia hadifoglyok magyarországi őrzése témájának alapos tárgyalását ld. LENKEFI 2000.

¹⁵⁵ 1793. március 15-én a budai Várparancsnokság (Festungs Commando) javasolja a Tábori Lelkészi Főhivatalnak (Feld Superiorat), hogy hagyják meg Nicomedes Budissek atyát kiscelli szolgálatában, hiszen várható a De Vins-ezred egy osztályának Kiscellbe telepítése (G.C. 1793, Protocollum, 1,336). Budissek egyébként már nem sokáig maradt a kiscelli kaszárnyában, mert a francia hadifoglyok számára az Óbudai Ruházati Bizottságtól rendelték ki vásár- és ünnepnapokon miséző papot 1794-ben ez Joseph Nepomuk Juhász volt (G.C. 1794, Protokoll, 2,443).

¹⁵⁶ G.C. 1793, Protocollum, 1,1876.

¹⁵⁷ HKR, 1793, Dep. G. Protokoll, 7467.

¹⁵⁸ HKR, 1793, Dep. G. Protokoll, 7057.

¹⁵⁹ LENKEFI 2000, 49., illetve a teljes eredeti szöveget – számos kiolvasási és több nyomdahibával – közli: BARCSAY 1934, 59. jegyzet.

A kiscelli kolostor 1793 őszi állapotáról szóló beszámoló (G. C. 1793-36-116):

„An das löbliche kk. Hung. Militärcommando.

Endes unterzeichnete haben Zufolge des erhaltenen Hohen Auftrags des Gebäude der klein Maria-zeller Casserne untersucht und zur Unterbringung 1500 französischer Kriegsgefangenen gemeinen angemessen befunden.

Wenn dieses Gebäude in der Trakt der Kirche nur etwas stärker wäre so könnten auch 2000 und im Fall der 3-te Stock belegt werden dürfte, bei 3000 Mann untergebracht werden.

nek és Kalliwoda hadbiztos az épület állapotát jónak ítélte. A kályhák megtapasztásán és két ablakszárny készítésén kívül nem találtak más javítanivalót. Az udvarban jó istállók voltak, amelyeket több mint tíz lovas vehetett igénybe. A biztosok úgy találták, hogy az épületben 1500 hadifogoly közkatona őrzését lehetne biztosítani 160 közlegénnyel, négy tiszttel és ezek altisztjeivel; ha a templomszárnyat, azaz valószínűleg a szintekre osztáshoz behúzott földemeket megerősítenék, akkor a fogva tartottak száma 2000, ha pedig a templomszárny harmadik emeletét is berendeznék, akkor 3000 lehetne. A biztosok véleménye szerint a kaszárnya földszintjén a bejáratnál kellene elhelyezni az őrszázadot, mert ezen a folyosón járnának át a foglyok a fogadóshoz, a henteshez, illetve az udvarba. A folyosót egy ráccsal javasolták elzárni (ehhez a hátsó bejáratból lehetne áthelyezni a már meglévőt, cserébe viszont ott egy vastag facölöpökből épített kaput kellene elhelyezni), hogy éjjel a foglyokat el lehessen különíteni a kaszárnya-őrségtől. Tehát, mivel a keleti homlokzaton két bejárat volt: egy a homlokzat déli felén, a ma is használt kocsibejáró, egy pedig a ma használaton kívül lévő tulajdonképpeni főbejárat

Zur Bewachung dieser gefangenen wird eine Compag[nie] von 160 Gemeinen mit 4 Offzr und den dazu gehörigen Unteroffiziers für nöthig erachtet.

Die Bewachung selbst bestehet in 5 Posten außer der Caserne wo eine Schildwache die andere sehen kann, dann in 2 Posten, wovon eine beim Eingang inner der Hofmauer in die Caserne selbst, und die andere rückwärts beim zweiten Tor angebracht wird. Der officier der täglich die Wacht hat, müßte nebst seiner ohnehin aufhabenden Pflicht auf die Sicherheit zu sehen, auch noch zugleich mit der Feuer Reserve Mannschaft auf Feuer und sonstige innerliche Ruhe zu wachen haben.

Diese ganze Compagnie kann zu ebener Erde gleich beim Eingang in die Caserne untergebracht werden, welches um so nothwendiger ist, als durch diesen Gang alle Gefangene zu Traiteur, Fleischhacker und im Hof gehen müssen.

Damit aber bei der Nacht doch eine Separirung von der Garnison und denen Gefangenen geschehe, so wäre in dem Gang ein hölzernes oder eisenes Gitter, wozu das beim zweiten Thor vorhandene sehr anwendbar wäre, anzubringen; dahingegen muß bei diesem 2. Thor ein ganz neues aus dicken Pfosten bestehende Thüre gemacht werden.

Sonstige Reparationen sind außer vielleicht die Öfen zu schmieren, und zwey Fensterflügel zu machen, nicht nötig.

In den Hof sind sehr gute Stallungen wo, wenn es nöthig sein sollte, ein Comando von 10 und mehr Cavalleristen bequartiert werden könnten.

Ob übrigens die allda Garnisonierende Compagnie nicht öfters abgelöset werden sollte, weil sie in diesen Ort mit den Gefangenen sehr viel Gemeinschaft hat, wird dem Ermessen des hohen General Comando überlassen.

Mit dem allda befindlichen Traiteur muste zur Sicherheit ein Contract angestoßen werden. Der allda befindliche Casernen Aufseher ist in seinem Quartier belassen worden.

Wenn nun die Unterbringung statt finden sollte, so hat das Verpflegs amt wegen Verschaffung der leeren Bettstätte aus denen Chambreen in dem 3-ten Stock und auf den Boden, dann wegen Herbeischaffung der decken, Strohsäcke, und des Strohes, dann die Fortifications Direction wegen den nöthigen Bänken, Tischen und Kochgeschirr, wie auch wegen den rückwärtigen Thor, anbringung des Gitters und der zwei Fensterflügel die vorläufige Aufträge zu bekommen. Ofen den 9ten 9-bris 793.

Hannekar GFW

Kalliwoda FKC"

a templom homlokzata mellett, ezért a jelentésből annyi biztosan következtethető, hogy az őrszázad elhelyezésére a keleti traktust javasolták. Csak a rácsos lezárás helye nem határozható meg biztosan, mivel a fogadós és a hentes a déli melléképületsorban volt, ahova mind a keleti, mind a nyugati szárny déli végfalának ajtaján keresztül kijuthattak a foglyok a templomból. Így csak akkor értelmezhető a jelentéstevők állítása, mely szerint a javasolt rács felállításával elzárhatnák a foglyokat, illetve, hogy a henteshez és fogadóshoz való átjárást az őrszázad felügyelhetné, ha feltételezzük, hogy a nyugati traktus kijárata ekkor nem volt használatban, vagy már eleve el volt valamilyen módon rekesztve, s a szóban forgó rács a keleti traktusba került volna.

Lieblein budai főhadbiztos november 13-án adta át a végleges parancsot az erődítési igazgatóságnak és az ellátó hivatalnak a szükséges munkálatok elvégzéséről.¹⁶⁰ A kiscelli őrséget a budai helyőrségre bízták, amely részben a már korábban is ott állomásozó Sztáray Antal- (33.) gyalogezred 4. zászlóaljából (gróf Sztáray lett 1791-ben az 1790-ben elhunyt Esterházy Miklós után a 33. gyalogezred tulajdonosa) részben a De Vins- (37.) gyalogezred ezredesi zászlóaljának 4. századából állt.¹⁶¹ Utóbbi zászlóaljából nevezték ki a kaszárnya új gondnokát, Joseph Hauer szakaszvezetőt. 1793. november 24-én a Várparancsnokság kérte a Főhadparancsnokságot, hogy jelöljön ki a Kiscellben őrzött hadifoglyok részére egy temetőt és egy kórházat, mivel a krisztinavárosi temető megtelt, a budai helyőrségi kórház pedig nagyon zsúfolt. November 27-én a Főhadparancsnokság a budai magisztrátushoz fordult, hogy létesítsen az 1500 hadifogolynak tervezett kiscelli kaszárnya kapujához közel egy temetőt.¹⁶²

December 13-án a budai Műszaki Igazgatóság jelentette a Főhadparancsnokságnak, hogy a Kiscellbe kiküldött felmérő bizottság javaslatai szerint a „következő hét elejéig” elvégzik az örlegénység szeparálását a foglyoktól (felállítják a javasolt rácsos kaput a folyosón), felújítják az istállókat és a foglyok számára berendezett kazamatákat is a következő hét hétfőjén átadják. A Főhadparancsnokság december 14-én elégedetlenségét fejezte ki amiatt, hogy a „már oly régen elrendelt javítási munkák a kiscelli kaszárnyában még nem készültek el”, és figyelmeztettek arra, hogy ha a már néhány napon belül megérkező hadifoglyok a budai oldalon kötnek ki, akkor a kiscelli kaszárnyában fognak megszállni, így a javítási munkák elvégzése rendkívül sürgős.¹⁶³ A budai Műszaki Igazgatóságtól még 1793. december 28-án is némely hiányosságok pótlását kérte az Ellátóhivatal: kályha- és kandallónyílásokra záratokat a tisztaság megőrzése és a tűzveszély elkerülése érdekében.¹⁶⁴

1794 elején tehát 1500 (vagy átalakítások után 2-3000) hadifogoly közkatona elszállásolását tervezték Kiscellben. Ez az elképzelés azonban az év során módosult, és végül francia tisztek hadifogoly-laktanyája lett az épület.

¹⁶⁰ LENKEFI 2000, 49.

¹⁶¹ LENKEFI 2000, 50. 1793. november 28-án egy módosított elhelyezési terv szerint a kiscelli kaszárnyában a tervezett 1500 közfogoly őrzésében az Óbudáról odarendelt Czartoryski-szvadron (27. vértesezred) is részt vett volna (LENKEFI 2000, 60).

¹⁶² G.C., Protocollum, I, 1795.

¹⁶³ G.C. 1793, Protocollum, I, 1876.

¹⁶⁴ G.C. 1794, Protocollum, 5, 1.

A francia hadifoglyokat 1794 márciusától a Kiscellben már két éve beszállásolt tüzérszázad helyett a De Vins-ezred egy osztálya őrizte. 1794. március 19-én a budai városi tanács kérte a Főhadparancsnokságot, hogy a De Vins-ezred egy osztályát helyezze Kiscellbe, amire a Főhadparancsnokság úgy válaszolt, hogy miután Kiscellből a már két éve ott tartózkodó tüzérszázad kivonul, ezért lehetséges a De Vins-ezred nagyobb létszámának betelepítése.¹⁶⁵ Március 28-án már ennek az új osztálynak a beköltözését készítették elő: az ezred a Főhadparancsnokságot kérte, hogy a kiscelli kaszárnyában a tiszt szobákat a szükséges felszerelésekkel lássák el.¹⁶⁶ E kérést azzal a nyomatékos utasítással továbbították a budai Műszaki Igazgatósághoz, hogy annál is inkább szereljék fel rendesen ezeket a tiszt szobákat, mert ennek az ezrednek a tisztjei jelenleg polgári házaknál vannak elszállásolva, és az ottani bútoraikat nem vihetik magukkal a kaszárnyába. Egyúttal a tiszteteket is szigorúan utasították, hogy a kiscelli szállásuk berendezésére nagyon vigyázzanak, mert az ideiglenes beszállásolást követően, a kivonuláskor ezeket használható állapotban kell majd visszaszolgáltatniuk.¹⁶⁷ A De Vins-ezred osztálya április 7-én költözött be a kiscelli laktanyába.¹⁶⁸ Létszámát nem ismerjük pontosan, csak azt tudjuk, hogy április 18-án jelentették, hogy még 200 ember beszállásolására van hely az épületben, ami a kb. 450 férőhelyet alapul véve azt jelenti, hogy valószínűleg a De Vins-osztály egy századot, 200–250 főt tett ki.¹⁶⁹ A De Vins- (37.) gyalogezred 2. zászlóaljának osztálya Barco 1794. június 18-i, a Haditanácsnak küldött levele szerint kivonult a kiscelli laktanyából, s így alkalmassá tették az épületet közkatonák helyett tiszt fogadására.¹⁷⁰

A kaszárnya-felügyelő Hauer jelentéséből tudjuk, hogy 1794 nyarán az épület 463 hadifogoly tiszt befogadására volt alkalmas. A nyugati melléképületsorban 19 lóállás volt igénybe vehető.¹⁷¹ Júliusban 360 tiszt került az épületbe, miközben a budai ellátó hivatal parancsot kapott, hogy a kiscelli kaszárnyát 500 tiszt elszállásolására ágyakkal szerelje fel.¹⁷² Barco tábornok 1794. augusztusi kimutatása szerint Kiscellben 464 tisztet őriztek, mely szám decemberre 411-re, 1795 januárjára pedig 302-re csökkent.¹⁷³

A tiszt ellátására egy markotányossal, Mathias Verderber pesti polgárral kötöttek szerződést, ugyanis a fallal körülvárt városokkal ellentétben Óbudára a kiscelli laktanyából nem mehettek ki a tiszt saját ellátásuk biztosítására vagy akár csak levegőzni.¹⁷⁴ A hadifoglyok kiszolgálására francia hadifogoly közlegényeket rendeltek Kiscellbe.

¹⁶⁵ G.C., 1794, Protocollum, 1,567.

¹⁶⁶ G.C., 1794, Protocollum, 1,625.

¹⁶⁷ G.C., 1794, Protocollum, 1,625.

¹⁶⁸ G.C., 1794, Protocollum, 1,707.

¹⁶⁹ G.C., 1794, Protocollum, 1,782.

¹⁷⁰ LENKEFI 2000. 117.

¹⁷¹ LENKEFI 2000. 117. Hauer közlését Barco tábornok június 18-án továbbította a Haditanácsnak.

¹⁷² LENKEFI 2000. 123.

¹⁷³ LENKEFI 2000. 134–135 és 178.

¹⁷⁴ Verderbertől egy 1797 augusztusában írt levele áll rendelkezésünkre, amelyben egyebek mellett azt is elmondja, hogy már négy éve áll szerződésben Kiscellben a hadsereggel (G.C. 1797-16-1558).

A kaszárnya kútjának rendbehozataláig, 1794 őszéig a Dunáról hozták lajtos koscsival a vizet, s ez napi 6 forintjába került a hadipénztárnak.¹⁷⁵ A Haditanács 1794. szeptember 30-i leiratából az is kiderül, hogy kaszárnya két kutat használt.¹⁷⁶ 1794 szeptemberéből tudomásunk van arról, hogy a kriptában kívánták az ágyszalmakészleteket tárolni, s ezért az ellátó hivatal a Főhadparancsnokságtól a kriptá egyik ablakának 6 forint 45 krajcárért való megjavítására kért engedélyt.¹⁷⁷

Az 1795–96. évekből a kiscelli laktanyáról csak az onnan fogolycserére bocsátott tisztek, vagy a hadifoglyoknak küldött pénzutasványok kapcsán van híradásunk.¹⁷⁸ A hadifogoly tisztek meglehetősen nyugalmas és kényelmes életet élhettek, ha az itt raboskodó Jean-Pierre Dellard százados idilli emlékképeiből ezt a tanulságot levonhatjuk. Dellard-t a kiscelli magaslatról a két városra nyíló nagyszerű látvány magával ragadta, és visszaemlékezésében külön kitért arra, hogy mennyire tetszett neki a Duna élénk hajóforgalma, amelyet a kiscelli kaszárnyából figyelhetett meg.¹⁷⁹

1797-ből megint csak a kiscelli épület raktári célú igénybevételéről vannak adataink. A Budai Helyőrségi Tüzér Igazgatóság 1797. április 22-én a Főhadparancsnokságot a Bécsből Budára érkező tüzérségi anyagok részére a „kiscelli templomon és az ottani kriptán kívül még további helyiségek kijelölésére” kérte. A Főhadparancsnokság válaszából kitűnik, hogy a tüzér igazgatóság a kiscelli kaszárnyában kívánt további helyiségeket szerezni raktározás céljára, hiszen április 23-án utasították a budai Műszaki és Erődítési Igazgatóságot, hogy az érkező tüzérségi árut Kiscellben helyezze el, de ügyeljen arra, hogy ne tegye ki az épületet robbanásveszélynek.¹⁸⁰ Ugyanennek az évnek augusztusában azonban már biztosan nem volt zsúfolásig tüzérségi anyagokkal a kiscelli kriptá, hiszen az épületben működő markotányos, Mathias Verderber 30 forintos éves bérleti díjért hat évre kérte a kriptát raktár céljára, és felajánlotta, hogy saját költségén áttelepíti a még ott tárolt tüzérségi eszközöket.¹⁸¹ A Főhadparancsnokság ezt az ügyletet azzal a feltétellel hagyta jóvá szeptember 2-án, hogy Verderber szükség esetén visszaadja a kriptát a hadseregnek.¹⁸²

Az első koalíciós háború befejezése és a francia hadifoglyok eltávozása után a kiscelli kolostorépület hirtelen feleslegessé vált a hadsereg számára. Egy 1798. június 12-i összeállításban, amely azon magyarországi ingatlanokat vette számba, amelyekért a katonaság a Vallás- vagy Tanulmányi Alapnak jóvátételi díjat fizetett,¹⁸³ szerepel a kiscelli kolostor is, amelyért 1786 januárja óta évi 330 forint 7

¹⁷⁵ LENKEFI 2000. 44.

¹⁷⁶ HKR 1794, Dep. G. Protokoll, 8421.

¹⁷⁷ G.C. 1794, Protocollum, 5,1090.

¹⁷⁸ HKR 1795, Dep. G., Protokoll, 5501; 5339; 5262; 4741; 2099; 4608; 3545, és HKR 1796, Dep. G. Protokoll, 7161.

¹⁷⁹ DELLARD 1892. 61. Idézi: HOFMEISTER 1973. 41, 57, 100.

¹⁸⁰ G.C. 1797, Protocollum, 1,949.

¹⁸¹ G.C. 1797-16-1558. Verderber levelében hivatkozik arra, hogy a kriptából az abban tárolt „lőport már kirámolták”.

¹⁸² G.C. 1797, Protocollum, 1,1693.

¹⁸³ G.C. 1789-10-998.

krajcárt fizettek. A kimutatáshoz július 18-án csatolt felterjesztésben¹⁸⁴ a Magyarországi Főhadparancsnokság kifejtette, hogy a kiscelli épület további bármiféle katonai célú igénybevételét előnytelennek ítéli, mivel az épület Óbudán kívül egy magas hegyen fekszik, és amikor a katonaság kaszárnyának használja, akkor az itt beszállásolt legénységet a katonai szállítókapacitás megterhelésével kell vízzel és kenyérral ellátni. Az itt elhelyezett katonák olyan messze vannak Budától, hogy ottani helyőrségi szolgálatra csak nehézségek árán lehet őket alkalmazni, mivel az őrszolgálatos aznap nem tud Kiscellben étkezni, amit nehezményez a legénység, továbbá a Kiscellben szolgálatot teljesítő tisztek számára az is kényelmetlen, hogy személyes szolgálataikra sokszor kénytelenek a közlegényi állományból katonákat igénybe venni. A dokumentum végül is két javaslatot terjesztett az Udvari Haditanács elé: vagy adják vissza a Vallásalapnak az épületet, és így a további törlesztő részletek fizetése alól mentesülnének, vagy rendezzenek be Kiscellben fogdát vagy börtönt, aminek az ingatlan félreeső volta még kifejezetten kedvez is.

Az épület hasznosításának kérdését egy időre azonban megint a Franciaországgal vívott háború határozta meg. 1798 második felétől, a második koalíciós háború kezdetétől a kiscelli kolostort ismét hadifogoly-laktanya céljára vették igénybe. 1798. december 20-án a Magyarországi Főhadparancsnokság kimutatást küldött a magyarországi és szlavóniai hadifogoly-elhelyezési kapacitásról. Ebben a kiscelli laktanya befogadóképességét (a tisztek vonatkozásában), 1794 nyarához hasonlóan 500 főnek ítélték.¹⁸⁵ Az épület teljes kapacitását 1799 júliusában, az örlegénységgel együtt 1628 főben határozták meg.¹⁸⁶

Az újabb francia hadifoglyok érkezéséig a kiscelli épület néhány helyiségét 1799 februárjában az Óbudai Gazdasági Bizottság vette igénybe az Óbudán nagy mennyiségben tárolt sisakok egy részének lakkozására.¹⁸⁷ Március 2-án a Főhadparancsnokság a Haditanácsnak egy, az udvari kamarával végzett felmérést összegző tervezetben küldött tájékoztatást a hadsereg által a vallás- és tanulmányi alaptól megváltás fejében átvett épületek használatáról és jövőbeli lehetséges funkciójáról. Ebben Kiscellről azt a szűkszavú megállapítást olvassuk, hogy: „semmiféle katonai célra nem használják”.¹⁸⁸

1799 júliusában Wopperer kapitány, laktanya-parancsnok jelentésben foglalta össze a kiscelli kaszárnya felkészítéséhez szükséges teendőket.¹⁸⁹ A hadifoglyok őrzésére véleménye szerint 70 közlegény szükségeltetett. Wopperer a konyhába 195 üstöt és serpenyőt kért, a hadifoglyok mellé franciául beszélő papot és chirurgust, továbbá egy tábori kápolna felszerelését is igényelte. Azért is folyamodott a kiscelli kapitány,

¹⁸⁴ G.C. 1789-10-998.

¹⁸⁵ HKR, 1799(!), Dep. G., Protokoll, 5044. E keretszámot egy 1799. május 20-i jelentésben is megerősítették. (HKR, 1799, Dep. G., 33–83.)

¹⁸⁶ G.C. 1799, Protocollum 1,1187. Wopperer másodosztályú kapitány, az épület parancsnoka 1799. július 15-én adott ezirányú jelentést a Főhadparancsnokságnak.

¹⁸⁷ G.C. 1799, Protocollum, 1,176 és 1,255.

¹⁸⁸ G.C. 1799, Protocollum, 1,348–349. „die Kleinzeller Kaserne ist zu keinem militar Gebrauch dienlich.”

¹⁸⁹ G.C. 1799, Protocollum, 1,1187.

hogy határozzák meg a hadifoglyoknak járó fa- és gyertyaadagot, valamint a nekik járó zsold kiadási módját. A jelentés arra is kitért, hogy a kiscelli iroda szükségleteinek beszerzéséről sem állt rendelkezésre utasítás, és kérte egy Joseph Schreiffel nevű számvivő (Rechnungsführer), valamint két írnok (Tagschreiber) felvételét. Ezeket kívül igényelt még 10 kampót és lapátot, valamint 30 seprűt. Wopperer az élelmszerellátás biztosítására ideiglenes szerződéseket kötött a mészárossal, a molnárral és a pékkel. Végezetül annak elrendelését is indítványozta, hogy senki ne mehessen be a laktanyába az ő engedélye nélkül.

Wopperer kérései közül csak a kápolna-felszerelések ügye okozott némi problémát, mivel a Főhadparancsnokság július 20-i utasítását¹⁹⁰ az Óbudai Ruházati Bizottság azzal hátrította el július 23-án, hogy nem áll rendelkezésükre tábori kápolna-felszerelés, mire a Főhadparancsnokság a Helytartótanácshoz fordult segítségért, és kérte, hogy Anton Schmid tábori főpapnak utaljanak ki a budai templom-felszerelési raktárból a kiscelli kápolna berendezéséhez szükséges tárgyakat. Július 30-án a Helytartótanács jelezte a Főhadparancsnokságnak, hogy a felszerelések kiadására utasították a templom-felszerelési raktárt.¹⁹¹

1799 júliusában a Magyarországi Főhadparancsnokságnak a Belső-ausztriai Főhadparancsnokság értesítése alapján 677 francia fogoly fogadására kellett felkészülnie.¹⁹²

Egy augusztus 3-i jelentés szerint Kiscellben ekkor már tizedesi rangtól lefelé 1477 foglyot őriztek. Az épületen belül a templomszárnyban helyezték el a közlegény foglyokat.¹⁹³ Ezeket még a nyár folyamán a pesti Újépületbe szállították át. Szeptember 3-án a kiscelli parancsnokság jelentése szerint az épületben 257 tisztet és 31 közlegényt őriztek és 183 további tiszt fogadására készültek fel.¹⁹⁴

Szeptemberben a Magyarországi Főhadparancsnokság utasította a budai Műszaki és Erődítési Igazgatóságot, hogy a francia tisztek Kiscellbe érkezése előtt a nekik szánt szobákat takarítsák ki, és két szobába sürgősen szereljenek fel vaskályhákat.¹⁹⁵ Az újabb francia tisztek október 9-én érkeztek Kiscellbe. A kiscelli kaszárnya új parancsnokának kijelölt Graettler nyugállományú kapitányt utasították, hogy október 8-ig költözzön ki a Kiscellben számára kijelölt lakásba. A tisztek őrzésére 60 főt vezényeltek ki egy tiszttel.¹⁹⁶ Amint a Főhadparancsnokság Bécsbe küldött, 1799. októberi 12-i kimutatásából kiderül, a Szlavóniából októberben érkező transportból a tiszteket – összesen 200 főt – helyezték el Kiscellben, s még további 73 érkezését várták.¹⁹⁷

1799-ben a kiscelli kaszárnyában még mindig Mathias Verderber pesti polgár látta el a markotányosi teendőket úgy, hogy a keletkezett haszon felét minden hónapban

¹⁹⁰ G.C. 1799, Protocollum, 1,1187.

¹⁹¹ G.C. 1799-36-50.

¹⁹² HKR, 1799, Dep. G., Protokoll, 6722.

¹⁹³ HKR, 1799, Dep. G. Protokoll, 7507.

¹⁹⁴ G.C. 1799, Protocollum, 1,4250.

¹⁹⁵ G.C. 1799, Protocollum, 1,3075 és 1,4267.

¹⁹⁶ G.C. 1799, Protocollum, 1,4071.

¹⁹⁷ HKR, 1799, Dep. G. 33–459.

befizette a hadipénztárnak. Az épületben hentes, fogadós, szatócs, kávémérés és pék működött.¹⁹⁸

A következő évből a fogva tartottak többszöri panaszáról tudunk azzal kapcsolatban, hogy a markotányos túl drágán adja az élelmiszert, vizezi a bort, s az őrség túl szoros őrizetben részesíti őket, pl. nem engedik a tiszteket a Dunához fürödni.¹⁹⁹ E panaszokat minden esetben kivizsgálták: egyrészt igyekeztek elejét venni annak, hogy a foglyok továbbra is leveleket juttathassanak el a német, illetve észak-olasz fronton harcoló francia tábornokoknak, másrészt viszont 1800. szeptember 1-ével felmondták Verderber szerződését és új elv szerinti markotányosi kontraktust kötöttek egy Johann Georg Eger nevű pesti polgárral.²⁰⁰ Immár nem nyereségrészesedéses, hanem fejpénzes alapon kapta a pénzt a laktanya ellátásának árendátora – ennek összege először 220 forint volt.

Kavanagh altábornagy a Magyarországi Főhadparancsnokság helyettes vezénylője 1800. július 30-i jelentésében a kiscelli viszonyokról közli, hogy jó időben a franciák a kolostor két udvarán eleget levegőzhetnek, sőt itt egy tekepálya is a foglyok rendelkezésére áll, télen pedig a szobáikat a városi áraknál olcsóbban rendelkezésre bocsátott tűzfával fűthetik. A dunai fürdőzéseket pedig azért kellett beszüntetni, mert a foglyok a visszaúton a városba szöktek.²⁰¹ Alvintzy báró, a vezénylő tábornok október 10-i jelentése pedig még azt is hozzátette, hogy a francia foglyok ór kíséretében a kaszárnya körül is sétálhattak.²⁰²

A francia hadifoglyok már az első koalíciós háború idején is többször tartottak a fogságban ún. szabadságünnepeket.²⁰³ Kiscellben 1800. január 21-én egész nap, a félhavi zsold kézhezvétele után a megszokott módon italoztak a foglyok egészen este 6 óráig, amikor „figyelemreméltó ide-oda futkosás kezdődött, és egyben az italozás is erősödni látszott, és imitt-amott többen uniformisba öltözve tűntek föl.” A laktanyaparancsnok erre öröket küldött szét az épületben, akik közül egyet az egyik zsúfolt szobából némi lökdösődés árán kitessekeltek. A lármára összeszaladtak mind az örök, mind a franciák. Utóbbiak gyertyával a kezükben „viharos módon, nagyon lelkesülten lerohantak a kávéházba” („ins kaffehaus... hinunter”). A laktanyaparancsnok nem tudott az egybegyűltekre hatni, s így a francia Coulan tábornokot megakadályozni abban, hogy beszédet mondjon. Ezután feloszlott a francia gyűlés. A hadifoglyok tudták a parancsnokkal, hogy a legcsekélyebb rossz szándékuk sincsen, de miközben Graetler kapitány a két francia küldöttel beszélt, látta, hogy egyik-másik ablakból gyertyafény látszik, s azután, mikor valahol sikerült eloltatni a fényt, egy másik szobában gyújtottak gyertyát. Végül 10 órára sikerült a nyugalmat visszaállítani a laktanyában.²⁰⁴

¹⁹⁸ HKR, 1799, Dep. G., Protokoll, 6496. és HKR 1800, Dep. G. Protokoll, 752-753, illetve G.C. 1799, Protocollum 1,4071.

¹⁹⁹ HKR, 1800, Dep. G. Protokoll, 6309; 6555; 8105; 8719.

²⁰⁰ HKR, 1800-11-387. Eger később a pesti invalidus kaszárnyában töltötte be ugyanezt a szerepet.

²⁰¹ HKR, 1800, Dep, 33-741.

²⁰² HKR, 1800, Dep. G. Protokoll, 8719.

²⁰³ 1794 nyaráról vannak adatok a Szegeden és az Újépületben fogva tartott franciák szabadságünnepeiről. LENKEFI 2000. 141, 149, 150.

²⁰⁴ HKR, 1800, Dep. G., 33-80.

1801-ben a Kiscellben őrzött francia hadifoglyok visszanyerték szabadságukat: február 11-én a Magyarországi Főhadparancsnokság jelentette a Haditanácsnak, hogy Kiscellből a tiszteket három oszlopban elindították Belső-Ausztriába a fogoly-cserére.²⁰⁵

1801–1806: ruharaktár, fogda, majd tüzérségi lerakat Kiscellben

1801. április 14-én a Helytartótanács átiratban továbbította a budai magisztrátus azon kérelmét, mely szerint a Budára irányított nyolc gyalogos századból kettőt vagy hármat Kiscellben szeretnének elhelyezni, legalább addig, amíg az épület további sorsáról nem jön létre megegyezés.²⁰⁶ A Főhadparancsnokság válasza erre április 22-én az volt, hogy a kiscelli kaszárnya túlságosan messze van a város(ok)tól, az épületben vízhiány van, az ételmezést is csak egy odatelepitett markotányossal lehet megoldani és az eddig ott elhelyezett legénység egészsége károsodást szenvedett, amelynek nem kívánunk két újabb századot kitenni, azaz elutasították Buda kérését.²⁰⁷

Egy távol eső, jól védhető helyen, de mégis kb. csupán egy óra járóföldre Budától kiválóan alkalmas volt a kiscelli épület a francia hadifogoly-tisztek, majd ezek távozása után őrizetesk elhelyezésére. 1801. május 20-án a Sztáray-ezred egy „főorvost” (Oberarzt) kért a nádor huszárezred (Palatinal Hussaren Rgt) Kiscellben fogva tartott beteg katonái mellé.²⁰⁸ Május 22-én egy dandárparancsnokot küldtek ki Kiscellbe, aki jelentette, mennyi ruhára és csizmára van szüksége az ott fogva tartotaknak; hogy közülük hatot a budai helyőrségi kórházba szállítottak, illetve a kiscelli őrszázad kérésének megfelelően egy orvost (egy alorvost) kiküldtek, valamint, hogy kaszárnya-felügyelőként szükség lenne egy olyan tizedesre vagy őrzetőre (Korporal oder Führer), aki jól beszéli a magyar nyelvet.²⁰⁹ Utóbbi igényt úgy elégítették ki, hogy a kiscelli laktanya és a pesti invalidus palota (gránátos kaszárnya) felügyelői helyet cseréltek egymással: Haynal Pestre, Hauer Kiscellbe költözött.²¹⁰

Hauert 1803-ban a pesti Újépületbe helyezték át, mivel „a kiscelli laktanyát 1802-ben teljesen kiürítették”.²¹¹ 1803. június 4-én Alvinczy utasította a budai Műszaki és Erődítési Igazgatóságot, hogy – pótolva a mulasztását – közösen készítse végre el a

²⁰⁵ HKR 1801, Protokoll, Dep. L. 305.

²⁰⁶ G.C. 1801, Protocollum, 1,816.

²⁰⁷ G.C. 1801, Protocollum, 1,816.

²⁰⁸ G.C. 1801, Protocollum, 1,2099.

²⁰⁹ G.C. 1801, Protocollum, 1,3048.

²¹⁰ G.C. 1801, Protocollum, 1,5048. Szeptember 17-én terjesztette elő ezt a javaslatot az erődítési igazgatóság, amit szeptember 23-án hagyott jóvá a Főhadparancsnokság.

²¹¹ Hauert 1803. január 29-én bírósági eljárás mentette fel egy Kiscellben, felügyelősége alatt történt lopásért való felelősségre vonás alól (az irat 1803 októberi másolata: G.D. 1. doboz). A Főhadparancsnokság elrendelte, hogy a műszaki igazgatóság az épület „belső folyosójára vezet” és a „a felső emeletre vezető, a lépcsőnél lévő” ajtónyílásokat deszkáztassa be.

Kiscell 1802-es kiürítéséről mindössze egy 1805-ös iratból tudunk: a Műszaki Igazgatóság január 5-én kéri Hauer áthelyezését az Újépületből a pesti invalidus palotába, és ebben az előterjesztésben ismertetik Hauer kaszárnyafelügyelői pályafutását 1797-től (G.D. 4. doboz, 28–29. pag.).

Sztáray-ezreddel, amely 1801-ben még fogdaként vette igénybe a kaszárnyát, a kiscelli épület kiürítés utáni vizsgálatát és leírását.²¹²

A kiscelli kolostor használatáról a következő évekből csak szórványos adataink vannak. Biztosnak tűnik, hogy az épület néhány szobáját az Óbudai Ruházati Bizottság továbbra is használta.

Az Óbudai Ruházati Bizottság 1803 nyarán több Ausztriából érkező ruhaszállítmány miatt abba a helyzetbe került, hogy raktárai megteltek, és kénytelen volt a kiscelli kaszárnya bizonyos helyiségeit a Műszaki Igazgatóságtól elkérni. Június 11-én kaptak először engedélyt néhány helyiségbe való beköltözésre, azzal a feltétellel, hogy nem tesznek kárt az épületben.²¹³ Az óbudaiak a földszinten vehettek igénybe hat helyiséget, melyek közül kettőben még június 23-án a budai ágyraktár felszerelése volt beraktározva. Ekkor az Óbudai Ruházati Bizottság egyrészt ezek kiürítését kérte, másrészt a másik négy szobában az ajtók és ablakok rendbehozatalát, valamint kimeszelését igényelte tekintettel arra, hogy ezekben a szobákban svábbogarak voltak, és csak így lehetett onnan ezeket kiirtani. Ezen felül a Kiscellben berendezendő ruharaktár őrsege – egy altiszt és egy közlegény – számára kértek egy kis szobát.²¹⁴ Az elvégzett munkálatok összesen 73 forint 43 krajcárba kerültek, melynek kiutalását a budai Erődítési Igazgatóság számára július 21-én engedélyezte a Főhadparancsnokság.²¹⁵ Augusztus 13-án azután a már elfoglalt hat szobához újabb négyet kért az Óbudai Ruházati Bizottság, amelyeknek rendbetétele és kitakarítása 21 forint 33 krajcárba került.²¹⁶

1804-ben a kiscelli kaszárnyában, egy közelebről nem azonosítható épületrészben egy mángorlószobát létesítettek az Óbudai Ruházati Bizottság részére. 1804. február 23-án kapta a Ruházati Bizottság az Udvari Haditanácsától a parancsot, hogy egy saját mángorlót állítson föl. Mivel azonban a bizottságnak Óbudán erre nem volt helyisége, és a Főhadparancsnokság egy külön erre a célra felállított épületet túl költségesnek talált, a kiscelli kaszárnyában állították fel a mángorlót egy erre a célra kialakított szobában. A budai Műszaki Igazgatóság április 28-án kapott utasítást a leggazdaságosabb változat kidolgozására, és már május 9-én benyújtották a kőműves-, asztalos-, lakatos-, kovács- és ácsmunkákra bekért árajánlatokat.²¹⁷ A kőműves árajánlata tartalmazza két konyhának a vakolási munkáit, továbbá annak a konyhának, ahol a mángorlót állították fel, kelheimi lapokkal való burkolását, valamint a két másik konyhának a téglapadló borítását. Az árajánlat tartalmazta a régi padlóborítás feltörését, egy 2,5 öl széles ajtó vágását a mángorlószoba és az egyik konyha közötti 1 öl 9 láb vastag falban, két nagy tűzhely elbontását, egy kályha felállítását a mángorlóprés acéllapjának fűtésére összesen 306 forint 20 krajcárért, amiben többek között 1000 darab téglá és 280 darab kelheimi lap felhasználása is szerepelt. Az ács a mángorlóprés szerkezetének összeállításáért és anyagaiért összesen 118 forint 43

²¹² G.D. 1. doboz. Litt. E. No. 4683. Alvintzy értetlenségét fejezte ki afölött, hogy hogyan adhatta át az erődítési igazgatóság az épületet az említett leírás nélkül.

²¹³ G.D. 1. doboz. Litt. E. No. 4970.

²¹⁴ G.D. 1. doboz.

²¹⁵ G.D. 1. doboz.

²¹⁶ G.D. 1. doboz.

²¹⁷ G.D. 2. doboz, 219–221. pag.

krajcárt kért, az asztalos a 3 új ajtóért összesen 16 forint 30 krajcárt, a lakatos az ajtószerelvényekért és a présvas-melegítő rúdjaiért összesen 61 forint 20 krajcárt, a kovács a prés vas alkatrészeiért, sínekért, kulcsokért stb. összesen 186 forintot kért, azaz a prés felállításának összes költsége 685 forint 53 krajcár volt.

1804 őszen további felújítási munkákat végzett a budai Műszaki Igazgatóság az Óbudai Ruházati Bizottság részére. Egy tiszti kvártély két szobáját és egy konyháját, valamint a közlegényi traktus két szobáját engedték át, és újították fel (vakolás, meszelés, ajtók és ablakok javítása) összesen 39 forint 49 krajcárért.²¹⁸ 1804-ben sor került a tető részleges újracserepezésére is 250 forint értékben.²¹⁹

A tetőjavítás kérdése azonban még 1805 őszen sem jutott nyugvópontra: október 4-én Alvintzy a budai Műszaki Igazgatóságnak továbbította az Óbudai Ruházati Bizottság jelzését, mely szerint a tetőfedő, miután felbontotta a tetőt, otthagya a munkát, és a keletkezett résen beesett az eső, amely átnedvesítette a födémet. Alvinczy utasította a Műszaki Igazgatóságot, hogy egyrészt mihamarabb intézkedjenek a tető kijavításáról, másrészt, mivel az éppen zajló munkálatok (Manipulationen) miatt az óbudai bizottság épületében nem férnek már el, további 5 szobát és két konyhát tegyenek beköltözhetővé Kiscellben.²²⁰ E feladatok elvégzéséről a budai Műszaki és Erődítési Igazgatóság 1805. október 23-án tett jelentést a Főhadparancsnokságnak.²²¹

Az Óbudai Ruházati Bizottság 1805 szeptemberében már kért két szobát a kiscelli kaszárnyában. 1805. szeptember 14-i jelentésében Kranack őrnagy Óbudáról jelentést írt a Főhadparancsnokságnak, melyben kifejtette, hogy a kiterjedt munkálatok miatt több katonát és civil segédet kellett felvenniök. Ezért a mesteremberek (Professionisten) egy részének munkahelyét és egyben lakhelyét is a kiscelli kaszárnyában kívánják elhelyezni, hogy ne kelljen a Kiscellbe vezető hosszú utat naponta négyyszer megtenni. (Nyilván az étkezésre kellett volna Óbudára lemenni, ha nem lett volna Kiscellben a lakóhelyük is). A szobák átadásáról a budai Műszaki Igazgatóság 1805. október 22-én értesítette a Főhadparancsnokságot.²²²

1805 októberében a kiscelli kaszárnyába költözött a tábori tüzérandár 50 katonája is. Ennek előkészítéseképpen a Műszaki Igazgatóság, az Óbudai Ruházati Bizottság és a tüzérandár közös bizottsága vizsgálta meg azt a kérdést, hogy a kaszárnya „melletti” „tűzmű szobában” (Laborir Zimmer) szolgálatot teljesítő tüzérek, akiknek hidegben kellett dolgozniuk a robbanásveszély miatt, vajon beköltözhetnének aludni és étkezni a kaszárnya földszintjén két szobába, és az egyik tiszti kvártély két kisebb szobájába, hogy ott melegben lehessenek és a szobák melletti konyhában (egy konyha a közlegényeknek, egy pedig a tiszteknek) főzhessenek.²²³ Az óbudaiak ezeket a helyiségeket lakkozásra és a lakkozott sisakok szárítására használták, mely célokra más szobák is igénybe vehetők

²¹⁸ G.D. 3. doboz, 186–187. pag. A Főhadparancsnokág szeptember 10-én adott utasítást az Óbudai Ruházati Bizottság kérésének megfelelő munkálatok elvégzésére, amire a budai Műszaki Igazgatóság október 8-án terjesztette be a költségvetést, amelyet október 9-én hagytak jóvá.

²¹⁹ G.D. 2. doboz, 149–158. pag.

²²⁰ G.D. 3. doboz, 371. pag.

²²¹ G.D. 4. doboz, 290. pag.

²²² G.D. 4. doboz, 288–289. pag.

²²³ G.D. 4. doboz, 293. pag.

voltak, így, a vizsgálat szerint jó állapotban lévő lakóhelyiségekből ki tudtak költözni. Egyúttal a tél előtt gondoskodtak a labor-szobákban egy kályha felállításáról is.

A tüzekek által használt „tűzmű szobák” a „kaszárnya mellett” („nächst der Caserne”) sejtésünk szerint az egykori uradalmi, később kamarai fogadó épületében voltak.

1805 novemberében Napóleon elfoglalta Bécset. A francia megszállás egyik legfőbb tanulsága az volt, hogy, mivel a városban jelentős mennyiségű hadi raktárhelyiség maradt, ezek az ellenség kezére jutottak. 1806-ban Károly főherceg hadászati reformjának fontos pontja volt Bécs raktározási feladatok alóli mentesítése. A Duna vonalán lejjebb, délre helyeztek át sok muníció-, lőpor- és egyéb tüzérségi raktárt.²²⁴ Így került sor a kiscelli kaszárnya tüzérségi raktárként való igénybevételeire, s ennek előkészítéseként az épület felmérésére.

1806 júniusában a 2. számú tábori kórház számvivői (Rechnungs Personale) költöztek rövidebb időre a kiscelli kaszárnya „két nagy, üres szobájába”.²²⁵

1806. szeptember 7-én a Budai Műszaki és Erődítési Igazgatóság jelentést tett a kiscelli kaszárnya állapotáról.²²⁶ Ennek indoka az volt, hogy az épületben éles lőszerkeket tároltak már, és további szállítmányokat vártak ide, ráadásul a pesti tábori kórházban felhalmozott tüzérségi készletek tárolása igen aggasztó képet mutatott: ajtók nélküli, lezárhatatlan helyiségekben tartották a lőszerkeket, úgy, hogy az udvari és bejárati kapukat is bedöntötte egy vihar, tehát ezek sem voltak zárhatók.

A jelentés megállapította, hogy a kiscelli raktárak ablakai olyan alacsonyan vannak, hogy bárki beláthat és akár égő tárgyat is bedobhat. Ezért javasolták, hogy a földszinti ablakokat az eddigi vasrácson túl dróthálóval is védjék, ahogy ez a budai Zeughausban és más helyeken is látható, még akkor is, ha egyébként egy őrszem is védi ezeket a raktárakat. Továbbá az épületet igénybe vevő hadikórházi adminisztráció által okozott károkat ki kellett javítani, „hogy az eső és más nedvesség ne juthasson a lőszerhez”. E vonatkozásban elsősorban a templom fölötti tetőzet javítását említették, amely a műszakiak szerint olyan rossz, hogy a földem már átnedvesedett, és beomlással fenyeget. A tetőn ekkor a hegy felé egy lyuk is tátongott, amin keresztül az épületbe lehetett jutni.

A tüzérségi készletek elhelyezése az őrszemélyzet növelését is maga után vonta volna, ami viszont csak az őrszoba növelésével, vagy hozzáépítéssel lett volna lehetséges.

A templom kriptáját ekkor még mindig Mathias Verderber, a francia hadifoglyok egykori markotányosa bérelte a hadseregtől. E jelentés ennek a bérletnek a megszüntetését is javasolta a lőszer biztonságosabb elhelyezése érdekében. 1806. szeptember

²²⁴ BAER 1989. 54.

²²⁵ G.D. 6. doboz, 338. pag. A Főhadparancsnokság 1806. március 21-én értesítette a budai Műszaki Igazgatóságot, hogy a tábori kórházi igazgatóság már megkapta Székesfehérváron a Kiscellbe költözésre az utasítást, ezért ennek előkészítéseképpen szükség van az épületben 10 nagy és 16 kis asztal, valamint 16 gyertyatartó elhelyezésére (G.D. 5. doboz, 103. pag.). Június 28-án, miután a tábori kórházi kancellária már beköltözött Kiscellbe, a Főhadparancsnokság jelezte, hogy további 4 nagy és 4 kisebb asztalra, valamint 12 székre van kölcsönképpen szüksége (G.D. 5. doboz, 212. pag.). Július 13-án a Műszaki Igazgatóságot Alvinczy utasította, hogy a tábori kórházi adminisztráció elhelyezése érdekében Kiscellben további helyiségeket tegyen szabaddá (G.D. 5. doboz, 232. pag.)

²²⁶ G.D. 5. doboz, 328. pag.

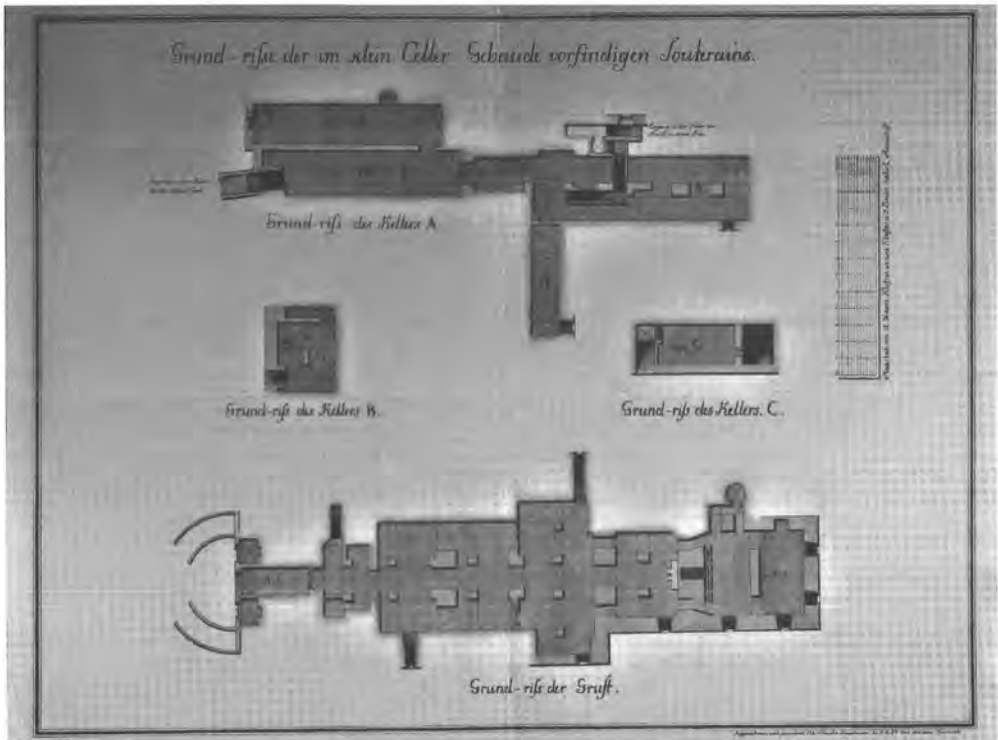
8-án Alvinczy utasítást adott a budai Műszaki és Erődítési Igazgatóságnak, hogy a kiscelli épület karbantartási munkáira készítsen haladéktalanul költségvetést, vizsgálja meg az őrház bővítési lehetőségét, valamint a Verderber „borkereskedő” által bérelt „pincét” üríttesse ki, hogy jó és biztonságos tároló helyeket tudjanak kialakítani a tűzérési készletek részére.²²⁷ Verderbernek szeptember 14–16-án 48 óra alatt ki kellett ürítenie a kriptát.²²⁸

A budai Műszaki Igazgatóság szeptember 30-i dátummal készítette el az 1806 nyári és különösen a július 16-i viharos időjárás okozta károk miatt szükségessé vált épületfelújítások költségvetését.²²⁹ A kiscelli kaszárnyában, a markotányosi melléképülettel és a tűzérési használatban lévő őrházzal együtt igen nagyarányú tetőfedő és üvegező munkákat kellett végezni, összesen 984 forint 28 krajcár értékben.

²²⁷ G.D. 5. doboz, 327. pag.

²²⁸ Verderber 1807. január 26-án kérvényt írt a Magyarországi Főhadparancsnoksághoz, amelyben kártérítésért folyamodott a bérleti szerződése hirtelen felmondása miatt. Levele szerint a szeptemberi felmondás őt, mint szőlősgazdát igen hátrányosan érintette, mivel a bérszállító-kocsikat egyrészt a szüret miatt, másrészt éppen a nagy vízi szállításokat intéző tűzérési őrház által már lefoglalták, így kénytelen volt 18 forintért kocsit bérelni, hiszen a kocsisok pontosan tudták, hogy milyen szorongatott helyzetben volt akkor, amikor a kriptában tárolt 4000 akónyi üres hordóját kellett hirtelen szállíttatnia, ráadásul olyan hirtelen jött minden, hogy nem tudott másik tárolóhelyről gondoskodni 50 akós hordói számára és ezért ezeket hat teljes héten át a szabad ég alatt kellett tárolnia. Verderber azt is sérelmezte, hogy, habár az év vége előtt ki kellett költöznie, mégis az egész évre szóló 45 forintos bérleti díjat követeli tőle a számvivő hivatal (Rechnungsführers Amt) (G.D. 7. doboz, 350. pag.). A Főhadparancsnokság 1807. január 31-én a Műszaki Igazgatóságnak küldte le Verderber levelét véleményezésre (G.D. 7. doboz, 349. pag.). A budai Műszaki és Erődítési Hivatal február 12-én tájékoztatta a Főhadparancsnokságot Verderber ügyéről. Eszerint igaz volt az, hogy Vogelhuber tábornok utasítására Verderbernek 1806. szeptember 14-től 48 óra alatt ki kellett költöznie a kiscelli kriptából, de a bérleti szerződés világosan kimondta, hogy csak addig kapta Verderber használatra a kriptát, amíg arra a hadseregnek nincs szüksége, és csupán üres edényeket szabadott ott tárolnia, amelyeket a kiürítés elrendelését követően mindössze az óbudai házába kellett átszállíttatnia. A Műszaki Igazgatóság szerint ugyan könnyen elképzelhető, hogy a szüret idején a bérszállítások díja nem a legkedvezőbb volt, de Verderber évekig igen kedvező áron jutott a kriptabérletéhez, ráadásul közben egy ideig a francia hadifoglyok számára végzett markotányosi munkából is tisztos profitot húzott. Mindezért a kérvényező kártérítési igényét nem tartották jogosnak, ellenben felhívták a figyelmet Verderber többrendbeli tartozására. Nevezetesen az egykori bérlő 30 forint bérleti díj megfizetésével elmaradt 1805 szeptemberétől 1806 szeptemberéig a kriptahasználatáért, 21 forint 52 krajcárral adós volt a kis pince foglalásáért 1805. április 1-től 1806. szeptember 15-ig. A Műszaki Igazgatóság annál is inkább indokoltan tartotta Verderbertől a fenti összeget behajtani, mivel a bérlő azt a kötelességét sem teljesítette, hogy az általa a pincékben eszközölt átalakításokat visszaállítsa. Ennek meg nem fizetett költségét 10 forintra becsülték (G.D. 8. doboz, 79. pag.). 1807. május 12-én a budai Műszaki Igazgatóság levélben fordult a budai magisztrátushoz, amelyben jelezte, hogy Verderber még mindig nem fizetett, és ha ez a továbbiakban sem változik, az illető borkereskedő „kellemetlen következményeket von magára” (G.D. 9. doboz, pag. 278.) Verderber azonban még 1807 júliusában sem fizette meg tartozását (G.D. 9. doboz, 425. pag.).

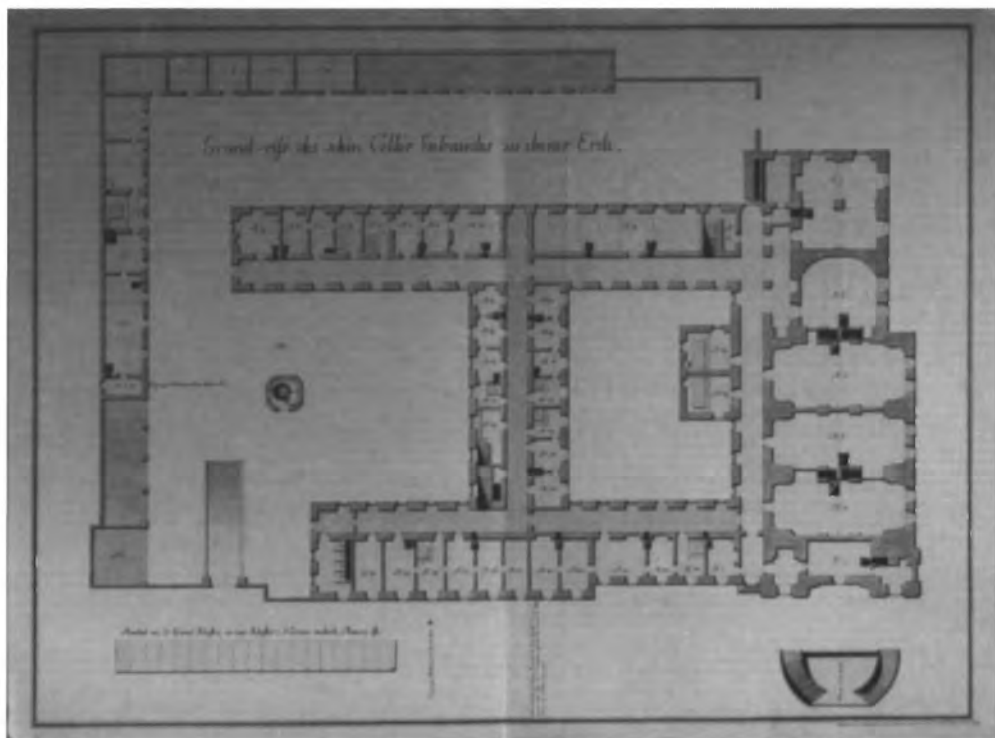
²²⁹ G.D. 5. doboz, 464. pag.

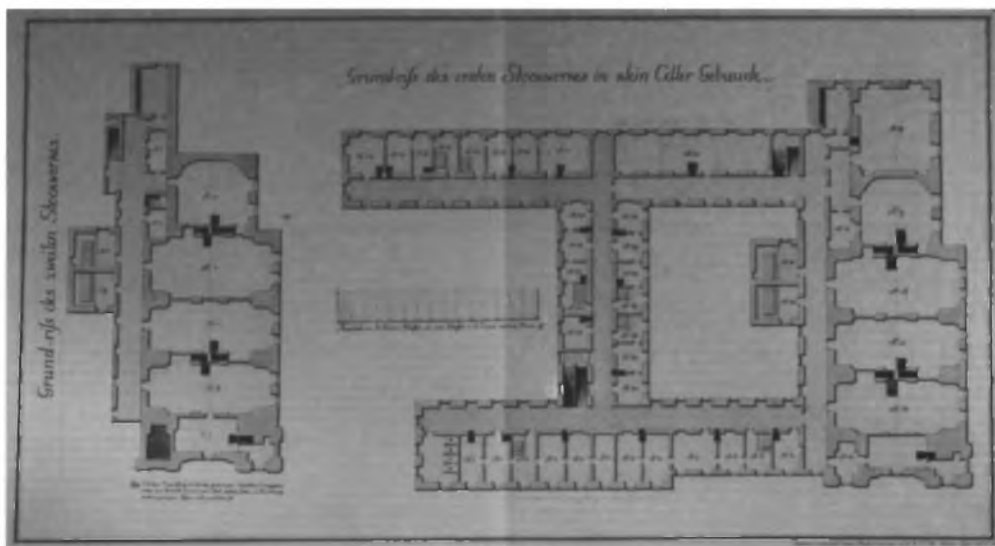
A kiscelli kaszárnya felmérési terve, a kripta- és pinceszint alaprajza, 1806. Készítette: Johann Schuster százados (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartensammlung, GVII, 1806-D-150)

1806. szeptember 15-én a Tüzérségi Főigazgatóság (General Artillerie Direktion) annak a bizottságnak a jelentése alapján, amely bejárta a lehetséges tüzérségi raktári épületeket, javasolta többek között a kiscelli kolostorépület igénylését is az Udvari Kancelláriától, melynek tulajdonában állt ekkor még (ellentétben pl. az Újépülettel, amely kamarai épület volt).²³⁰ 1806. október 27-én a császár utasítására a Magyar Udvari Kancellária felsorolta azon alapítványi épületeket (Stiftungsfond Gebäude), melyeket a Tüzérségi Főigazgatóság részére állandó raktárnak átengedne. A Tüzérségi Főigazgatóság 1806. november 10-én, miközben fenntartotta azon véleményét, hogy az állandó tüzérségi raktárak, illetve gyártelepek legjobb és legbiztosabb helye Belső-Ausztria, javasolta az uralkodónak, hogy a komáromi és a kiscelli volt trinitárius kolostorépületeknek, melyeket a tüzérség már használatba is vett, kezdeményezze az átengedését. A kiscelli kolostorépületről ennek előkészítéseképpen felmérési terveket készítettek. Ezek célja tehát az állandó tüzérségi raktárnak kiszemelt objektum pontos dokumentációja volt. Az Tüzérségi Főigazgatóság október 11-i rendeletére a budai Kerületi Tüzérségi Parancsnokság (Artillerie District Kommando) október 25-én két sorozatban, összesen hat felmérési tervlapot (pinceszint, földszint és első emelet, illetve a másik sorozatban egy lapon a földszint és emelet és két külön lapon a

²³⁰ HKR 1806, Dep. K. 8-15/83.

A kiscelli kaszárnya felmérési terve, földszinti alaprajz, 1806. Készítette: Johann Schuster százados (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartensammlung, GVII, 1806-D-150)

A kiscelli kaszárnya felmérési terve, az emelet alaprajza, 1806. Készítette: Johann Schuster százados (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartensammlung, GVII, 1806-D-150)

templomtraktus második és harmadik emelete) küldött Bécsbe. A mellékelt jelentésben és táblázatban a tervek számozása szerinti kimutatást közöltek arról, hogy milyen tüzérségi tárgyakat helyeztek el már az épületben, s melyek a még szabadon megtölthető helyiségek. A jelentésből kiderül, hogy a templomteret szintekre osztó födémek alig voltak terhelhetők. A kereszt szárny alatti pincenyúlvány sem volt használható, mert nagyon nedves volt, de a nyugati és északi szárny alatti pinceszakaszokat már eddig is raktárnak használták. A templom alatti hatalmas kriptáról megtudható a jelentésből, hogy, habár keleti fele a szabadba nyílik, de mivel északi részén a sziklából vájták ki a helyiséget, és a templomtérbe helyezett födémeket hordó, az átalakításnál beépített hatalmas támfalak alapjai meggátolják a szabad légáramlást, ezért a kriptatér nem tud kellően kiszellőzni, így ez a helyiség sem elég száraz a biztonságos raktározáshoz. Az egyik felmérési tervsorozatot (három lap) Johann Schuster százados, a 3. tábori tüzérezred 5. századának parancsnoka készítette tíznapi munkával, két altiszt segítségével.²³¹ A másik sorozatról (összesen három lap) csak annyit tudunk, hogy egy Gillet nevű alezredes készítette.²³² A terv hátoldalán ceruzás „Gillet” felirat valószínűleg Anton Gillet-t, az 1. tábori tüzérezred zászlós alezredesét, 1799-től a Mária Terézia rend lovagját jelenti.²³³ Erről a sorozatról nem tudjuk, hogy mikor készült. Nincsenek datálva a lapok, és az épület ábrázolásában számos ponton, főleg a melléképületeknél eltér a Schuster-féle rajzoktól.²³⁴

²³¹ HKR 1806, Dep. K., 8-15/107. A tervek: Kartensammlung, 1806-D-150. Schuster a segéd altisztek munkájáért saját maga 18 forintot fizetett. Ennek megtérítését a Tüzérségi Főigazgatóság november 20-án engedélyezte. A százados felmérési munkájára valamikor 1806 nyarán kerülhetett sor, mivel e tervlapok számozása alapján készített raktárkészlet-táblázat augusztus 25-i keltezésű.

Johann Schuster százados az 1806 decemberében felvett névjegyzék szerint 1773-ban született Budweisban. 1788-ban altüzér majd tüzér, 1790-ben alhadnagy, 1795-ben főhadnagy, 1801-ben alszázados lett. 1805 szeptemberében került a 3. Tábori Tüzérezredhez, ahol századossá lépett elő. („Muster Lista der 5ten ordinaire Herrn Hauptmann Schuster Compagnie, dd. Musterplatz Ofen am 10ten December 806”, Kriegsarchiv, Karton Nr. 8126.)

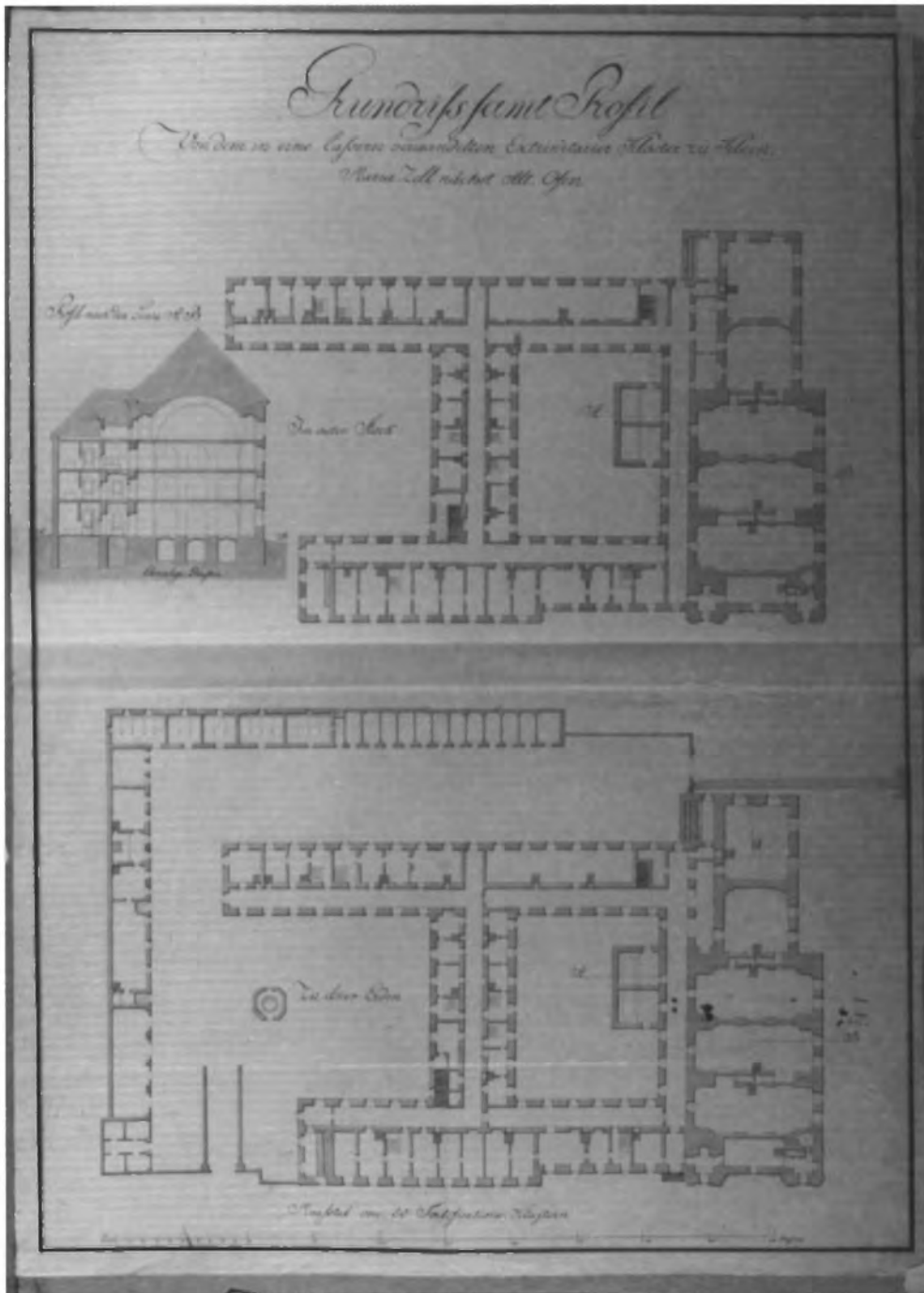
²³² Kriegsarchiv, Kartensammlung, 1806-D-150. A budai Kerületi Tüzérségi Parancsnokság október 25-i jelentésének hátoldalára vezették rá, hogy a Schuster százados által készített tervekkel együtt Gillet rajzait is megküldték Budáról (HKR 1806, Dep. K., 8-15/107).

²³³ Gillet már 1800-ban az 1. tábori tüzérezrednél őrnagy (Militaeralmanach 1800, 102.). 1806-ban újra az 1. tábori tüzérezrednél tűnik fel, már mint alezredes (Musterliste, I. Feld Artillerie Regiment, Uiber den Regiments Staab samt Supernumaire, dd. Musterplatz Prag, am 22ten December 1806. (Kriegsarchiv, Karton Nr. 7973), és az ez évi Schematismus azt is feltünteti, hogy 1799 óta a Mária Terézia Rend lovagja volt (Schematismus 1806, 72. és 308.). 1808-ban Gillet már ezredes ugyanennél az ezrednél (Schematismus 1808, 311.). 1810-ben a 3. Tábori Tüzérezrednél vezérőrnagy, és ebben az évben a galíciai körzet főparancsnoka lett (Schematismus 1810, 360.). 1811. november 8-án Gillet Galiciában a tüzérségi kerület parancsnokaként és báróként halt meg (Schematismus 1811, 33., illetve: Schematismus 1812, 339.).

²³⁴ A Gillet és a Schuster-féle tervek közti főbb különbségek a következők.

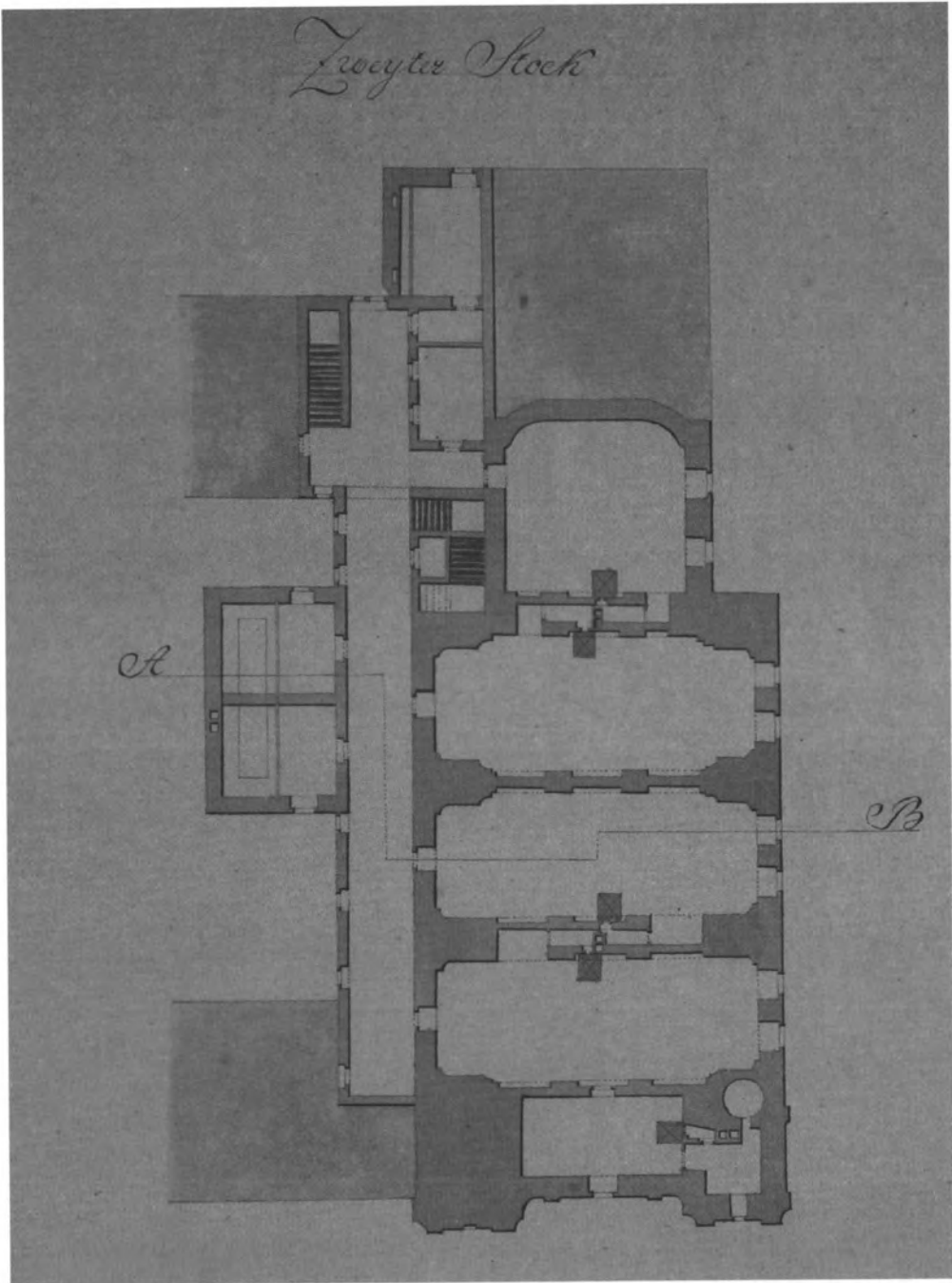
A földszinti keleti szárnyban:

- Schuster jelölése szerinti 40. és 39. számú helyiség között nincs ajtó, Gillet-nél van.
- a Schuster jelölése szerinti 40. számú helyiségnek van ajtaja a folyosó felé, Gillet-nél nincs.

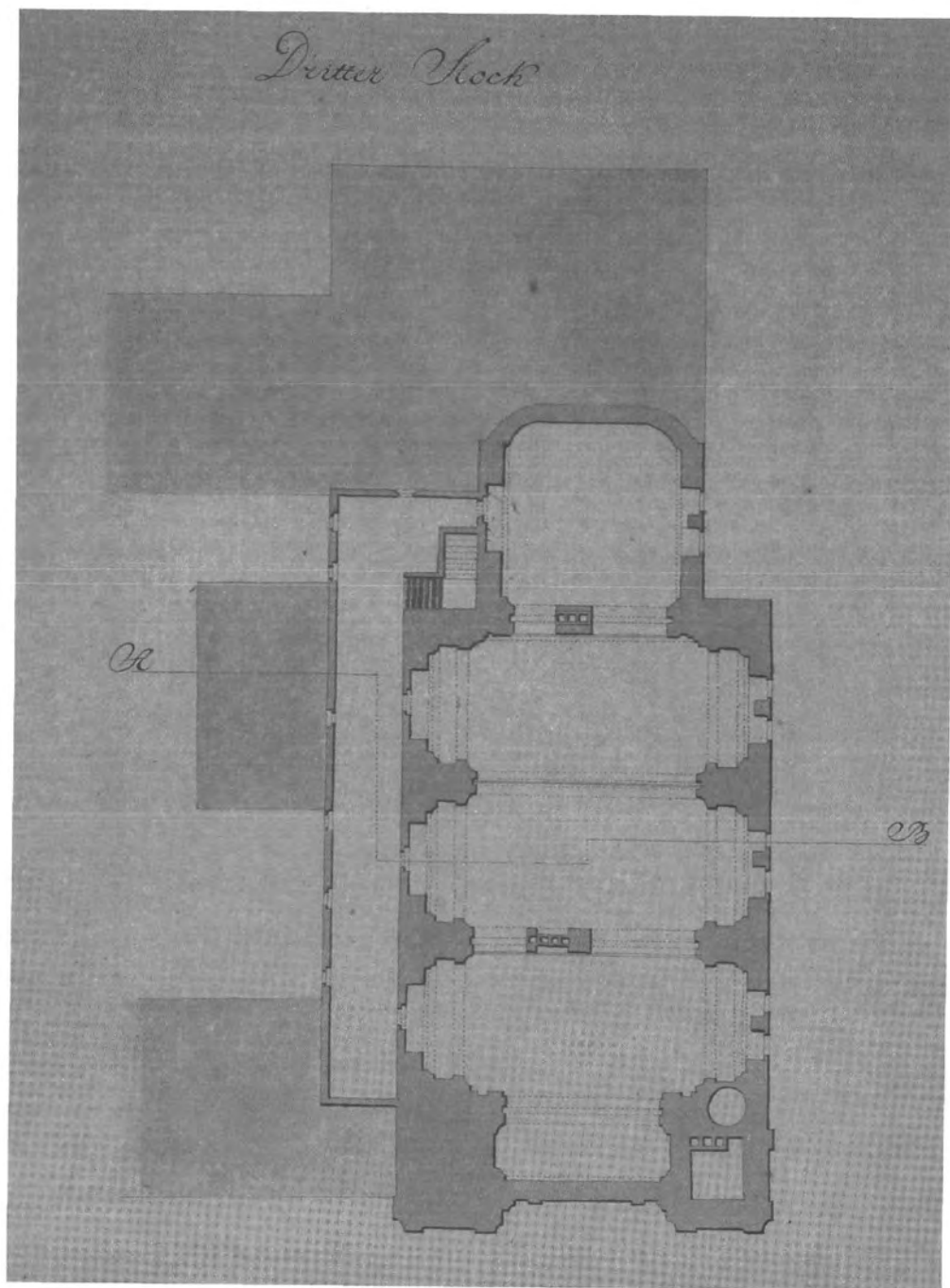
A kiscegli kaszárnya felmérési rajza, a földszinti és az emeleti alaprajzok, 1806?
Készítette: Anton Gillet (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartensammlung, GVII, 1806-D-150)

- a Schuster jelölése szerinti 37. számú szobában a nyugati falon nincs falmélyedés, Gillet-nél van.
- Schuster a zárt udvar felé a folyosó középső nyílásánál ajtót jelöl, Gillet nem (a nyugati folyosósza-
kaszon a zárt udvar körül mindkettő ugyanott jelöli az ajtót!).
- A Schuster jelölése szerinti 1. helyiség északi falán falmélyedés jelölése van, Gillet-nél nincs.
Templom, földszint:
- A Schuster számozása szerinti 6. számú helyiség déli falában a folyosó felől falmélyedés (befalazott
ajtó) jelölése látható, Gillet-nél ez nincs jelölve.
- Schuster a földszinti északi folyosó nyugati végében egy falazott és egy fával határolt vályút jelöl,
Gillet két falazottat és egy fával határoltat.
Északi folyosó, földszint:
- A toldaléképítményben a Schuster számozása szerinti 42. számú helyiségben dél felé ablak, és fal-
mélyedés jelölése látható, Gillet-nél semmi, Schuster a 41. számú helyiségben dél felé falmélyedést
tüntet fel, Gillet semmit.
Nyugati traktus, földszint:
- A Schuster jelölése szerinti 17. számú szobában három falmélyedés jelölése látható, Gillet-nél egy sem.
Kútház:
- A déli udvari nagy kút házán Gillet-nél egy ablak jelölése látható, Schusternál kettő.
Melléképületek:
- A déli szárny keleti végében Schuster nem jelöl északi falat és semmilyen belső osztást, Gillet-nél
két falazott kapupillér és fából belső osztás látható.
- A Schuster jelölése szerinti 3. számú helyiségnek dél felé van ablaka, Gillet-nél nincs .
- A Schuster jelölése szerinti 7. számú helyiség dél-keleti sarkában téglapadlózat látható (a helyiség
többi részén deszkapadló!), Gillet itt egy kályhát jelöl.
- A Schuster számozása szerinti 9. helyiségben (a melléképületszárny dél-nyugati sarokhelyisége)
Gillet a déli falon egy, a nyugati falon két ablakot jelöl, Schuster egyet sem!
- A Schuster jelölése szerinti 10–13. helyiségekben Gillet-nél mindig egy-egy ablak van a nyugati
falon, Schusternál ezek nincsenek.
- A Schuster jelölése szerinti 13. számú helyiség északi falán Gillet-nél egy ajtó van, Schusternál ez
nincs.
- A Schuster jelölése szerinti 14. számú nagy helyiségnek Gillet-nél kelet felé 13 ajtaja van, Schusternál
ez 12. Mintha a Schuster-féle terven egy olyan állapot lenne látható, amelyben a délről számított 6.
ajtóköz-pillért, mely Gillet-nél még megvan, kivették és így középen egy nagy ajtót nyitottak volna.
Emelet, keleti szárny:
- A Schuster jelölése szerinti 4. számú szobának nyugat felé nincs ajtaja, Gillet-nél van.
- A Schuster jelölése szerinti 10. számú helyiségnek nyugat felé nincs ajtaja, Gillet-nél van.
- A Schuster jelölése szerinti 12. helyiségben észak felé falmélyedés jelölése látható, Gillet-nél semmi.
Emelet, északi szárny és templom:
- A toldaléképület déli falán a Schuster számozása szerinti 41. számú helyiségben ő falmélyedést
tüntet föl, Gillet ugyanitt semmit.
- A toldaléképület déli falában Gillet kéménylyukat jelöl, Schuster semmit.
- Az oratóriumban Gillet a déli falon kályhát jelöl, Schuster csak a tápláló lyukat!
Keresztfolyosó:
- A Schuster számozása szerinti 38. számú helyiség déli falán a folyosó felől falmélyedés látható,
Gillet-nél semmi.
- A Schuster számozása szerinti 35. számú szoba déli falán van ajtó, Gillet-nél nincs.

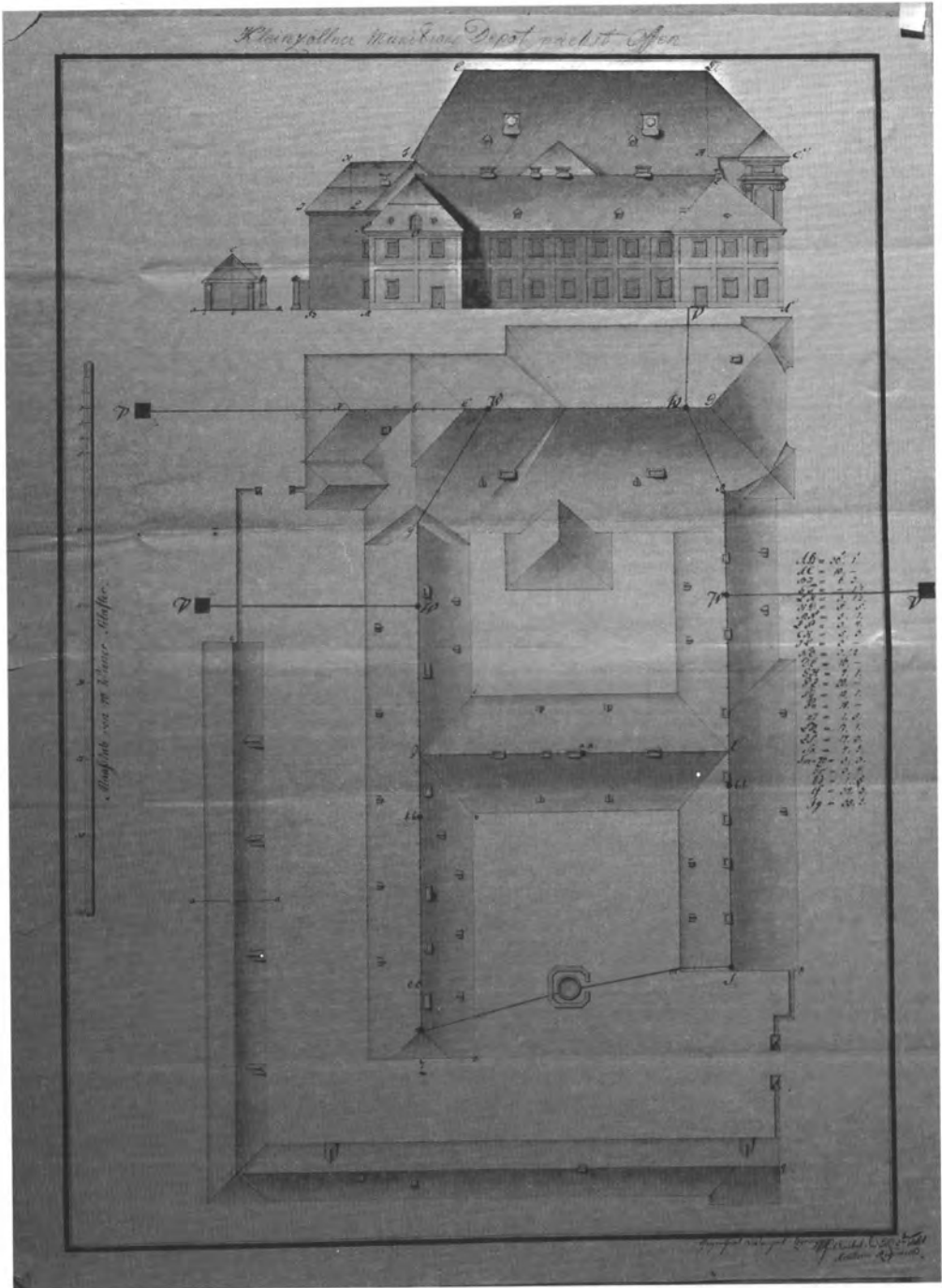

A kiscelli kaszárnya felmérési rajza, a szintekre osztott templomszárny második emelete, 1806?

*Készítette: Anton Gillet (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv,
Kartensammlung, GVII, 1806-D-150)*

*A kiscelli kaszárnya felmérési rajza, a szintekre osztott templomszárny harmadik emelete, 1806?
Készítette: Anton Gillet (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv,
Kartensammlung, GVII, 1806-D-150)*

A kiscegeli kaszárnya felmérési terve, déli nézet és felülnézeti rajz, 1806. Készítette: Wenzel Czerny őrmester (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartensammlung, GVII, 1806-D-153)

Ugyanekkor bekerült a Haditanács „K” jelű ügyosztályaként működő Tüzérségi Főigazgatósághoz egy Wenzel Czerný nevű őrmester (3. tábori tüzérezred) által készített felmérési rajz is, amely az épület déli és felülnézetét ábrázolja egy lapon.²³⁵

A Tüzérségi Főszerhivatal (Artillerie Oberzeugamt) november 17-én véleményezte a budai Kerületi Tüzérségi Parancsnokság raktározási tervezetét.²³⁶ Utasítást adtak, hogy, ha a kripta nem elég száraz, akkor kerüljék ebben a lőpor raktározását, amiatt is, mert mélyen fekszik, és ha az épületben tűz ütne ki, a lőpor robbanása sokkal nagyobb kárt okozna az épületben, mint ha felsőbb szinten lett volna. A lőpor raktározásánál a felsőbb szinteken azt mérlegelték, hogy az adott helyiségben biztosítható-e elegendő mértékben a szellőzés, illetve, hogy lőporhoz lőszer túl közel ne kerüljön. Javasolták, hogy a földszinti nyugati traktus északi felében, a nagy összenyitott helyiségben raktározott lőporkészletet helyezték át a melléképületbe, hogy az e fölötti első emeleti, szintén összenyitott teremben biztonságosan lehessen lőszer tárolni. A Tüzérségi Főigazgatóság a budai Kerületi Tüzérségi Parancsnokság számára november 26-án rendeletben közvetítette ezeket a módosításokat, hozzáfűzve azt a megjegyzést, hogy az épület mindazonáltal inkább lakóépület és így raktározásra kevésbé alkalmas.

A budai Kerületi Tüzérségi Parancsnokság november 27-i jelentésében a melléképület 6–13 számú helyiségeiben (a déli és a nyugati melléképületek találkozása) nem tartotta biztonságosnak a lőpor elhelyezését, mivel az épületet környező szőlők talajszintje e melléképület tetőzetének magasságában van, s csak akkora távolság van közöttük, hogy a tetőről a víz le tudjon csorogni (e melléképületek területét a hegyoldal lehordásával alakították ki a kolostor építésekor), továbbá belső oldalán csak kicsi és alacsony ablakai vannak.²³⁷ Ebből következően e helyiségek egyrészt nedvesek voltak, a gerendák mind el voltak korhadva, és ki voltak törve. Másrészt „csavargó ifjak a cseréptetőt kibontották és egy lyukat csináltak, amelyen keresztül e traktusba, illetve az istállókba és így hátulról a kolostor udvarára jutottak. Ebből

²³⁵ Kriegsarchiv, Kartensammlung, 1806- D-153. Wenzel Czerný az 1806-ban készített névjegyzék szerint 1778-ban született. 1790-től katonazenész, 1797-ben tüzér, 1801-ben tizedes lett. 1805 szeptemberében került mint őrmester a 3. Tábori Tüzérezredhez, ahol 1807-ig maradt (Kriegsarchiv, Musterlisten, Feldartillerie Regiment Nr. 3. „Supernumairren”, 1806. december 2. Olmütz, illetve: „Revisionslista der Supernumerarien(!) des löbl. P. Baron v. Rouvroy 3ten Feld Artillerie Regiments. Dd. Revisionsplatz Olmütz den 15ten September 1808.”, mindkét jegyzék: Karton Nr. 8126.) Czernýt 1806 decemberében a létszám feletti között írták össze. A lista végén az összesítésben a növekedésnél jelezték, hogy az 1806. áprilisi Monatstabelle szerint Wenzel Czerný az 5. századból (azaz Schuster alakulatából) április 1-én távozott. Ez, valamint a decemberi jegyzékben olvasható megjegyzés, mely szerint Czernýt Budára vezényelték, vagy arra utal, hogy Czerný a Schuster által vezetett felmérési munkában vett részt, mivel Schuster ismerte ot már az év elejéről (sőt egyszerre kerültek 1785 szeptemberében az ezredhez) és a saját maga általa készített lapot, mivel már nem volt Schuster századában, Czerný maga szignálta, vagy pedig Czerný már tavasszal, egészen pontosan 1785 szeptembere és 1786 áprilisa között, amikor Schuster századában volt, tervet készített a kiscelli kolostorról, és az 1786. decemberi bejegyzés, hogy Budára vezényelték, nem a kiscelli felméréssel kapcsolatos. Köszönetet mondok Lázár Balázsnak a Czernýre vonatkozó adatok összegyűjtésében nyújtott segítségéért.

²³⁶ HKR 1806, Dep. K., 8-15/107.

²³⁷ HKR 1806, Dep. K., 8-15/110.

következően, mindjárt az átvételt követően be kellett fedni a tető nyílását, és erre a helyre, sőt magába a szőlőbe is öröket kellett állítani.” Mindezek alapján a budai tűzérparancsnokság csak „rendkívüli szükség” esetén javasolta a melléképületet lőpor raktározására.²³⁸

Az 1806-ban keletkezett, illetve a kérdéses datálású Gillet-féle rajzok olyan részleteket mutatnak, melyek ma már nem, vagy csak átalakítva láthatóak, ezért elemzésük nem érdektelen. A Schuster-féle sorozat pinceszint-alaprajzának legfontosabb információja gróf Zichy Miklós, a kiscelli trinitárius templom építtetője sírjának elhelyezkedésére vonatkozik. Az 1758. február 14-én elhunyt földesúr emlékére a trinitárius szerzetesi közösség nézőpontjából íródott, s a kriptában a koporsóüreget lezáró vörösmárvány táblát állítottak fel 1762-ben.²³⁹ A kriptának a sekrestye és a szentély alatti része között egy ma is látható faltömböt építettek. Érdy János régész 1850-ben, amikor a feloszlott kolostorban kiszolgált katonák laktak, ebben a kriptarészben fedezte fel Zichy Miklós koporsóját, benne a magyaros díszruhába öltöztetett elhunyt csontvázával, márvány dombormű-portréját, valamint egy 76x111x 14 cm nagyságú feliratos vörösmárvány táblát.²⁴⁰ E márványlapról csak egy rajz, helyesebben egy erről készített fotó²⁴¹ áll rendelkezésre, magának a tárgynak mára nyoma veszett.²⁴² A rajzot minden bizonnyal maga Érdy vagy megbízottja készítette 1850-ben, amikor az óbudai plébániatemplomban Zichy Péter sírkövét és sírját is lerajzol(tat)ta. A plébániatemplom padlójában elhelyezett Zichy Péter-sírkölap 1754-ben készült, míg a kiscelli feliratos tábla csak négy évvel Zichy Miklós halála után, 1762-ben.²⁴³

Érdy leírásából mindeddig nem volt egészen világos, hogy a kriptában felépített falazott tömbben hol helyezkedett el Zichy Miklós koporsója, és hol a vörösmárvány feliratos lap, illetve fölötte a fehér márvány dombormű. Az 1806-ban keletkezett felmérési rajz azonban némi többletinformációhoz juttat e tekintetben. A kriptának a sekrestye és a szentély közti fal alá és pontosan az egykori főoltár építményének alapjaként megépített tömb keleti felén oltár jelölését látjuk, nyugati oldalán pedig a falba süllyesztett koporsót és egy ezt lezáró márványtáblát tüntetett fel a terv készítője. (Amennyiben elfogadjuk, hogy az oltármensa építményénél és a nyugati oldali vékony vonalnál alkalmazott világoskék szín következetesen a márvány anyagát jelenti. Schuster az általa készített felmérési rajzokon a különböző anyagokat konzekvensen jelölte különböző színekkel). A koporsó és a márványtábla jelölése

²³⁸ A kiscelli főépület még üresen álló helyiségeinek igénybevételét is csak szükség esetén tartotta a budai parancsnokság helyeseltetőnek, mivel a raktárkészlet tavasszal esedékes számbavétele szabad átrakodási teret követelt.

²³⁹ A tábláról ld. még: ROSTÁS 2004. 524–525.

²⁴⁰ ÉRDY 1851.

²⁴¹ BTM Kiscelli Múzeuma Fényképgyűjtemény, ltsz. 1006/13x18.

²⁴² BTM ltsz. 20.304. A tárgyat 1961-ben még revíziózták, ma azonban a Fővárosi Képtárban már nem található. A felirat szövege: HIC. CLAVDITVR / QVOD. CLAVDI. POTVIT. / MORTALE. / NICOLAI ZICHY. / PATRIS. / AC FVNDATORIS./NOSTRI. / HAC VERSVS / FACIE. RES-PICIENS / AD FILIOS (*E helyre záratik / amit le lehetett zárni / halandó teste/ Zichy Miklósnak / atyáknak / és alapítónknak / ezzel az arcával tekintve / vissza fiaí felé*)

²⁴³ SCHOEN 1935. 182.

mellett ezt a feliratot látjuk a terven: „Monumentum Comitis Nicolai /Zichi[sic!] Aedifici hujus Fundatoris” („Zichy Miklós gróf, e ház alapítójának emlékműve”).

A rajzból tehát kivehető, hogy a kriptá oltárépítménye nem esett áldozatul a kolostor feloszlatása utáni átépítésnek, sőt, Zichy Miklósnak a szentélybeli epitáfiumára szánt relief portréjával egy kis emlékművet tartottak fenn az alapító koporsójánál.

A kriptaoaltárról csupán Forster Gyula 1929-ben közreadott leírása mond többet a felmérési alaprajznál.²⁴⁴

„Megemlítjük, hogy a Zichy Péter alapította trinitárius-templom kriptájának egyik végén oltár elhelyezésére alkalmas mélyedés van, melynek falán festés maradványai láthatók és ezekben a kálvária némely részleteit még meg lehet állapítani. Az oltárlap alatt két üres sírhely van. Talán itt lehetett eredetileg Zichy Péter az egyikben nyugalomra téve és sírköve is elhelyezve?”

Falfestésnek ma már nem látjuk nyomát, viszont a két sírhelynek tűnő, boltozással fedett üreg ma is látható a falazás keleti oldalán.

Schuster pincealaprájzán az is látható, hogy a sekrestye alatti szakaszt, amelynek ma új boltozata van, 1806-ban két haránt elhelyezkedő dongaboltozat fedte.

A pincszinti és a földszinti alaprajz egyik legérdekesebb momentuma annak az íves, kétkarú lépcsőnek az ábrázolása a templom keleti homlokzata előtt, amelyről Bertalan Vilmos még úgy vélte, hogy nem valósult meg, s kinézetéről eddig mindössze a templom eredeti tervéről készített, selyemre nyomtatott metszet ábrázolásából tudunk.²⁴⁵

A Wenzel Czerný által rajzolt oldalnézet, amely a kolostorépületet dél felől és a nyugati melléképületsort metszetben mutatja, valamint a Gillet- és Schuster-féle földszinti alaprajzok azt is elárulják, hogy az épületnek a Schmidt Miksa által végeztetett XX. századi átalakításai²⁴⁶ előtt a keresztszárny északi és déli oldalán egyáltalán nem volt bejárata. Az épület főbejárata a templom mellett a keleti homlokzaton volt, valamint ajtók nyíltak ott, ahol ma is a nyugati szárnyból a déli és az északi zárt udvarba, valamint a keleti szárnyból az északi zárt udvarba. További fontosabb tanulság, hogy az épület 1950-es évekbeli restaurálásakor helyreállított sávozott vakolatraszter hitelessége az oldalnézet alapján igazolható. A keleti szárny déli végfalán, ahol a kolostor város felőli homlokzatának kiépítése egykor vélhetően hirtelen megszakadt, felül három ablak, alul az udvar felőli oldalon ajtó, s emellett két ablak volt található. A nyugati szárny déli végfalán a földszinten, jobb oldalon, a folyosó végében ajtó, emellett pedig egy ablak, az emeleten két ablak, az oromfalon pedig egy íves lezárású nyílás jelölését látjuk a homlokzati rajzon.²⁴⁷ A földszinti alaprajzon jól kivehető, hogy a déli udvarban ma is látható kút körül ajtós, kétablakos kútház volt. A melléképületszárnyon a legfeltűnőbb eltérés a mai állapottól a nyugati szárny déli végében észlelhető: széles-

²⁴⁴ FORSTER 1929. 77.

²⁴⁵ BERTALAN 1942. 42.

²⁴⁶ A Schmidt-féle átalakításokról ld: ROSTÁS 2001. 17–20.

²⁴⁷ Bertalan feltételezése szerint ezen a végfalon eredetileg a földszinten és az emeleten is 3–3 ablaknyílás volt (BERTALAN 1942. 22.). A három tengely – valószínűleg Bertalan szövegében is csak figyelemtelenségből szereplő – feltételezése nyilvánvalóan elvethető, de a folyosó végéből nyíló ajtót is helyesebbnek tűnik elfogadni az eredeti, kolostorkori állapotot tükrözőnek.

ségben nem tér el az épületrész az északi folytatástól.²⁴⁸ A teljes melléképületsor belső tagolása eltér a mai állapottól, ami különösen a mai, az udvari oldalon látható barokk nyíláskeretek származásával kapcsolatban vet fel kérdéseket.

Az első emeleti alaprajz fontos adata, mert vonatkoztatható a mai állapotról, a padlóburkolatok feltüntetése. A folyosókon kék színnel jelölték a kelheimi lapokat, rózsaszínnel a téglaburkolatot és halvány barnával a szobákban látható deszkapadlót.²⁴⁹ További érdekes, a maitól eltérő vonása az emeleti alaprajznak, hogy a kereszt szárny nem megy ki a keleti traktus keleti faláig, hanem ugyanúgy, mint a földszinten, a folyosó felől zárt cella található itt.²⁵⁰

A földszinti valamint az első és második emeleti alaprajzok arról is felvilágosítást adnak, hogy a zárt udvar északi oldalához ragasztott, az 1940-es évekig álló toldaléképítményben szintenként két-két helyiségben a légénységi konyhákat rendezték be. A légénység illemhelye a földszinten az első és második emeleten az északi folyosó nyugati végében helyezkedett el, a tisztii illemhelyek a keleti traktus déli utolsó helyiségében voltak mindkét szinten.

A kiscelli laktanya történetét 1806 végéig, a kolostor és templom ma ismert legkorábbi, biztosan datálható felmérési terveinek készítéséig, az épület tűzvédelmi raktárként való igénybevételeig követtük. Az épület további sorsát e helyütt nem tárgyaljuk, csak megemlítjük, hogy valószínűleg már 1806 legvégén – 1807 elején lábadozó katonák részére vették igénybe az épületet.²⁵¹ 1808–1809-ig funkcionált hadikórházként, majd újra lőszerraktárként, illetve 1810-ben részben és egy ideig ismét katonai ruharaktárként.²⁵²

²⁴⁸ Ezt az épületrészt minden bizonnyal Schmidt Miksa alakította át oly módon, hogy az udvar felőli falakat beljebb hozva s erre nagy kapunyílásokat vágva tágasabb kocsiszínt építtetett, a nagy kapuk közötti falsávok elé pedig gigantikus atlaszszobrokat helyezett.

²⁴⁹ Ennek az alaprajznak a figyelembevételével tartották meg az I. emeleti keleti traktus szobáiban az eredeti deszka- és téglaburkolatok megmenthető részét a 2003-ban lezajlott felújítás során.

²⁵⁰ Bertalan feltételezését elfogadva, mely szerint a földszinten, ahol tehát ma sem fut végig a keleti homlokzatig a kereszt szárny folyosója, valamilyen nagyobb helyiség lehetett, esetleg az ide a korábban megépített nyugati traktusból áthelyezett refektórium, valószínűsíthetjük, hogy az emeleten is egy nagyobb helyiség volt a kereszt szárny tengelyében, a középrizalitban (BERTALAN 1942. 24).

²⁵¹ Ebből az évből sajnos csak igen kevés adat maradt fenn a Főhadparancsnokság iratanyagában. Csupán a mutatókönyvi bejegyzésre támaszkodhatunk, mivel sem az iktatókönyv, sem az irat nem maradt fenn. „Kleinzell” címszó alatt ezt a bejegyzést találjuk: „Etablierung der dortigen Kasern zu einem Reconvalescenten haus und bestimmung des Aufferbergischen Hptm. Jakob zum Komandanten.”

²⁵² A Tüzérségi Főszérhivatal (1809-től ismét Artillerie Hauptzeugamt a neve) iratanyagából ebből az évből csak a mutatókönyv maradt fenn, melyben ezt a bejegyzést találjuk „Ofen” címszó alatt: „Belegung des Zeller Gebäudes mit dort. Gut., nach dem es von Kranken geleeret und gereinigt seyn wird.” (Kriegsarchiv, Artillerie Hauptzeugamt 1809, mutatókönyv, „Ofen Ort” címszó). A Haditanács ruházati és felszerelési ügyosztálya 1810 júliusától októberéig folytatott levelezést a Tüzérségi Főszérhivattal és a Magyarországi Főhadparancsnoksággal a Kiscellben elhelyezett ruhakészlet raktározásáról. (HKR 1810, Dep. E. 7–1.)

Levéltári források

G.C.	General Commando (Hadtörténelmi Levéltár)
G.D.	Budai Műszaki és Erődítési Igazgatóság
GHA	Genie Hauptamt (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien)
HKR	Hofkriegsrat (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien)

Irodalom

BAER 1989	BAER, Fritz: Zum Reformwerk des Kriegsministers Generalissimus Erzherzog Karl. in: <i>Die K.K. Österreichische Armee im Kampf gegen die Französische Revolution und Napoleon I. 1792–1815.</i> (Materialien zum Vortragszyklus 1989). Wien 1989.
BARCSAY 1934	BARCSAY-AMANT Zoltán: <i>A francia forradalmi háborúk hadifoglyai Magyarországon, idetelepítésük első esztendejében.</i> Budapest 1934.
BERTALAN 1942	BERTALAN Vilmos: <i>Az óbuda-kiscelli trinitárius kolostor és templom.</i> Budapest 1942.
BOGDÁN 1990	BOGDÁN István: <i>Magyarországi hossz-, és földmértékek 1601–1874.</i> Budapest 1990.
CÁSÁSZÁR 1901	CÁSÁSZÁR Elemér: A pálos rend feloszlata. <i>Századok</i> 35(1901). 310–331 és 412–429.
CÁSÁSZÁR 1903	CÁSÁSZÁR Elemér: Verseghy Ferenc élete és művei. Budapest 1903.
DELLARD 1892	DELLARD, Jean-Pierre: <i>Mémoires militaires du Général Baron...sur les guerres de la République et de l'Empire.</i> Paris 1892.
HOFMEISTER 1973	HOFMEISTER, Rotraut: <i>Das Österreichbild der napoleoni-schen Soldaten</i> (Dissertationen der Universität Wien 96). Wien 1973.
DEME 1975	DEME Zoltán: Verseghy vígeposzának életrajzi háttéréről. <i>Irodalomtörténeti Közlemények</i> 1975. 46–53.
EBHARDT 1888	EBHARDT, Ferdinand: <i>Geschichte des k.k. 33. Infanterie-Regiments.</i> Ung.-Weisskirchen 1888.
EMBER 1945	EMBER GYÖZÖ: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788–1867), <i>Levéltári Közlemények</i> 20–23(1942–1945). 345–375.
ENGLÄNDERNÉ 1930	ENGLÄNDERNÉ BRÜLL Klára: <i>Orvosok és kórházak Pest-Budán.</i> Budapest 1930.

- ÉRDY 1851 ÉRDY János: Az óbudai Kis-Czellről (Az MTA kis gyűlése, 1850. jan. 20-án.). *Új Magyar Múzeum* II(1850–1851). CDXLIX–CDLVII.
- FALLENBÜCHL 1940 FALLENBÜCHL Ferenc: *A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon*. Budapest 1940.
- FORSTER 1929 FORSTER Gyula: *Utóhang gróf Berchényi László Franciaország marsallja történetéhez*. Budapest 1929.
- GABER 1828 C[arl] G-B-R[GABER]: *Das Kloster der P. Minoriten (vormahls Trinitarier) und die Kirche zur allerheiligen Dreyfaltigkeit in Wien*, 1828.
- GÁL 1978 GÁL ÉVA: Óbuda helyrajza a hódoltság végétől a XIX. század közepéig. *TBM* 21(1978). 105–146.
- HAEUFLER 1854 HAEUFLER, J[oseph]. V.: *Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen*. Pest 1854.
- KAPOSSY 1924 KAPOSSY JÁNOS: A magyar királyi udvari kamara építészeti Mária Terézia és II. József korában. *Századok* 1924. 585–613.
- KELÉNYI 1978 KELÉNYI GYÖRGY: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén. in: *Művészet és Felvilágosodás*. Szerk. ZÁDOR Anna – SZABOLCSI Hedvig. Budapest 1978, 123–159.
- KRALIK KRALIK, Richard von: *Geschichte des Trinitarierordens von seiner Gründung bis zu seiner zweiten Niederlassung in Österreich*. Wien-Innsbruck-München é.n.
- LENKEFI 2000 LENKEFI Ferenc: *Kakas a kasban. Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalíciós háború idején 1793–1797*. Budapest 2000.
- Militaeralmanach 1800* *Oesterreichischer Militaeralmanach für das Jahr 1800*. Wien.
- NÉMETHY 1880 NÉMETHY Lajos: Az Ó-Buda melletti Kis-Czell története. *Katholikus Hetilap* 1880, 14. szám. 112–113.
- PÁLVÖLGYI 1961 PÁLVÖLGYI Endre: Főúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen. (Zichy Miklósné könyvtárgyűjtés és a kiscelli trinitárius kolostor könyvtára). *TBM* 14 (1961). 343–362.
- ROSTÁS 2001 ROSTÁS Péter: Schmidt Miksa hagyatéka. in: *Egy közép-európai vállalkozó Budapesten*. Szerk. HORÁNYI Éva – KISS Éva. Budapest 2001. 11–83.
- ROSTÁS 2004 ROSTÁS Péter: Gróf Zichy Miklós feliratos sírtáblája. in: *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Szerk. FARBAKY Péter – SERFŐZŐ Szabolcs. Budapest 2004, 524–525.
- RUPP 1868 RUPP Jakab: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*. Pest 1868.

- SÁGHY 1825 SÁGHY Sándor: Verseghy Ferencz' Élete, in: SÁGHY Ferencz: *Verseghy Ferencz' Maradványai és élete*. Buda 1825. 139–231.
- Schematismus* *Schematismus der kais. Königl. Armée für das Jahr 1806; 1808; 1810; 1811; 1812*. Wien.
- SCHLESINGER 1840 SCHLESINGER, I[gnaz]: *Medicinische Topographie der königlichen Freistädte Pesth und Ofen*. Pesth 1840.
- SCHOEN kandidátusi SCHOEN Arnold: *Óbuda és környéke barokk-kori építészetének története*. Kandidátusi disszertáció. Gépirat az MTA Kézirattárában.
- SCHOEN 1935 SCHOEN Arnold: Gróf Zichy Miklós óbuda-kiscelli síremléke. *Magyar Művészet* 11(1935). 179–182.
- VÁLYI 1799 VÁLYI András: *Magyar Országának leírása*. II. Buda 1799.
- VELLADICS 1997 VELLADICS Márta: A templom- és kolostorépületek hasznosítása II. József szekularizációs rendeletei után (1782–1850). *Ars Hungarica* 25 (1997). 1–2. szám.
- WINNER 1967 WINNER, Gerhard: *Die Klostersaufhebungen in Niederösterreich und Wien*. Wien-München 1967.

Létay Miklós

GRÓF ZICHY MIKLÓS HALOTTI EMLÉKMŰVE

1758. február 14-én reggel hét órakor „hét napig tartott betegségének békességes töréssel (sic!) szenvedett fájdalmi után Istennihez buzgó fohászkodási között” elhunyt Zichy Miklós gróf, az óbudai uradalom földesura.¹ Szerkezetileg körülbelül ekkor készült el a Remete hegy keleti lejtőjén a trinitárius szerzetesek kolostorához csatlakozó templom (ma III. Kiscelli u. 108.), amit a gróf anyagilag és erkölcsileg egyaránt támogatott. Magától értetődő tehát, hogy holttestét a templom alatti kriptában helyezték nyugalomra.

Ezzel egy időben kezdték el a templom berendezését; 1758 végére elkészült a főoltár és az evangéliumi (déli, azaz kolostor felőli) oldal első, Szent József mellékoltára.² Ugyanakkor a mélyen gyászoló özvegy grófnő elhatározta, hogy megörökíti férje emlékét. A kor szokása szerint egy epitáfiumot³ kívánt emelni, utólag beleillesztve a templom már megtervezett berendezésébe, illetve annak folyamatban lévő munkálataiba. A tervezéssel és a kivitelezéssel Bebo Károly (1712 körül–1779) szobrászt, a család udvarmesterét bízta meg. Bebo nagy valószínűséggel még 1758-ban papírra vetette német nyelvű tervezetét – vagy ahogyan ő nevezte, a „Magyarázat”-ot⁴ –, amelyben először az emlékmű erősen tagolt, Zichy mellképes domborművével és jelképes figurákkal gazdagon díszített felső harmadát, majd a homorú talapzat előlapjára javasolt tizenöt sor latin szöveget írta le.

Ezt követően 1759 február 1-jén a grófné és Bebo szerződést kötött három Kis Máriacelli mellékoltár, a halotti emlékmű és az óbudai uradalomhoz tartozó (Duna)-Bogdány templomi oltárának elkészítésére. A művészi kivitelezés, a felhasznált fehér és vörös márvány, az aranyozás, s nem utolsósorban a méretek miatt az emlékmű munkadíja (1500,- forint) háromszor nagyobb volt, mint egyetlen oltáré (500,- forint). Augusztus elejére Bebo elvégezte a felsorolt munkákat, amit az utolsó részösszeg augusztus 3-i átvételére vonatkozó sajátkezű megjegyzése a szerződésen egyértelműen bizonyít.⁵

Az emlékmű a templomtérben, az U alaprajzú szentély déli, kolostorépület felőli végében (körülbelül a mai ajtónyílásnál), a falnak támaszkodva állt. Homorú elülső

¹ FORSTER 1929. 68; SCHOEN 1935b. 11. Ez utóbbi cikkgyűjteményben az első írás címe, ill. témája „Gróf Zichy Miklós síremléke” (9–16), ami a Magyar Művészet-ben (ld. Irodalom) is megjelent. Az idézett mondat az özvegy február 15-én Zichy János grófnak küldött leveléből származik.

² BERTALAN 1942. 47, 51; SCHOEN 1930. 146. Az 1758–1760. évi események időrendje nem elég világos, ill. egy-két esetben ellentmondásos a szakirodalomban, ezért a jobb áttekintés érdekében kronológiát készítettünk, melyet önállóan közlünk a jegyzetek után.

³ Epitáfium: gör.-lat., halottak emlékére templomban, sírkápolnában felállított, feliratos képzőművészeti alkotás, főleg dombormű.

⁴ Szövegét közli SCHOEN 1930. 149–150.

⁵ U.o. 149.

Zichy Miklós gróf,
ism. művész, olaj, 1755–1758, BTM ltsz. 901

özv. Zichy Miklósne, ism. művész, olaj,
1758 után, BTM ltsz. 902

oldalának köszönhetően szemből olyan látványt nyújtott, mint egy ténylegesen háromdimenziós test, melyet a falhoz toltak. Ám a valóságban inkább dombormű volt, ami 8–10 méter magas lehetett.⁶

Bizonyítani nem tudjuk, csak feltételezzük, hogy azért esett a választás erre a helyre, mert 1759 elején már készen állt a főoltár és a hozzá legközelebbi, kolostor felőli mellékoltár, tehát a kettő közötti tér, illetve falfelület kialakult, elsőként vált használhatóvá.

Az elhelyezésből vagy helyszínből következően a szóban forgó alkotás funkciója, pontos megnevezése „halotti emlékmű”,⁷ tekintettel arra, hogy a holttest, a koporsó nem itt, hanem egy szinttel lejjebb, a templom alatti kriptában feküdt.⁸ Ezt a tényt azért hangsúlyozzuk, mert a korábbi szakírók – előttünk érthetetlen ok(ok)ból – „síremlék”-nek nevezik, ami a vázolt körülmények miatt nyilvánvaló tévedés.⁹

A grófnő nem lehetett teljesen elégedett udvari szobrása munkájával. Az egy évvel későbbi kiegészítés tényéből visszafelé következtetve valószínűleg az alsó és felső rész méretbeli aránytalanságát kifogásolhatta. 1760 július 1-jén tehát újabb szerződést kötött Beboval, amelyben négy egyéb megbízás mellett szerepelt az emlékmű „díszítése” (700.- forint) valamint papírkép készíttetése ezen alkotásról, 500 példányban (200.- forint).¹⁰ A díszítés gyakorlatilag annyit jelentett, hogy még

⁶ BERTALAN 1942. 53 szerint kb. 10 m, SCHOEN 1935b. 12 szerint 8–9 m magas.

⁷ Emlékmű: nagyobb szabású építészeti vagy képzőművészeti alkotás, amely valamely eseményre vagy személyre emlékeztet, ezek emlékét örökíti meg.

⁸ BERTALAN 1942. 41.

⁹ Ld. időrendben NÉMETHY 1880. 112; FORSTER 1929. 75; SCHOEN 1930. 148–151; FALLENBÜCHL 1940. 145; BERTALAN 1942 hol „síremlék”-nek, hol „emlékmű”-nek nevezi (51–53.).

¹⁰ FORSTER 1929. 74.

ugyanezen év július-augusztusában baldachinszerű műmárvány függöny került a felső rész mögé, illetve fölé, ami lényegesen javította az összhatást.¹¹

Ezzel párhuzamosan vagy ezt követően, Bebo rajza alapján, Johann Esaias Nilson (1721–1788)¹² Augsburgban elkészítette azt a rézmetszetet, mely tudomásunk szerint az egyetlen ábrázolás az emlékműről, és szerencsésen fennmaradt az utókor számára.¹³ A művész kiválasztása Bebo igényességét mutatja, hiszen Európában az augsburgi mesterek voltak a legjobbak. A papírkép emléklapként szolgált, amivel Zichy Miklósné – a kor szokása szerint – családtagokat, főúri ismerősöket, egyházi személyiségeket ajándékozott meg.¹⁴ 1760 szeptember 8-án a templomot felszentelték, s ettől kezdve a szóban forgó emlékmű háborítatlanul állt a helyén két és fél évtizedig.

1783-ban II. József elrendelte a trinitárius rend feloszlatását, a rendház minden ingó és ingatlan vagyonának lefoglalását. Ennek végrehajtásához 1784-ben mindenről részletes leltár készült, majd a könyvek az Egyetemi Könyvtárba és iskolákba, az ásványgyűjtemény az egyetemre, az ezüsttárgyak a királyi kamarába, más tárgyak pedig eladásra kerültek. A templom berendezését 1785. április 15–16–18-án nyilvános árverésen értékesítették, de a felkínált anyagban a halotti emlékmű nem szerepelt.

1786-ban az épületegyüttes a hadipénztár tulajdonába került, mely kezdetben laktanyának és katonai raktárnak használta. A templomon lényeges építészeti átalakításokat végeztek, amennyiben feltehetőleg az 1780-as évek végén lebontották két tornyát, majd az alapterület növelése érdekében a templomtérben három emeletet, azaz összesen négy szintet alakítottak ki.

A belső tér emeletekre osztása miatt bizonyosra vehető, hogy a földszinten álló emlékművet, 8–10 méteres magassága miatt, félig vagy teljesen lebontották. Ekkor helyezhették át a felső részt díszítő, ovális Zichy domborművet a kriptában lévő tényleges sír fölé. Itt talált rá 1850 június 25-én Érdy János régész muzeológus és szállította be még ugyanezen a napon – a sír feliratos vörös márványlapjával együtt – a Magyar Nemzeti Múzeumba.¹⁵ 1941-ben mindkét tárgyat átadták a Budapesti Történelmi Múzeum Újkori Vároštörténelmi Osztályának (Kiscelli Múzeum), ahol jelenleg is vannak.¹⁶ Fennmaradt továbbá – egyelőre ismeretlen körülmények között – 23 darab puttó-, drapéria- és ruharedő töredék.¹⁷ Minden más részletnek (szobor, díszítőelem, stb.) nyoma veszett, beleértve a feliratos talapzatot is.

A viszonylag szerény szakirodalom alapján ennyiben foglalhattuk össze eddigi ismereteinket a halotti emlékműről. Az utolsó, e témával is foglalkozó publikáció 1942-ben jelent meg,¹⁸ s úgy tűnt, hogy az idevágó ismeretanyag már nem gyarapszik, egyszer s mindenkorra lezártnak tekinthető, amikor váratlan esemény történt.

¹¹ SCHOEN 1930. 151; FORSTER 1929. 74.

¹² *Allgemeines*. 479.

¹³ BTM Metszettár, ltsz. 28.815, keret méret: 65,7 x 34 cm, lemez méret: 66,8 x 35,3 cm. A metszet egy másik példánya a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában található.

¹⁴ SZILÁRDFY 1984. 15. 34–35.

¹⁵ ÉRDY 1851. 454.

¹⁶ BTM Fővárosi Képtár, ltsz. 20.305, (mellkép dombormű), ltsz. 20.306 (sírkő).

¹⁷ U.o. Kiscelli Múzeum, ltsz.87.4.1. – 87.4.23.

¹⁸ BERTALAN 1942. 51–53.

A rácalmási római katolikus templom, 1937, OMVH Fényképtára szíves engedélyével

1999 elején Mosonyi Mihály kőfaragó (Ercsi) felkereste a Budapesti Történeti Múzeumot és előadta, hogy Rácalmáson, a korábban lebontott katolikus templom telkén, feliratos márványtablát talált. Az általa lemásolt latin nyelvű szöveg szerencsés véletlen folytán dr. Szilárdfy Zoltánhoz került, aki azonnal felismerte, hogy a kőlap Zichy Miklós gróf Kis Máriacelli templomban kétszáznegyven évvel ezelőtt felállított halotti emlékművének talapzata volt.

A váratlan és szenzációs leletet haladéktalanul a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Várostörténeti Osztályára (Kiscelli Múzeum) szállítottuk, hogy biztonságba helyezzük, tanulmányozzuk, restauráltassuk és kiállítsuk.¹⁹

A talapzat – szemközti nézetből – fekvő téglalap alakú kőlap, mely ebben a helyzetben támaszkodott a falhoz. Magassága 111 centiméter. Alaprajzi, azaz vízszintes metszete leginkább egyenlő oldalú trapézhoz hasonlítható, melynek két párhuzamos oldala közül a hosszabbik (226 cm) a falhoz simul, míg a rövidebb (182 cm) kifelé néz és enyhén ívelt. Ez utóbbi miatt különböző a lap vastagsága, ami két végén 40–43, közepén pedig 18 centiméter. A hátsó oldal teljesen sík, de csak elnagyoltan megmunkált, erősen rücskös, az előlő oldal viszont sima, vésett, latin nyelvű szöveggel. A talapzat két alsó sarka mérsékelten kiemelkedő voluta (csiga, illetve tekercs alakú sarokforma). Anyaga vörös mészkő, mely kétszáznegyven év múltával is viszonylag jó állapotban van.

¹⁹ A köemlék megmentésében kiemelkedő szerepet játszott MOSONYI Mihály (Ercsi) és FORT Krisztina (Budapest). Fogadják mindketten hálás köszönetem.

Szükségszerűen felmerül a kérdés, hogyan került az emlékmű ezen része az Óbudától 60–70 kilométer távol lévő Rácalmásra. Konkrét adat(ok) hiányában egyértelmű választ nem tudunk adni, csupán az alábbi tényekből következtethetünk arra, hogy valójában mi történt.

Abból kell kiindulnunk, hogy 1730 óta Rácalmás (is) a Jankovich család birtoka volt.²⁰ A földesurak sorának harmadik tagja, Jankovich Miklós (1723–1797) nagy érdeklődést mutatott a könyvek és régi tárgyak iránt, sőt gyűjtötte is ezeket. „Számos adat vall arra, hogy ő vetette meg a később oly nagy hírre emelkedett családi könyvtár alapját azzal, hogy a jezsuita kollégiumok, majd a többi szerzetesházak feloszlásakor ritka könyveket, kéziratokat és egyéb tudományos rekvizitumokat szerzett.”²¹ Nem elképzelhetetlen tehát, hogy ennek kapcsán tudomást szerzett a talapzatról és akár meg is szerezte azt.

Két fia közül az egyik, Jankovich Miklós (1772–1846)²² követte apja példáját, s korának legnagyobb műgyűjtője lett, aki elsődleges céljának tekintette a magyar történelmi emlékek felkutatását és összegyűjtését. E szenvedélyéhez kapcsolódóan történelmi kérdésekkel is foglalkozott és fontos szerepet játszott az első számottevő tudományos folyóirat, a „Tudományos Gyűjtemény” létrehozásában is. Érdemeit még hosszan lehetne sorolni, de témánk szempontjából leginkább az érdemel figyelmet, hogy a múlt emlékeit – egyes darabokat éppen úgy, mint egész gyűjteményeket – rendkívül szervezeten, kereskedők, közvetítők útján, vásárokon, árveréseken, cserék révén gyűjtött össze. Egyik legügyesebb megbízottja Totes Izsák óbudai (!) zsidó ügynök volt.²³ Apjánál

*A halotti emlékmű.
Nilson rézm., BTM lsz. 28.815*

²⁰ A birtokhoz tartozott még Alsószentiván, Felsőkörtvélyes, Sismánd, Kulcs is. (MTH 122.)

²¹ BERLÁSZ 1985. 27.

²² Születési éve a régebbi szakirodalom (pl. NAGY I, 1865. 307; *Magyar Életrajzi Lexikon* I. Budapest 1967. 1039) szerint 1773.

²³ ENTZ 1939. 170. NAGY Emese szíves közlése szerint Jankovich 1801-ben került kapcsolatba Totesszel.

módszeresebb, sokoldalúbb, szakszerűbb gyűjtő lévén az is elképzelhető, hogy ő volt az, aki valamilyen úton-módon hozzájutott a halotti emlékmű e darabjához.²⁴

Miután tehát valamelyikük megszerezte a köemléket, a családi birtokon, a katolikus templom hátsó falába beépítve helyezte biztonságba, esetleg kegyeleti okokból, vagy azért, mert mérete és súlya miatt másutt erre nem volt lehetőség.

A talajmozgások következtében az 1740-es években épített barokk templomon egyre több repedés keletkezett, ezért életveszélyesnek nyilvánították, majd 1972-ben lebontották.²⁵ A később magántulajdonba került üres telken, az egykori szentély hátsó falától néhány méterre, egy mély gödörben találta meg a talapzatot Mosonyi Mihály 1997-ben.

A köemlék vázlatos „életrajza” után vizsgáljuk meg az elülső oldalára vésett, nagybetűkből álló feliratot, amit előzetesen két forrásból már ismertünk. Ha Bebo Károly „Magyarázat”-át²⁶ és Nilson rézmetszetét összehasonlítjuk, azonnal kitűnik a sorok hosszúsága, és ebből következően a sorok száma (11, illetve 15) közötti különbség, továbbá az évszámot és három szót érintő eltérés.

Egyfelől nehezen érthető, hogy korábban egyetlen kutató sem vette észre a különbségeket, másfelől viszont elképzelhető, hogy bár észlelték ezeket, azért nem foglalkoztak velük, mert tárgyi bizonyíték hiányában nem tudták eldönteni, melyik felirat valósult meg.

A most megtalált talapzat bizonyítja, hogy az előbb említett két forrás közül a Nilson-féle ábrázoláson olvasható szöveg a hitelesebb, azaz majdnem megegyezik a ténylegesen kivésott szöveggel. Tökéletes egyezésről nem beszélhetünk két betű helycseréje (Vásonykeo helyett a képen Vásonykoe) és az évszám írásmódjában tapasztalható eltérés (∞ I) CCLIX. helyett a képen ∞ MCCLIX.) miatt. Elég problematikus ezekre magyarázatot találni, mert az lehet, hogy Nilson személyesen sohasem látta az emlékművet, az viszont biztos, hogy a metszet elkészítéséhez szükséges mintaképet Bebo rajzolta a már meglévő alkotásról. A betűcsere talán valamelyik fél figyelmetlensége miatt történt, de az évszám második karakterének megváltoztatását (I) = 500 helyett M = 1000) – s ezáltal egy rossz évszám feltüntetését – már nehéz ugyanezzel az okkal magyarázni.

Természetesen mindenféle bizonytalanságon, ellentmondáson túl, mégis csak az *eredeti* felirat a legfontosabb, amit alább, elsőként közlünk.

MEMORIAE.AETERNAE.
NICOLAO.E.COM.ZICHY.DE.VÁSONYKEO.
SS.CAES.RR.APOSTOL.MATTUM.CONSIL.ACT.INTIM.ET.CAM.
GENTIS.SUAE.GLORIAE.
VETERIS.BUDAE.RESTAURATORI.

²⁴ A gyűjtő személyét illető bizonytalanság eloszlátásához döntő fontosságú lenne annak ismerete, hogy mikor távolították el a talapzatot eredeti helyéről. Ugyanis a templom átépítésekor – feltehetőleg az 1780-as évek második felében – az apa még élt, míg a fia 14–18 éves gyermek volt. 1797-ben az apa meghalt, s ezután már csak fiának a gyűjtőtevékenysége jöhet szóba.

²⁵ *Székesfehérvári Névtár*. 204.

²⁶ SCHOEN 1930. 149–150.

DOMUS.HUIUS.TRINITARIAE.FUNDATORI.
 XVI.KAL.MARTIAS. ∞I)CCLIX.VITAE.ANNO.IL.MES.IX.D.XXVI.
 CUNCTIS.AD.LUCTUM.ET.GEMITUS.E.VIVIS.ABEUNTI.
 MOESTISSIMA.VIDUA.
 ELISABETH.NATA.COMES.BERÉNYI.
 DE.KARÁNC.S.BERÉNY.MARITO.OPTUMO.B.D.S.M.P.²⁷

Az első, második és tizedik sor vizuálisan kiemelkedik, illetve jelentése hangsúlyosabb azáltal, hogy a többinél 1,7 centiméterrel nagyobb – azaz 4,8 cm helyett 6,5 cm magas – betűkből áll.

A fordítással²⁸ kapcsolatban sok fejtörést okozott, hogy milyen legyen a fordítás „technikája”. Véleményünk szerint ugyanis legalább kétféle fordítás lehetséges, azon túlmenően, hogy mindkét esetben magától értetődő követelmény az egyes szavak nyelvileg pontos fordítása. Az egyik változat az ún. tükörfordítás, amikor az eredeti szöveg és a fordítás minden sora, majdnem szó szerint fedi egymást. A másik változat nem törekszik teljes formai egyezésre, elsősorban a fordítás gördülékenysége, a szabatos magyar nyelvhasználat a fontos, ami másképpen tagol(hat)ja a szöveget.

A megtalált talapzat

²⁷ Örök emlékezetül gr<óf> vásonykeői Zichy Miklósnak, [Ő] Szent<séges> Csász<ári> Apost<oli> Kir<ályi> Fels<ége> val<óságos> tit<kos> tan<ácsosának> és kam<arásának>, nemzetsége dicsőségének, Óbuda helyreállítójának, e trinitárius ház alapítójának, aki 1758. február 14-én, élete 49. éve 9. hó<napja>, 26. n<apján> mindenki gyászára és siralmára eltávozott az élők közül, a legszomorúbb özvegy, Erzsébet, született karancsberényi Berényi grófnő, a legjobb férjnek, a<ki>e<zt> i<gazán> k<iérdemelte>, ny<ilvánosan> á<llította>.

²⁸ A fordítás dr. SARKADY János (Budapest) munkája, de segítséget nyújtott még dr. SOLYMOS Szilveszter (Pannonhalma), SPEKNER Enikő (BTM) és dr. SZILÁRDFY Zoltán (Budapest) is. Mindnyájuknak hálás köszönetem.

Zichy Miklós gróf dombormű mellképe,
BTM ltsz. 20.305

Sérült puttófej a halotti emlékműről,
BTM ltsz. KM 87.4.8

Egyéni megítélés kérdése, hogy melyik a helyes (vagy helyesebb) eljárás, mi az elsőt választottuk, abból a megfontolásból, hogy itt nem irodalmi, hanem dokumentum értékű történeti szövegről van szó.

Ettől függetlenül, mindkét esetben – de önmagában is – problémát jelent a rövidítések fordítása²⁹ és a latin szórend. Kérdéses továbbá a jobb megértést szolgáló pontok és vesszők alkalmazása a fordításban, különösen egy soron belül, tekintettel arra, hogy az eredeti latin szövegben minden szó, névelő, kötőszó és évszám után pont található.

A megtalált talapzat segít az emlékmű három legfontosabb méretének meghatározásában, illetve az eddigi becslések pontosításában, mivel a Zichy Miklóst ábrázoló domborművel együtt most már két eredeti részlet hiteles méreteivel rendelkezünk. Ha ezeket és a Nilson metszeten lévő méreteiket összevetjük, 1:400 arányszámot kapunk, amelynek alkalmazásával arra az eredményre jutunk, hogy az emlékmű 10 méter magas, 2,3 méter széles lehetett, és körülbelül 50 centiméterre állt el a faltól.

Végül megemlítjük, hogy a 2002. év végén, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának anyagi támogatásával, Módy Péter kőszobrász-restaurátor restaurálta a talapzatot. Ezt követően pedig – tekintettel arra, hogy eredeti helyén jelenleg egy ajtónyílás van – a Zichy Miklóst ábrázoló domborművel együtt, a Kiscelli Múzeum szoborcsarnokának déli falánál helyeztük el, állandó kiállítási tárgyként.

²⁹ A fordításban zárójelbe tett szórészlettel egészítjük ki az eredeti rövidítéseket.

A két utolsó rövidítés feloldása és fordítása:

B.D.S.M. = Bene De Se Merenti = Aki ezt igazán kiérdemelte, Az arra igazán érdemesnek

P. = Publice Posuit = Nyilvánosan állította.

Kronológia

1758. febr. 14. Zichy Miklós gróf halála
 febr. 14. után elkészül a Kis Máriacelli trinitárius templom főoltára
 Bebo „Rövid tervezet”-e a mellékoltárokról
 elkészül a Szt. József mellékoltár
 Bebo tervezete a Szt. Erzsébet mellékoltárról
 és a szentségházzal
 Bebo „Magyarázat”-a Zichy halotti emlékművéről
-
1759. febr. 1. szerződés özv. Zichy Miklósné és Bebo között három
 mellékoltár, a Zichy halotti emlékmű
 és a (Duna)bogdányi oltár elkészítésére
 febr. 1. – aug. 3. az előbbi munkák elvégzése
 aug. 3. a munkadíj utolsó részletének átvétele
 aug. 3. után szerződés a Szt. Anna és a Szt. Erzsébet mellékoltárok
 elkészítésére
1759. aug. 3.
-
- között az előbbi munkák elvégzése
-
1760. jún. 3. a munkadíj utolsó részletének átvétele
 jún. 3. szerződés özv. Zichy Miklósné és Bebo között
 júl. 1. az emlékmű díszítésére és papírkép elkészítésére
 (+ egyéb munkákra)
 júl. – aug. Zichy halotti emlékművének kiegészítése
 szept. 1. után megjelenik J. E. Nilson rézmetszete az emlékműről
 szept. 8. a Kis Máriacelli trinitárius templom felszentelése

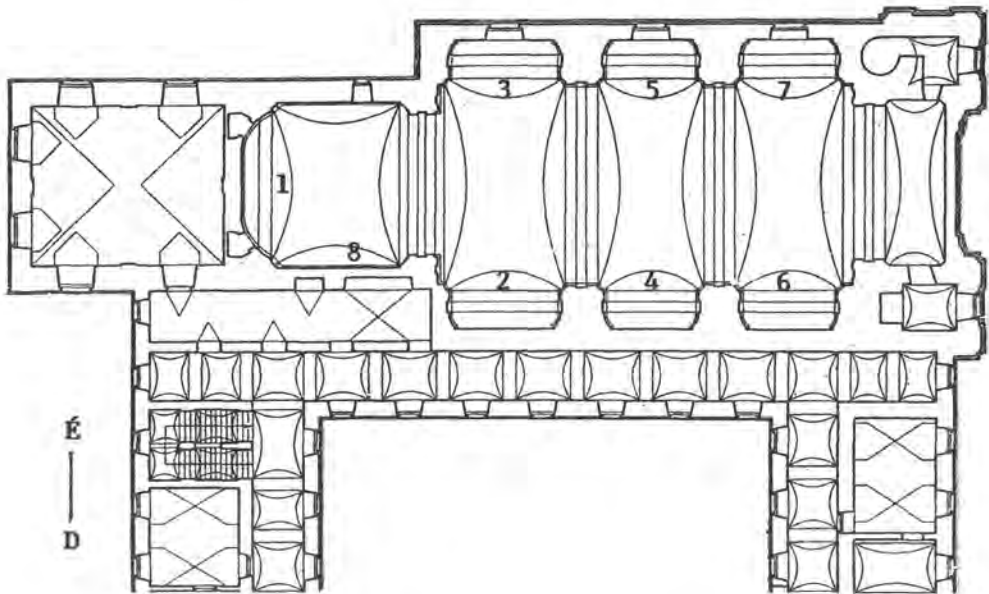
Az óbudát birtokló zichyek leszármazási táblázata

Ez az összeállítás az első kísérlet arra, hogy a szakirodalom alapján, a lehetséges pontossággal és teljességgel megadjuk a Zichy család – csak és kizárólag – azon tagjainak születési, házasságkötési, halálozási időpontját, akik Óbudát birtokolták. A hiányok és kérdőjelek azt mutatják, hogy sok még az ismeretlen adat, illetve a szakirodalomban sok az ellentmondás. Ezek felderítése, tisztázása további kutatásokat igényel.

	született – meghalt	Óbuda birtokosa
id. Zichy István	1616. szept. 8. – 1693. márc. 13.	1659 – 1671
1. felesége: Baranyay Mária ∞ 1642–1643	– 1650–1652	
gyermek: Klára, Pál Éva István, ld. alább	– 1671. máj. 7. 1645 – 1684. jún. 1646 (?) – 1647	
ifj. Zichy István	1647 – 1700. máj. 4.	1641 – 1700. máj. 4.
1. felesége: Melith Mária ∞ 1671	– 1695. szept. 24.	
gyermek: Klára László Péter, ld. alább Julia(nna), Sára György (?), Krisztina (?) Mária (?)	– 1703. márc. 15.	
Zichy Péter	1674 – 1726. jan. 25.	1700. máj. 4. – 1726. jan. 25.
2. felesége: Bercsényi Zsuzsanna ∞ 1708	1691. márc. 17. – 1745. okt. 2.	1726. jan. 25. – 1733. nov. 12. A kiskorú Miklós helyett a birtok kezelője
gyermek: Miklós, ld. alább Jozefa	1720 körül – 1778. máj. 6.	
Zichy Miklós	1709. ápr. 19. – 1758. febr. 14.	1726. jan. 25. – 1758. febr. 14.
felesége: Berényi Erzsébet ∞ 1734. máj. 10.	1715 – 1796. jan. 2.	1758. febr. 14. – 1766
gyermek: Mária	1735. ápr. 21. –	

Felhasznált szakirodalom: BAKÁCS 1963; ÉRDY 1851; FORSTER 1929; GÁL 1988; LUKCSICS 1929; NAGY I. 1865; NÉMETHY 1880; SCHOEN 1940 (??nem=1935a??); ZICHY 1943.

Helyszínrajz az oltárokról és az emlékműről

1. Főoltár (készült 1758-ban)
2. Szent József melléoltár (készült 1758-ban)
3. Nepomuki Szent János melléoltár (készült 1759. febr. 1. – aug. 3.)
4. Szent Anna melléoltár (készült 1759. aug. 3. – 1760. jún. 3.)
5. Szent Erzsébet melléoltár (készült 1759. aug. 3. – 1760. jún. 3.)
6. Avellinói Szent András melléoltár (készült 1759. febr. 1. – aug. 3.)
7. Szent Ivó melléoltár (készült 1759. febr. 1. – aug. 3.)
8. Zichy Miklós gróf halotti emlékműve (készült 1759. febr. 1. – aug. 3.)

IRODALOM

<i>Allgemeines</i>	<i>Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler.</i> XXV. Leipzig 1931.
BAKÁCS 1963	BAKÁCS István (szerk.): <i>A Zichy család levéltára.</i> Budapest 1963. (Levéltári leltárak 22.)
BELITSKA–SCHOLTZ 1985	BELITSKA–SCHOLTZ Hedvig (szerk.): Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Budapest 1985.
BERLÁSZ 1985	BERLÁSZ Jenő: Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei. in: BELITSKA–SCHOLTZ 1985, 23–78.
BERTALAN 1942	BERTALAN Vilmos: <i>Az Óbuda-kiscelesi trinitárius kolostor és templom.</i> Budapest 1942.

- ENTZ 1939 ENTZ Géza: Jankovich Miklós, a műgyűjtő. *Archaeológiai Értesítő* 52 (1939). 165–186.
- ÉRDY 1851 ÉRDY János: Az óbudai Kis-Czellről. *Uj Magyar Múzeum* I/2 (1850–1851). 449–457.
- FALLENBÜCHL 1940 FALLENBÜCHL Ferenc: *A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon*. Budapest 1940.
- FORSTER 1929 FORSTER Gyula: *Utóhang gróf Berchényi László Franciaország marsallja történetéhez*. Budapest 1929.
- GÁL 1988 L. GÁL Éva: *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt 1659–1766*. Budapest 1988.
- GENTHON 1959 GENTHON István: Magyarország művészeti emlékei. I. Dunántúl. Budapest 1959.
- HETÉNYI 1996 HETÉNYI István: Rácalmás története. Rácalmás 1996.
- LUKCSICS 1929 LUKCSICS Pál: A gróf Zichy-család zsélyi nemzetségi levéltára. *Levéltári Közlemények* 7 (1929). 193–230.
- MTH* *Magyarország történeti helységnévtára*. Fejér megye (1773–1808). Budapest 1987.
- NAGY E. 1985 NAGY Emese: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. in: BELITSKA–SCHOLTZ 1985, 122–153.
- NAGY I. 1865 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi (sic!) táblákkal*. XII. Pest 1865.
- NÉMETHY 1880 NÉMETHY Lajos: Az Ó-Buda melletti Kis-Czell története. *Katholikus Hetilap* 1880, 102–113.
- PÁLVÖLGYI 1961 PÁLVÖLGYI Endre: Főúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen. *TBM* 14 (1961). 343–362.
- PÁPAI-PÁRIZ 1801 PÁPAI-PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. I. Pozsony – Szeben 1801.
- SCHOEN 1930 SCHOEN Arnold: *A budai Szent Anna templom*. Budapest 1930.
- SCHOEN 1935a SCHOEN Arnold: Gróf Zichy Miklós óbuda-kiscelli síremléke. *Magyar Művészet* 11 (1935). 179–182.
- SCHOEN 1935b SCHOEN Arnold: *Óbuda multjából*. Budapest 1935.
- Székesfehérvári Névtár* *A Székesfehérvári Egyházmegye Jubileumi Névtára...* Székesfehérvár 1977.
- SZILÁRDFY 1984 SZILÁRDFY Zoltán: *Barokk szentképek Magyarországon*. Budapest 1984.
- ZICHY 1943 ZICHY István: Adatok egy XVIII. századi katolikus főúri család történetéhez. *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv* 5 (1942–1943). 734–764.
- VELLADICS 1997 VELLADICS Márta: A templom- és kolostorépületek hasznosítása II. József szekularizációs rendeletei után (1782–1850). *Ars Hungarica* 25 (1997). 345–353.

Székely Zoltán

EGY FÉLBE MARADT PEST-BUDA MAPPA A REFORMKORBÓL

Adalékok Hofbauer Nepomuk János Pest-Buda vedutáihoz

1829-ben elhunyt a győri rajziskola tanára, Franz Otto Hieronymi. Megüresedett posztjára a Helytartótanács pályázatot hirdetett, amelyre tizenkilencen jelentkeztek. A folyamodók egy rövid – mai kifejezéssel élve – szakmai önéletrajzot nyújtottak be az iskolát fenntartó városi magisztrátusnak illetve a Helytartótanácsnak címezve, amelyhez – a nagyobb nyomaték kedvéért – különböző bizonyítványokat, tanúsítványokat és ajánlásokat mellékeltek. A jelentkezők egyikének, Hofbauer Nepomuk Jánosnak a pályázati anyagában minduntalan szóba kerül egy készülőfélben lévő Pest-Buda mappa, amelyre a folyamodó több alkalommal is büszkén hivatkozik.¹ Mai ismereteink szerint a tervezett album a maga egészében soha sem készült el, ám az újonnan feltárt írott források és néhány fennmaradt Hofbauer-mű segítségével lehetségessé vált utólagos rekonstrukciója, amelyre az alábbi dolgozatban teszünk kísérletet.

Hofbauer Nepomuk János Győrött született 1803-ban, Hofbauer József ácsmester, győri adózó polgár gyermekeként.² Iskoláit szülővárosában végezte: a bencések gimnáziumát látogatta, valamint a rajziskolát is. Felsőfokú tanulmányait a bécsi Szépművészeti Akadémián és a Politechnikai Intézetben folytatta: az előbbiben 1822 januárjától a tájképfestő szakosztályt látogatta. Hazatérve – bizonyára atyja nyomdokain haladva – építési vállalkozással foglalkozott, majd Pestre költözött.³ A győri rajztanári állásra beadott 1829-es pályázatát siker koronázta: a Helytartótanács 1830-ban Hofbauert nevezte ki az iskola oktatójának. Tevékenysége nyomán az intézmény visszanyerte korábbi színvonalát és tekintélyét. 1839-ben sikeresen pályázott a budai rajziskola tanári állására, ám elfoglalni már nem tudta, mert június 14-én váratlanul elhunyt.⁴ Oktatói feladatai mellett művészi tevékenységet is kifejtett, elsősorban a

¹ A teljes pályázati dokumentáció a győri tankerületnek a győri püspöki levéltárba került iratai között, azon belül is a rajziskolai fasciculusokban található: Egyházmegyei Levéltár, Győr. A Győri Püspökség Levéltára. Iskolai Levéltár, I. sorozat (Régi iskolai anyag) LXXXI. doboz: Győr – rajziskola (vegyes) 1821–1836. A Pest-Buda mappára utal a rajziskola történetét feldolgozó BEDY Vince is: BEDY 1930. 27.

² Születési dátuma: BEDY 1930. 27. Az ugyanitt olvasható rövid életrajzi összefoglalás Hofbauer 1829. július 8-i keltezésű beadványának adatain alapul; az alábbiakban mi is ezt használtuk fel.

³ Hazai Művészség, és Mesterség. *Hasznos Multságok* 39 (1828). 306 szerint ekkor „a Duna mellett Nro 35, az 1-ső emeletben” lakott.

⁴ Halálának dátumát is BEDY közölte, ám ezt a későbbi szakirodalom egyszerűen nem vette tudomásul. PATAKY 1951. 42 szerint 1846-ig tanított a budai rajziskolában, majd Bécsbe költözött: ezt a téves adatot ezután folyamatosan ismétli a szakirodalom.

sokszorosított grafika területén: ezek emlékét táj- és arcképei őrzik. Az 1830-as évek elején szülővárosában könyomdát is üzemeltetett.⁵

Hofbauer tervezett Pest-Buda mappájáról – mint jeleztük – a győri rajztanári szé- kért 1829-ben benyújtott pályázati anyaga tájékoztat. A legtöbb érdemi információt egy keltezetlen, Győr város tekintetes tanácsához intézett beadvány, valamint az album – eleddig ismeretlen – nyomtatott előfizetési felhívása nyújtja. Ez utóbbit „A’ *Nemes Magyar Nemzetnek*” címezték, de szövege az ajánlás kivételével német és sajnálatos módon datálatlan. Hofbauer 1829. július 8-ra keltezett beadványához mellé- kelte, ám valószínűleg már korábban, az év májusában vagy azt rövidebbel megelőzően kerülhetett ki a nyomdából.⁶ Szövegéből ugyanis kiderül, hogy az album első lapja már megjelent, erről pedig a pesti *Gemeinnützige Blätter* ugyanezen év május 24-i számában olvasható tudósítás.⁷ A cikk szóhasználata nem hagy kétséget afelől, hogy szerzője ismerte az előfizetési felhívást is, amely így ekkor már közkezen forgott.

A felhívásnak szánt tájékoztató (*Prospect*) nyolc bekezdésben részletesen ismer- teti a „hazánk nagyszerű ikervárosáról” kiadni kívánt albumot. Az első lap – amely már meg is jelent – Pestet és Budát a Rákosmező felől ábrázolja. A nézőpontot indokolva Hofbauer utal a hely történeti jelentőségére, illetve egy újabb keletű ne- vezetességére, a hazai vállalkozók által ott felállított próbavasútra. A második lap a budai Kálváriahegy (*Calvarienberge*) melletti szőlőhegyekről kibontakozó, Budát és Pestet egyaránt felölelő impozáns látványt örökíti meg a hajóhíddal; a háttérrel a Gellérthegy (*Blockberg*) zárja le. Az előteret, gazdag staffázs jelenetként (*als reiche Staffage*), szőlőszüret élénkíti. A mappa címlapján a két város látképe lesz látható, valamint magyar és német nyelvű leírása. A veduta szintén Hofbauer rajza lesz és a karlsruhei Frommel professzor fogja acélba metszeni: a lap egyben ennek az új technikának a tökéletességét is bizonyítja majd.⁸ Végezetül Pest és Buda sziluettjét megőrkítő, ugyancsak Hofbauer által litografált lapok következnek (*zwey litho- graphirte Conturen von Pesth und Ofen*): a képeken belül számok jelzik a fontosabb látnivalókat, amelyekhez rövid leírások is tartoznak. Az albumot két szöveges oldal zárja, az egyik a rákosmezei vasút rövid bemutatásával, a másik pedig az előfizetők névjegyzékével.

A tájékoztató utolsó sorai praktikus információkat tartalmaznak a kiadvány áráról, illetve az előfizetés és a vásárlás feltételeiről. A mappa a pesti Karl Müller könyvkereskedő Kleine Bruckgasse-i üzletében⁹ rendelhető meg az első lap meg- vásárlásával, 10 ft lefizetése mellett. Az ajánlat rendkívül kecsesgató, hisz a lapok külön-külön 5 ft-ba kerülnek, az előfizetés lezárultával, azaz a második lap megje-

⁵ GERSZI 1960. 17.

⁶ Szövegét lásd: Appendix I.

⁷ *Gemeinnützige Blätter* 42 (1829. május 24.). 329. A cikket RÓZSA 1997. 77. tétel említi, mint amely a metszetet is keltezi.

⁸ Karl Ludwig Frommel (1789–1863) festő és rézmetsző. 1817-ben a festészet és a rézmetszés professzorának nevezték ki Karlsruhéban. Londoni tartózkodása alatt ismerkedett meg az acélmet- széssel, amelyet elsőként művelt németföldön: 1824-ben nyitotta meg műhelyét az angol Henry Winkles-szel együtt. THIEME – BECKER XII (1916). 527.

⁹ Müller Károlyra: GERSZI 1960. 20.

lenésével viszont már 12 ft-ba. A színezett lapokat külön kell megrendelni, ezek ára az előfizetés idején 10 ft.

Az előfizetési felhívásban körvonalazott album ötlete alkalmasint az előző, 1828-as esztendőre vezethető vissza. Hofbauer eredetileg talán csak egyetlen lapot szándékozott megjelentetni, azt, amely a Rákosmezőn felállított próbavasútát ábrázolta. Az angol mintára tervezett, lövontatású lebegő vasút – melyet elsősorban építőanyag fuvarozására szántak – az ország első vasúti létesítménye volt s már a kortársak is közlekedéstörténeti jelentőségű eseményként értékelték beindítását. Építésére az engedélyt a báró Wenkheim József elnökletével létrejött részvénytársaság 1827. április 8-án kapta meg József főherceg nádortól s még ugyanezen év augusztus 20-án nyílt meg.¹⁰ Hofbauer ráérezett az esemény jelentőségére és rögvest munkához is látott. A vasút mellett, egy a szerszámok számára deszkából összerótt szint bérelt ki, ahol kilenc hónapon át fáradtságot, költséget és saját egészségét sem kímélve rajzolt: egész éjszakákat töltött ott figyelve a tájat a megfelelő légköri viszonyokra várva.¹¹ A veduta 1828 március 16-át megelőzően készült el¹² és a függővasút aktualitását kihasználva még azon év május végéig megjelent volna rézmetszet formájában.¹³ Az események azonban más irányt vettek. A függővasutat a folyamatosan termelődő veszteség miatt hét hónap elteltével, 1828. március 20-án megszüntették és leszerelték. Talán ekkor támadt Hofbauernek az az ötlete, hogy az aktualitását veszített látképet egy albumba illesztve jelentesse meg emléklap gyanánt.

Az egyre nagyobb formátumot öltő vállalkozás első része 1829 elején érkezett el a megvalósítás végső stádiumába. A rákosmezei lapot – „melly az eredeti rajzolatnál, legnagyobb imperial formában, néhány hüvelykkel bővebb”¹⁴ – április 13-a körül már nyomták. Az erről beszámoló, Hofbauer által Győr város tanácsához beadott folyamodvány egyben az első sikerekről is tájékoztat. A pályázati rajzok beküldési határidejének elmulasztását indokolva büszkén hivatkozik arra, hogy előbb ő császári fensége, József főherceg nádor legmagasabb kívánságának tesz eleget, akinek április 20-ig kell átnyújtania a frissen kinyomtatott veduta egy színezett példányát.¹⁵ Bármiként is került kapcsolatba Hofbauer a nádorral, jó irányban próbálkozott. Az udvarát a budai várban berendező József főherceg Pest-Buda polgári fejlődésének lelkes támogatójává lett – s mint Szvoboda Gabriella találóan megfogalmazta – „*munkálkodásának központi értékkategóriája a város látványának esztétikuma volt*”.¹⁶ Ennek keretében anyagilag is támogatta a székvárosát megörökítő látképeket, melyek között ugyanúgy találunk festményeket, mint sokszorosított grafikai ábrázolásokat.¹⁷ Valószínűleg Hofbauer is abban bízott, hogy vállalkozása folytatásához sikerül elnyernie

¹⁰ RUZITSKA 1964. 3.

¹¹ Gemeinnützige Blätter 24 (1828. március 23.). 185. Alkalmasint ugyanezen névtelen szerzőtől olvasható e cikk rövidített változata: Hasznos Mulatságok 39 (1828). 305–306.

¹² Gemeinnützige Blätter 12 (1828. március 16.), 169.

¹³ Lásd 11. jegyzet

¹⁴ *Hasznos Mulatságok* 50 (1829), 393.

¹⁵ Lásd: Appendix II.

¹⁶ SZVOBODA 1997. 51.

¹⁷ Uo. 65.

a nádor pártfogását, akitől alkalmasint pénzügyi segítséget is remélt. Az album további sorsa azonban arról tanúskodik, hogy bizodalomban csalatkoznia kellett.

Mindazonáltal a nádorral való kapcsolata Hofbauer számára a császári család más tagjaihoz is megnyitotta az utat. A győri mesternek ugyanis egyrészt az a magas szerencse jutott osztályrészül, hogy Károly főherceg részére átengedhette a Pest-Buda mappa tervezett második lapjának előkészítő rajzát; másrészt a trónörökös Ferdinánd főherceg emlékkönyvébe kapott megrendelést egy vedutára – ez utóbbi kapcsán nemcsak a megbízó magas személye töltötte el büszkeséggel Hofbauert, hanem az a tudat is, hogy műve a monarchia legkiválóbb művészeinek rajzai közé fog kerülni.¹⁸

Visszatérve a látkép-albumra, még egy, a pályázatokkal kapcsolatos írott forrást használhatunk fel. A rajziskolai állásra folyamodók anyagát, próbarajzaikkal egyetemben a városi magisztrátus ugyanis továbbküldte a Helytartótanácsához, bírálat végett. E helyütt egy listát készítettek a beérkezett rajzokról, amely egyben a kormányzék illetékese által összeállított bírálatot is tartalmazta. A Hofbauer beküldte lapokról felfektetett lajstrom 9., 10. és 11. tétele alatt található a Rákos mezeje felől felvett Pest-Buda látkép. A Helytartótanács illetékese a természet után készült litografált vedutát három példányban, fekete, szépia és színes változatban vehette kézbe, megállapítva, hogy azok tökéletesen jók és különösképpen igazolják alkotójuknak mind készségét, mind ízlését.¹⁹

A Pest-Buda mappa első lapja tehát kétséget kizáróan megjelent és a leírás nyomán könnyen azonosítható. A Pest-Budát a Rákosmező felől, a próbavasúttal ábrázoló látkép ma két változatban ismert, melyek csupán méretükben és színezésükben különböznek. A nagyobbik mérete 540x777 mm, míg a kisebbiké 475x724 mm. Hofbauer mindkét lapot a legmélyebb tisztelettel „*A Nemes Magyar Nemzetnek*” ajánlotta, amelyeken magyar illetve német felirat határozta meg a témát: „Pest és Buda fővárosoknak képe, Rákos mezejéről véve, az ugyanott próbára felállított Vasútnak rajzolatjával”.²⁰ A szignatúrából az is kiderül, hogy a látképet Hofbauer vette fel s rajzolta,²¹ míg Eduard Gurk „*metzette*” rézbe.²²

A lap sajátos ötvözete a vedutának, a kortárs eseményábrázolásnak és a történeti tájképnek. Az előtér bal oldalán – miként az előfizetési felhívás fogalmaz – „egy nemes szellemű hazai vállalkozás nevezetes emléke”, a kőbányai téglagyárakból és kőfejtőkből Pestre vezető „*próbaként épített állandó vasút*” látható. A vasutat működés

¹⁸ Lásd: a 11. jegyzetet.

¹⁹ MOL, Helytartótanács, Departamentum Scholarum Nationalium, 1776–1848, C 69, 446. csomó, 8. kútfő, 1829: „9., 10., 11. Ansichten von Felde Rákos auf Pest und Ofen. Lithographirt nach der Natur in 3 Abdrücken, Schwarz, Sepia und illuminiert, vollkommen gut, und diese Zeichnungen bewähren besonders sowohl die Fertigkeit als den Geschmack ihres Bearbeiters.”

²⁰ A dedikáció német szövege: „Ansicht von Felde Rákos auf Pest und Ofen, nebst der dort zur Probe erbaut gestandenen Eisebahn”.

²¹ Hazai Művészség, és Mesterség. *Hasznos Multságok* 39 (1828). 305–306 szerint a metszet előképeül szolgáló rajzot, amely Hofbauernek „9 hónapi fáradságos munkájába került”, a cikk megjelenésének időpontjában fejezte be.

²² Eduard Gurk (1801–1841), festő, rézmetsző és litográfus. A bécsi akadémián tanult, számos magyar vonatkozású műve ismert.

közben láthatjuk, a felfüggesztett kocsik éppen építőanyagot szállítanak. Az előteret ezenkívül még számos staffázsalak tölti ki, akik a korabeli Pest-Buda társadalmáról szinte teljes körképét nyújtják: „*kölömbféle rendű embereknek hív ábrázolatjai, az ugrato lovagok, kotsizó Uraságok, bámuló parasztok, katonák, sétáló 's vándorló személyek, szemlélő asszonyságok*”.²³ A széles horizontú látványt a budai hegyek párába vesző, alig tagolt vonulatai zárják le, amelyekre élesen rajzolódnak rá Pest és Buda sötét kontúrjai. A veduta itt csupán festői motívumként jelenik meg, a hangsúly az előtér történéseire esik: mindebben Hofbauer a városlátkép műfaji hagyományainak átértelmezésére törekedett.²⁴

A látkép középterét „a nemes elődeink, hőseink és pannóniai hazafiak révén híres, történelmi eseményekről nevezetes” Rákosmező tölti ki. A *Prospect* imént idézett lelkesült kifejezése arra utal, hogy Hofbauer tudatosan választotta ki a pesti látképek esetében szokatlan nézőpontot s ebben a próbavasút aktualitása mellett ugyanolyan, ha nem nagyobb szerepe volt a táj történelmi vonatkozásainak. Ezt erősíti, hogy a Helytartótanácsához 1829. július 8-án benyújtott folyamódásában – amelyben érveit pontokba szedve próbálta a legfőbb kormányshoz a győri állás kapcsán a számára kedvező döntés irányába befolyásolni –, annak is 3. pontjában a kiadás alatt álló rajzait a történelmi tájkép (*Historisch-Landschäftliche Zeichnungen*) kategóriájába sorolta.

A hazai, történelmi nevezetességű helyek a felvilágosodás nyomán kibontakozó országisme-reti kutatásoknak köszönhetően kerültek a közérdeklődés és ezzel együtt a tájfestés és –rajzolás látóterébe. Elsősorban a középkor emlékeit felidéző romok váltak témává, amelyek azonban nem csupán a romantikus érzelmek felkeltésére voltak alkalmasak, hanem egyben a polgári értelemben vett nemzeti identitástudat formálását is szolgálták. Ez utóbbira a nemzeti közösség történetét döntően befolyásoló helyek s emlékek voltak a legalkalmasabbak. A Pest alatti Rákosmező ilyen történelmi nevezetességű helyszín volt, ahol a XV–XVI. században számos országgyűlést tartottak, közöttük azt is, amelyen Hunyadi Mátyást – kinek uralmát az ország múltjának egyik legfényesebb fejezeteként tartották számon – királlyá választották. Rákosmező és országgyűlései egyben a nemesi közgondolkodásban is fontos szerepet játszottak, amennyiben a nemesi rend – a központi, királyi akarat szemből is érvényesülő – hatalmát és sorsformáló erejét reprezentálta. A reformkor – melynek politikai életében, hosszú szünet után, ismét a rendi országgyűlések váltak az egyik meghatározó fórummá – hazafias légkörében egyre nagyobb igény mutatkozott a történelmi témákra s így a történelmi tájra is: Hofbauer lapja erre az elvárásra reagált.

Másfajta kívánalmaknak felelt volna meg a mappa következő lapja a staffázsalakokkal élénkített szüreti jelenet ábrázolásával, amely azonban – tudunkkal – sohasem jelent meg sokszorosított formában. Mindazonáltal az előfizetési felhívásban szereplő leírás mégis lehetővé teszi a kép azonosítását Hofbauer egy be nem fejezett és a Kiscelli Múzeum gyűjteményében őrzött rajzával.²⁵ A 460x720 mm-es akvarell előterét a budai Szőlőhegy egyik dombháta tölti ki, amelynek mozgalmas zsáner-

²³ Hazai Művészség. *Hasznos Mulatságok* 50 (1829). 393–395.

²⁴ GALAVICS 1980b. 146.

²⁵ Hofbauer János: Szüreti multság. BTM, Kiscelli Múzeum, ltsz.: 16.306. Akvarell, papír, 46x72 cm. Jelzett balra lent (a hordón): J. H./831

jelenetek adnak életet. A kompozíció bal oldalán szüretelő parasztokat láthatunk: a lankákon aláfutó szőlőtőkék felől asszonyok közelednek megrakott puttonyokkal, mások pedig már bele is borították a szőlőt a hatalmas taposókádba, ahol az egyik szüretelő rögvest ki is tapossa a nedűt a szemekből. Nem messze tőlük egy parasztszekéren hatalmas hordó, melybe két férfi tölti a mustot, a két kifogott ló néhány lépéssel odébb legelészget. A kép bal oldalát fiatal városi polgárok mulatozó csoportja népesíti be. A társaság már túl van az uzsonnán, a gyepre terített lepedőn üres flakák, eldölt poharak, cipők s az ételmaradékkal teli tálcák sorakoznak. Egy fiatal pár gitáron és fuvolán duettet játszik, mások táncolnak vagy jókedvűen poharazgatnak. Figyelmüket annyira leköti egymás társasága s a szórakozás, hogy észre sem veszik, amint mezítlábas parasztlurkók néhány falatot elcsennek szabad prédára hagyott elemzősiás-kosaraikból. A lap közép- s háttérét Pest-Buda – csupán ceruzával megrajzolt – vedutája tölti ki. A széles panorámájú látvány nagyobbik részét Buda hosszan terpeszkedő házsorai foglalják el. A szőlőhegyhez közel egy templom épülettömbje emelkedik ki. Balról a Duna kanyarog – rajta a hajóhíd –, a túlparton Pest, míg a látóhatárt a kompozíció közepe táján a Gellérthegy alig felsejlő sziklatömbje zárja le.

E budai látképen Hofbauer a vedutát a zsáner műfajával vegyítette: e megoldás a metszetes városlátképeken ekkor már több évszázados múltra tekinthetett vissza. Újdonságot jelent viszont a hazai népelet szokásait néprajzilag is hiteles, tudományos pontossággal leképező metódus, amely az életkép XVIII. század végi átalakulásának gyümölcse. Se helyütt ismét a felvilágosodás államismereti kutatásaira kell hivatkoznunk, amely a természeti, történeti, közigazgatási, politikai és gazdasági tényeken túlmenően az adott terület népességének életmódját, szokásait, hiedelmeit s ezek specifikumait is fellajstromozta. Az ekként kialakult érdeklődés és érzékenység képzőművészeti vetületeként jelentek meg a Habsburg-birodalom országaiban is a paraszti életképek. Az egyszerű nép mindennapjait s ünnepeit bemutató zsánerek az osztrák tartományokban a biedermeier korára széles körben elterjedtek, így a szüreti jelenetek is. A bécsi festők az alsó-ausztriai szüretet örökölték meg, amelyből a Niederösterreichisches Landesmuseum 1968-as kiállítása vonultatott fel több példát. A Joseph Mössmer (1780–1845), Johann Josef Schindler (1777–1836), Johann Fischbach (1797–1871) és egy ismeretlen mester által készített művek néprajzi hitelességgel mutatják be az eseményeket.²⁶ A jelenetek gyakorta kapcsolódnak vedutához is: a fenti ismeretlen mester képén Bécs sziluettje sejlik fel a távolban. Joseph Zahradniczek (1813/22–1844) széles távlatú bécsi látképének előterében szintén megjelennék a szüretelők.²⁷

A magyar emlékonyagban a népi tematika a XVIII. század végén tűnt fel s a reformkorban teljesedett ki. Ekkor azonban már a nép felé fordulás túllépett az államismereti kutatások keretein és a nemzet felemelkedésének egyik zálogaként bekerült a liberális nemesi ellenzék politikai programjába. A váltás képzőművészeti lecsapódásaként a korábban általános viseletképeket jellemzően az 1830-as évek közepétől felváltják a zsánerjelenetek.²⁸ Így tekintve Hofbauer lapja, a rajta ábrázolt szüreti

²⁶ *Alltag* 1968. 40–43. katalógustételek.

²⁷ Die Sammlung Pierer Lothar Schultes. *Katalog des OÖ Landesmuseums*. Neue Folge Nr. 17. 1996: 201. tétel.

²⁸ GALAVICS 1980a. 60.

jelenettel a népeletkép legelső próbálkozásai közé tartozik. A mintát ehhez a műfaj már említett osztrák példái szolgáltatták. Bár konkrét előképet nem tudunk megjelölni, mindazonáltal az imént elsorolt osztrák példák és Hofbauer rajza között számos motivikus egyezés található. Ilyen mindenekelőtt a szekérre szerelt hatalmas hordó és a taposókád. Hofbauer minden bizonnyal még bécsi tanulmányai során ismerkedett meg e témával és képi feldolgoásaival.

Hofbauer szüret-lapját különösen figyelemre méltóvá teszi, hogy a népeletkép mellett a polgári zsáner is feltűnik rajta. A szabadba kiránduló városi társaság témája ugyanis eladdig ismeretlen volt a magyar képzőművészetben s inkább majd a század második felében válik gyakoribbá. Hofbauer újszerű témaválasztásához az impulzusokat ezúttal is az osztrák festészet adhatta. A felvilágosodás bensőséges természet-szemlélete különösen termékeny talajra lelt a XIX. századi zajos nagyvárosok társadalmában, még ha némileg átalakult formában is. A természeti látványban elmélyedő s annak nagyszerűségét szellemileg is átélő attitűdöt egy másfajta magatartás váltotta fel, amely a tiszta levegőjű, érintetlen és csendes vidékben a felüdülést, a könnyed szórakozást és a konvencióktól mentes társas együttlétet kereste. E kikapcsolódást kereső városi polgárok számára fontos volt a helyszín közelsége is: a kirándulások elsődleges célpontjai így a város körüli hegyek lettek.²⁹ A gyorsan divattá vált *Landpartie* mindenekelőtt a metszetkészítőknek lett hálás témája,³⁰ de a mulatozó vidéki társaság a tájképfestészet repertoárjába is bekerült.

Hofbauer mindkét lapján a klasszikus tájképszerkesztési elveket követi, melyeket az akadémián sajátított el, és amelyeket a hazai közönség is elvárt. A képteret három párhuzamos rétegre osztotta s oldalról facsoportokkal zárta le illetve keretezte. A pesti látképen a térrétegek izoláltságát a próbavasút révén oldja fel, amelynek diagonálisan futó pályája összeköti az elő- és háttérrel és egyben a távolba vezeti a tekintetet. Mindkét lap előterét számos alakkal illetve zsánerjelenettel töltötte ki, amelyek nem csupán Pest-Buda korabeli lakóit mutatják be sokoldalúan, hanem mozgalmasságuk révén élettel is megtöltik a látképeket.

A két lap – mint láthattuk – számos különböző műfajt egyesít magában. Hofbauer a hagyományos városlátképet – kortársaihoz hasonlóan – a történeti táj, az egykorú eseményábrázolás, a népi- és polgári zsáner segítségével kísérte meg korszerűsíteni. Másrészt a műfaji sokszínűséggel Hofbauer művészetének többszólamúságára is fel kívánta hívni a magyar közönség figyelmét. Mesterségbeli tudását és a különböző sokszorosítási technikákban való jártasságát volt hivatva jelezni, hogy az album lapjait három különböző technikával: réz- és acélmetszet valamint litográfia kívánta kivitelezni. A Pest-Buda album ekként mintegy foglalata lett volna Hofbauer művészetének, amellyel a magyar közönség előtt kívánt bemutatkozni.

A Kiscelli Múzeumban őrzött rajz szignatúrát és dátumot is visel: ez utóbbi szerint 1831-ben készült. Az évszám az album 1829-es tervéhez képest első pillantásra némileg késeinek tűnik, ám a *Prospect* leírása és a lap motívumainak egyezése mégis

²⁹ A témához lásd: CSENDES 1987. 471–473.

³⁰ Moritz von Schwind *Die Landpartie auf den Leopoldsberg* (1827) c. hatlappos litográfiasorozata a kirándulók révén a bécsi társadalom keresztmetszetét is adja, nem minden ironia nélkül. A sorozatról: uo. 489

amellett szól, hogy a rajz a mappához készült. Ezt tovább erősíti, hogy a Pest-Budát a Rákosmező felől ábrázoló metszet kisebb formátumú változatának méretei nagyjából megegyeznek a rajz méreteivel. A szüreti veduta későbbi dátumát az magyarázhatja, hogy – mint már említettük – Hofbauer kénytelen volt az eredeti, 1829-es változatot Károly főhercegnek átengedni. Ezzel egyidejűleg valószínűleg az album ügye is elakadt s csupán 1831-ben merült fel újlag kiadásának gondolata. Hofbauer alkalmassint ekkor jelentette meg a próbavasutat is ábrázoló lap kisebb méretű változatát s ezt folytatandó újlag megrajzolta a szüreti jelenettel élénkített látképet is. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy vállalkozását ekkor sem tudta befejezni, a második lap nem került kiadásra s ezzel a tervezett album végérvényesen torzó maradt.³¹

Irodalom

- Alltag* 1968 *Alltag und Festbrauch im Biedermeier. Gemälde und Aquarelle aus den Sammlungen des Niederösterreichischen Landesmuseum, Wien.* Katalog neue Folge 32. Wien 1968.
- BEDY 1930 BEDY Vince: A győri Nemzeti Rajziskola története. Győri Szemle 1 (1930). 12–32.
- CSENDES 1987 CSENDES, Peter: „Erwachen heiterer Empfindungen bei der Ankunft auf dem Lande...” Landpartie und Tourismus im Biedermeier. in: *Bürgersinn und Aufbegehren. Biedermeier und Vormärz in Wien 1815–1848.* Katalog. Wien 1987.
- GALAVICS 1980a GALAVICS Géza: Népeletkép, zsánerkép. in: *Művészet Magyarországon 1780–1830.* Kiállítási katalógus. Szerk.: SZABOLCSI Hedvig és GALAVICS Géza. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1980.
- GALAVICS 1980b GALAVICS Géza: A tájkép. in: *Művészet Magyarországon 1780–1830.* Kiállítási katalógus. Szerk.: SZABOLCSI Hedvig és GALAVICS Géza. MNG, Budapest 1980.
- GERSZI 1960 GERSZI Teréz: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században.* Budapest 1960.
- PATAKY 1951 PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig.* Budapest 1951.
- Pest-Buda 1987 *Pest-budai városképek 1800–1870.* Kiállítási katalógus. Összeállította: MATTYASOVSZKY Péter. BTM, Budapest 1987.

³¹ Scenger Ervin az 1800–1870 közötti budapesti látképeket feldolgozó tanulmányában – illetve az ennek nyomán készült kiállítási katalógusban (*Pest-Buda* 1987) – Hofbauernek tulajdonított egy Tomala Ferdinánd kiadásában 1827-ben megjelent nyolc lapos veduta-sorozatot. E feltevést azonban Hofbauer 1829-es beadványainak fényében el kell vetnünk. Ezekben ugyanis a próbavasutat ábrázoló metszetét első munkájának nevezi. Schol sem említi a Tomala-féle sorozatot, holott, ha valóban ő lett volna ezek mestere, bizonyára előhozakodott volna velük szakmai rátermettségét bizonyítandó. És valószínűleg mellékelte volna e képeket vagy előkészítő rajzaikat a pályázatához is: ám a Helytartótanácsához beküldött anyagban nem szerepeltek.

- RÓZSA 1997 RÓZSA György: *Budapest legszebb látképei*. Budapest 1997.
- RUZITSKA 1964 RUZITSKA Lajos: *A magyar vasútépítések története 1914-ig*. Budapest 1964.
- SZVOBODA 1997 SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: József nádor mint műpártoló. in: *József nádor (1776–1847) Pest-Budán*. A BTM kiállításának katalógusa. Szerk.: SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella. Budapest 1997.
- THIEME – BECKER *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. THIEME, U. – BECKER, F. (hrsg.). Leipzig 1907–1950.

Appendix

I.

Egyházmegyei Levéltár, Győr. A Győri Püspökség Levéltára.
Iskolai Levéltár, I. sorozat (Régi iskolai anyag) LXXXI. doboz:
Győr – rajziskola (vegyes) 1821–1836

Prospect

in Bezug auf die Herausgabe eines vaterländischen Kunstwerkes bildlich darstellend: Ofen und Pest mit einer kurzgefaßten und facherklärenden Beschreibung in ungarischer und deutscher Sprache, mit der Dedication.

Aⁿ Nemes

Magyar Nemzetnek

Diese Darstellung, in zwey großen Ansichten von sich entgegengesetzten mahlerischen Situationen aufgenommen, stellen jedem Vaterlands- und Kunstfreunde, die herrlichsten Zwillingsstädte der gesegneten Heimath ansichtlich dar.

Das erste Blatt, welches bereits erschienen ist, enthält die Ansicht auf Pesth und Ofen von dem Standpunkte durch unsere edeln Vorfahren, Helden und Vaterlands-Söhne Pannoniens berühmten, durch geschichtliche Ereignisse merkwürdigen Felde *Rákos* aufgenommen, welches noch mehr an Interesse gewinnt, durch die daselbst zur Probe erbaut gestandene Eisenbahn, mit ihren im Zuge begriffenen Wägen, als ein merkwürdiges Andenken edelgesinnter vaterländischer Unternehmungen.

Das zweyte Blatt, von dem Ofner Weingebirge nächst dem Calvarienberge aufgenommen, gewährt einen imposanten Anblick auf Ofen und Pesth, die Ansicht der Schiffbrücke, und die Uibersicht über den Blocksberg. Den Vordergrund belebt, als reiche Staffage, eine weitere WeinleseScene.

Das Titelblatt zu der ungarischen und deutschen Beschreibung der Ansicht beyder Städte, vom herausgeber gezeichnet, und vom Herrn Professor *Frommel* in Karlsruhe auf Stahlplatten gearbeitet, wird den höchsten Grad von Vollkommenheit in dieser neuen Erfindung beweisen.

Schlüßlich folgen vom Herausgeber zwey lithographirte Conturen von Pesth und Ofen zur nähern Erörterung von beiden Hauptansichten numerirt, und der Beschreibung beigegeben. Ferner zwey Blätter zur nähern Erläuterung der Eisenbahn, samt gedrucktem Namenverzeichniß der *P. T.* Herrn Pränumeranten, so das Werk durch ihre Theilnahme beförderten.

Die Pränumeration auf das ganze Werk, kann bei Empfang des ersten Blattes mit 10 fl. C. R. in Hn. Karl Müllers Kunsthandlung, kleine Bruckgasse, in Pesth entrichtet werden; wie auch einzelne Blätter ebendasselbst à 5 fl. C. R. zu bekommen sind.

Auf gemahlte Blätter werden daselbst eigene Bestellungen angenommen; und illuminirte Blätter à 10 fl. C. R. verabfolgt.

Beim Erscheinen des zweyten Blattes ist die Pränumeration geschlossen, und es tritt der erhöhte Ladenpreis zu 12 fl. C. R. ein.

Joh. Nep. Hofbauer

II.

Egyházmegyei Levéltár, Győr. A Győri Püspökség Levéltára.
Iskolai Levéltár, I. sorozat (Régi iskolai anyag) LXXXI. doboz:
Győr – rajziskola (vegyes) 1821–1836

Hoch Löblicher Magistrat
Edle Gnädige und Wohlgebohren Herrn!

Ja gefertigter in erfahrung gebracht habe, das die *conkurs* Zeichnungen um die zu vergebend Zeichnungs Schuhle bis anfangs *Aprill* vor mich unvermutheter wise schon abgehen sollten nach Ofen.; bin ich so khün einem Hochlöblichen Magistrate meine unterlhänigste bitte darzubringen. Ein höch *Löblicher Magistrat* möchte gütigst mich als einem Eingebohrene *Raabs* nicht verstoßen, und mir mit erwartung meiner Zeichnungen nach einige Tage frist gönnen, woh ich bis 12ten oder längstner 13ten *Aprill* Persönlich dieselben überreichen werde. Und bloß aus den Grund nicht früher einreichen kann, da ich auf die Allgemeine angabe des 15ten *Aprills* so wie mich gleichfaalls auch *Herr Oberdirector von Dreschmitzer* versichert hatte mich darauf verlassent meine Zeichnungen noch nicht gehorig geordnet habe. Gerner unterstütze ich meine inständigste bitte meine ankunft abzuwarten, mit der bemerkung, das mich bloß einzig die Herausgabe meines Werkes über *Ofen* und *Pesth* wofür das ganze Vaterland sich *Intressiret*; zürückhält. Woh ich bey dem *Abdrücken* unumgänglich nöthig bleiben muß, und auf höchstes verlangen bis 20te ein *Exemplar* ein Gemahltes Seyner Kaiserlichen Hoheit *Erzherzog Joseph Palatin* überreichen mus. Und auch meinem Zeichnungen ein Blatt beylegen wünsche, in mangel des beygelegenden 2ten *Originals* nach welchen die *Kupfer Blatto* gearbeitet würde, mit welchen mir das hohe Glück zu theil ware, es Ihre Kayserlichen Hoheit der Erzherzoginn (!) Karl überlassen zu müssen. Wodurch mir die besondere Gnade erblühete daß ich eine bestellung auf eine Zeichnung von seyner *Kaiserliche Hoheit Erzherzog Ferdinand* unseren *Kronprinzen* erhielt, welches Bild eine *Architektonische Landschaft* werden

soll, und in *Allerhöchst* seyner Künstler Stammbuch, unter die Zeichnungen der ausgezeichnetsten Künstler der *Monarchie* kommen wird.

Ein kurze frist von einigen Tagen welche mir ein *Hochlöblicher Magistrat* gewieß zukommen lassen wird. Soll mein angestrengtester Eifer im Dinsten meiner Vaterstadt vielmahl ersetzen unaufhaltsam werde ich bemühet seye, mit anstrengung aller meiner kräfte und fähigkeit zum Nutzen und Ehre sowohl meiner Vaterstadt hauptsächlich, und auch dem ganzen Vaterland zu leben und zu wirken.

Womit in aller Dinster Hochachtung verharre

eines *Hoch Löbl Magistrates*
meinen Gnadigen und edelgebohrene Herrn
unterthänigster Diener

Joh nep. Hofbauer

S. Cserey Éva

AZ ELSŐ PESTI „PORCELLÁN FESTÉSZETI INTÉZET”.

Az 1800-as évek feledésbe merült Pest-Budai kályhás mesterei

I.

In memoriam

Német Mária, a fiatalon tragikusan elhunyt kolléganő emlékére, aki a Fischer család történetét kívánta feldolgozni.¹

E tanulmány az eddig fellelhető levéltári adatok segítségével a tatatővárosi Fischer Ignác pesti működésének kezdetét tárgyalja, továbbá részletesen foglalkozik az eddig nem ismert kályhás tevékenységével. A szakirodalomban a tatatővárosi Fischer Ignác családjáról megjelent publikációk nem adnak átfogó képet munkásságukról. Ezek, az egymástól igen gyakran eltérő közlések legnagyobb része nem hivatkozik a felhasznált forrásmunkára.

Az első pesti „Porcellán festészeti intézet”.

Fischer Ignác Pestre kerüléséről, porcelán festődjé megnyitásáról, majolikagyáráról a szakemberek különböző időpontokat közölnek, róla különféle képpen vélekednek: Ipari Öntudatunk (1890): „Kis kőedénygyárat örökölt apjától Tatán, Pestre jött, porcelánfestő intézetet alapít, melyet majolikagyárrá fejleszt.”

Magyar Zsidó Lexikon (1929, 260): „Fischer Ignác 1877-ben porcelánfestő intézetet nyit Budapesten, melyet majolikagyárrá fejleszt.”

KEMPELEN Béla (1937, 131): „A tővárosi magyar nemességet nyert Fischer család... Tatán telepedett le, ahol 1817-ben létesítette azt a kőedénygyárat, mely aztán Pesten 1876-ban Budapesten porcelánfestő, utóbb pedig elsősorú majolika-gyárrá fejlődött.”

RUZICKA Ilona (1939, 34): „Fischer Ignác eleinte apósa gyárában dolgozott Herenden, Fischer Mómál, majd felköltözik Pestre és Angyalföldön majolikagyárat alapít.”

GROFCSIK János – REINHARD Ernő (1973, 120): „Fischer Ignác 1864-ben Pestre költözött, kis porcelánfestő műhellyel kezdte...”

KATONA Imre (1979, 175): „Fischer Ignác gyára az 1864-ben létesült porcelánfestő műhellyel kezdte el a működését, melyben 1867 óta foglalkozik kerámia cikkek előállításával.”

NÉMET Mária (1990, katalógus): „Az 1860-as évek elején Pestre költözött, ahol 1864-ben egy porcelánfestő műhelyt létesít.”

¹ NÉMET 1990.

A felsorolt adatok írói nem ismerték, nem közölték a már 1873-ban az „Anyagi érdekeink” c. folyóiratban megjelent Fischer Ignác személyes közlését, amely szerint: „Porcelánfestő műhelyem 1867 óta Pest, 2 Szerecseny u. 15. alatt áll fent.” Fischer Ignác közlését a levéltári dokumentumok is igazolták.

A „Porcelánfestő Intézet” alapításáról a legfontosabb dokumentum a 32.210. sz. alatt kiadott „Iparjegy”:² Szabad kir. Pest városának Tanácsa az 1867. október 24-én tartott ülésén tudomásul vette Fischer Ignác bejelentését, hogy „Pest, Lipótváros, Deák utca 11. sz. alatt fekvő házban a porcellán-festési ipart önállólag gyakorolni fogja.”

Ahhoz, hogy Fischer Ignác „Iparjegyet” kaphatott, hogy ennek alapján ipari tevékenységét elkezdhesse, ismernünk kell a korabeli ipar-kereskedelem alakulását, rendeleteit. Az Iparszabadságról szóló rendelkezést az egész Monarchia területére 1859. dec. 30-án hirdették ki: melyet hazánkban csak 1862 után érvényesítettek.³ A megjelent rendelet – 14 szakma kivételével – nem kötötte az iparendélyt a szakmai képességek igazolásához, hanem ezeket szabadnak tekintette, így az ipar engedélyezését bejelentés alapján lehetett kérni.⁴ Így kérhette bejelentés alapján Fischer Ignác a festési iparra szóló Iparjegyet. Az ilyen Iparjegyet vagy másképpen mesterjogot kapott iparúzők az új rendelkezés értelmében nem voltak kötelesek belépni a cégbe, amelyek ekkorra már megfosztva alapvető funkciójuktól (szakmai minősítési

Másolat.

32210 sz. Iparjegy. Fischer Ignác nr. részére: Szab. kir.
Pest városának tanácsa az alantírt napon tartott ülésében
önökön bejelentésével, hogy Pest Lipótváros déakutca 11 sz. a. fekv.
házban a porcellán festési ipart önállólag gyakorolni fogja, min-
tán ön a helybeli juttatmány intézkedéssel járóan fordítandó pénzt engedély
díjat a helybeli helyhatóságban f. évi 1867. helybeli- száma alatt befizette,
tudomásul vette. Egy szerszámot utasítja önt, hogy a szabad ipar 1867. sz.
kapjának értelmében magát az illető helyhatóság helybeli részére, és az
nak szabályait szeméjére vonatkozólag kötelezői prövel közzélnék is.
merről, az ottani díjakat a normal és amint inkább f. évi 1867. sz.
munkajuttatás esetében azot, – hasonlólag mint az ott – közgazdasági uton
lehetnek behajlani. – Pest Pestben 1867. évi Október hó 24. sz. alapján tartott
Tanács üléséből. Kiatta Barma ügymondó jegyző. m. b. h.

„Iparjegy” Fischer Ignác részére. Pest, 1867. október 24.

² BFL, Cégbírószági iratok. VII: 2. e. Cg. 173/876. 32210. sz. Iparjegy másolat

³ DÓKA 1979. 196.

⁴ DÓKA 1979. 190.

jog, iparhatósági szerep) csak valami érdekvédelmi szerepet tölthettek be.⁵

A városnak, így a Szabad kir. Pest városának is joga volt, hogy az általa fenntartott intézmények, mint pl. árvaház, aggokháza, kórház stb. működtetéséhez a szükséges pénzüsszeget bizonyos engedélyek megadása révén szerezze meg.⁶ Erre utal Fischer Ignác „Iparjegyének” szövege is: „Miután Ön a kebelbeli jótékony – intézetek javára fordítandó 15 Ft engedély díjat a kebelbeli letéthivatalban f. évi 1857. letéti szám alatt lefizette.”

„Továbbá utasítják, hogy a szabad ipar 107. § szabályának értelmében magát az illető területbe bekebeleztesse, és annak szabályait személyére vonatkozólag kötelező erővel bírónak ismervén, az ottani díjakat azonnal és annál inkább fizesse be, mert mulasztás esetében azok – közigazgatási uton lesznek behajthatók.” Az akkor érvényben lévő iparrend 107. § előírta, hogy ahol iparűzőnek be kellett lépnie, és vállalnia kellett az ezzel járó kötelezettségeket.⁷

A gazdagabb vállalkozó kézművesek 1861 után cégtulajdonukat az újjá szervezett Váltótörvényszéknél bejegyezheték, amely többek között műhelyük könnyebb fejlesztését tette lehetővé.⁸ A cégbejegyzés hívei legnagyobb részben zsidó származású kézművesek voltak. Érvényesülésüket az egyenjogúságú törvény kimondása mellett Pesten a szükséges lakhatási jog megszerzésének megszűnése is elősegítette.⁹

05246. Szám.

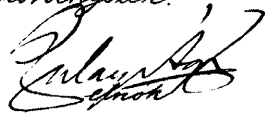
Cégbejegyzés.

A pesti kir. e. b. Váltótörvényszékénél
1869 évi július 22. kán. a kereske-
delmi egyéni cégek jegyzékébe
bekebelezetett

„Fischer Ignác” németül „Ignati
Fischer” cégbirtaló Fischer Ignác
porcellán festészetéért és vaktár
tulajdonos Pesten 2. percesen utána
14. párnán alatt.

Pesten 1869 évi július 22. kán.
A kir. váltótörvényszék.

2. k. percesen utána
1869. július 22.
L. 1118

Rajura
6. 2/c.

„Cégbejegyzés” a pesti kir. e. b. Váltótörvényszéknél.
Pest, 1869. július 2.

⁵ DÓKA 1979. 191.

⁶ DÓKA 1979.

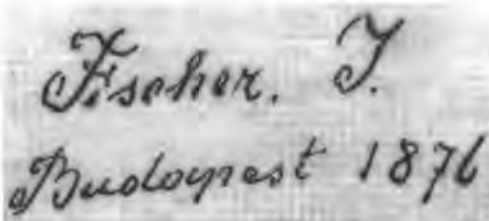
⁷ DÓKA 1979. 191.

⁸ DÓKA 1979. 202.

⁹ DÓKA 1979. 196.

Perzsa-mintás porcelán tál,
Iparművészeti Múzeum, ltsz. 51.1323.1.

Perzsa-mintás tál jelzése:
Fischer J. Budapest 1876.

kereskedelmi egyéni cégek jegyzőkönyvébe leendő beiktatása elrendeltek, s annak foganatosítása a jegyzékvezetőnek meghagyatik.” „A megtörtént beiktatás a törvényszéki kapura történő kifüggesztés által, úgy a hivatalos hirdalok útján közzéteendő, s erről folyamodó 6 db czimpéldánynak kiadása mellett felzetten értesítendő.” Az ezt követő jegyzőkönyvi „Utasítás” 6 pontban határozza meg a teendőket:¹³

Ezen fent leírt rendeletek, engedélyek alapján Fischer Ignác 1869. július 17-én ügyvédje, Kövesy Ignác által kérte a Tekintetes kir. e. b. Váltótörvényszéket „mint Fischer Ignác helybeli lakos, porcellán festési iparüzlet tulajdonosa, 2 Szerecseny utca 4. sz. czégének és névalírásának bejegyzése czéljából egy határnap kitűzését.”¹⁰ Pesten a kir. e. b. Váltótörvényszék 1869. évi július 22-ik napján tartott ülésen az 1869. július 19-ik napján 34392 szám alatt kelt végzése következtében az egyéni czégek jegyzékébe beiktatta. Személyének azonosságát az együtt aláírt és a törvényszék előtt ismeretes helyben lakó tanúk bizonyították „alírási czimét ekkép jegyzé be Fischer Ignác, illetve Ignatz Fischer”¹¹

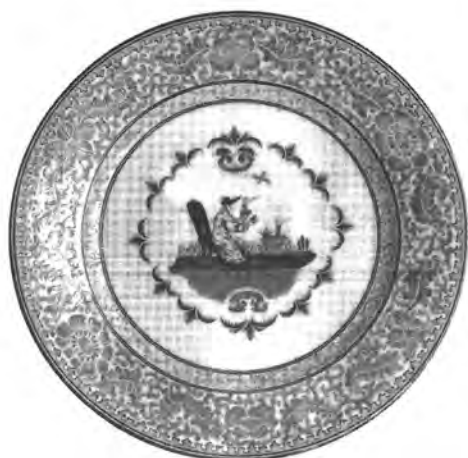
A fennmaradt, mellékelt iratok betekintést engednek azokba a további intézkedésekbe, melyek szükségesek voltak a cégbírószági határozat jogerőre történő emeléséhez.¹² Pesten, 1869. július 26-án a kir. Váltótörvényszék elnöke által aláírt végzés „Fischer Ignác bejegyzett aláírási czimének az új

¹⁰ BFL, Cégbírószági iratok. 34392. júl. 17.1869. A kir. e. b. Tekintetes Váltótörvényszékhez czégbejegyzési folyamodása Fischer Ignácznak Kövesy Ignác ügyvéd által. Mellékelve Fischer Ignác személyes kérése cége és névalírásának bejegyzése tárgyában.

¹¹ BFL. Cégbírószági iratok. Pesten a kir. e. b. Váltótörvényszéknek 1869 évi július hó 22-ik napján tartott ülésének határozatáról. Tanúk: Kövesy Ignác, dr. Reich József. Szalay Ágoston elnök törvényszéki megjegyzése: „Folyamodo jövendőben váltókat és egyéb okleveleket így és nem másképen írjon alá.”

¹² BFL. Cégbírószági iratok áttekintése a korabeli közigazgatás menetét igen jól szemlélteti.

¹³ BFL. Cégbírószági iratok, 35296 számú „Végzés” 1869. júl. 26. A kir. Váltótörvényszék elnöke Szalay Ágoston. 35.296 számú jegyzőkönyv. Fischer Ignác pesti porcellán festészeti intézet és raktár tulajdonos aláírási czimének bejegyzése iránti kérelme deklaráltatott 1869. július 29.

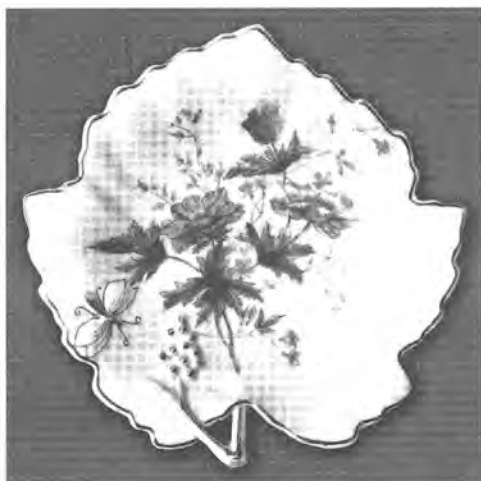
*Kínai –mintás porcelán tál.
Iparművészeti Múzeum, ltsz. 78.51.1.*

1. „Lásza a jegyzőkönyvezető.
2. Hirdetmény a törvényszéki kapura, és a hivatalos lapokba.
3. 1 db czimpéldány az aradi, az eperjesi, debreczeni, pozsonyi és soproni kir. Váltótörvényszéknek, a magy. Kir. pesti pénzügyi igazgatóságnak boríték alatt.
4. 2 db czimpéldány megtartandó
5. Felzet és 6 db czimpéldány a folya-
modónak
6. 1 Ft. 60 kr. A Budapesti Közlöny, 1 Ft. 60 kr. A Pesti Journal, 1 Ft. 20 kr. Porto az Amtsblatt Wiener Zeitung czimü lap kiadóhivatalának elkül-
dendő.”

A fent leírtak alapján Fischer Ignác Porcelánfestészeti Intézet és raktár tulajdonos magyarul Fischer Ignác, németül Ignatz Fischer névalírást használhatta 1869. július 29-től váltók és egyéb okiratok aláírására. Ezen névalírás megváltoztatását kérte 1885. március 17-én a Tekintetes kir. Kereskedelmi és Váltótörvényszéktől, mint kereskedelmi Bíróságtól, ügyvédje Rozgonyi Jakab ál-

*Kínai-mintás tál jelzése:
Fischer I. Pest 75.*

*Levél-alakú tálka, porcelán.
Iparművészeti Múzeum, ltsz. 51.660.1.*

*Levél-alakú tálka jelzése:
FISCHER I. BUDAPEST.*

tal; melyben Fischer Ignác kereskedő, „Porcellán és majolikagyáros” – üzlete Bécsi u. 3., gyára külső Dob u. 17. – cégét a szintén bejegyzett Fischer Ignác kalapgyáros cégtől való megkülönböztetés végett megmásítani kéri.¹⁴ Kéri nevének a következőképpen történő megváltoztatását: „Irott betűvel Fischer Ignác, alatta bélyegzővel Porcellán és Majolikagyár”. Kérését a Budapesti kir. Kereskedelmi és Váltótörvényszék az 1885. március 21. napján felvett jegyzőkönyv szerint engedélyezte, amely változást a Kereskedelmi egyéni cégek jegyzékének I. kötet 74. lapján 147. sorszám alatt bejegyezte.¹⁵

„Fischer Ignác, 1867-ben alapított porcelánfestő műhelyében Pesten, 2 Szerecseny u. 15. alatt – 1873-ban tett Önvallomása szerint: „előállít mindennemű díszített és aranyozott porcelánt a legfinomabb chinai utánzatoktól kezdve a színesre festett közönséges tányérokig és edényekig. Finomabb czikkeim szép kivitelű, és aránylag jutányos árúknál fogva az előkelőbb körökben mind a belföldön, mind külföldön (Angliában, Franciaországban, Németországban és Ausztriában) keletre is elismerésre találtak, a közönséges árúk általános keresetnek örvendenek, mind a helybeli piacon mind az egész országban és a keleti szomszédságokban is. (Szerbiában, Romániában, Törökországban) hol is többnyire kereskedők a fővevők. A gyártásnál el van foglalva 10 festő, kik havonként átlag 100 Ft. Keresnek, 1 égető havi 40 Ft bérrel, 3 tanuló havi 10 Ft díjjal, továbbá a kész árúk eladásánál szortirozásánál el van foglalva 2 segéd, 1 könyvvezető, 1 raktározó, 1 csomagoló a szokott fizetésekkel, tartok végül 2 fogatot. A termelés értéke évenként mintegy 150.000 Ft-ra rug, s a nyers árut 58 különféle gyárból veszem Ausztriából, Szászországból, Franciaországból és Angliából.”¹⁶ A cikket közlő író szerint: „rendkívüli erőfeszítésre és kitartásra volt szükség, hogy iparát 5 évi fennállása alatt oly terjedelművé tudta tenni, hogy e tekintetben egyike az elsőknek az Osztrák Magyar Monarchiában”.¹⁷

Az iparegylet bíráló szakértő bizottsága véleménye alapján a tulajdonost elismerésül és további buzdításul ezüst díszéremmel tüntette ki.

Fischer Ignác személyét a korabeli, 1870-ben megjelent Adressen-Kalender mint „Porzellanmaler-t” említi a 2 Mohrengasse 4. alatt. Emellett ez az Adressbuch Fischer „Porzellan und Steingutwaaren Händler is közli a „Wiener Gasse 1. Eck der Franz Deák Gasse” alatt. Feltételezhetően a porcelánfestődében elkészített, megrendelt tárgyait itt árulhatta.¹⁸

¹⁴ BFL. Cégbírósi iratok, 13.740. sz. ügyirat, melyben Fischer Ignác cégének a szintén bejegyzett Fischer Ignác cégtől való megkülönböztetését kéri dr. Rozgonyi Jakab által. Mellékelve Fischer Ignác személyes levele. 1885. március 19. közli cégének megváltoztatott aláírását.

¹⁵ BFL. Cégbírósi iratok. 13.740/85 szám. „Utasítás” „Végzés” Folyamodó jövőben magyarul így: „Fischer I. (írott betűvel) Porcellán és Majolikagyár (bélyegzővel)”

¹⁶ *Anyagi érdekeink* 1873.

¹⁷ *Anyagi érdekeink* 1873.

¹⁸ *Adressen Kalender* 1870. 620. Porzellanmaler Fischer Ignacz, 2. Mohren Gasse 4.

Az 1800-as évek feledésbe merült Pest-Budai kályhás mesterei.

I.

1, A továbbiakban Fischer Ignác eddig nem ismert, nem publikált kályhás tevékenységével foglalkozunk, az általa kiadott „Preis Verzeichniß” segítségével.¹⁹

Visszatekintve a Pest-Budai Óbudai kályhásiparra, a XIX. század elején kevésszámú iparos igyekezett kielégíteni a 3 város kályhászükségletét. 1868-tól kezdődően a VI. tc. által létrehozott Kereskedelmi és Iparkamara az egyes kerületi iparkamarák működéséről már számszerű adatokat is szolgáltat. ²⁰ 1872-ben a 3 város fazekassággal foglalkozó iparosai közül Budán 7, Pesten 9 fazekas működött.²¹ Ez az adat azonban nem differenciál, nem tesz különbséget a fazekas és a kályhás mesterséget űzők között. 1874-ben a már egyesült fővárosban 13 fazekas és 3 kályhás szerepel.²² Az 1870-75 között kiadott jelentés alapján a fazekasipar a főváros területén kizárólag csak a kályhakészítő mesterekre vonatkozik. Számuk párhuzamosan a város egyre fokozódó építkezési hajlamával egyre növekszik. Az előállított kályhák mennyiségi némi visszaesését egyrészt az új fűtési rendszerek (központosított forró vizes, gázfűtés, stb.) a különféle rendszerű vas-kályhák elterjedése is okozta. Másrészt ehhez járult még számos külföldi, kivált porosz, szász, cseh, gyárak fazekas – így kályhás – áruinak az országba vámmentesen való behozatala.²³ Nem tagadható írják, „hogy a külföldi kemencék sok tekintetben csakugyan jobbak és szebbek mint a honiak, amelyek jó részben csak kezdetleges modorban készülnek”... „Megemlítendő továbbá, hogy újabb időben nemcsak szakmabeliek, de nem

Verkauf en gros et en detail.

Preis-Verzeichniß

von gewöhnlichen

Z I M M E R -

und feiner

PORCELLAN-ÖFEN.

Camine, Bade-Einrichtungen etc.

der

Fabriks-Haupt-Niederlage

für Ungarn und Nebenländer des

J. FISCHER,

in Pest, Wienergasse Nr. 1.

Großes Lager von Terracotten und Figuren.

PEST, 1872.

BUCHDRUCKEREI VON S. REACH,
Waltzner-Gasse Nr. 17.

„Preis-Verzeichniß”.

Fischer I. árjegyzéke. Pest, 1872.

¹⁹ *Adressen Kalender* 1870. 591. Porzellan und Steingutwaaren Händler Fischer Ignacz Wiener Gasse 1. Eck der Fr. Deák Gasse.

²⁰ „Preis Verzeichniß” az 1872-ben Pesten kiadott Fischer Ignacz nyomatokkal illusztrált árjegyzéke.

²¹ A Kereskedelmi és Iparkamarák Intézménye 1869-től lesz törvényes. Az 1868. VI. tc. életbe lépteti a kereskedelmi és iparkamarák intézményét.

²² BKI 1870–1875. 44.

²³ BKI 1870–1875. 78.

- 6 -

J. Fischer,Porcellan-, Steingut- und Ofen-Fabriks-Hauptniederlage
in Pest, Wiener-Gasse Nr. 1.**Schwedische Zugöfen.**

Höhe	Breite	fl.
72"	26"	40
76"	26"	45
80"	26"	50

In blau und fein weiss
gleich im Preise.

Emballage . . . fl. 3.—
 Setzerlohn . . . „ 4.50
 Dazu nöthigen Mauer u.
 Dachziegel nicht inbe-
 griffen

*Svéd kályha,**Fischer I. árjegyzéke, 6. old.*

- 7 -

J. Fischer,Porcellan-, Steingut- und Ofen-Fabriks-Hauptniederlage
in Pest, Wiener-Gasse Nr. 1.**Schwedische Zugöfen.**

Höhe	Breite	fl.
70"	28"	50
78"	28"	55
84"	29"	60

Messingthür, Aschenthür u.
Rost pr. Ofen fl. 3.50

Emballage . . . fl. 5.

Setzerlohn . . . fl. 5.

Dazu nöthigen Mauer und
Dachziegel nicht inbegriffen.*Svéd kályha,**Fischer I. árjegyzéke, 7. old.*

szakmabeliek is jelentékeny kereskedést űznek külföldi árukkal, melyeket csalárdul hazai termék gyanánt ajánlanak." (Fischer)²⁴

A budapesti Iparkamara 1870–1875 között tartott felmérése szerint Pesten a következő kályhakészítő kisiparosok működnek: Prohászka András és Fia, Schmidt János, Stöckl Antal, Brxa József, Fischer Antal, Günther Antal, Klier József, Lang Ferenc, Hernádi Sándor, Kocsis és Heszker. Ez a jelentés azonban nem ismerteti az összes kályhakészítőt, mivel az összeíráshoz kiküldött kérdőív csak 10 embernél többet foglalkoztatató műhelyre vonatkozott.²⁵

Fischer Ignác neve a felsorolt kályhamesterek között nem szerepel, mivel nem rendelkezett kályhásműhellyel, hanem csak kályhalerakata volt. Ennek ellenére foglalkozunk személyével az általa 1872-ben kiadott „Preis Verzeichniß”²⁶ adatai segítségével. Az ebben közölt kályhanyomatok bemutatják, keresztmetszetét adják a XIX. század második felében használt, divatos egyszerűbb kályháknak, valamint a külföldről behozott drága porcelánkályháknak is. Az ilyen teljes egészében megmaradt kiadvány igen ritka. A korabeli pest-budai kályhás mesterek készítményeit bemutató mintalapok, kályharajzok alig fellelhetőek, legnagyobb részük elpusztult.

A 18,5 cm x 12 cm nagyságú fehér lapra németül írt fűzött könyvecske ajánló címe: „Preis Verzeichniß von gewöhnlichen Zimmer und Feiner Porzellan Öfen, Ca-

²⁴ BKI 1870–1875. 244. Fazekasipar.²⁵ BKI 1870–1875. 150–152.²⁶ Preis Verzeichniß. Pest 1872. Buchdruckerei von S. Reach, Waitzer Gasse. Nr. 17.

— 17 —

J. Fischer,

Porcellan-, Steingut- und Ofen-Fabriks-Hauptniederlage
in Pest, Wiener-Gasse Nr. 1.

Camin-Ofen fein Porcellan

Höhe	Breite	fl.
108"	48"	200

Camin allein . . . fl. 140.
Emballage . . . fl. 15.
Setzerlohn . . . „ 30.
Dazu nöthigen Mauer und
Dachziegel nicht inbegriffen.

Ausser hier angeführten
Caminöfen sind noch 10
verschiedene Grössen und

Formen bis zum Preise von fl. 600 vorrätig
und werden stets nach den neuesten Zeich-
nungen geliefert.

*Porcelán kandallós-kályha,
Fischer I. árjegyzéke, 17. old.*

— 16 —

J. Fischer,

Porcellan-, Steingut- und Ofen-Fabriks-Hauptniederlage
in Pest, Wiener Gasse Nr. 1.

Camin-Ofen fein Por-
cellan.

Höhe	Breite	fl.
108"	48"	240

Camin allein fl. 160.
Stahleinsatz fein fl. 60.
Messingeinsatz „ fl. 30.
Emballage . . . fl. 15.
Setzerlohn . . . fl. 30.

Dazu nöthige Dach- u.
Mauerziegel nicht in-
begriffen.

*Porcelán kandallós-kályha,
Fischer I. árjegyzéke, 16. old.*

mine, Bade Einrichtungen etc.” der Fabrik Niederlage für Ungarn und Nebenländer der Ignacz Fischer in Pest, Wienergasse Nr. 1. A lerakat megadott címe: Pest, Wienergasse Nr. 1. már korábban is szerepel Fischer Ignác tulajdonában. Az 1869-ben megalapított „Adress Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1870” közölt adata szerint Fischer Ignácznak itt „Porcellan und Steingutwaaren Handlung-ja” van.²⁷ Az évenként megismétlődő azonos szövegű hirdetés 1873-ban kibővül „Auch Öfen Fabrique Niederlage” közléssel.²⁸ Fischer Ignác felfigyelve Pest város egyre növekvő fejlődésére, az építési kedv újbóli megerősödésére létesítette 1873-ban kályhalerakatát.

A könyvecske belső oldalán az „Instructiont” olvashatjuk. A kályhafelállítással kapcsolatos teendőkre hívja fel a figyelmet. Külön kiemeli a porcelánkályhák felállítását, melyet csak „durch meine Setzer gestellet werden” lehetséges. A következő „Bedingungen” fejezet a kályhás munkákra, esetleges szállítás módjára hívja fel az olvasó figyelmét. Ezután 5-től a 19. oldalig terjedően nyomtatásban ábrázoltak az egyes kályhatípusok; ezek mellett feltüntetett – régi láb mértékben – a kályha mérete, méretváltozatai, színezése, Ft-ban megadott ára, egyes minták variációi, a különféle fémajtók, rostélyok darabjai.

²⁷ *Adressen Kalender 1870.* 591; Porcellan und Steingutwaaren Händler Fischer Ignacz, Wiener Gasse 1. Eck der Franz Deák Gasse.

²⁸ *Adressen Kalender 1873.* 509. Porcellan und Steingutwaaren Händler Fischer Ignacz, Wiener Gasse 1. Eck der Franz Deák Gasse. „Auch Öfen Fabrique Niederlage.”

PORCELAIN STOVE TILES.

The so-called "porcelain" or German stoves, familiar to those who have resided in Germany, Austria or Hungary, were extensively exhibited in the Austrian and Prussian sections. The material is not porcelain, but earthenware, moulded into tiles or hollow bricks about six or eight inches square and several inches thick. They are made in a great variety of ornamental forms, and are generally glazed on the outer or exposed face, either white, —which is most common, —or brown, red, green, or black. Besides the ordinary flat-faced tiles, they are made with incised or raised designs, or are moulded in high relief, so that when combined they form recessed panels or projecting fillets and mouldings, in a variety of architectural patterns.

The back portion of the tile exposed to the fire or heated gases rising from it, is perforated and peculiarly shaped, so as to expose a large surface and make a series of tubular openings favorable to the absorption of the heat in the body of the tile.

The shape of the stove formed of these tiles varies with the taste of the fabricant and the demands of the consumer.

use, with large openings in front, so that the fire may be

The annexed figure, from one of the stoves made by J. Fischer of Pesth, Hungary, and the succeeding illustrations, will give a good idea of the general appearance of such stoves. They are generally from six to eight or ten feet high, with a breadth of three or four feet. Usually there is a deep recess above the fire-space, or an opening quite through, the stove being divided in that portion, into the parts united above by an entablature and cornice. Cylindrical or columnar stoves are also made; indeed, the modifications are numerous, to conform to the varying taste or fashion of the time. Lower and broader stoves are now coming into

Porcelán kandallós-kályha,

Bécs, Világkiállítás 1873. (Azonos a Fischer árjegyzék 16. oldalával.)

kályhákat, kandallókat ábrázolnak, melyek külföldről behozott termékek. Amíg az eddig bemutatott kályhák formázás útján különféle idomokból összerakottak, úgy ezek a porcelánkályhák csempékből felépítettek. A sima lapú, porcelánmázzal bevont csempék külső szélükön illeszkedési keret nélkül készültek, felrakásuk egymáshoz illesztésük igen nehéz, nagy szakértelmet igényel. Az „Instruction” részben ezért hívja fel a figyelmet, hogy porcelánkályhát csak az ő emberei rakhatnak fel. Négyzetes hasábformájú – illetve 1 kerek formájú – kályhát ábrázol a 12, 13, 14, 15 számú nyomat. Oldalról vagy előlről történik a fűtés. Az alacsony alsó részt középpárkány válassza el a nyúltabb felsőrésztől. Ennek előoldalán tondo, vagy emblémába helyezett dísz látható. A felső tagolt párkány, figurálisan, gazdagon díszített. A 16, 17 oldal „finom porcelánból” felépített kályhás kandallója a legdrágább, és a legdíszesebb. A 10 különféle méretben és formában készített tárgyak a „legújabb rajzok” után ké-

Az egyes kályharajzok a XIX. század második felében – nálunk – divatos un. „svéd kályhák” típusait az egyszerűbbtől a díszesebbekig mutatják be. Ezeket, a szobából fűthető kályhákat „Zugöfenek” is hívták. Az 5., 6., 7. oldalon feltüntetett, rendszerint fehér, szürke, kék mázzal megfestett kályhák szekrényes beosztásúak, amely a belső fűtési rendszerükkel függ össze. Ezek díszítése egyszerű, a felső párkány kiképzése mutat gazdagabb kialakítást. A 8, 9-es nyomat svéd kályha formájában, díszítésében változatos, osztott előlapjának felső része fülkésen bemélyül, felső párkánya tagolt, plasztikusan díszített.²⁹ A 10. oldal „Salon-Caminoefent” mutat be, melyet 6 féle formában árul. Ezek az úgynevezett kandallós kályhák az 1800-as évek első negyedétől kezdve terjednek el Európa szerte.³⁰ Formája egyesíti a kandallót és a cserépkályhát. Amíg a kandalló a hangulatkeltő fényt adja, addig a felsőrészére épített – oldalról fűthető – cserépkályha biztosítja a meleget. A 11. sz. nyomat egy téglalap előlapú „Kochöfent”, valamint egy többrészes konyhai kályhát – „Kochmaschinen” – ábrázol. A 12-től a 19. oldalig látható nyomatok a porcelánból készült kályhákat, kandallós

²⁹ ÖRLEY 1904.

³⁰ JAKABFFY 1885.

szültek.³¹ A 18, 19 oldal 3 porcelán mázas, formázott részekből felépített kandallót mutat be, melyek 10 különféle formában is készültek. Díszítésére különféle historizáló stílus elemeket használ fel. A porcelánkályhák szászországi import áruk, ahol ekkor 2 híres gyár működik: „A Sächsische Ofenfabrik vormals C. Teichert” illetve „Meissner Ofenfabrik, vormals Ernst Teichert”. A kályhák származására utal, amikor közli, hogy üzlete „Niederlage der Königl. Manufactur zu Meissen.”³²

Fischer a felsorolt kályhák között legkiemelkedőbbnek tartotta a 16, 17. oldalon közölt igen díszes, tagolt „Camin-Oefent”, melyet 1873-ban a bécsi Világkiállításon fel is állított. A 16-os ábra kandallós kályháját közli Blake William könyvében.³³ A porcelánkályhákat ismertető fejezetben a német, osztrák származásúak mellett kiemeli J. Fischert „by J. Fischer of Pesth The annexed figure, from one of the stoves made by Fischer of Pesth, Hungary.” Az ismertetett szerző könyvének 56. old. Ismét szerepelteti Fischer Ignácot: „Fischer Ignaz, Buda-Pesth, Hungary, exhibited specimens of painting on porcelain, to which the jury decreed a Diploma of Honorable Mention.”³⁴ A kitüntetést az itt kiállított porcelánfestődéjében készült tárgyakért kaphatta.

2, Fischer Ignác kályhás tevékenységének eddig ismert első emléke 1873-ból származik: 1873. május 11-én nyújtotta be „Ajánlatát (Offert-jét” a Vigadó által kiírt kályhás munka elnyerésére. Az erről szóló dokumentum – Offert – másolata az I. M. adattárában,³⁵ illetve az eredeti írása a Vigadó építési iratai, az Építési Bizottmány jegyzőkönyvei alapján ismert.³⁶ Ezekből a jegyzőkönyvi feljegyzésekből, határozatokból részletesen tájékozódhatunk az építkezés szükséges belső munkáiról, így a kályhás munkákról, az azzal kapcsolatos problémákról.

A Redoute, vagy másképpen Vigadó épülete, mely Polack tervei alapján készült, az 1848-as szabadságharc alatt súlyosan megsérült. Helyreállítását Hild tervei alapján Feszli Frigyes 1859-65 között fejezte be, melyet később egy toldaléképülettel is kibővítettek.³⁷ Az 1873. május 3. jegyzőkönyv kivonata tárgyalta a Redoute Építési Felügyeleti Bizottmány 1873. április 21 és 28-án tartott ülésének jegyzőkönyvét. Linzbauer művezető építész bemutatja a kályhás munka – és egyéb munka – részletes költségvetését. A kályhás munka 2.360,- Ft-ot igényel, melyet észrevétel nélkül elfogadtak. A munkára az elfogadott költségvetés alapján nyilvános pályázatot kell kiírni,

³¹ A Vigadó újjáépítése a Fischer Ignác által elnyert kályhapályázat kapcsán részletesen történik említés a 16, 17. számú kályhás kandallóról.

³² A két szászországi kályhagyárral a nádásdladányi kályha közlésénél bővebben foglalkozunk.

³³ BLAKE 1873. 92.

³⁴ BLAKE 1873. 56.

³⁵ „Offert”. Iparművészeti Múzeum Adattára 156/1955 ltsz. Valkó Arisztid gyűjtéséből.

³⁶ Az eredeti „Offert” a Budapest Főváros Levéltárában, „Vigadó építkezése” IV. 1407/6 tőzszám alatt.

³⁷ (BFL) Vigadó építkezése: 17426/871. sz. „Középítészeti Bizottmány”. A régi német színház telkére építendő bérházra vonatkozó építési tervzet és költségvetés. E program szerint a telek 661 öl, ennek jelentékeny részét a Redoute kiépítésére (251,26 öl), a többi pedig egy jövedelmező bérház beépítésére fordítandó.

J. FISCHER

WIENERGASSE NR 1 PEST.

FISCHER J.

BÉCSUTÓZA I. Sz. PESTEN.

Post. den 11. Mai 1873

Offert

In der Sache...
 Offert...
 1873...
 10% Nachlass...
 2360 Ft...

...Zubauarbeiten, enthält sich damit...
 ...Redoute...
 ...Bauarbeiten...
 ...10% Nachlass...
 ...2360 Ft...

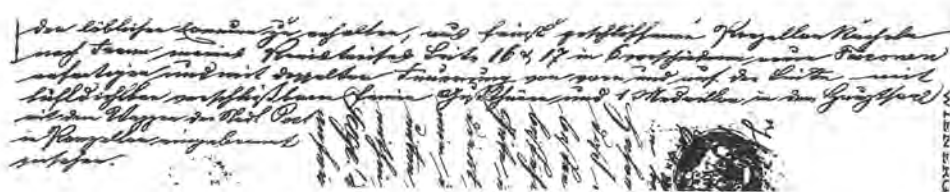
Barren

2 güm. spanische Barren 28 1/2 50	160
I. Stock	
6 span. silberne Barren 1/2 50	1800
II. Stock	
2 güm. spanische Barren 28 1/2 50	160
III. Stock	
6 güm. spanische Barren 28 1/2 50	160
" " " " 28 1/2 55	220
IV. Stock	
4 güm. spanische Barren 28 1/2 50	220
" " " " 28 1/2 55	220
Summe	3260
Nachlass 10% Nachlass. $\frac{3260}{10} = 326$	

Fischer Ignác „Offert“-je a Redoute kályhapályázatára, Pest 1873. május

melyet folyó év május 12-re délelőtt 11 óráig írásbeli ajánlatban kell benyújtani.³⁸ Ezt az elhatározást az ezzel megbízott „Aufsitz Comission” Pesten 1873. április 28-án tette közzé. E szerint az írásos pályázatokat a fentebb közölt időben kell a Városháza I. emelet 30. számú termébe benyújtani.³⁹

³⁸ A Redoute Építési Feltgyeleti Bizottmány április 21-én, 28-án tartott ülésének jegyzőkönyvét tárgyalta az 1873. máj. 3-i jegyzőkönyvi kivonat.
³⁹ „Pest am 28. April 1873. Die Aufsitz Comission: Offert Versendung für nachstehende bei dem städtischen Redouten Zubau erforderlichen Arbeiten als... Hafnararbeiten mit dem Erstenere schlage von 2360 Ft wird am 12. Mai 1873 ein Lizitation im wise schriftlicher Offerte abgehalten... „

Részlet az „Offert” oldalra írt szövegéből

Az 1873. évi május 15-i Tanács végzése elfogadta, hogy a helységek, köztük az új éttermek kályhakkal láttassanak el; a Linzbauer mérnök által benyújtott költségvetés szerint a 3 étterembe 6 db kályha a megadott a megadott rajz szerint elkészítendő, és 300,- Ft-os darabárban szállítandó.⁴⁰

A kiírt pályázatra 3 ajánlat érkezett be: a Klapötke és Bach cég csak a szobakályhákra ad árajánlatot, mivel az éttermi kályhák rajzai még nem készültek el.⁴¹ Stöckl Antal az összes kályhát 600,- Ft-os darabárban ajánlja elvállalni.⁴² A harmadik pályázó Fischer Ignác volt, aki a kályhák felépítését 13%-os árengedménnyel ajánlotta.⁴³ Árajánlatában, „Offert”-ben a német nyelven gót betűvel írt szövegben közli, hogy pályázik a Redoute kályhás munkáira. Reméli, hogy személyében hozzák meg a döntést, melyre garanciául szolgál a Firma 52 évi működése. A munkáért a feltüntetett árak mellett 13 %-os árengedményt ad, és így azt 2.360,- Ft-os árban elvállalja. Felsorolja a készítendő kályhákat a megadott helységek szerint, egyben közli – lábmé-
tékben – a kályhák méreteit, Ft-ban megadott egységárát, teljes összegét.

Földszint (Parterre)	2 szürke svéd kályha	28"	á F 80	F 160
I. emelet	6 szürke svéd kályha	(rajz után)	á F 300	F 1800
II. emelet	2 szürke svéd kályha	28"	á F 80	F 160
III. emelet	6 szürke svéd kályha	28"	á F 80	F 480
IV. emelet	4 szürke svéd kályha	28"	á F 80	F 320
	4 szürke svéd kályha	24"	á F 55	F 220
13% Nachschlag				F 3360

Az árajánlat oldalán kiegészítő szöveg olvasható, amely szerint az éttermekbe felállítandó nagyméretű kályhákhoz ajánlja a mellékelt „PreisVerzeicnsiß” 16, 17. oldalon lévő finoman kivitelezett porcelán csempékből felrakandó kályhákat. Ezek 6 különféle fazonban készülnek, kettős tüzelésűek, elől és oldalt fűthetőek, finom öntött a vasajtajuk. Elülső fő oldalukon medaillon van, amelyre Pest város címerét be lehet égetni.

⁴⁰ 1873. május 15. 17.818. sz. alatt.

⁴¹ Klapötke és Bach cég „Offert”-je. Pest, 1873. május 12. (vorm. Joh. Schmid/36.315) 1873. szept. 12. számon.

⁴² 1873. május 12. Pest, Anton Stöckl Thonöfen Fabrikant „Offert”-je.

⁴³ Fischer Ignacz „Offert”-je 1873. május 11. Pest.

J. FISCHER

WIENERGASSE Nr. 1 PEST.

FISCHER J.

BÉCSI-UTCA 1. Sz. PESTEN.

Pest, den 24ten August 1873

Löbliche Baukommission der städtischen
Redoute, in Pest!

Am 17. März d. J. beauftragt die genannte Baukommission
mir die Aufzeichnung für den Zinsen der städtischen
Redoute zu übernehmen, und mir die obige Summe von
3.22.843 den Vorstrich zu geben.

Die genannte Baukommission wird für den 6. und 6. Stück
auf den 17. März d. J. die Aufzeichnung, und die die Zinsen
nicht, beiläufig, und ich die Summe von 3.22.843
besser, und die Aufzeichnung, und ich die Summe von
nicht, da für mich nicht fertig, und
da die Abrechnung, und ich die Summe von, in meinem
Zurücklegen, und ich die Summe von 3.22.843

Fischer Ignácznak a „Löbliche Baukommission der städtischen Redoute“-hoz irt. levele.

Pest, 1873. augusztus 24. (részlet)

A Felügyelő Bizottmány Fischer Ignác ajánlatát fogadta el, mivel ez volt a legolcsóbb. A 6 nagy kályhát rajz szerint az étermekbe a határozat alapján október 31-ig, a lakásokba július 15-ig köteles leszállítani és felállítani.⁴⁴

Ezek után 1873. május 29-én létrejött a Szerződés, amely egyrészt Szabad Kir. Pest városa, másrészt pedig Fischer Ignác – a Városi Tanács 1873. május hó 12-én kelt 19.310/1 sz. alatti határozata alapján kötött. Kötelezik, hogy a pályázon elnyert feltételeket teljesítse, az építésvezető városi mérnök utasításait mindenben betartja. Az általa felajánlott 13 % engedmény után az előállítási költség 2923,20.- Ft. A vállalkozó által takarékpénztári könyvben leteendő 360,- Ft, azaz 10 % bántpénz, amely egyszersmind biztosításul szolgál a munka teljes befejezésére, illetőleg átvételére, melyet a munka elvégzése, átvétele után kamat nélkül visszakap. A magánlakásokba július 15-ig, a többi helységekre pedig október 31-ig kell a kályhákat felállítani, használatnak átadni. A következőkben 13. pontban írják elő a vállalkozó Fischer Ignác kötelességeit.⁴⁵

⁴⁴ A Felügyelő Bizottmány Fischer Ignác ajánlatát elfogadta.

⁴⁵ 1873. május 29-én létrejött a Szerződés 19.310. sz. határozat alapján.

A távirtdatát a sürgőnyök helyes és kelő időben való beérkezésétől nem később, a azon károkért, melyek a sürgőnyök olvasása, előkészítése vagy elkészítéséből származnak nem vállal felelősséget.
A sürgőnyök kézbesítése a csomagoláson, vagy annak a moszkói határára belüli postáival való továbbítása díjmentes.
A postán utaztatandó illetékek a csomagpon vannak feljegyezve.
Ez összehálya gyantázás, 24 óra alatti a sürgőny kijavítása körébebe.

Beérkezési lajstrom száma 1773

T á v i r a t

szám.

Ha a csomagítás a távirtdatát hibázza, a kijavítás díja megfizetésre.
Ha a feladó a választ bármennyire is, csak sürgőnyös a választárgó díjára szóló utalvány megfizetésre.
A távirtdatát levelezésről szóló bővebb felvilágosítás az állomásoknál betekintésből és választásból távirtdatái szabályok és díjtáblázatokból látható.
A Hírcsoporton keresztül sürgőnyökkel felküldött levelekben: a cím-állomás, feladó-állomás, szám, szószám, a feladás napja, órája és percene van feljegyezve.

Érkezett száma osztálya szószám feladott 187 hó ki óra perczkor dél Hiv. jegyz.

PEST BUDWEJSZ 4231 19 10 9 57 M ¹¹
GROSSEI REDOUTOEFEN KOENNE BISQUITT ERST 25 VESCHIKEN GROSZE
STUECKE BRAUCHEN LANGE TROCKNEN BRIEF FOLGT = HARDTMUTH +

Beérkezett 1873 év Aug hó 12 óra, perczkor, dél dik számú vonalon; felvette
28. a. Nagy regest.

A Hardtmuth cég távirata Fischernek (érkezett Pestre: 1873. augusztus 12.)

1873. június 7-én tartott tanácsi ülés a Fischerrel kötött szerződést 22.843. sz. alatt jóváhagyta.⁴⁶ 1873. augusztus 2-án Fischer Ignác a Felügyelő Bizottsághoz ("Löbliche Baukommission der städtischen Redoute in Pest") levelet írt, amelyben közli, hogy a 6 nagyméretű kályha rajz utáni elkészítéséről nem volt szó. A szerződés megkötésekor a rajzokat nem mellékeltek, mivel azok nem készültek el. Fischer Ignác azon hiszemen volt, hogy az Árajánlatában kiírt, felállításra ajánlott porcelánkályhái elfogadtattak. Azonban meglepetésére június végén megkapta a kályharajzokat Linzbauertől, amely után azok elkészítendőek voltak. A szerződésnek lehetőleg eleget teendően nem tett ez ellen kifogást, hanem mindjárt 2 kályhát munkába vétetett ("ich sende die Zeichnung sogleich in unseren Fabrik") ezek el is készültek, azonban a gyár közölte, hogy a kályhákat 500,- Ft értéken alul darabonként kiállítani nem tudja. A rajzok visszaküldése után az általa megkeresett 4 ausztriai gyár közölte, hogy nem képes a megadott szerződési ár (300,- Ft) mellett azokat kiállítani. Felajánlja és kéri, hogy ezek helyett a már az árajánlatában felajánlott legdrágább porcelánkályhákat kiállíthassa, melyekre 10 évi jótállást, jó karbantartásukért kezességet vállal. E döntése mellett 100,- Ft volna darabonként a vesztesége; ha pedig a város ragaszkodik a rajz szerinti szállításhoz, némi kárpótlásul fizessen minden egyes kályháért 200,- Ft-ot.⁴⁷

⁴⁶ 1873. június 7-én tartott Tanácsülés 22.843. sz. alatt a Szerződést jóváhagyta.
⁴⁷ 1873. augusztus 2. Fischer Ignác levele a „Löbliche Baukommission der städtischen Redoute in Pest.”

Fischer Ignác levelére a Bizottság szakértői vizsgálatot vélt tartandónak arra nézve, hogy a kályhák meghatározott időre és a szerződésben megadott áron elkészíthetők-e, avagy sem. Meghívták evégből Prohászka Endre urat, hogy nyilatkozzon. Szerinte az előre mutatott rajzok szerint a kályhákat a szerződésben foglalt 300,- Ft-os darabárért nagy veszteség nélkül kiállítani lehetetlen. A kályhák nagysága miatt a munka hosszabb időt 4-5 hónapot igényel, a megadott időre nem szállítható.⁴⁸

E közben 1873. augusztus 12-i dátummal Fischer Ignác táviratot kapott Budweissből, amely (tartalmilag) a következő: „Grösse Redouteöfen könne Bisquit erst 25 weckschicken” (augusztus/, „Grosse Stücke brauchen lange trocknen. Brief folgt, Hardtmuth”).⁴⁹

Az 1873. augusztus hóban megtartott ülés jegyzőkönyve szerint a Redoute épülethez szükséges kályhák szállítása iránti vállalkozó Gerlóczy Károly Bizottmányi elnök által felszólítottatott, hogy képes-e a szállítást a kitűzött határidőre teljesíteni. Mire nézve nevezett vállalkozó úr kinyilatkoztatta, hogy amennyiben a kályhák glazúrozása nem követeltetik, azt a szerződésben kikötött határidőre a szerződési ár mellett képes szállítani, annival is inkább, mivel a gyárban már két kályha készen van, és így tehát azokat csak ideszállítani szükséges. A Bizottmány ugyan a kályháknak glazúrozás nélküli szállításába belenyugodnék, s azoknak a szerződési ár melletti szállítását elfogadhatónak tartaná, azonban a Bizottmány a kályhák kinézéséről meggyőződést kívánván szerezni magának, felhívta nevezett vállalkozót, hogy a már készen lévő 2 kályhának mielőbbi ideszállítását szorgalmazza, s mindaddig a Bizottmány a többi 4 kályha szállítására nézve határozott javaslatot nem tehet.⁵⁰

Legnagyobb valószínűség szerint Fischer Ignác ezen a Bizottmányi ülésen bemutatta a Budweissből kapott táviratot, mellyel igazolta a kályhák „glazúrozás” nélküli elkészültét. Néhány hét múlva Fischer a 2 nagy kályhát leszállította, de az építési körülmények miatt ezek felállítása későbbre maradt; úgy hogy akkor már a vizsgálatra és a további megrendelésre nem maradt hátra annyi idő, amely alatt a kályhák beszállíthattak volna, mire a termeket a bérlőnek át kellett volna adni.⁵¹ Ezen körülmények között a további 4 kályha elkészítését és beszállítását Prohászka úr megrendelte, és kettőt Orbán fia állított.⁵²

Az 1873. szeptember hóban tartott tanácsülésen a Bizottmány elrendelte a felállított kályhák szakértői vizsgálatát. Lemszky Lipót és Langfeld Frigyes urakat és Prohászka Endrét is meghívták. A vizsgálat után megállapodás történt, hogy Fischer kályhái jók, megfelelőek. A Prohászka által felállított két kályha – a szakértők szerint – szerkezete jó, megfelelő, a termék fűtésére alkalmas. A még hiányzó két kályha felállítását a Bizottmány szorgalmazza. A Bizottmány a következő döntése szerint véli az ügyet elintézni. Fischernek a beszállított munkákért szerződésbeli járandóságát bemutatott számlája szerint kifizettessenek. Prohászka kályháira nézve, mivel azok megfelelőek, a kért árak szerint kifizetendők, annál is inkább miután készsége által,

⁴⁸ Építési Bizottság szakértői vizsgálatot rendel el, melyre meghívják Prohászka Endre urat.

⁴⁹ 1873. augusztus 12. Hardtmuth távirata Budweissből Fischer Ignácznak Pestre.

⁵⁰ 1873. augusztus hóban megtartott ülés jegyzőkönyve, a Fischer kályhák szállítása ügyében.

⁵¹ Fischer az elkészült – glazúrozás nélküli – kályhát leszállítja.

⁵² Prohászka Orbán fia 2 kályhát készít.

hogy a kályhakat elvállalta, a fővárost pénzbelileg megmentette az éttermek bérlőinek esetleges kártérítési követelésétől.⁵³

1874/49303 sz. alatt a Redoute Építési Felügyelő Bizottsága jelenti, hogy az éttermi kályhák közül Prohászka kályhájánál talált hibák pótlandók. Fischer kályhájánál a kályha ajtajának szükséges az átalakítása.⁵⁴

1875. január 14-én – 2670. sz. – Bírósági Szemle. Mérnöki hivatal közli a szakértők véleményét, miszerint az éttermi 6 kályhájánál szükséges füstcsöveknek a kéményben való alkalmazása. Prohászka 4 kályhája fafűtésre átalakítandó. Elkészülés után 2 próbafűtés szükséges.⁵⁵

1875. január 23. – 2670. sz. – Ügyészi Hivatal jelentése szerint az éttermi kályhák próbafűtése megtörtént. Fischer kályhái rövid idő alatt adják a meleget. Prohászka 4 kályhája a meleget bizonytalanul – kb. 12 óra alatt – adja.⁵⁶ Ezt megelőzően 1875. január 19-én jelentést tettek a kályhák kielégítő javításáról.⁵⁷

1875. január 24-én a Tanács jelentése szerint január 21-én a toldalak épület jobbfeleli éttermében este 11.30-kor az egyik Prohászka-féle kályhából füst tódult ki, így a kályha tüzét ki kellett szedni.⁵⁸

3, Fischer Ignácznak a Redoutban 1873-ban elnyert pályázata mellett még számos kályhás vállalkozása volt. A budapesti építkezésekről tudósító „Budapester Bauzeitung” az 1874. évi Nr. 22. számában hirdetést közöl a Wiener Gasse 1. sz. alatti mintaraktáráról. A „Hirdetés” a következő:

„Inserate der Budapester Bauzeitung”⁵⁹

„Dem hohen Adel und P. T. Publikum, namentlich den Herren Architekten, Baumeistern, und Bauunternehmen die ergebene Mittheilung, dass ich vis-á-vis meinem Porzellangeschäfte, Wienergasse Nr. 1. in Budapest ein Musterlager von Oefen, Kaminen, Sparherden, Badewannen, Teracotta-Figuren, besten feierfesten Sorte eröffnet habe und zur geneigten Besichtigung hiermit höflichst einlade.

Achtungvoll L. Fischer. Wienergasse Nr. 1. in Budapest.”

A „Budapester Zeitung”-ban közzétett építkezések közül néhányat – teljesség igénye nélkül – ismertetünk, ahol a felsorolt iparosok között Fischer Ignácot, mint kályhást említik.

Budapester Bauzeitung 1874: Nemzeti Színház bérházának átépítése: Fischer Ignác, kályhás.

Budapester Bauzeitung 1874: Das neue Post und Telegramme Gebäude, emeleti rész; kályhás: Fischer Ignác.

⁵³ 1873. szeptember – Tanácsülés elrendeli a felállított kályhák szakértői vizsgálatát. 36315/3. sz.

⁵⁴ A Redoute Építési Felügyelő Bizottság jelentése a Redoute oldalépületében lévő kályháról. 4930/1874. sz. alatt.

⁵⁵ 1875. jan. 14. 2670. sz. – Bírósági Szemle. A mérnöki hivatal jelentése az étteremben felállított 6 kályha ügyében.

⁵⁶ 1875. január 23. 2670. sz. – Ügyészi Hivatal jelentése az éttermi 6 kályhával kapcsolatosan.

⁵⁷ 1875. jan. 19. 2587/1875. sz. Jelentés a 6 kályha javított állapotáról.

⁵⁸ 1875. jan. 24. 2827. sz. az egyik – Prohászka-féle – kályhából füst tódul ki.

⁵⁹ *Budapester Bauzeitung*

Budapester Bauzeitung 1874. Nr. 16. Das dr. Schönberg'sche Haus in der Zweihausen Gasse Nr. 14. Hafner: I. Fischer.

Budapester Bauzeitung 1874. Nr. 17. Das Neubau des Herren Paul und Moric in der Museum Gasse; Hafner: Ignaz Fischer.

Budapester Bauzeitung 1875. Múzeum körút 12. Bródy S. utca 2. úgynevezett Fettig ház; kályhás: Fischer I.

Az eddig átnézett építkezések többségénél a Budapesten működő, már korábbról ismert kályhások, kályhakészítők nevével találkozunk: Prohászka és Fiai, Láng, Anton Stöckl, Klapötke und Bach kályhásmesterek szerepelnek.

4, Fischer Ignác kályhái – legnagyobb részben a második világháború alatt – a Vigadó épületével együtt elpusztultak. Feltehetően ilyen sorsra jutottak a Bauzeitungban felsorolt kályhái is. Eddigi ismereteink szerint egyetlen kályhaemléke maradt fent az Iparművészeti Múzeum birtokában.⁶⁰ 1953-ban vásárlás útján az Iparművészeti Múzeumba került a Fejér megyei Nadasdladányból a Nádasdy kastélyból származó, szétbontott kályha. Hosszú raktározás után 1968-ban Nagytétényben, a Kastélymúzeum pincéjében az akkor megnyílt állandó kályhakiállítás bemélyülő fülkéjében felállították. A középpárkányos négyzetes hasáb formájú kályha oldalról fűthető. A kiugró alsó- és középpárkány többszörösen profilált. A kályha egész felületét a tapétaszerűen szétterülő kék színnel megfestett úgynevezett hagymamintás díszítés borítja. A kályha felső részén hullámos levélmintás rész, felette többrészes tulipándíszes, ökörszem-soros profilált párkány látható. A kályha előoldalán, a felső hosszanti rész közepén kettős, lánckeretes tondoban feketével a Nádasdyak címere van. A címer alatt apró nyomtatott fekete betűvel „Fischer J. Budapest” szöveg olvasható.⁶¹ Ez a díszítés beégetett eljárással készült, legnagyobb valószínűség szerint Fischer porcelánfestő intézetében. Ilyen készítmények kivitelezésére hivatkozik a „Preis Verzeichniß” Instructiojában amikor közli: ...”werden alle Gattungen nach Zeichnung und Angabe angefertigt, und Wappen, Monogramme, Porzellan mahlereien und Vergoldungen zur Ausführung in eigenem Etablismnet übernommen.” Korábban, amikor a Vigadónak elküldi árajánlatát, az „Offert” oldalrészén ajánlja „könyvecskéje” 16. oldalán lévő Kaminoofenjét, melynek felállítása esetén a kályha fő részébe helyezett medaillonba Pest városának címerét is beégetné.⁶²

A tondoban feltüntetett névalírását: „Fischer J. Budapest” Fischer a Cégbíróóság határozata alapján 1867-től kezdve használhatta. 1885-ig, amikor névalíráásának

⁶⁰ 1953. december 17-én a nádasdladányi, államosított kastélyban lebontott, a tulajdonos által megvételre felkínált kályhát megsemmisítette a szerző. A hagymamintás díszítésű, csempéjében benyomott „O. F. v. Ernst Teichert” jelzésű kályhát az IM megvásárolta. Ltsz.: 54. 1576. 1.

⁶¹ Az 1968. évi állandó kiállításon került sor a kályha felállítására. A kissé zömök felépítésű kályha felső részére került a kettős keretdíszes tondo. Egész mezejét kitölti a Nádasdyak címere. A címer alsó részén félkörben olvasható a nyomtatott betűvel festett FISCHER J. BUDAPEST jelzés.

⁶² A korábban már közölt, 1872-ben kiadott „Preis Verzeichniß” Instructions részében olvasható e szöveg. A Vigadó kályhapályázatára 1873-ban benyújtott „Offert” – oldalrészén ajánlja a Preis Verzeichniß könyvecskéje 16. oldalán lévő porcelánkályhát, melynek felállítása esetén javasol egy medaillonos díszítést, melybe Pest városának címerét beleégetné.

megváltoztatását kérte.⁶³ A kályha eredetére vonatkozó adatokat egy nemrégben megjelent publikációból bővebben megtudhattunk.⁶⁴ A Nádasdyak birtokában lévő kastélyt a XIX. században részben átépítették, illetve kibővítették. Az építkezést Linzbauer, császár és királyi építész vezette, akivel a Vigadó építkezése során már találkoztunk. A kastély belső berendezését részben pesti iparosok végezték. 1874-ben lent járt az asztalosmunkák elvégzése ügyében Thék Endre. 1875. április 13-án újból ott volt, és vele jött „egy Fischer nevezetű úr is”.⁶⁵ Ez az úr nem lehetett más, mint Fischer Ignác, aki feltételezhetően ekkor beszélt meg a kastély részére szállítandó kályhákat. Feltételezésünket alátámasztja a kastély ebédlőjét ábrázoló fénykép a hagyományok díszű kályhával. Az 1930-as évekből való felvétel dokumentálja kályhánk eredeti felállítási helyét és formáját.⁶⁶ Egy régebbi leírás a következőképpen emlékezik meg ezen helységről: „A nagy szalon jobb első sarkából nyílt az ebédlő. Párkányát és mennyezetét dekoratív stukkósávok díszítették. A teremben elhelyezett kék fehér virágos szervizzel összhangban állt a mintás cserépkályha.”⁶⁷

A kályha felállítása előtt az egyes csempéket megvizsgálva annak hátoldalán benyomva két egymás feletti sorban D. O. C. F. alatta v. Ernst Teichert szöveg volt olvasható. Ez a jelzés minden kétséget kizáróan bizonyította annak külföldi származását. Fischer a „Preis Verzeichniß”-ben az „Instructios” részben említi: „Niederlage der Königl. Porzellan-manufactur” Meissen származott – mint egyéb porcelán áruja – a kályha benyomott jelzése szintén meisseneni eredete vall.⁶⁸

Fischer Ignác porcelán kályhája,
Nagytétény-Kastélymúzeum, ltsz. 54.1576.1.

⁶³ 1885-ben kérte cégének és nevének megváltoztatását.

⁶⁴ SISA 2000. 21–54.

⁶⁵ SISA 2000. 27.

⁶⁶ 1930-ból való fénykép, a kastély ebédlőjéről (KÖH. Neg. 23.349.) A felállított kályha hosszúkás, nyújtott formájú. Felső részén alul kinyitható fémajtó, felette helyezkedik el a címeres díszű tondo. A Tétényben felállításra került kályha felső része zömökebb (4 sor magas, 4,5 sor széles) szemben az eredeti kályhával (7 sor magas, 3,5 sor széles). A tétényi felállításnál több csempe hiányzott, törött volt, és a szétterülő hagyományok dísz mintázatának megjelenítése volt a cél.

⁶⁷ Meissen gyár hagyományok díszítésének részlete.

⁶⁸ A csempékbe benyomott jelzést a kipréselt csempeformába égetés előtt nyomták be.

Részlet Fischer Ignác porcelánkályhájáról:
a tondóban a Nádasdyak címere, alatta Fischer
jelzése: FISCHER I. BUDAPEST.

Fischer Ignác kályhája Nádasdladányban,
a Nádasdy kastély ebédlőjében, 1930 körül,
KÖH Fotótár, neg.sz. 23349.

Fischer Ignác fia, tóvárosi Fischer Emil „Néhány szó a kályhásiparról” 1902-ben megjelent cikkében visszaemlékezve hazánk kályhásiparáról a következőket írta: „A kályhásipar Magyarországon még két évtizeddel ezelőtt a fejlettség legalsó stádiumában volt, csak kisműhelyekben üzték, és az ezekből kikerült kályhák legkezdetlegesebbek voltak. A külföldről behozott kályhák leggyakrabban meisseni eredetűek. Részben a Sächsische Ofenfabrik, vormals C. Teichert, vagy Meissener Ofenfabrik vormals Ernst Teichert gyárából származnak. Ezen kívül L. et C. Hardmuth ausztriai kályhái is nagy számban találhatóak.” Továbbá írja: „Ez a három gyáróriás dominálta a 70-es években piacunkat, olyannyira, hogy gyártmányai nagy részét nálunk helyezték el. Ezekkel kellett a versenyt felvenni, ezeket kellett kiszorítani.”⁶⁹ Fischer Ignác az 1872-es évtől kezdve – amely időponttól a „Preis Verzeichniß” megjelenésétől – árulta a meisseni eredetű kályhákat. A porcelánkályhák egy részének hagyományát díszítése az úgynevezett „Zwiebel Muster” a meisseni eredetű porcelántárgyakon először 1740-es években jelentkezik, kínai előképre megy vissza. A minta hihetetlen nagy népszerűsége tesz szert, a legkülönbözőbb tárgyakon látható.⁷⁰ 1887-ben megjelent német Adressbuch szerint az akkori gyártmányok: „Gebrauchs-Geschirr in Porzellan, und an den Ofen, jeder Art. Spezialität: Porzellangeschirr mit Zwiebelmuster.”⁷¹

⁶⁹ TÓVÁROSI FISCHER 1902. 7.

⁷⁰ NEUWIRTH 1980. 177.

⁷¹ NEUWIRTH 1980. 205; *Adressbuch* 1887. 84.

A nádasdladányi fent említett meissen-i gyárból származó kályha hagymamintás díszítésével a XIX. század második fele divatáramlatának egy igen szép példánya.

Tanulmányunk célkitűzését, a tatatóvárosi születésű Fischer Ignác pesti működésének pontos idejét a levéltári adatok segítségével sikerült megnyugtatóan lezárni. E dokumentumok szerint a Szabad kir. Pest városának Tanácsa 1867. október 24-én tartott ülésén tudomásul vette Fischer Ignác azon bejelentését, miszerint „a porcelánfestési ipart önállólag gyakorolni fogja a Pest Lipótváros Deák u. 11. sz. alatt fekvő házban” és számára a működése megkezdéséhez feltétlenül szükséges „Iparjegyet” kiadta.

Sikeresnek mondható azon további vállalkozásunk, amikor Fischer Ignác eddig nem ismert kályhástevékenységet az általa 1872-ben Pesten kiadott „Preis Verzeichniß” segítségével bemutattuk, lerakata kályhaféleségeit ismertettük. Nyomon követtük a Pesti Vigadó 1873-ban kiírt kályhapályázatára benyújtott árajánlatát, „Offert”-jét, és annak elég körülményes kivitelezését. Végezetül ismertettük – az eddigi ismereteink alapján – megmaradt egyetlen tárgyi emlékét a „Nádasdladányi Kastély” kályháját, melyet a fővárosi építkezések során az irodalomban közzétett kályhástevékenységgel egészítettünk ki.

A fent közölt tanulmány folytatásaként a második részben a feldolgozás és kutatás alatt álló nevesebb pest-budai kályhásmesterek adatait, működésének emlékeit kívánom a jövőben közzétenni.

„Hagyma-mintás” ornamentika:
Meissen, Waltraud Neuwirth;
Meissener Marken c. könyv címlapjáról

Irodalom

Rövidítések: IM Iparművészeti Múzeum
BFL Budapesti Fővárosi Levéltár
BTM Budapesti Történeti Múzeum
KÖH Kulturális Örökségvédelmi Hivatal

Adressen Kalender *Adressen Kalender (Buch) von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr 1870.* – Mit einem vollständigen Handels und Gewerbe Adressbuch (Gebrüder Légrády Pest 1869)

Budapester Adressen *Budapester Adressen und Wohnungs Anzeiger.* Budapesti Statisztikai Hivatal. (Franklin Verein) 1878.

- Anyagi érdekeink* 1873 *Anyagi érdekeink* 1873. Új folyam III. köt. „Fischer Ignác porcellánfestő műhelye Budapesten” – Fischer Ignác önmagáról.
- BLAKE 1873 BLAKE, William: *International Exhibition Vienna* 1873.
Budapester Bauzeitung *Budapester Bauzeitung* (Wohnungs-Anzeiger) 3 (1874).
 BKI 1870–1872 A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése. 1870–1872.
 BKI 1870–1875 A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése. A Bp-i kamarai kerület kézmű és gyáriparáról. 1870–1875.
BpL *Budapest teljes utcanév Lexikona*. Budapest 1998.
 2 Szerecseny u. VI. Terézváros. A „2 Szerecseny” nevű vendéglőről kapta a nevét. (Zwei Mohren Gasse 1786-tól, majd 2 Szerecseny utca, végül 1874-től Szerecseny u. Valaha a Deák téren a „Kemnitzer ház” homlokzatán állt 2 mór szerecseny szobra). E neve volt 1925-ig.
 Bécsi utca V. Belváros. Előzőleg Wiener Gasse, Bach Gasse (Eredetileg a Deák F. u. és az Erzsébet tér között, 1871-től a Fehér Hajó nevű fogadó lebontása után mai hosszágig, Fehér Hajó u. 2-től Erzsébet tér 7-ig.
 116. old. Deák Ferenc u. V. Belváros. Neve 1866-tól. (Bajcsy Zs. u. – Erzsébet tér – Deák F. u. Sütő u. Bárczy I. u. Király u. és Anker köz között.
 Dob u. VII. Erzsébetváros (1874) 2 közterületből alakult.
 a/ 3 Dob u. 1856-ig előtte Drei Trommel Gasse (1804) a Károly krt.-tól a Klauzál térig.
 b/ Aussere Drei Trommel Gasse (1840) majd Külső 2 Dob u. A Klauzál tértől a Dózsa Gy. útig; 1874-ben a Rottenbiller u. és a Damjanich u. közötti szakasza. A Damjanich u. Maller Gasse a Károly krt. 3 c-től a Rottenbiller u. 52-ig
 DÓKA 1979 DÓKA Klára: *A Pest-Budai céhes ipar válsága (1840–1872)*. Budapest 1979.
Fischer 1989 *Fischer Ignác dizskerámia kiállítása*. (Katalógus) 1989.
 GRÓFCSIK–REICHARD 1973 GRÓFCSIK János – REICHARD Ernő: *A magyar finomkerámia ipar története*. Budapest 1973.
 JAKABFFY 1886 JAKABFFY Ferenc: A kandallo-kályha. Művészeti ipar 1 (1885–86).
 KATONA 1978 KATONA Imre: *A magyar kerámia és porcelán*. Budapest 1978.
 KEMPELEN KEMPELEN Béla: Magyarországi zsidó és zsidóeredetű családok 1937–39. Budapest én.
Kerámiaművesség *A magyar kerámiaművesség 1000 éve*. Katalógus. Tata 1996.
Ipari Öntudatunk 1890.
Magyar Üveg és Agyagújság 1898; –1904;
Magyar Zsidó Lexikon. Szerk.: ÚJVÁRI Péter. Budapest 1929.

- NÉMET 1990 NÉMET Mária: Díszkerámiák Fischer Ignác és Fischer Emil pesti kerámiaüzemeiből. BTM Katalógus. Budapest 1990.
- NEUWIRTH 1980 NEUWIRTH, Waltraud: *Meissner Marken – Original, Imitation, Verfälschung, Fälschung*. 2. kiad. Wien 1980.
- ÖRLEY 1904 ÖRLEY János: Utmutató fazekasok és kályhások részére. *Magyar üveg és agyagipar* 14–15/1904.
- PATAKINÉ BRESTYÁNSZKY 1976 PATAKINÉ BRESTYÁNSZKY Ilona: *Ismerjük meg a kerámiát*. Budapest 1976.
- RUZICKA 1939 RUZICKA Ilona: *A herendi porcellán*. Budapest 1939.
- SISA SISA József: Szkalnitzky Antal életműve. Budapest é.n.
- SISA 2000 SISA József: A nádasdládányi Nádasdy kastély. *Művészettörténeti Értesítő* 2000. 1–2. szám.
- TÓVÁROSI FISCHER 1902 TÓVÁROSI FISCHER Emil: Néhány szó a kályhásiparról. *Magyar Üveg és Agyagújság*. 23/1902. 7.

Szívós Erika

BUDAPEST MINT KÉPZŐMŰVÉSZETI KÖZPONT A XIX–XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A XIX. század második felében számos centruma alakult ki a képzőművészetnek Európában. Ezek egy része nemzetközi jelentőségre tett szert, mint Párizs vagy München, másik részük országos vagy helyi csomóponttá vált. Egyes országokban, így Németországban a történeti adottságokból következően nem egy, hanem több központ is működött, általában valamilyen művészeti akadémiához, iskolához kapcsolódva; másutt, így Magyarországon, egyetlen város – többnyire a főváros – uralta a képzőművészeti életet.

Budapest hegemon szerepe a századfordulón e tekintetben megkérdőjelezhetlenné vált. Ami az alkotás közegét illeti, sok festő és szobrász nem a fővárost tekintette ideális közegnek; egyebek közt erről tanúskodott a különféle művésztelepek alapítása a századforduló körüli években. Ám, ami az érvényesülés feltételeit illeti, legtöbbször úgy ítélték meg, hogy Budapest központként megkerülhetetlen. Réti István, az 1896-ban alakult és a magyar művészet fejlődésében jelentős szerepet betöltő nagybányai művésztelep, majd szabadiskola egyik vezető mestere és krónikása úgy értékelte, hogy 1906-07-re Nagybánya egyik legnagyobb problémájává lett a Budapesttől való nagy távolság.

„Nagybányán számottevő pénzt keresni nem lehetett, vergődés volt nem csak a fiatalok, de a 'beérkezettek' élete is. Aki távol élt Budapesttől, és művészete mellé nem dobhatta személyi jelenlétét a siker mérlegébe, annak minden divatszerű fiatalpártolás, modernségkultusz és ezek minden üzleti demagógiája mellett is felkoppott az álla és lekopott a ruhája.”¹ Réti szerint a fenti okok nagy szerepet játszottak abban, hogy a Kecskemét város által szponzorált művésztelep megalakulásakor Iványi-Grünwald Béla vezetésével annyi fiatal művész fordított hátat Nagybányának és csatlakozott a kecskeméti művésztelephez. „Nagybányán reménytelennek látták anyagi jövőjüket, a fővárostól ilyen távol nem akarták magukat elásni, és emellett itt [ti. Nagybányán] egyre jobban érezték a helybeliek fanyar hangulatát... Kecskemét, ha vidéke sokoldalú szépségben nem is vetekedhetik Nagybányával, csaknem külvárosnyi közelségben van Budapesthez, onnan könnyebb lesz majd a kiállításokra felutazni, a fővárosi művészeti életben részt venni és egyéni érdekeiket személyesen is előmozdítani.[...]”² Tegyük hozzá, nem csak a kecskeméti, hanem a korabeli gödöllői és szolnoki művésztelep is a fő vasútvonal mentén feküdt, az ott lakóknak így szintén könnyű volt a fővárosba eljutni.

A vidéki művésztelepek „lakossága” jelentős részben szezonális volt. A törzstagok közül – legalábbis életük egy adott periódusában – többen helyben laktak, mint Nagybányán Réti István, Thorma János, egy ideig Ferenczy Károly, valamint a

¹ RÉTI 1994. 30.

² RÉTI 1994. 31.

nagybányai „második generáció” művészei; ugyanígy Gödöllőn élt Körösfői Kriesch Aladár, Nagy Sándor, Remsey Jenő stb. Ugyanakkor a többség azokból állt, akik csak nyaranta látogatták a telepeket, és a téli szezont a fővárosban vagy másutt, állandó lakhelyükön töltötték. (A legstabilabb helyi kötődése leggyakrabban a helyben született művészeknek volt: ezért maradt Nagybányán Thorma János, és ezért telepedett le Hódmezővásárhelyen Tornyai János vagy Szolnokon Pólya Tibor.)

Időről időre azonban jelen kellett lenni Budapesten; nagyrészt ennek a számlájára írható, hogy a művészek közül sokan kétlaki életet folytattak. A családi otthon és a műterem vagy műteremlakás gyakran nem egy helyen volt; a vidéken élő művészek közül sokan lakást vagy legalábbis lakható műtermet tartottak fenn Budapesten. Műterembérlete volt a már Kaposváron élő Rippl-Rónai Józsefnek az 1903-ban megépült Kelenhegyi úti műterembérlőházban. Az itt kialakított lakások mérete is elárulta, hogy nem családi fészkeknek készültek: három kivétellel a műteremk mindegyikéhez csupán egy szoba és fürdőszoba csatlakozott.³ Ferenczy Károly, aki 1906-ig Nagybányán élt, családját hátrahagyta, amikor 1906-ban tanár lett a Képzőművészeti Főiskolán, s az iskolaéveket Budapesten, a nyarakat pedig Nagybányán töltötte. Pesti műtermeinek szerény, igénytelen berendezése „jelezte, hogy a művész igazi otthona máshol van”.⁴ Réti István 1913-tól, amikor ugyancsak kinevezték óraadó tanárnak a főiskolára, hasonló életmódot folytatott. Nőtlen ember lévén szerényebb albérlettel is beérte; Budán egy Fehérvári úti bérlőházban, egy több „szobaúrnak” is otthont adó lakásban bérelt magának utcai szobát.⁵

Nem kell részletezni, hogy, miért volt a magyar képzőművészek számára oly fontos Budapest és a Budapesthez való közelség. A fővárosban összpontosult a képzőművészeti élet intézményeinek döntő része; ez egyaránt igaz a formális és az informális fórumokra. Budapesten működött a Képzőművészeti Főiskola (1908-ig M. Kir. Országos Mintarajztanoda és Rajztanárképző néven), az összes állandó kiállítási intézmény, itt szerveződtek meg a különféle művészeti egyesületek, csoportok; itt jöttek össze az egyesületté ugyan nem szerveződő, ám legalább oly fontos szerepet betöltő kávéházi művészasztalok. Mindezekről az alábbiakban részletesebben is szó lesz majd. Az intézményeken túl Budapesten volt a legjelentősebb a köz- és magánmecenatúra, itt lehetett leginkább megbízásokhoz jutni, itt voltak számottevőek a műalkotások eladási lehetőségei, és egyáltalában: a közönség, a közvetítők, a támogatók és a művészek kapcsolatai is itt teljesebben kiigazultak.

A művészek sok szállal kötődtek az éltető nagyvárosi milióhoz, amely alkotó munkájuk legfőbb befogadó közegét jelentette. Nem pusztán az intézményrendszer koncentrációja tette Budapestet Magyarországon hegemon képzőművészeti központtá, hanem a szövevényes kapcsolatoknak a hálójá is, ami nélkül megnehezült az érvényesülés. Az informális érdekérvényesítés ezen lehetőségeiről szólnak a Réti Istvántól fentebb idézett mondatok.

³ Lásd a műterembérlőházról szóló, valószínűleg LYKA Károly által írott cikket a *Művészet* c. folyóiratban (1903. 422–424). Idézi HADIK 2001. 54.

⁴ GENTHON 1963. 37.

⁵ Réti levele édesanyjához, 1915. február 10. MNG Adattára 8904/1955. Ebben részletesen beszámol szobája berendezéséről, valamint a háziak és a többi albérlő kilétéről is.

Tanulmányunkban bemutatjuk, hogy hogyan töltötte be a századfordulós Budapest a korabeli képzőművészet befogadó közegének a szerepét, s hogyan működtek a művészek érvényesülését elősegítő kapcsolatrendszerek. Nem foglalkozhatunk a probléma minden részletével s inkább arra vállalkozunk, hogy a kérdéskör legfontosabb aspektusait megvilágítsuk.

Rövid kitérő erejéig érdemes felidézni Pierre Bourdieu-nek a művészet társadalmi kontextusával kapcsolatos nézeteit, hiszen azok több tekintetben is támpontul szolgálnak számunkra. Bourdieu művészetéről szóló írásainak középpontjában a kulturális mező elmélete és az ahhoz kapcsolódó fogalmak (pl. szimbolikus tőke, szimbolikus hatalom) állnak. A mező a bourdieu-i elméletben a műalkotások létrejöttének az a komplex közege, melynek részei mindazon hatások és előzmények, amik hatnak a művészre, s része a művész is saját személyes és társadalmi háttérével egyetemben; részei továbbá a pályatársak, de a befogadók is, az attitűdjeikkel és elvárásaikkal; továbbá azok, akik a művet a közönségnek közvetítik (szerkesztők, kiadók, galériatulajdonosok stb.), valamint, akik az alkotás művészi rangját meghatározzák vagy megerősítik (kritikusok, művészettörténészek). Ez a „radikális kontextualizáció”⁶ ellentmond mind a műalkotás létrejöttéről szőtt romantikus koncepciónak (az ihlettől vezérelt, magányosan alkotó, időtől és tértől független lángelme mítoszának), mind annak a felfogásnak, amely a műalkotást osztályideológiák kifejeződéseként tekinti legalábbis egy adott kor társadalmi körülményeiből származtatja, s ezáltal lebecsüli a művész szerepének a jelentőségét. A kulturális mező elmélete a strukturalizmus kritikájául is szolgál, mely utóbbi a műalkotás autonóm mivolta mellett száll síkra, s a mű értelmezésében szükségtelennek tartja külső szempontok (pl. a mű létrejöttének a körülményeit) figyelembe venni.⁷

Bourdieu mezőelméletéhez köthető a művészetszociológia egyik általánosan elfogadott tézise, hogy ti. a műalkotás műalkotásként való megjelenése és elismertetése nem csak a művészen múlik, de éppúgy függ a kulturális mező egész viszonyrendszerétől is. Mindez nem áll ellentétben azzal, amit Bourdieu a modern művészet nagyfokú autonómiájával kapcsolatban előad; arról van szó csupán, hogy ezt a jelenséget ő nem az egyes művész abszolút értelemben vett, egyéni szabadságaként értelmezi, hanem az egész művészeti szférának (mezőnek) a társadalommal szemben kivívott autonómiájaként látatja. Ezt a kérdést *A hit teremtése: adalékok a szimbolikus javak gazdaságához* című Bourdieu- tanulmány világítja meg talán a legjobban. Az írás központi kérdése a művészi hírnév körül forog: hogyan (azaz kiknek a közreműködése révén) kerül be valaki a „felkentek” táborába? Ki „alkotja meg” az alkotót? Ki „hitei el” a szűkebb és szélesebb közönséggel, hogy adott művész munkái jelentős eszmei értékkel bírnak (mely hosszú távon jelentős pénzbeli értéket is kölcsönözhet) a kérdéses műveknek? Szélsőséges esetben – s itt a kortárs művészet fejleményeire gondolunk – ki dönti el azt, hogy egy kiállított tárgy műalkotás-e egyáltalán? A kérdésre a válasz az, hogy természetesen azok a közvetítők (műkereskedők, kritikusok, galériatulajdonosok stb.), akiknek módjukban áll a még ismeretlen művészeket elindítani a siker útján azáltal, hogy a maguk hírét és tekintélyét vetik mellette latba; akik

⁶ Randal Johnson értelmezése. Ld.: JOHNSON 1993. 9.

⁷ Uo. 13–14.

„felfedezik” az „új tehetségeket”, bevezetik őket a művészeti közéletbe, és ismertté teszik őket a műgyűjtők és más műértők előtt⁸. A művészeti szféra autonómiája abban áll tehát, hogy az itt termelt kulturális javak (műalkotások) értékét a bennfentesek határozzák meg, s a szélesebb közönség (némileg sarkítva) az ő értékítéleteik szűrőjén keresztül értesül arról, ki a jelentős művész és ki nem az, mely alkotásokat kell nagyra értékelni s melyeket nem. Azaz ők teremtik meg az alkotókat övező kollektív hitet (vagy ha úgy tetszik, az illúziót).

Művészeti intézmények, fórumok Budapesten

A képzőművészeti élet hivatalos intézményeinek Budapestre való összpontosulása nem volt teljesen véletlen. A Képzőművészeti Főiskola elődjét, a Mintarajziskolát, a Szépművészeti Múzeumot, a Műcsarnokot állami akarattal, költségvetési forrásokból hozták létre a kiegyezést követően, és alapításuk Budapest nemzeti – s ennek részeként kulturális – fővárossá fejlesztésének a nagy vállalkozásába illeszkedett. (Ez akkor is igaz, ha például a főiskola létesítésében maguknak a művészeknek a kezdeményezései is nagy szerepet játszottak.)

A művészeti egyesületek Budapestre települése szintén a főváros egyértelmű kulturális központ-szerepével függött össze. Ez alól azok a századforduló után alakult vidéki műpártoló egyesületek jelentettek csupán kivételt (Szeged 1899, Debrecen 1901), melyek célja a képzőművészetnek a helyi lakosság körében való propagálása, helyi kiállítások szervezése volt.⁹ A legkorábbi egyesületek ráadásul egyértelműen országos szervezetként alakultak és akként is működtek: így az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat (1861), a Magyar Írók és Művészek Társasága (1874) és a kifejezetten szakmai, érdekvédelmi céllal létrejött Magyar Képzőművészek Egyesülete (1894), mely a Képzőművészeti Társulattól eltérően műpártoló tagokat nem is vett fel a sorai közé.

A századfordulót követő két évtizedben a művészeti szervezeteket tekintve két új fejlemény volt különösen jellemző. Az egyik a specializálódás, amely a nagy országos szervezetekkel szemben kisebb, egy-egy szakterületet vagy érdekcsoportot képviselő egyesületek létrejöttében nyilvánult meg. Ilyen volt Magyarországon az Akvarell- és Pasztellfestők Egyesülete (1910), a Magyar Grafikusok Egyesülete (1908), és bizonyos értelemben a Magyar Képzőművésznők Egyesülete (1908) is. A másik a hasonló esztétikai nézeteket valló művészek csoportokba tömörülése. Az utóbbi olyan nemzetközi jelenség volt, amely Európában mindenütt együtt járt a modern művészeti irányok jelentkezésével; a csoportos fellépést az motiválta, hogy az újító szellemű művészek – akik gyakran fiatal koruk miatt sem tartozhattak még a beérkezettek közé – így nagyobb esélyt láttak arra, hogy felfigyelnek rájuk, és sikerül betörniük a művészeti közéletbe. A korábbi időben a küzdelem inkább csak a megélhetés körül folyt, az új szerveződések létrejöttét az motiválta tehát, hogy

⁸ BOURDIEU 1993. 76–78.

⁹ EGRY 1986. 27. Egrí Mária utal azonban arra, hogy e vidéki városokban is erősödött a helyi művészeti élet; ezt mutatja, hogy a debreceniek 1911 után már nem hívtak meg fővárosi művészeket a kiállításokra.

az elkülönülő művészek saját kiállítási lehetőséget (s ezáltal jobb eladási feltételeket) teremtsenek maguknak, így hozták létre például a Múcsarnokkal elégedetlen művészek a Nemzeti Szalont 1894-ben. A századelőtől kezdve azonban – az érvényesülési szemponton túl – már felfogásbeli, meggyőződésbeli különbségek is megbújtak az újabb csoportok alakulásának háttérében.¹⁰ A századforduló éveinek magyar művészeti életében több olyan irányzat is feltűnt szinte egy időben, amely Nyugat-Európában több évtizedes fejlődés különböző fázisait képviselte; az 1896 és 1914 közötti időszak legszembetűnőbb tulajdonsága a homlokegyenest ellenkező felfogású irányzatok egymásmelletisége volt. A megkésetttség miatt jóformán egy időben jelentkezett az impresszionizmus, a szecesszió és az avantgarde, miközben a képzőművészetben még mindig tartotta magát az akadémiai realizmus, az építészetben pedig a historizmus és az eklektika. Érthető tehát, hogy miért tűntek fel újabb és újabb, egymástól elvi alapon elhatárolódó csoportosulások. Ilyen indíttatású volt a MIÉNK és a Nyolcak művészcsoport megalakulása, bizonyos szempontból ez hatott a Kéve egyesület létrejöttékor, de ide sorolható a gödöllői művésztelep művészeinek a csoportos fellépése is.

A művészi csoportosulások szaporodásával összefüggésben a művészeti élet szervezeti kereteire is egyre inkább a sokrétűség volt a fő jellemző. A kiállítási lehetőségek tekintetében megszűnt a Múcsarnok monopóliuma, mivel a századelőn több új kiállítási intézmény alakult (a Nemzeti Szalon, a Könyves Kálmán Szalon, a Művészház, az Uránia, vagy az Ernst Lajos alapította Ernst Múzeum). Ez utóbbiak fontos szerepet játszottak a modern művészet propagálásában, miután a legradikálisabb újitóknak is lehetőséget teremtettek a bemutatkozásra. A modernebb szellemű galériák többnyire nem kötelezték el magukat egy-egy csoport mellett, hanem sokféle alkotónak, műhelynek biztosítottak kiállítási alkalmat. Mivel ezek az intézmények alapvető szerepet játszottak abban a kulturális viszonyrendszerben, melynek felvázolása tanulmányunk kitűzött feladata, érdemes róluk részletesebben is szólni.

Kiállítóhelyek a századfordulón

Az 1890-es évek közepéig a Múcsarnok Budapesten az egyetlen állandó kiállítási intézmény. 1877-ben, amikor az Andrássy út 71. szám alatt felépült az első („rég”) Múcsarnok, még kielégítette az igényeket (bár az épület adottságai ellen már akkor is akadtak kifogások). Amikor azonban a század végére nagymértékben megnőtt a Budapesten működő művészek száma, a Múcsarnok egymagában már nem bizonyult elegendőnek. Külön problémát jelentett, hogy az ottani kiállítási lehetőségekkel nagymértékben a Magyar Képzőművészek Egyesülete rendelkezett; számos művész, művészcsoport érezhette úgy, hogy egy szűkebb kör kezében van a magyar kiállítási élet irányítása. 1894-től kezdve ezért több új kiállítási fórum nyílt, egy részük kifejezetten piaci alapra helyezve tevékenységét.

¹⁰ BENE Kézirat C-II-20/1, 98. BENE szerint az 1890-es évek művészeti harcai „még nem művészeti elvek körül zajlottak, nem valamely új művészeti irány érvényre juttatását célozták, inkább csak kenyérgkérdésről és egyéni érvényesülésről volt szó, bár ez a körülmény mit sem vont le azok hevességéből.” BENE Kézirat. C-II-20/3, 144.

A Magyar Képzőművészek Egyesületével egyazon évben, 1894-ben létrejött Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület célja elsősorban az volt, hogy kiállítási lehetőséget teremtsen azoknak a művészeknek, akik a monopolhelyzetben lévő Műcsarnok működésével, zsürizési rendszerével elégedetlenek voltak, s akik úgy találták, hogy a Műcsarnokot uraló „klikk” hátrányos helyzetbe hozza őket. Szükség volt tehát egy olyan helyre, „ahol a művészek képeiket és szobraikat állandó művásár formájában kiállíthatják és elárúsíthatják.”¹¹

A Nemzeti Szalon megalakulását nagy várakozás előzte meg, és a „hazafias, művészi érzelmektől áthatott magyar sajtó” támogatásával az előkészítő bizottság olyan propagandát csinált az egyesületnek, hogy az rögtön a kezdetkor 437 taggal alakult meg.¹² (Összehasonlításképp: a Magyar Képzőművészek Egyesületének 1899-ban, öt évvel a megalakulás után 140 tagja volt.¹³) A Nemzeti Szalon kimondottan igyekezett támaszkodni a társadalom támogatására. A hivatalos elnevezés („Nemzeti Szalon magyar képzőművészek és műpártolók egyesülete”) jelzi, hogy az alapítók nem kívánták kizárni a laikusokat, sőt kifejezetten arra törekedtek, hogy kellő számú jómódú, és/vagy magas társadalmi állású pártfogó tag lépjen be az egyesületbe. Az egyesületnek mindig két alelnöke volt, egy művész és egy műpártoló. Az egyesület egyben klubjellegű is öltött. Az alapításkor „egyesek ellenezték a kiállítások és a kaszinóélet összekapcsolását, de a többség ennek fenntartását kívánta, mivel az ott kialakuló társasélettől, a művészek és a közönség közötti közvetlen érintkezéstől várták a művészet iránti érdeklődés és ezzel kapcsolatban a művásár fellendülését.”¹⁴ A kitűzött cél meg is valósult; arisztokraták és nagypolgárok mellett egyre szélesebb polgári gyűjtői réteg kialakulására utalnak jelzik a Nemzeti Szalon vásárlási jegyzékei.¹⁵ Azt, hogy a századfordulón a Nemzeti Szalon komoly tényezővé vált, az is jelzi, hogy ezekben az években az Országos Képzőművészeti Társulatnál lényegesen nagyobb értékben tudtak képeket eladni.¹⁶ Ami nyilván azzal függött össze, hogy a Szalon nyitottabb szellemű, érdekesebb kiállításokat szervezett, mint amilyenek az addigra meglehetősen ellaposodott műcsarnoki tárlatok voltak. Néhány átmeneti nehéz év után 1900 körül lendült fel a Szalon, amikor Ernst Lajos vette át az igazgatói tiszteletet. Nagyrészt az ő nyitottságának volt köszönhető, hogy a Nemzeti Szalon nemcsak saját tagságának, hanem idővel mindenféle más csoportosulásnak is kiállítási fórumául szolgált.¹⁷ A kiállítások színvonalán kívül a művészek szemében tovább növelte az intézmény vonzerejét, hogy a tárlatokon az állam, a hatóságok és egyes műbarátok által kitűzött díjakkal honorálták a legjobbnak tartott alkotásokat.

A Nemzeti Szalon sikereivel állt kapcsolatban az is, hogy az egyesület 1907-ben új, saját épületbe költözött. Eddigre ugyanis szüksége volt egy reprezentatív és kife-

¹¹ DÉRY 1904. 9.

¹² DÉRY 1904. 9.

¹³ Említi „Idem” álnevű szerző, *Műcsarnok* 1899/2. 13.

¹⁴ BENDE Kézirat. C-II-20/3. 148.

¹⁵ Erre adatok: *Nemzeti Szalon évkönyvei* 1894 – kb. 1910-ig. A Szalon vásárlóközönségéről lásd még röviden: *Magyar művészet 1890–1919*. 142.

¹⁶ BENDE Kézirat. C-II-20/3. 151.

¹⁷ A kiállító művészek és művészcsoporthoz felsorolását lásd: *A Nemzeti Szalon Almanachja*. 124–128.

jezeten kiállítási célokra tervezett épületekre. A szecessziós épület (melynek műszaki megoldásaival azonban a későbbiekben folyamatos problémák voltak) az Erzsébet téren épült fel 1907-ben Vágó László és József tervei alapján. A telek megszerzését politikai tényezők is segítették: „Bárczy István, az új polgármester éppen akkor terjesztette elő nagyarányú kultúrprogramját és így a főváros nem tagadhatta meg egy ilyen kultúrintézetnek a kérelmét, különösen azért, mert annak Andrassy Gyula, az akkori külügyminiszter volt az elnöke.”¹⁸

Válságjelek először 1908 körül kezdtek jelentkezni. Ernst, az igazgató a régebbi tagok szemében túlságosan is elfogadta az újabb irányzatokat, és a Szalon régebbi, konzervatívabb művészgárdája – közülük sokan alapító tagok – féltek, hogy idővel a „modernnek” ragadják majd magukhoz a Szalon vezetését. Az egykori szemtanú, Bende János értelmezésében ez állt a háttérben annak, hogy Ernst Lajost az 1909. évi közgyűlésen kibuktatták az igazgatóságából. Helyette Déry Bélát, a Nemzeti Szalon addigi titkárát választották meg ügyvezető igazgatónak.¹⁹ Ernst Lajos távozása és a személyi változások nem jelentettek azonnali irányváltást; az egyesület művészetpolitikája továbbra is nyitott maradt.²⁰ Azonban a modernebb művészek java néhány év múlva már Ernst 1912-ben alapított új múzeuma körül csoportosult, s ekkortól a Szalon-beli kiállítások színvonala csökkenni kezdett.²¹

A Nemzeti Szalonnal kapcsolatban fontos megemlíteni vidéken rendezett kiállításait is; ezek révén ugyanis a Szalon nagyon jelentős szerepet játszott abban, hogy a művészet – s ezen belül a modernebb irányzatok – a fővároson kívül is ismertté váljanak az országban.²²

A Könyves Kálmán Műkiadó Társaság 1906-ban létesítette kiállítási fórumát, a Könyves Kálmán Szalont, amely az egyik első igazán üzleti szellemű vállalkozás volt ezen a területen.²³ Több, akkoriban újdonságnak számító dolgot vezetett be; egyrészt a részletfizetéses művásárlást, másrészt a művészeti aukciókat (az elsőt Rippl-Rónai képeiből rendezték).²⁴ Az elsőként említett intézkedésnek az volt a jelentősége, hogy ezáltal az a középosztály, melynek anyagi lehetőségei egyébként nem tették volna lehetővé, hogy eredeti képzőművészeti alkotásokat vásároljon, így kisebb havi részletek fizetése révén hozzájuthatott azokhoz. A Könyves Kálmán Szalon egyaránt befogadta a modernnek és a „műcsarnoki irányhoz” tartozó, konvencionálisabb festők munkáit.

Az 1909-ban alakult Művészház Művészeti Egyesület főként csoportos kiállítások szervezésére vállalkozott. Noha elsősorban a modern irányzatok részesültek előnyben, a vezetés ügyelt rá, hogy egy iskola se nyomja rá túlságosan a bélyegét a Művészházra. Az intézmény igazgatója Rózsa Miklós volt, aki mind az első világ-

¹⁸ BENE Kézirat. C-II-20/II. 152.

¹⁹ BENE Kézirat. C-II-20/3. 155–156. Bende az igazgatóváltással egyidejűleg lett a Szalon titkára. Lásd uo.

²⁰ BENE Kézirat. C-II-20/3.157.

²¹ BENE János: Emlékeim. in: BENE Kézirat. C-II-20/3. 340.

²² A vidéken rendezett kiállításokról, azok fogadtatásáról lásd BENE Kézirat. C-II-20/3. 159–162; valamint *A Nemzeti Szalon Almanachja*. 126–127.

²³ *Magyar művészet 1890–1919*. 131. Lásd továbbá SZURCSIKNÉ MOLNÁR 1985. 160–180.

²⁴ *A Nemzeti Szalon Almanachja*. 136.

háború előtti korszakban, mind a későbbiekben fontos szerepet játszott a modern művészet szervezésében. A vezetőségben, nyilván a Művészház tekintélyét emelendő, több gróf és báró is helyet foglalt, de az érdemi döntésekben a vezetőség modern felfogású, ám ekkora már elismert művésztagejai – Iványi-Grünwald Béla, Ferenczy Károly, Kernstok Károly, Rippl-Rónai József – játszottak tényleges szerepet.

A Művészház a csoportos tárlatokon kívül egyes művészek gyűjteményes kiállításainak is helyet adott (pl. Tornyai János, Kernstok, Rippl-Rónai); rendeztek impresszionista kiállítást francia és magyar művészek alkotásaiból, az avantgarde egyes iskoláinak reprezentatív műveiből stb. Ezáltal az intézmény sokat tett azért, hogy a modern művészetet a magyar közönséggel megismertesse. Az itthoni, akkor legradikálisabbnak számító irányok, például az aktivisták is itt mutatkoztak be először.²⁵

Az Ernst Múzeum Ernst Lajosnak, a Nemzeti Szalon korábbi igazgatójának a magánvállalkozásaként indult 1912-ben. A múzeum részben Ernst magyar történeti gyűjteményének elhelyezésére szolgált, részben kortárs kiállításoknak adott helyet.²⁶ A múzeum első retrospektív tárlatát Szinyei Merse Pálnak, a modern magyar festészet úttörőjének műveiből rendezték. A továbbiakban nemcsak kortárs magyar művészek kiállításainak biztosított helyet a múzeum, hanem régebbi magyar festők (pl. Munkácsy Mihály, Mányoki Ádám) életművének is, hangsúlyozva ezzel régi és új magyar művészet kontinuitását²⁷. Az Ernst Múzeumban előadásokat, felolvasásokat is rendeztek, és művészmonográfiák megjelentetésére is vállalkoztak; mindezek által a múzeum valódi modern szellemi műhelyé tudott válni.²⁸

Informális körök – kávéházi művészasztalok

A dualizmus idején, különösen a századvégtől kezdve a művészeti élet szerves és fontos részét képezték a kávéházak. Minden olyan kávéháznak, melynek volt művészasztala, saját törzsgárdája alakult ki; bár az is gyakran számított, hogy egy művész több ilyen asztalnak volt a törzsvendége egyszerre.²⁹

A kávéházi asztaltársaságok tagjairól keringő anekdoták mindig hálás témának számítottak, ezért a művészasztaloknak viszonylag bő az irodalma. Számunkra viszont az adja a művészasztalok jelentőségét, hogy a bohém kávéházi élet oly sok visszaemlékezést megihlető leple alatt szakmai élet is folyt egyúttal – nyilván azzal összefüggésben, hogy a művészek idejük jelentős részét a kávéházban töltötték.

Számos szakmai ügynek egy-egy kávéházi művészasztal volt a kiindulópontja. A Képzőművészek Egyesületének alakítását éppúgy, mint a Nemzeti Szalonét egy ven-

²⁵ *A Nemzeti Szalon Almanachja*. 136–137; RÓZSA 1914. 6–13; *Magyar Művészet 1890–1919*. 131.

²⁶ A kétféle tevékenység és koncepció alapos áttekintését lásd: RÓKA 1999. (Rövidebb változata: RÓKA 2001).

²⁷ RÓKA 1999. 56.

²⁸ RÓKA 1999. 57–58; valamint FARKAS 1932. 670–671.

²⁹ Lásd RÓNAY Kézirat. Bendééhez hasonlóan ennek a kéziratnak is komoly hiányossága, hogy csak szöveg végi bibliográfiát ad, de nem jelöli, milyen forrásból idéz. A szöveg forrásnak is tekinthető annyiban, hogy RÓNAY a munka megírásakor számos még élő képzőművész szóbeli közléseire is támaszkodott. A meginterjúvoltak névsorát lásd RÓNAY Kézirat, bibliográfiában.

déglői asztal körül ülve határozták el.³⁰ A MIÉNK egyesület alapításának ötlete a Japán kávéház híres művészasztala mellett született.³¹ A Japánban egyébként is „... állandóan folytak komoly megbeszélések az asztalnál. Művészetpolitikai kérdéseket tárgyaltak meg, minden tárlat után részletesen megbeszélték a kiállított alkotásokat.”³²

Az is fontos volt, hogy a művészasztaloknál együtt ülhettek idősebb és fiatalabb pályatársak, mesterek és tanítványok; az asztal sokszor valódi szellemi műhely jelleget öltött. Meller Simon írja a Japánról: „Olyan magas színvonalú, gazdag és változatos együttes alakult itt ki, amilyenre nem volt példa a XIX. századi magyar festészetében. ... A művészek, akik majdnem mind a naturalizmus hívei voltak, árnyalati eltérések ellenére is könnyen megértették egymást, hatottak egymásra, megszerették egymást. Valóságos 'művészeti szabadiskola' alakult itt ki. Mindenki tanító és tanítvány volt egyszerre, az 'elmék surlódásának' magas szellemi hőfoka izzott és egész művészeti életünket besugározta.”³³ Lechner Ödön és tanítványai – Jakab Dezső, Komor Marcell, Jámbor Lajos, Spiegel Frigyes, Lajta Béla, Pogány Móric, Vágó József, Vágó László, Málnai Béla stb. – külön együttest alkottak itt; Lechner rendszeresen kifejtette nekik építészeti nézeteit. Itt vetődött fel A Ház című művészeti és építészeti folyóirat megalapítása 1908-ban.³⁴

Más művészasztaloknál is komoly eszmecsere folyt. A Fészek Klubban (amely nem volt ugyan kávéház, de megalakulása (1901) után itt is kialakultak a művészasztalok, a maguk lojális társaságával) a Nyolcak csoport asztalának is komoly híre volt. „A Nyolcak asztalánál ... nagyon szigorú zsűri volt: kinézték maguk közül a nem-komoly embereket. Mert itt csakugyan folytak művészeti viták, mesterségbeli dolgok megbeszélései, ennél az asztalnál lehetett tanulni. Ha nem törzstag ült be hozzájuk, az se beszélhetett felületes dolgokról, nem évődhetett, mert nyomban letorkolták. Ide ült be – ha Pesten járt – Vedres Márk, gyakran odatelepedett hozzájuk Rippl-Rónai, az írók közül pedig Ady Endre.”³⁵

A fiatalabbak számára a művészasztaloknak nagy volt a jelentősége volt. „Már korán rájöttünk, hogy valamelyik művészasztalhoz kerülni nagy nyereség, főleg kedélyi, de [...] érvényesülési szempontból is” – írta Herman Lipót A művészasztal című visszaemlékezésében. „Az ember összekerül idősebb, beérkezett művészekkel, s talán igaza volt Kandó László festő kollégámnak, aki azt állította: Egy művész sorsa, karrierje attól függ, hogy melyik kávéházi asztalhoz tud sodródni.”³⁶ Herman nem egy konkrét művészasztalról, hanem általában a művészasztalról mint jelenségről írta könyvét (bár természetesen a Japán asztalának jut benne a legnagyobb szerep). Ő maga többet is megjárt, s többükkel kapcsolatban hangsúlyozta a „bekerülés” jelentőségét. A New York kávéházzal kapcsolatban említi például, hogy „már itt is érvényesült az az elv, hogy könnyebb szegény polgárembernek a Dzsentri vagy a Nemzeti Kaszinóba

³⁰ A Herlicska-vendéglőről lásd DÉRY 1904. 7–8; a Morbitzerről RÓNAY Kézirat. 89.

³¹ BERNÁTH 1976. 189.

³² RÓNAY Kézirat. 76.

³³ MELLER 1946.

³⁴ RÓNAY Kézirat. 59–60.

³⁵ RÓNAY Kézirat. 46.

³⁶ HERMAN 1958. 17.

bejutni, mint a kávéházban a fiókasztaltól a fejesekéhez.”³⁷ A *fiókasztal* kifejezés is arra utal, hogy a rangosabb művészasztal a maga fizikai valójában nem is egy asztal volt, hanem afféle intézmény, gravitációs pont, ami köré sokkal több ember tömörült, mint ahány a valóságban elért mellette. „Oldalak telhetnének meg azok nevével, akik naponta vagy ritkább időközökben megfordultak az asztalnál. Bátran mondhatom, hogy a magyar művészet minden számottevő alakja megfordult ott. Fialtal költők, írók, újságírók, mecénások, a művészet iránt érdeklődők, a hírességekhez szívesen dörgölözők, s végül az úgynevezett mezei hadak, az egészen jelentéktelen emberek – de ezek nélkül nincs szabad kávéházi társadalom”³⁸ – emlékezett Herman a Japánra.

Az asztalok komolyságát természetesen nem szabad eltúlozni; az ott eltöltött idő nagyobbrészt kedélyes társasági hangulatban telt. Nem véletlen, hogy a visszaemlékezések nagy része is az asztaloknál kiöltött tréfákról, a vidám pillanatokról szól, és csak kisebb részben a komolyabb eszmecserekről. (Az írókkal szemben, akikről köztudott, hogy a kávéházakban *dolgoztak*, a képzőművészeknél ez nyilván kevéssé merülhetett fel – bár a grafikai műfajok művelőivel előfordult, hogy az újságba készülő rajz a kávéház asztalán született meg.) Mindazonáltal az idézetek jelzik, hogy az ilyen informális társaságba tartozás sok esetben komoly szakmai jelentőséggel bírt. A művészeknek, ha úgy tetszik, *kellott* is kávéházba, klubba járni, ha nem akartak kikapni koruk művészeti közéletéből; ezért a nem Budapesten élő művészek is feltétlenül felkeresték a művészasztalok valamelyikét, ha éppen a fővárosban tartózkodtak.

Közönség és igények. A képzőművészet társadalmi környezete Budapesten

A dualizmus első negyedszázada és nagyjából a millenniumtól az első világháborúig tartó szakasza igencsak különbözött egymástól a képzőművészek megélhetési lehetőségei szempontjából. Az 1870-es, 1880-as években a közönség érdeklődésének lanyhasága miatt ezek a lehetőségek meglehetősen korlátozottak voltak; a művészek közül anyagi okokból sokan tartósan külföldön dolgoztak, az itthoniak pedig rá voltak szorulva az állami támogatásra, melynek mértéke a nyolcvanas években kezdett jelentőssé válni. (A szobrászok esete annyiban alakult másként, hogy munkájuk iránt ekkor is nagyobb kereslet mutatkozott, elsősorban a városépítkezésnek és az ahhoz kötődő alkalmazott szobrászati feladatok nagy számának köszönhetően.)

Az 1890-es évektől kezdve fokozatosan változott a helyzet. Egyrészt a millennium megünnepléséhez kapcsolódóan példátlan konjunktúra vette kezdetét. Mind a főváros, mind más települések számtalan megrendelést adtak a képzőművészeknek. Budapest főbb reprezentatív középülete, emlékműve, városrendezési és infrastrukturális beruházása kapcsolódott az ezredéves évfordulóhoz: elkészültüket szándékosan a millennium körüli évekre időzítették.

A képzőművészek megélhetési feltételei így javultak, ezzel összefüggésben a státuszuk, a társadalmi megítélésük is emelkedett.³⁹ Ebben azonban nem csak a közmegrendelések játszottak közre, hanem a képzőművészet társadalmi-kulturális kör-

³⁷ HERMAN 1958, 22.

³⁸ HERMAN 1958, 62.

³⁹ Ennek a tézisnek részletes alátámasztását lásd Szívós 2002. 137–223.

nyezetének az átalakulása, a civil közönség érdeklődésének, igényeinek a növekedése is. Elsőként a közönség attitűdjének a változásáról kell szót ejteni, majd azokról a közvetítőkről szövegek, akik a közönség és a hivatalos körök ízlését, művészethez való viszonyát befolyásolták.

Változások a közízlésben

Hogyan változtak a művészettel szembeni elvárások a XIX. század végén? A képzőművészet nemzeti szerepvállalása fontos vezérmotívum volt a kor művészeti életében. Emellett a képzőművészet számos más funkciót is betöltött; a századforduló éveiben már egyfajta kettészakadásról is beszélhetünk, hiszen a kor áramlataival lépést tartó új művészet gyakran került szembe a hivatalosan támogatott „nemzeti” felfogással.⁴⁰

A közízlés átalakulása lassan következett be. A publikum igényei a XIX. század utolsó harmadában nem mondhatók túlságosan magasnak, ami az iskolákban folyó rajzoktatás kezdetleges volta, a vizuális nevelés szinte teljes hiánya mellett nem is igazán meglepő (a kor művészetpolitikusi nem véletlenül szorgalmazták a művészeti nevelés bevezetését a középiskolákban, és bátorították a gimnáziumi tanárokat arra, hogy diákjaikkal látogassák a kiállításokat)⁴¹. A dzsentrin nem mutatott túlságosan nagy érdeklődést a képzőművészet iránt; a korabeli polgárságnak pedig nem alakult ki igazán a saját kultúrája, és inkább a dzsentrin értékrendhez igazodott. Kortársak (pl. Lyka Károly, művészeti író) ecsetelik azt a jelenséget, hogy a korszak gazdasági konjunktúrájában anyagilag gyarapodó, vagyonosodó polgárság sokkal inkább vonzódott a könnyedebb fajta szórakozáshoz, a művészetben pedig a mutatós, de mélyebb mondanivaló nélküli alkotásokhoz.⁴²

A közízlés a XIX. század végétől kezdett fokozatosan átalakulni. Egy olyan közönségréteg jelent meg ekkor, melyet műveltsége, életformája már képessé tett a frissebb szellemű, modernebb művészeti irányzatok befogadására. A közönség fogékonyságának a változását a társadalom belső átalakulására lehet visszavezetni. A századfordulón kitermelődött az a vagyonos polgári réteg, amely vagyont már nem megeremteni, de konszolidálni kívánta; e réteg tagjai szívesen áldoztak tehát a kultúrára, részben azért is, mert már rendelkeztek a művészet méltánylásához szükséges műveltséggel. Különösen igaz ez a századfordulón felnövő fiatalabb generációra, akik társadalmi rangjához már hozzátartozott a művészetek kultiválása. Közülük került ki a századelő számos mecénása és gyűjtője.⁴³ A nagypolgári – és részben már középpolgári – gyűjtők, vásárlók megjelenése azt jelenti, hogy nem fügtek már a

⁴⁰ SÁRMÁNY-PARSONS 1997. 34–37; NÉMETH 1997. 27–29.

⁴¹ Lásd pl. Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter már idézett intézkedéseit. *Műcsarnok* 1898. 135–136.

⁴² LYKA 1982. 7–9.

⁴³ Közülük a legjelentősebb gyűjtemények birtokosai: Nemes Marcell, Hatvany Ferenc és Herczog Mór. A polgári műgyűjtésnek ezt a korszakát is tárgyalja MRAVIK 2001. 156–190; áttekintést ad továbbá: *Válogatás* 1981.

művészek oly mértékben az állami támogatástól, mint korábban, s az állami vásárlások jelentősége is csökkent.⁴⁴

A modernizálódó államnak és társadalomnak mind több szakképzett értelmiségire volt szüksége. Mind a szabad értelmiségi foglalkozások (ügyvédek, orvosok, mérnökök, újságírók stb.), mind pedig a magán- és köztisztviselők létszáma jelentősen gyarapodott a XIX. század végén; ennek részben az is volt az oka, hogy sokak számára a tanulás és az értelmiségi pálya jelentette a társadalmi felemelkedés útját (ez jellemző például az asszimiláló zsidóság nagy részére is). A vagyonosabb polgárság mellett ez az egyre jelentősebb súlyú, részben nemesi, részben polgári eredetű értelmiség adta az új művészet potenciális közönségének a jelentős részét. Az új befogadói szokások kialakulásában szerepet játszott, hogy a századforduló idejére kezdtek beérni azok az erőfeszítések, melyeket a megelőző évtizedek oktatáspolitikája tett az ifjúság esztétikai érzékenységének fejlesztésére.⁴⁵

Ami a látás- és tárgykultúrát illeti, a szecesszió elveinek a köztudatba való beszívargása hozta először magával a XIX. század ízlésvilágától történő eltávolodást. A szecessziós mozgalmak azt a célt tűzték ki, hogy a művészi értéket, az esztétikumot a mindennapi élet részévé teszik, ezért a bútorok, használati tárgyak, textíliák tervezése éppoly fontos volt számukra, mint a szorosabb értelemben vett műalkotások létrehozása; arra törekedtek, hogy a képző- és iparművészet közti válaszfalat át-törjék. Szakítani akartak a megelőző kor ízléskultúrájával, melyre a tekintélyt, pompát sugárzó régi stílusok utánzása nyomta rá a bélyegét. A szecesszió művészei, tervezői funkció és forma egységére törekedtek, és az ember lakóterének, környezetének az egészét óhajtották átalakítani.

A századvégén fellépő első újító csoportra, a nagybányai művésztelep tagjaira azért érdemes kitérni, mert kiállításaik is szerepet játszottak az ízlésváltozás folyamatának a megindításában.⁴⁶ A nagybányai mozgalom, szembefordulva a századvég

⁴⁴ Jellemző pl. Rippl-Rónai 1906-ban a Könyves Kálmán Szalonban rendezett, aukcióval egybekötött kiállításának sikere. A kiállított 381 műtárgy *mindegyikét* megvásárolták – ez a fajta siker korábban még elképzelhetetlen lett volna. Fontos az is, hogy Rippl-nek ez volt az első igazi hazai áttörése, ezt a kiállítást megelőzően még nem volt „befutott” festő. Lásd BERNÁTH 1976. 165–169; valamint *Rippl-Rónai József műveinek aukciós katalógusa*. Budapest 1906. Az utóbbi némi fényt vet a siker egyes okaira: a kiállított képek jelentős része kisméretű alkotás, sok közülük pasztellkép – ezek ára nem volt túl magas, így e képek középosztálybeli vásárlók számára is megfizethetőek lehettek.

⁴⁵ Mindazonáltal a művészetre fogékony közönség kinevelése a századforduló után is állandó téma maradt, amelyet az újabb generációk művészei éppúgy szívükön viseltek, mint tették volt az érintettek az 1880-as, 1890-es években. Ennek tanúsága pl. A *Népművelés* 1911. évf.-ban XIII. k.-ben megjelent cikksorozat (A művészi nevelés az iskolában c. ankét anyaga), amelyben művészek és kritikusok nyilatkoztak a művészi nevelés fontosságáról. Részt vettek benne pl. Balázs Béla, Berény Róbert, Bölöni György, Fülepp Lajos, Ignóty, Kernstok Károly, Körösfői-Kriesch Aladár stb.

⁴⁶ A nagybányai kör alapítója Hollósy Simon volt, aki eredetileg Münchenben az akadémiaától eltérő módszerekkel oktató szabadiskolát vezetett. 1896-ban Hollósy és köre, egy csapatnyi Münchenben tanuló, illetve dolgozó fiatal magyar művész úgy döntött, hogy hazajön, és művésztelepet alapít Nagybányán. Az alapítók között az utókor számára legismertebbek Réti István, Thorma János, Iványi Grünwald Béla és Ferenczy Károly voltak. A kezdetekről lásd pl. RÉTI 1994.

akadémizmusával, több új irányzat szemléletét és alkotó módszerét honosította meg hazánkban; mintaadók között szerepelt a barbizoni iskola, a naturalizmus, valamint az impresszionizmus, különösen annak egyik jellegzetes technikája, a *plein air* festés. Ezen irányzatok, melyek a francia, illetve európai festészetben egymás utáni szakaszokat képviseltek, a nagybányaiak munkájában egyszerre jelentkeztek, hiszen az új magyar művészetnek komoly lemaradást kellett egy csapásra behoznia.

A nagybányai művészek stílusa, amely számos új elemet tartalmazott, ugyanakkor még sokban kötődött a realizmushoz, ideális átmenetet képezett hagyomány és újjítás között egy olyan kultúrában, ahol az emberek nagy részének a művészethez való viszonyát óvatos konzervativizmus jellemezte. Annak ellenére, hogy a kilencvenes évek hivatalosan preferált művészei eleinte megpróbálták megakadályozni a nagybányai iskola érvényesülését, a nagybányaiak első csoportos kiállítását a kritika és a közönség egyaránt kedvezően fogadta. Ez a tény egyszerre jelezte, hogy a közönség már bizonyos fókig képes az új befogadására, de egyszerre jelezte, hogy a nagybányaiak újító merészsége nem lépte még túl a korabeli közönség tűréshatárát.⁴⁷

Ez a tűréshatár azonban változóban volt, és azok az újabb irányzatok, melyek a nagybányaiak által előkészített terepen a századforduló éveiben megjelentek, már mind megtalálták a maguk közönségét. (Korábban szó volt már arról, hogy az 1890-es évek vége és az első világháború közti két évtizedben, milyen sokféle művészeti felfogás létezett egymással egy időben Magyarországon). Aminek az is feltétele volt, hogy megsokasodtak mindazon fórumok, melyek a művészetet a közönséghez közvetítették.

Közvetítők és művészek: kapcsolatok, érdekszövetségek

A művészettel kapcsolatos attitűd átalakításában rendkívül fontos szerepe volt a művészettel foglalkozó sajtónak. Az akkori közvélemény elsősorban a lapokból tájékozódott; a bennük megjelenő kiállítás kritikák, ismertetések számítottak a legtöbbet.

Az első olyan művészeti lap, amely már nem csak a szakmához, hanem a nagyközönséghez is szólt, a *Művészet* volt, melyet Lyka Károly szerkesztett 1901-től. Már elődje, a Képzőművészeti Társulat hivatalos lapjaként megjelenő *Műcsarnok* is azzal az igénnyel lépett fel, hogy a művészet ügyeivel kapcsolatos különféle nézetek megvitatásának fóruma legyen; még inkább igaz a *Művészetre*, hogy nyitva állt mindenféle vélemény iránt. Ez elsősorban Lyka szerkesztői felfogásából következett, aki fontosnak tartotta, hogy a már beérkezett, tekintélyes kritikusok mellett (pl. Alexander Bernát, Gerő Ödön vagy jómagam) olyan, a modernizmusnak elkötelezett fiatalok is publikáljanak a lapban, mint Fülep Lajos vagy Bölöni György.⁴⁸ Részben ennek volt köszönhető, hogy a *Művészet* a kor legkomolyabb művészeti szaklapjává vált. „Tekintélyét, súlyát egyetlen más folyóirat sem közelítette meg – többnyire színvonalát sem” – írta róla Timár Árpád.⁴⁹

⁴⁷ A nagybányaiak előkészítő szerepére utal pl. LYKA Károly: *Vándorlásaim a művészet körül*. Budapest 1970. 286.

⁴⁸ *Magyar Művészet 1890–1919*. 180.

⁴⁹ Uo.

A *Művészet* nem egyedül képviselte kora művészeti sajtóját. A századelőtől kezdve megjelent néhány új, kimondottan képzőművészeti profilú lap is, ezek azonban többnyire nem voltak hosszú életűek. Ilyen volt az egy évfolyamot megért *Modern Művészet* (1905–1906), amit Lázár Béla szerkesztett és adott ki; valamint az *Aurora* (1911); három éven át jelent meg *A Ház* (1908–1911), amely kimondottan a szecsesziónak elkötelezett orgánus volt.

Az 1890-es évektől kezdve megjelenő hetilapok, irodalmi folyóiratok (*A Hét*, az *Élet*, az *Új Idők*, később a *Nyugat*) is közöltek képzőművészeti írásokat, és a napilapok nagy részének is volt képzőművészeti rovata.⁵⁰ Nem is a művészeti szaklapok tették a legtöbbet a tájékoztatásért, a közönség orientálásáért, hiszen ezek olvasótáboruk korlátozottabb körű volt, hanem a napi és heti sajtó, melyek művészeti rovataiból a nagyközönség értesülhetett a kiállításokról és más művészeti eseményekről. Ebben az összefüggésben nem lehet eléggé hangsúlyozni a kritikusok szerepét,⁵¹ ami azért volt óriási Magyarországon, mert a magyar közönség viszonylag keveset tudott a nemzetközi művészetben akkoriban történekről; a korábbi sajtó ugyanis többnyire csak a német nyelvterületen rendezett nagyobb kiállításokról számolt be, a francia, angol, belga stb. földön zajló változásokról a századforduló környékén kezdtek csupán megjelenni híradások. Francia impresszionista képekből nagyobb szabású kiállítást 1907-ben rendeztek először a Nemzeti Szalonban, igaz, ugyanazon évben már az első moderneket, Gauguin és Cézanne-t is bemutatta a Szalon.⁵² A korabeli közönség, amely eleinte értetlenül állt az új látásmódot közvetítő képek előtt, hasznát vette a kiállításokat értő módon ismertető kritikának. Természetesen nem minden kritika volt pozitív, és továbbra is akadtak olyanok, akik a külföldről Magyarországra szakadt dekadens modernizmust legszívesebben száműzték volna a magyar kiállításokról.⁵³ Azonban, akik – a nemzetközi áramlatok ismeretében – méltató cikkeket írtak a modern kiállítókról, nagymértékben hozzájárultak a művészet itthoni elfogadtatásához. Nem kis részben Lyka Károly, Gerő Ödön, Elek Artúr, Fülep Lajos, Bölöni György és társaik napilapokban, irodalmi és művészeti folyóiratokban megjelent kritikáinak volt köszönhető, hogy a nagybányaiaktól a Nyolcakig szinte minden modern irányzat aránylag rövid idő, néhány év leforgása alatt „szalonképessé” vált Magyarországon.

Ehhez hozzá kell tenni, hogy hivatalos részről kezdetben szinte minden modern irányzat színrelépését heves ellenézés kísérte. Példa erre az, hogy még az olyan, aránylag liberális felfogású kulturpolitikus, mint a kultuszminisztérium élén 1895-től 1903-ig álló Wlassics Gyula is hajlamos volt személyes ellenézéseit hivatalos álláspontként megfogalmazni a parlamentben. „Az olyan végleteket, aminő például a francia decadence iránynál mutatkozik s amely itt is bizonyos részről művelésre talál, szerencsétlen dolognak tartom. ... az egy művészeti életnek lehet téves iránya, de nem olyan iskola, melyet nálunk meg kellene teremteni. Lehet e nézet téves, de nekem

⁵⁰ Ezek áttekintését lásd: *Magyar Művészet 1890–1919*. 178–182.

⁵¹ A századforduló magyar kritikai irodalmának áttekintésére, a kritikusok ízlésformáló szerepére lásd: PERNECZKY 1967. 7–29.

⁵² *A Nemzeti Szalon almanachja*. 126.

⁵³ Ilyen konzervatív kritikusok voltak pl. Kézdi-Kovács László és Malonyay Dezső. A konzervatív kritika felfogását tükröző szemelvények gyűjteményét lásd pl. PASSUTH 1967. 166–173.

meggyőződés, hogy ezt az irányt állami szempontból emelni és támogatni nem szabad”⁵⁴ – deklarálta Wlassics a képviselőházban 1898-ban. A hivatalos helyeslés elmaradása a gyakorlatban annyit jelentett, hogy a modernebb irányzatok képviselői nem számíthattak állami dotációra.

A hivatalos ízlés átalakulásában kulcsszerepet játszottak azok az európai műveltségű, tájékozott, nyitottabb szellemű múzeumi emberek és közhivatalnokok, akik értették és értékelték a képzőművészet újabb fejleményeit, és akik a századfordulótól kezdődően kerültek felelős állásokba. Pozíciójuknál fogva befolyással voltak az állam és a főváros mecénási tevékenységére, valamint a nagy közgyűjtemények beszerzési politikájára. Így például Meller Simon, 1910-től a Szépművészeti Múzeum grafikai osztályának vezetője, és Petrovics Elek, aki 1914-ben lett a múzeum főigazgatója. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban Majovszky Pál, a művészeti osztályvezető titkára, majd 1913 és 1917 között a művészeti ügyosztály vezetője – maga is jelentős műgyűjtő – volt a modernebb irányzatok szószólója. Ellentmondásosabb Majovszky felettesének, Koronghi Lippich Eleknek, a VKM képzőművészeti osztályvezetőjének a megítélése. Ő volt a minisztériumban a szecesszió ún. magyaros irányzatának fő támogatója, aki felfedezte, ez az irányzat lenne a legalkalmasabb arra, hogy a századforduló hivatalos nacionalista szemléletét a modern időknek megfelelően tolmácsolja; jelentős részben neki köszönhető, hogy a szecesszió közel egy évtizedre államilag támogatott irányzattá vált Magyarországon.⁵⁵

Az állami vásárlások mindig a hivatalos körök álláspontját tükrözték, s egyúttal a változó attitűdöt is jelzi, hogy az állam a tízes évek fordulóján a modern szemléletű kiállítóhelyek, a Művészház vagy a Könyves Kálmán Szalon tárlatain is éppúgy vásárolt, mint a Műcsarnokban.⁵⁶ Mindenképpen indokolt tehát, hogy fenntartásaink legyenek azon kultúrtörténeti közhellyel kapcsolatban, amely a századelő művészeti viszonyait a „hivatalos művészet-haladó művészet” dichotómiára egyszerűsíti le.

A főváros vezetésében jó néhány tisztségviselő működött akkoriban, aki a modern törekvések támogatója volt. Bárczy István (1906 és 1918 között Budapest polgármestere, 1918-tól 1919-ig főpolgármester) is széles látókörű ember volt, aki nagy hangsúlyt fektetett a művészettámogatásra és a középítkezések esztétikailag is színvonalas kivitelezésére. A városháza szakembergárdáján belül a képző- és iparművészeti ügyekért, a főváros mecénási tevékenységéért felelős szociálpolitikai és közművelődési alosztályt Wildner Ödön volt, a *Huszadik Század* munkatársa, a polgári radikalizmus egyik fontos képviselője és a modern művészeti irányzatok támogatója vezette.⁵⁷ Wildner beosztottjaként, a főváros gyarapodó műgyűjteményének gondozójaként dolgozott Márfy Ödön festőművész, a Nyolcak csoport egyik tagja. Szakértőként vagy állásban levő tisztviselőként a művészeti modernizmussal rokonszenvező polgári radikálisok több más képviselőjét, valamint a harcostárs-kritikus Fülep Lajost is a városháza munkatársai közt találjuk a Bárczy-korszakban.⁵⁸

⁵⁴ Wlassics beszéde a képviselőházban. *Műcsarnok* 1898. 169.

⁵⁵ Korongy Lippich szerepének alapos feldolgozása: JURECSKÓ 1986.

⁵⁶ RÓZSA 1914. 6–13; valamint SZURCSIKNÉ MOLNÁR 1985. 161–180.

⁵⁷ Az alosztályt Bárczy hozta létre polgármesterré választását követően.

⁵⁸ ERDEI 2001. 110. A főváros műpártoló szerepéről nagyobb összefüggésekben ír ERDEI 2003.

A hivatalos elismerés része volt, hogy a korábban még fenntartásokkal fogadott művészek idővel hivatalos pozíciókba kerültek; meghívták őket a nemzetközi kiállítások zsűrijébe, az állami művásárlásokat bonyolító és véleményező szakbizottságokba, ahol közvetlenül beleszólhattak az állam támogatási politikájába. Meghívták az 1900-as párizsi világkiállításra szánt művek válogató zsűrijébe, amely az állam általi vásárlásokról is határozott, Lyka Károlyt, Hollósy Simont, a nagybányai iskola vezetőjét, a nagybányai festők közül Ferenczy Károlyt, a szecessziót képviselő gödöllői művésztelep egyik vezetőjét, Körösfői Kriesch Aladárt, valamint Mednyánszky Lászlót és Szinyei Merse Pált.⁵⁹ A nagybányaiak, valamint a velük szoros kapcsolatban álló Lyka Károly idővel a Képzőművészeti Főiskolára kerültek tanárnak: Ferenczy és Olgyay Viktor 1906-ban, Lyka és Glatz Oszkár 1914-ben követte őket.⁶⁰ (Ez a folyamat egyébként a tárgyalt korszakot követően tetőzött, ezzel függött össze az 1920-as főiskolai reform). 1916-ban az is felmerült, hogy Rippl-Rónai legyen az Iparművészeti Múzeum igazgatója, bár végül ez nem valósult meg.⁶¹

A művészeknek létérdeke volt, hogy jó viszonyt tartsanak fenn a közízlésre és a hivatalos művészetpolitikára hatást gyakorló közvetítőkkel. A képzőművészek tökéletesen tisztában voltak például azzal, hogy mekkora befolyással bír a sajtó a közgondolkodásra, és hogy mennyit számít a publicitás. Tudták, hogy a lapok kritikusainak kezében milyen nagy hatalom összpontosul; jó viszonyt kellett ezért velük ápolni az érvényesülés érdekében. A művészeti írók hagyatékából előkerült számtalan levél bizonyítja, hogy a művészek stratégiai fontosságot tulajdonítottak a róluk megjelent kritikáknak, illetve, hogy mely lapokban és kinek a tollából jelenik meg a kiállításukról ismertető. Számtalan olyan, a nevesebb kritikusokhoz írt levél maradt fenn, melyben egy-egy művész megköszönte a róla írt kedvező kritikát.⁶² Más levelekben a művészek kifejezetten reklámozásra kérik fel a kritikust: arra, hogy „jó helyen” jelentessen meg róluk ismertetőt,⁶³ vagy írjon kiállítási előzetest valamely lapba.⁶⁴ A kiállítás megnyitókra, természetesen, mindig hivatalosak voltak azok a művészeti írók, akiktől kedvező kritikát remélhettek a kiállító művészek. Sok jel utal arra, a konkrét kéréseken túl a művészek általában is nagy súlyt fektettek arra, hogy figyelmességük jeleivel halmozzák el a jelentősebb művészeti írókat; Lázár Béla, Gerő Ödön vagy Elek Artúr hagyatékában⁶⁵ számos olyan képeslap, levelezőlap található, melyen különböző művészek újévi vagy születésnapi jókívánásaikat fejezték ki,⁶⁶

⁵⁹ *Műcsarnok* 1900. 1. sz. 3.

⁶⁰ BENCE 1972. 258.

⁶¹ BERNÁTH 1976. 212.

⁶² Lásd pl. Strobentz Frigyes Gerő Ödönhöz írt levelét (1909), MNG 15645/62.

⁶³ Lásd pl. Perlrott Csaba Vilmos levelét Lázár Bélához Madridból (1911), MNG 4579/d., vagy Vaszary János levelét Elek Artúrhoz (1917), MNG 12561/59.

⁶⁴ Lásd Körösfői Kriesch Aladár levelét Gerő Ödönhöz (1905), melyben az alakulófélben levő gödöllői közösség tagjai közös képző- és iparművészeti kiállításának beharangozására kéri. MNG 15631/62.a–b.

⁶⁵ A hozzájuk írt nagyszámú levél összegyűjtve a MNG Adattárában, az egyes művészeti írók neve alatt található.

⁶⁶ Lásd pl. Olgyai Viktor újévi üdvözlését Elek Artúrhoz. MNG 12514/59.

vagy amiket a művészek külföldi útjaikról küldtek üdvözlésképpen.⁶⁷ Jellemző, még egy arisztokrata művész is szükségét érezte annak, hogy a kritikus iránt ilyen fokú figyelmességet tanúsítson: gróf Batthyány Gyula is írt Lázárnak levelezőlapot Spanyolországi útjáról.⁶⁸ Külföldről írt levelekben a művészek az ott látott kiállításokról is beszámolnak.⁶⁹ Különleges helyzetben volt Lyka Károly, a Művészet, a legnagyobb művészeti lap főszerkesztője, mivel lapjában reprodukciókat is közölhetett. A művészeti írók egy része (Lázár vagy Meller) olyan nagyobb lélegzetű, komolyabb munkákat is írtak a magyar művészetről és élő művészekről, melyek idegen nyelven, külföldön jelentek meg; ezek a könyvek értelemszerűen sokat számítottak a művészek külföldi ismertsége szempontjából.⁷⁰

A helyzetet bonyolítja, hogy a művészeti írók némelyike szakértőként egyben olyan pozíciót is betölthetett, melynek révén magán- és közületi vásárlásokra, kiállítások rendezésére, a művészek megélhetésére gyakorolhatott közvetlenül befolyást. Lázár Béla és Gerő Ödön több külföldi kiállítás magyar anyagának az összegyűjtésében, rendezésében működött közre, és egyúttal különböző budapesti kiállítási intézményeknek is dolgoztak e minőségben. Lázár 1912-től az Ernst Múzeum állandó munkatársa, az ottani kiállítások társrendezője lett. A művészeti írók a kiállítás katalógusokhoz írt előszavak révén is hatni tudtak a közönségre, elősegíthették a kiállító művészek jobb megismerését és műveik mélyebb megértését. A művészeti írókat tehát mintegy szakértőként alkalmazhatták a kultuskormányzatban, illetve a magán-múzeumok és -kiállítási intézmények kötelékében.

Sajátos vonása a korabeli művészeti életnek, hogy a szakmai-társadalmi érintkezés informális közegében, a kávéházakban és klubokban a kritikusok személyes, napi kapcsolatba kerültek a művészekkel. Ez felveti azt a kérdést, mennyire volt (vagy lehetett) elfogulatlan a kritika abban az értelemben, hogy minden érdektől független, objektív értékelést nyújtson. Minden jel arra utal, hogy nem volt független – de nem is így fogták fel a kritika feladatát annak művelői. A kor kritikusai sokkal inkább egy-egy irányzat harcostársának, legalábbis a modernizmus zászlóvivőjének (Lázár Béla, Elek Artúr, Fülep Lajos, Bölöni György) tekintették önmagukat, vagy ellenkezőleg, a hagyományok védelmezőjének a szerepét vállalták magukra (Kézdi-Kovács László), és ilyen értelemben az elkötelezettség nem negatívumnak, hanem pozitívumnak számított.

További sajátos vonás, hogy a kávéházakban a kritikusokon kívül a „művészeti infrastruktúra” számos más, fontos szerepet betöltő alakja is jelen volt a művészek társaságában, pl. gyűjtők, galériatulajdonosok és mecénások. Ernst Lajos, aki 1909-ig Lázárral együtt a Nemzeti Szalont igazgatta, 1912-től pedig a saját múzeumában

⁶⁷ Lásd pl. Katona Nándor Lázár Bélához írott képeslapját Olaszországból (1912), MNG 4638.

⁶⁸ Lásd MNG 3609/939.

⁶⁹ Lásd pl. Perlrott Csaba Vilmos párizsi képeslapját Lázár Bélához, melyben a Futuristes nevű csoport kiállításáról ír. MNG 4579/a.

⁷⁰ Lázár Paál Lászlóról írott könyvének (1904) kedvező fogadtatásáról, francia sajtóvisszhangjáról szóló kortárs beszámolókat lásd: MNG Adattár 7052/1954 és 7053/1954. A levelek szerzői várakozással tekintenek Lázár készülő Szinyei-monográfiájának megjelenése elé, hisz ez a munka is hozzájárul majd Magyarországon jobb külföldi megismertetéséhez. A könyv magyarul 1913-ban jelent meg.

rendezett kiállításokat, és gyűjtői tevékenysége révén is fontos szereplője volt a századelő művészeti közéletének, állandó tagja volt a Japán kávéházbeli művésztársaságnak, ahol rendszeresen előfordult az asztalnál Nemes Marcell, az első világháború előtti időszak egyik legjelentősebb műgyűjtője is.

Ákárcsak a kritikusokra, a gyűjtőkre és galériatulajdonosokra, a kulturális közintézmények és közhivatalok felsorolt képviselőire is jellemző volt, hogy szívesen keresték művészek társaságát és többségük művészeti íróként is tevékenykedett. A Japán kávéház művészasztalának köréhez tartozott – s később az egyik krónikása lett – a Szépművészeti Múzeumból Meller Simon; a kultuszminisztériumból – civilben – Majovszky Pál is gyakran megfordult ott a művészek társaságában.⁷¹ Koronghi Lippich Elek hivatali idején kívül is szívélyes baráti viszonyt ápolt szecessziós művészekkel, így a gödöllői művésztelep tagjaival; nemegyszer meg is hívták őt Gödöllőre. (Koronghi Lippich költőként is kipróbálta magát, kötetét a gödöllői művészekkel illusztráltatta.) Minthogy minden csoportosulásnak megvoltak a maguk szövetségesei a közvetítők között, az informális körök felsorolását további példákkal lehetne folytatni. Nyilvánvaló persze, hogy kulcspozícióban levő tisztviselők és művészek ilyen barátkozása, akárcsak a kritikusok, gyűjtők, mecénások kötetlen együttléte a művészekkel, cseppet sem volt mentes az érdekektől. Az, hogy művészek és a közvetítők közt gyakran valódi elvi-felfogásbeli rokonság állt fenn, semmit sem von le a megállapítás érvényéből.

Ha azonban a művészek és a közvetítők kapcsolatának a fenti leírása alapján az a benyomásunk támad, hogy ez egyoldalú viszony volt, a művészek ki voltak tehát szolgáltatva a több szempontból is kulcshelyzetben lévő kritikusok, tisztségviselők, továbbá a mecénások és galériaigazgatók jóindulatának, akkor tévedünk. Viszonyuk egyfajta szimbiózis volt, melyben nem csak a művésznek volt nyermi-, illetve vesztenivalója.

A kritikus, gyűjtő, galériatulajdonos a művészekkel való rendszeres, informális együttlét során egyrészt számos bennfentes információhoz hozzájuthatott; a művészasztaloknál folyó eszmecserékből sokat tanulhatott azt illetően, hogy egyes művészek, csoportok hogyan vélekednek egymásról, ki kit tart tehetségesnek, melyek a legfrissebb irányzatok és kik követik azokat. Mindezek orientálhatták őket értékítéleteikben és választásaikban: mely képeket érdemes megvásárolni, kinek a műveiből érdemes kiállítást rendezni, kiről jelenjen meg ismertetés valahol. A századelőn mind a művészekre, mind a közvetítőkre igaz, hogy rajta tartották a szemüket a külföld művészeti fejleményein; a kurrens külföldi irányzatok, események megvitatása, értékelése, az új elvek közvetítése is az informális közegben zajlott. Nemcsak a művészeknek fűződött szakmai érdekük a kávéházi, Fészek Klubbeli jelenléthez, hanem a közvetítőknak is. „... Írók, műgyűjtők és laikusok szorosabb kapcsolatba jutottak az asztal révén, ami komoly fejlesztő, nevelő hatást váltott ki” – írta a Japán művészasztaláról Meller Simon. „Nemes Marcell itt fejlődött elsőrangú műértővé, a Hercog-, Hatvány-, Kohner-, Majovszky- és egyéb nagy gyűjtemények létrejöttében a Japán-asztalnak döntő szerepe volt”.⁷²

⁷¹ HERMAN 1958. 124.

⁷² MELLER 1946.

A közvetítők, azon túl, hogy a tevékenységükhöz szükséges létfontosságú információkhoz hozzájutottak, szimbolikus értelemben is nyertek a művészekkel való állandó kontaktus révén: remélhették ugyanis, hogy a művészeket körülvevő aura fénye rájuk is kivetül, és a maguk módján ők is részesülnek a halhatatlanságból. A XIX. század végén Magyarországon már létezett egyfajta művészkultusz; a századelő polgári kultúrájára pedig fokozottan jellemző volt a művészethez való tiszteletteljes, mi több, áhítattal teli viszony. A képzőművészek világának vélt vagy valós bohémsága is nagy vonzerőt gyakorolt a polgárookra; Herman Lipót számol be róla, hogy mennyi „civil” – többségük rendszeres vagy alkalmi megrendelő és mecénás – fordult meg a híresebb művészasztaloknál.⁷³ Az a polgár, aki művészek közé vegyült, méltán érezhette úgy, hogy osztozik e világ kötetlenségében, izgalmas másságában. (Hogy mennyi volt ebből a mítosz és mennyi a valóság, az más lapra tartozik.)

A már említett közvetítők közül többek esetében egyértelmű volt, hogy mennyire vonzotta őket a művészek világa, és hogy részese kívántak lenni annak; talán a művészi értelemben kevésbé kreatív emberek rejtett sóvárgása volt ez olyasmik után, amit ők maguk nem érthettek el, olyan kulturális környezetben, amely a művészi alkotóerőt már igen nagy becsben tartotta. Lyka Károly festőnek indult, de mivel nem ítélte magát elég tehetségesnek, művészeti író, művészeti folyóirat szerkesztője, végül a művészettörténet főiskolai tanára lett belőle. Lázár Béla, aki civilben eredetileg középiskolai tanár volt, azon kívül, hogy művészeti tanulmányokat jelentetett meg és kiállításokat rendezett, művészregényt is írt (*Új csapáson. Regény a művészetéből*, 1909), valamint anekdotagyűjteményt adott ki saját, művészekkel kapcsolatos élményei alapján (*Írók és művészek közt. Száz látott, hallott és átélt história*, 1918). Gerő Ödön a mérnöki pályát hagyta ott a művészetért. Alighanem a bohémia iránti vonzódás is közrejátszott abban, hogy Meller Simon, aki a Szépművészeti Múzeum grafikai osztályának volt a vezetője, s a modern szemlélet egyik első képviselője a múzeum szakembergárdájában, a Japán kávéház művészasztalának lett egyik törzstagja. Ernst Lajos, egy másik Japán-törzstag, jómódú lisztkereskedő fia, aki már teljes egészében a művészetnek szentelte az életét, s minden vagyonát a gyűjteményébe, majd a múzeumába fektette.⁷⁴ Nemes Marcell, aki Klein Lipót néven szénkereskedőként kezdte a pályafutását, majd a század elejére az egyik legjelentősebb magyar, majd nemzetközi műgyűjtővé vált, mint láttuk, Meller szerint a művészasztalnál szedte fel műveltségének az alapjait.⁷⁵ Nemest egész életében azzal vádolták, hogy csak azért gyűjt műtárgyakat, mert jó befektetésnek tartja, és gyűjteményével kapcsolatos nagyvonalú tranzakciói fényében a vád nem is tűnik teljesen alaptalannak.⁷⁶ Ugyanakkor Nemes egyes megnyilatkozásai arra utalnak, hogy többet remélt az anyagi haszonnál a műgyűjtés során. Egy Rippl-Rónai Józsefhez írott leveléből kiderül, hogy zokon vette, ha gyűjtői tevékenységét egyszerű üzletelésnek bélyege-

⁷³ HERMAN 1958. 123–127.

⁷⁴ Ez utóbbi egyszerre szolgált magyar tárgyú gyűjteményének elhelyezésére és kortárs kiállítások, valamint előadások, felolvasóestek, később aukciók rendezésére. Ernst származására, valamint múzeumának kettős profiljára nézve lásd RÓKA 2001. 119–155.

⁷⁵ MELLER 1946.

⁷⁶ Lásd MRAVÍK 2001. 160.

zik.⁷⁷ Egyes gesztusai arra utalnak, hogy a művészet révén másfajta elismertetésre is vágyott. 1910-ben negyven híres képpel gazdagította Nemes a Szépművészeti Múzeumot; cserébe Petrovics Elek kiállítást rendezett Nemes Marcell gyűjteményéből a múzeumban. Az, hogy kollekcióját a nemzet egyik legfontosabb közgyűjteménye állította ki, legitímálta és a hazafias cselekedet szintjére emelte műgyűjtői tevékenységét.⁷⁸ Az pedig, hogy az egyik legnevesebb művészasztal elfogadta törzstagjának – noha parvenü stílusa miatt sokat mulattak rajta⁷⁹ – a művészvilágba való bebozsátatást is jelentette számára. (Nemes maga is próbálkozott festéssel, a „valódi” művészek szerint azonban nem járt túl látványos eredménnyel.)⁸⁰

A közvélemény formálásában, a divatok elterjesztésében, az új művészeti paradigmák elfogadtatásában a közvetítők mindegyik említett típusa közreműködött. A művészeti író az országos terjesztésű lapokban megjelent ismertetései, értékelései és egyéb publikációk – tudományos igénnyel megírt művészmonográfiák – révén; a galériatulajdonos/igazgató azáltal, kit ítélrt arra méltónak rá, hogy kiállítását megrendezze, az illető művészt ily módon megismertette a közönséggel; a gyűjtő, a vásárló-mecénás azáltal, hogy példát mutatott társadalmi rétege többi tagjának azt illetően, hogy mely művészek alkotásait, mely irányzatok reprezentánsait vásárolja; a nagy közgyűjtemények vezetői és szakértői, a kultúráirányítás állami és városi szerveinek irányítói pedig akként, hogy mely művészek műveit javasolták megvásárlásra és kiknek juttattak közmezbizásokat, így növelve a közvélemény szemében a kiválasztott művészek és az általuk képviselt iskolák, csoportok presztízsét.

A képzőművészeknek ebből nyilvánvaló anyagi és erkölcsi előnyei származtak. Mivel a műalkotások értékének a megítélése mindig problematikus, a képzőművészeknek szükségük volt arra a közvetítő közegre, amely nagyrészt magára vállalta a publikum meggyőzését; fokozottan így volt ez a századelőn, amikor a művészet paradigmaváltásai oly gyorsan követték egymást, hogy a laikusnak a korábbnál is nagyobb szüksége volt a szakértő tájékoztatásra. Az, hogy a képzőművészek a közvetítőkkel szimbiózisban érvényesítették egyéni és kollektív szakmai érdekeiket, e hivatás egyik fő sajátosságának minősíthető.

A művészeknek a közvetítőkre való fokozott ráutaltsága és a személyes kapcsolatok vitathatatlan jelentősége sokat elárul Budapestnek a kor művészeti életében betöltött centrális szerepéből. Amint a vidéken élő művészek megtapasztalták, ha tartósan távol maradt valaki az informális érdekérvényesítés fővárosi színtereitől, hátrányt szenvedett az érvényesülésért folytatott kíméletlen harcban.

⁷⁷ MNG Adattár 4805/b.

⁷⁸ Nemes Marcell képgyűjteményének kiállítása a Szépművészeti Múzeumban. Budapest, 1910 november. MNG Adattár 22748/1987./.

⁷⁹ Lásd HERMAN 1958. 118–119.

⁸⁰ Uo.

Irodalom

- BENCE 1972 BENCE Gyula: A Képzőművészeti Főiskola története. in: *Száz éves a Képzőművészeti Főiskola. 1870–1971.* Budapest 1972.
- BENDE kézirat BENDE János: *A képzőművészeti egyesületek története.* Kézirat. MTA Művészettörténeti Intézet Adattára, C-II-20/1.
- BERNÁTH 1976 BERNÁTH Mária: *Rippl-Rónai József.* Budapest 1976.
- BOURDIEU 1993 BOURDIEU, Pierre: 'The Production of Belief'. in: BOURDIEU: *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature.* Szerk. és bev. Randal JOHNSON. Cambridge 1993.
- DÉRY 1904 DÉRY Béla: *A Nemzeti Szalon művészeti egyesület első 10 esztendeje 1894–1904.* Budapest 1904.
- EGRI 1986 EGRI Mária: Művészközösségek az 1900-as években. in: *Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914.* Kiállítási katalógus. Budapest 1986.
- ERDEI 2001 ERDEI Gyöngyi: Mozaikok a budapesti mecénatúra fénykorából. *Budapesti Negyed* 2001/2–3. 110.
- ERDEI 2003 ERDEI Gyöngyi: *Műpártoló Budapest 1873–1933.* Budapest 2003.
- FARKAS 1932 FARKAS Zoltán: Az Ernst-múzeum húsz esztendeje. *Nyugat* 1932. 670–671.
- GENTHON 1963 GENTHON István: *Ferenczy Károly.* Budapest 1963.
- HADIK 2001 HADIK András: Műteremlakások, műtermes villák, művésztelepek Budapesten. *Budapesti Negyed* 2001/2–3.
- HERMAN 1958 HERMAN Lipót: *A művészasztal.* Budapest 1958.
- JOHNSON 1993 JOHNSON, Randal: Introduction. in: Pierre BOURDIEU: *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature.* Szerk. és bev. Randal JOHNSON. Cambridge 1993.
- JURECSKÓ 1986 JURECSKÓ László: *A magyaros szecesszió kialakulása és szerveződése K. Lippics Elek, a hivatalos művészetpolitika irányítója vezetésével.* Szakdolgozat. ELTE Művészettörténeti Tanszék, 1986.
- LYKA 1947 LYKA Károly: Közönség és művészet a századvégen. in: *Magyar művészet 1867–1896.* Budapest 1947 (2. kiad.: 1982). 7–9.
- Magyar művészet 1890–1919*
Magyar művészet 1890–1919. Főszerk. NÉMETH Lajos. Budapest 1981.
- MELLER 1946 MELLER Simon: *A Japán művészasztala.* Budapest 1946.
- MRAVIK 2001 MRAVIK László: Budapest műgyűjteményei a két világháború között. *Budapesti Negyed* 2001/2–3. 156–190.
- NÉMETH 1997 NÉMETH Lajos: Art, Nationalism and the Fin-de-Siècle, in: *A Golden Age: Art and Society in Hungary 1896–1914.* Budapest 1997. 27–29.

- PASSUTH 1976 PASSUTH Krisztina: *A Nyolcok festészete*. Budapest 1967. Függelék: A Nyolcok kiállításainak egykorú sajtóvisszhangja: 166–173.
- PERNECZKY 1967 PERNECZKY Géza: Bevezető. in: *Kortársak szemével. Írások a magyar képzőművészetről 1894–1945*. Szerk.: PERNECZKY Géza. Budapest 1967. 7–29.
- RÉTI 1954 RÉTI István: A nagybányai művésztelep. Budapest 1954. (Új kiadás: 1994).
- RÓKA 1999 RÓKA Enikő: *Művészet és művelődés: Ernst Lajos magyar történelmi gyűjteménye*. Szakdolgozat, ELTE BTK, 1999.
- RÓKA 2001 RÓKA Enikő: Ernst Lajos gyűjteménye és az Ernst Múzeum. *Budapesti Negyed* 2001/2–3.
- RÓNAY RÓNAY Mária: *Kávéházi művészasztalok*. Kézirat. MTA MKI Adattár MDK-C-II-93.
- RÓZSA 1913 RÓZSA Miklós: A Művészház története. *Új Művészet* 1913/4. 6–13.
- SÁRMÁNY-PARSONS 1997 SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona: Hungarian Art and Architecture 1896–1914. in: *A Golden Age: Art and Society in Hungary 1896–1914*. Budapest 1997. 34–37.
- SZÍVÓS 2002 SZÍVÓS Erika: *Kétes hivatások: a képzőművész-szakmák professzionalizációja a dualizmuskori Magyarországon*. Disszertáció. Debreceni Egyetem 2002.
- SZURCSIKNÉ MOLNÁR 1985 SZURCSIKNÉ MOLNÁR Erika: A Könyves Kálmán Műintézet tevékenységének története. *Ars Hungarica* 1985. 160–180.
- Válogatás 1981 *Válogatás magyar magángyűjteményekből*. Magyar Nemzeti Galéria katalógus. A kiállítást rendezte SINKÓ Katalin és MRAVIK László. Budapest 1981.

Mészáros Borbála

A HELYI SAJTÓ SZEREPE A FŐVÁROS KÖRNYÉKÉN KISPEST – SZENTLŐRINC 1895–1918

A helyi sajtó fogalma Magyarországon sokkal inkább ismert a történészek, helytörténészek körében, mint a szűken vett sajtótörténetben. Az előbbieket elsősorban, mint forrást használják, a korabeli helyi közéletre, intézményekre, személyekre vonatkozó ismeretek tárházának tekintik. A sajtótörténet berkein belül a téma gyakorlatilag az egyes városok sajtótörténete keretében jelentkezik, s a dolgozatok nem tekintenek a választott település határain túlra, nincs összehasonlítás, nincs általános értelmezése a helyi sajtó kialakulásának, jelentőségének, a település nyilvánosságában betöltött szerepének. A helytörténeti művek sajtó-fejezetei pedig többnyire pusztán kronologikus számbavételek.

A vidéki városok sajtója a XIX. század második felében kezdte meg útját, a kisebb települések, községek azonban csak a századfordulótól indították meg helyi lapjaikat, amelyek száma a két világháború között tovább gyarapodott. Hosszú szünet után az 1990-es évek óta a helyi, kerületi, községi lapok reneszánsza figyelhető meg ország-szerte¹, jelezve a lokalitás, a helyi társadalom szerepének felértékelődését („*small is beautiful*”), amely persze a sajtó mellett még számos jelenségben (címerek, helytörténeti kiadványok, lokális ünnepek divatja) megnyilatkozik.

A helyi sajtó témája, közönsége és létrehozója is tehát maga a helyi társadalom. A lokalitás a településszociológia szerint egy közösség térségi szemlélet alapján történő öndefiníciója, a helyi érdekek és az azokért való felelősség felismerése.² A közösség kommunikációja révén létrejön a helyi közélet, nyilvánosság, amelynek terepe lehet a sajtó, a különböző intézmények, testületek, vagy akár a szóbeszéd.³ E lokális kommunikáció révén jönnek létre a helyi hagyományok, a település imázsa, a lakosok „*mentális környezete*” és helyi identitása. A makro-társadalomban, a különböző közigazgatási-társadalmi viszony-rendszerben létrejövő lokalitás azonosságadata sokszor opponáló tudatként, ellenzéki alapállásként jelentkezik. Például a szomszéd településekkel vagy egy átfogóbb régióval szemben határozza meg magát.⁴

Különösen érdekes azon helyi társadalmak vizsgálata, amelyeket – s velük együtt a sajtó helykeresési kísérleteit is – megalakulásuk kezdetétől figyelhetjük meg. Ilyen lehetőséget ad Budapest elővárosi térsége a XIX–XX. század fordulóján, ahol számos újonnan keletkezett telep, község akkoriban alakította ki infrastruktúráját, közéletét, arculatát. Ebben a folyamatban szerepet kapott a helyi sajtó is, melynek a következőkben bemutatandó kezdeti története, szó szerint kezdeti: vagyis dolgozat nem egy sikertörténet elbeszélése, hanem, hanem kudarcokkal teli és kezdetleges szintet képviselő, de egyben fontos helyi kommunikációs innováció története.

¹ LOVAS–BENKE 1996 adatai szerint 1995-ben mintegy 3000 helyi lap működött az országban.

² GERGELY 1993; BÁNLAKY 1984.

³ KOVÁTS 1984.

⁴ GERGELY 1993. 20, 48.

Az elővárosi terep specialitását nem csak a kezdeti lépések, hanem az önállóságukért harcoló, de ugyanakkor Budapest beolvasztó hatásában élő községek megfigyelésének lehetőségében látom. Részben saját községükért, részben már a századfordulón a „Nagy-Budapestért” küzdenek. S ebben a feszültségben kell a helyi sajtónak definiálnia és elfogadtatni magát, megtalálni küldetését.

Tanulmányom témája tehát az elővárosi régió helyi sajtójának sorsa 1918-ig. Ezen belül, mintegy példaként kiragadva részletesen Kispest ill. Szentlőrinc lapjaival foglalkozom. Nem kívánok kronologikus elbeszélést írni, sem az egyes lapokat szokásos módon sorra számba venni, bemutatni. A régió és ezen belül Kispest sajtójának általános helyzetét próbálom megközelíteni, feltárni a helyi társadalomban betöltött és betölteni kívánt szerepét.

I. „a vidéki hírlapírás egyik nagy ellensége a fővárosi...”⁵

Az 1860-as években megjelenő, számában lendületesen fejlődő vidéki lapkiadás sokféle hátránnyal, nehézséggel küzdött, amelyeket a korabeli sajtó már az 1880-as évektől rendszeresen tárgyalt. 1885-ben Roboz István⁶ kezdeményezésére rendezték meg a vidéki hírlapírók kongresszusát, amely során a lapkiadás szinte minden területére vonatkozóan reformjavaslatokat vitattak meg (pl. óvadékkérdés, központi hirdetés felvételi iroda, lapszerkesztők kvalifikációja, lapok és a helyi hatóság viszonya stb.), s országos – sajtótisztességet és vidéki lapszerkesztők védelmét szolgáló – egyesület létrehozásának igényét fogalmazták meg.⁷

1895-ben jött létre az első vidéki sajtót támogató szervezet Szegeden. A Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége Kubinyi Vilmos, a Szegedi Napló és Szávay Gyula, a Győri Hírlap szerkesztője vezetésével jött létre, s a vidéki sajtó támogatását, érdekvédelmét (pl. a fővárosi sajtó hegemoniájával, hirdetésvállalatokkal szemben), minőségének javítását tűzte ki célul. A szervezet 1918-ban minden vagyonával a Magyarországi Hírlapírók Egyesületébe olvadt. A következő hasonló funkciójú szervezet az 1927-ben létrejött Magyarországi Vidéki Lapok Országos Egyesülete volt.⁸

A fővárosi konkurencia okozta problémák a vidéki sajtóról szóló korabeli cikkek egyik leggyakoribb motívuma. A cikkírók elengedhetetlenül fontosnak érzik a vidéki lapok sokszor megkérdőjelezett létjogosultságának igazolását, a fővárosi sajtót kiegészítő funkciójának meghatározását: „...nálunk úgy állnak a viszonyok, hogy az újságírás központja egyedül csak az ország fővárosában van, s ezért minden ember, kinek a hírlapolvasás szenvedélyei közé tartozik: tanulságul, szórakozásul, mulatságul a fővárosi hírlapokat veszi kézbe...A vidéki újságoknak csak az lehet a feladatuk, hogy az illető város vagy környéke érdekéről irjanak, olyan dolgokról, melyeket egy országos hírlap...nem vehet fel közlendői közé.”⁹

⁵ BOROS 1886.

⁶ Roboz István: a *Somogy* c. lap megalapítója és szerkesztője 1866-tól.

⁷ *A vidéki hírlapírók...* 1885.

⁸ THURZÓ 1928. 42.

⁹ SZOMAHÁZY 1885.

A vidéki sajtó feladata tehát elsősorban a helyi érdekek képviselése, a helyi problémák feltárása, „*ösztönözni a közügy terén való összműködésre*”¹⁰. Azonban a kortárs panaszok szerint sok helyi lap „*ha csak nem személyeskedik, nagyon kevés szemügyvet vet a saját vidéke érdekeire, inkább a gasteini fejedelmi találkozásról nyújt nagyérdékű leleplezéseket s hűségesen referál arról, mi történik Budapesten.*”¹¹

A másik szélsőség, ha „*a lapnak az a szisztémája, hogy négy oldalon aránytalanul sok helyi eseményt ad, míg a belföldi és külföldi eseményeket pár soros távirat alakjában ismerteti.*”¹² Ebben az esetben ugyanis a közönség kénytelen még egy fővárosi lapot is járattatni, ha tájékozott kíván lenni az ország és a nagyvilág eseményeiben, a pusztán vicinális vonatkozású lap pedig jóval szűkebb olvasótáborra számíthat.

Thurzó szerint különösen a főváros és a nagyobb vidéki városok közvetlen közelében fekvő települések sajtója áll gyenge lábakon a konkurencia közelsége miatt. „*...a nagyvárosi sajtó túlságos közelsége egyszerűen lehetetlenné és feleslegessé tesz minden komolyabb helyi újság csinálási kísérletet. A fővárosi lap olyan hamar ott van, hogy a helyi lap nem veheti fel a versenyt... Világos, hogy az ilyen helyeken az úgynevezett helyi sajtónak nem lehet más feladata, mint a maga szerény kis létezésével dagasztani a lokálpatriotizmus önértetét, a maga szűkmellű presztizsével támogatni a helyi érdekeket... és lehetővé tenni egy-két tisztességes polgárnak az újságírói szabadjegyét.*”¹³

Szuburbanizáció és az elővárosi sajtó kezdetei

A XIX. század folyamán a magyar főváros népessége megtízszereződött, s a nagy mértékű urbanizáció a környező területek és települések sorsát sem hagyta érintetlenül. A XIX. század elején még zömmel mezőgazdasági területként hasznosított városkörnyék új funkciókat kapott: egyrészt a pesti polgárság nyaralási helyszínéül szolgált, telepek keletkeztek a korábban lakatlan területeken, másrészt régebbi falvakhoz kapcsolódóan. Azonban sokkal inkább jellemző volt a kispolgárság, szegényebb rétegek fővárosi drága lakbér és élelmezés előli menekvése a városkörnyéki községekbe vagy újonnan alakuló telepekre.¹⁴ A fővárosi kitelepülökhöz hasonló mennyiségben érkeztek a vidéki bevándorlók, akik a századfordulón már nem a főváros, hanem környékének lakosságát gyarapították. Az elővárosok népessége 1890 és 1910 között 337 %-kal nőtt, míg a főváros csak fele ekkor gyarapodással dicsekedhetett.¹⁵ A városkörnyék erre az időszakra elveszítette korábbi agrárjellegét, s zömmel munkás, iparos, kereskedő, közalkalmazotti- tisztviselői rétegeknek adott otthont.

Ezen városkörnyéki társadalmak tehát korszakunkban még meglehetősen fiatalok voltak: értve ezen a zömmel fiatal, többgyermekes családokat (a népesség 70–80 %-a negyven év alatti¹⁶) ill. a gyors bevándorlás következtében (a helyben születettek

¹⁰ FELEKI 1884.

¹¹ SZOMAHÁZY 1885.

¹² THURZÓ 1928. 13.

¹³ THURZÓ–KASS 1928. 37–38.

¹⁴ BÁCSKAI–GYÁNI–KUBINYI 2000. 189.

¹⁵ *Budapest története* IV. 581.

¹⁶ Uo. 580.

aránya 1910-ben mindössze 27 %¹⁷) még éretlen, a továbkköltözések miatt sokszor igen változó, lokális együttműködést kereső közösségeket. Talán éppen ezen lokális társadalmi szerveződés egyik eszköze kívánt lenni a helyi sajtó.

S bár sok városkörnyéki telep, község az önálló közigazgatási státusért, az anyaközségtől való elszakadásért vagy éppen a várossá válásért küzdött, a fővárossal való intenzív kapcsolatuk Budapest elővárosaivá avatta őket. Szinte mindegyik település közvetlen közlekedési kapcsolattal rendelkezett Budapest felé: társas kocsik, helyi érdekű vasutak, a századfordulótól villamosok szállították a fővárosi nyaralókat az elővárosokba, az elővárosi munkásokat, tisztviselőket, kofákat a fővárosba. Az emberek nagy része tehát napi kapcsolatban volt a fővárossal. Ugyanakkor a községek közigazgatásilag Pest vármegye különböző környékbeli: váci, gödöllői, monori stb. járásokhoz tartoztak, a hivatalos ügyeket ezen közlekedésileg kieső helységekből kellett elintézniük.

A táblázatban látható összefüggések durván azt a koránt sem meglepő tényt mutatják, hogy minél nagyobb lakossággal rendelkezett egy település annál gazdagabb és annál korábban induló sajtóval rendelkezett. Azonban néhány esetben felfedezhető némi eltérés ettől a közhelyszerű szabálytól. Így például már a „ranglista” első részében felfedezhető, hogy a Kispesttel azonos lakosságú, sőt 1900 még népesebb Erzsébetfalván fele annyi lap jelent meg az időszakban, mint a szomszédos településen. Sajtóélete valamivel nyugalmasabb volt, mint Kispesté, ugyanis egy lapjának sikerült 24 évfolyamával az egész korszakot átfogni, míg Kispest sajtóéletét több kisebb lap alapítása majd rövid időn belüli bukása jellemezte.

Rákospalota nagyközség nem sokkal maradt el a lakosságszámot tekintve az említett délpesti településektől, azonban sajtója a közeli és a vele szoros kapcsolatban lévő igen fejlett Újpest lapélete miatt nem tudott komolyabban megerősödni, hírlapkiadását többször néhány éves szünet jellemezte.

A lista további részében a századelőn önállósult XIX. századi telepeket (pl. Pestújhely, Rákosszentmihály, Pestszentlőrinc) és néhány nagy múltú nagyközséget (Budafok, Soroksár, Cinkota) találunk, utóbbiak még lakosságbeli fölényük ellenére meglepően gyenge, rövidéletű lapokkal jellemezhető sajtóéletet mutatnak. Különösen Budafok esete figyelemfelkeltő, ahol a századelőn lendületes iparosodás és nagyarányú bevándorlás ment végbe, azonban sajtója komolyabban csak az 1920-as években indult meg, még akkor is a pesti nagy elővárosokhoz képest szerényebb méretekben.

Jól megfigyelhető a századelőn önállósuló telepek esetében, hogy az anyaközségtől való elválást rövidesen követi az első saját orgánium alapítása: ezt láthatjuk Rákosligetnél, Rákosszentmihálynál, Szentlőrincnél és Pestújhely példáján is. Ez utóbbi községben a Rákospalotától való elválás előtt bő évtizeddel jött létre az első rövid életű lapkísérlet, sajtóélete azonban csak a függetlenedés után indult meg.

Érdekes eset a fiatal Mátyásföldé, amely korszakunkban Cinkotához tartozó kiszámú állandó lakossággal és többnyire csak szezonális társasérettel jellemezhető nyaralótelep volt. Sajtója ennek megfelelően a korszakban csak a különböző nyári mulatságokra készült alkalmi lapokból állt.

¹⁷ Uo. 579.

Lapok száma, az első lap megjelenése az elővárosokban 1918-ig						
Település	A	B	C	Közigazgatási státus	Lakosság 1900-ban	Lakosság 1910-ben
Újpest	35	19	1877	1831: nagyközség, 1907: rendezett tanácsú város	42 ezer	56 ezer
Kispest	21	7	1895	1871: önálló község, 1911: járási székhely, 1922 r.t. város	10	30
Erzsébetfalva	11	3	1894	1897: nagyközség, korábban Soroksárhoz tartozott	16	31
Rákospalota	11	-	1897	Nagyközség, 1923: r.t. város	11,5	24,5
Mátyásföld	0	6	1898	Cinkotához tartozó nyaralótelep	0,3	0,635
Pestújhely	5	-	(1897) 1909	1909: önálló község, korábban Rákospalota része	-	5,5
Budafok	2	1	1899	nagyközség, 1926: r.t. város	7	11
Rákosliget	2	1	1910	1907: önálló község, korábban Rákoskeresztúr része	-	2,5
Rákos- szentmihály	3	-	1901	1902: nagyközség, korábban Csömör része	3	6,5
Pestszentlőrinc	3	-	1910	1909: nagyközség, korábban Kispest pusztája	6	8
Rákoskeresztúr	2	-	1897	Nagyközség	6	6,5
Soroksár	2	-	(1872) 1909	Nagyközség	9	13
Soroksárpéteri	2	-	1911	1877-ben létrejött Soroksárhoz tartozó telep	-	2
Békásmegyér	1	-	1912	Nagyközség	2	3,5
Cinkota	1	-	1915	Nagyközség	3	7,5
Csepel	-	1	1912	Nagyközség	4,5	9,5
ÖSSZESEN	101	38	-	-	-	-

Jelmagyarázat: A = Helyi lapok száma, B = Szak-, alkalmi-és melléklapok száma, C = Az első lap megjelenése

A lapok élettartamát vizsgálva beigazolódik az a kortársak által hangoztatott vélemény, hogy a nagyváros körül szinte lehetetlen életképes sajtót fenntartani: a lapok 54 %-a maximum 1 évig élt, s alig 20%-uk tudott 5 évnél tovább működni. A maximum egy évet megélt lapok valamivel kisebb arányban vannak jelen Újpest és Rákospalota sajtójában (46–45 %), viszont Kispesten, Erzsébetfalván és a többi kisebb községben átlagon felüli (60 % körül, felett) volt annak az esélye, hogy egy lap alig éri meg az egy esztendő. Jellegzetes, hogy a többi község laptermésének több mint fele csak maximum fél évig jelenhetett meg. A legtöbb hosszú életű, több mint 10 évfolyamot megélt lap Újpesten és Erzsébetfalván tudott működni (28 %, 27 %), Kispest-Szentlőrincen viszont csak egyetlen vállalkozás volt képes ezt elérni.

A helyi lapok valószínűleg anyagi gondjaik miatt gyakran változtatták nyomdáikat, amit az is mutat, hogy a mintegy 139 lap kb. 90 nyomdát vett igénybe a néhány évtized alatt. A nyomdák közel fele fővárosi, azonban több mint egy harmada a helyi nyomda.

A lapalapítások ritmusa és az egyszerre működő periodikák száma az első négy legnagyobb településen meglehetően különböző. A leggazdagabb és a legkorábbi gyökerű helyi sajtóval rendelkező településen, Újpesten a korszak utolsó harmadában jelent meg a lapok kb. fele, duplájára növekedett a lapalapítási kedv. 1910 körül egy rövidebb szakaszban 10 lap működött egyszerre. Hosszabb ideig (5–6 évig) 5–7 lap jelent meg egyszerre, míg 1900 előtt csak 2–4 lap, azok is rövidebb ideig.

A mintegy 20 évvel később (1895) induló kispesti sajtót egyenletes vonalú „*lapalapítási kedv*” jellemezte az 1918-ig tartó időszakban: 1906 előtt és után 12–12 lap jelent meg. A csúcsidezőket itt is az 1910 körüli évek alkották, 1912-ben egyszerre 5 lap, azonban ezt megelőzően és később is maximum 2–3 lap működött egymás mellett, azok is igen rövid ideig, hiszen maguk a lapok is igen tiszavirág életűek voltak. Az 1905 előtti időszakra jellemző, hogy egy lap megszűnését követően új próbálkozó tűnik fel. Érdekes különbség Újpesthez képest – ahol a háború alatt számos lap megszűnt és nem is alapítottak újat –, hogy Kispesten a háború alatt 6 – igaz csak rövidebb életű – lap alakult.

A szomszédos Erzsébetfalván a korszak első felében jelent meg a lapok több mint 4/5-e. A millennium évében alakult egész korszakot átölelő *Erzsébetfalvai Közlöny* mellett ugyanis nem kaphatott erőre több, hosszú életű vállalkozás. Rákospalotán a lapok megjelenésének ritmusa viszonylag egyenletes, viszont a századelő néhány évében egyetlen lappal sem rendelkezett a község. Az egyszerre működő lapok száma az egész korszakban maximum kettő. A gyengébb sajtóéletet talán a közeli újpesti lapkiadás okozhatta.

A megjelenés gyakoriságát tekintve az elővárosi lapok kétharmada ebben az időszakban hetilap, ötödrésze még ennél is ritkábban megjelenő kétheti vagy havi lap. A napilap műfaja gyakorlatilag életképtelen, a kisebb községek, de még a Kispestenhez hasonló méretű Erzsébetfalva meg sem próbálkozott indításával. Egyedül Újpesten és Kispesten találkozunk a napi sajtóval, itt is gyakorlatilag a *Friss Újság* helyi verziói képviselik e műfajt, amely alig nevezhető helyi lapnak. Figyelemre méltó a havi és kéthetente megjelenő lapok aránya a kisebb községek esetében, amely azt jelzi, hogy a kistelepülések még hetilapot is nehezen tartottak el. Az újpesti és kispesti havi lapok többségét viszont szaklapok teszik ki.

A hét napja, melyen a lapok megjelentek Kispest-Szentlőrinc és Erzsébetfalva adatai alapján 56 %-ban vasárnap, 23 %-ban szombat, 18 %-ban csütörtök, és csak egyetlen alkalommal péntek. A lapszerkesztők tehát alapvetően a lakosok hétvégére számítottak, ill. a lap maga is (gyakran melléktevékenységként) csak hétvégére készült el (gyakran csütörtök – pénteki lapzártával, mint Kispestenél tapasztalhatjuk) beszámolva az elmúlt hét helyi eseményeiről. A csütörtöki lapkiadás a vasárnapi lapokat kompenzálva a hét közepi tájékoztatást tűzte ki célul. Kispesti lapokban nem egyszer olvashatjuk, hogy a vasárnap megjelenő lap egy csütörtöki számra is elszáná magát, ha az előfizetők pártfogásukba vennék a lapot. Természetesen lehet, hogy ez is csak az előfizető-fogás egy technikája, s nem feltétlenül valós igény, hiszen néha arról panaszkodnak a lapok, hogy nem „termelődik” elég helyi hír egy hét alatt.

A lapcímek és alcímek üzenetei

A lapok elnevezői a lokális identitást kifejezve az esetek 80 százalékában szerepeltetik községük, városuk nevét a címben, sok esetben helységnév önmagában megfelelő lapcím. Az újpesti folyóiratok címeinél tapasztalható némi eltérés arra utal, hogy a városban viszonylag több komolyabb politikai-társadalmi lap volt, amelyek sok esetben kaptak „*Ellenzéki...*” vagy Közügy, Közérdek, Társadalom címet. Jellegzetes és igen gyakori, mint általában a vidéki lapoknál a „... *és vidéke*” vagy a „... *és környéke*” címadás, amely jól mutatja, hogy a lapok igyekeztek minél nagyobb előfizetői területet létrehozni maguknak, a környező kisebb települések lakosságát is meghódítani, különösen az alcímben tételesen felsorolt településlistával.

A lapok alcímének tartalomelemzése

Alcímben szereplő szó	ÖSSZESEN	Újpest	Kispest	Többi község
Társadalmi	28 %	27 %	30 %	26 %
Gazdasági	18 %	11 %	18 %	21 %
Szépirodalmi	12 %	22 %	11 %	6 %
Vegyestartalmú	7 %	3 %	9 %	8 %
...törekvéseket,...érdekeket támogató	6 %	3 %	7 %	8 %
Egyesület, párt hivatalos lapja, közlönye...	6 %	8 %	2 %	6 %
Politikai	5, 5 %	14 %	-	3 %
Községpolitikai, közigazgatási	4, 5 %	-	9 %	5 %
Járás v. község v. választókerület hivatalos közlönye, lapja...	4 %	2 %	2 %	8 %
Független	3 %	3 %	2 %	5 %
Közérdekű	2 %	-	2 %	3 %
Közművelődési	2 %	3 %	2 %	1 %
Ismeretterjesztő	1 %	3 %	-	-
Ipari, kereskedelmi	1 %	-	4 %	-

KISPEST-SZENTLŐRINCZI LAPOK

TÁRSADÁLMÍ ÉS VEGYESTARTALMU LAP

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Kispest, Rózsa-utca és Útiöl-ut sarkán.		Főszerkesztő és kiadófeljelenő: SEPER KAJETÁN.		MEGJELENIK MINDEN VASÁRNAPON	
Előfizetési árak: Egész évről . . . 10 K — I. Negyed évről 2 K 50 f. Fél évről . . . 5 K — Egyszeri száma ára 30 fill.		Felelős szerkesztő: KATÓNA IMRE		Főmunkatárs: TESZÁRY LAJOS	
				Hirdetési díjak: Egész oldal . . . 20 K. Negyed oldal . . . 10 K. Féloldal . . . 15 K. Legkisebb hirdetés 1 K. Nyitási sora 60 fillér.	

I. évfolyam. I. szám. 1912. augusztus 6.

PESTSZENTLŐRINCZI LAPOK

MENYÉRDEKVÁRGAZDAIOMBA
POLITIKAIHETILAP
MEGJELENIK SZÜNTŐRÖKÖN

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Pestszentlőrinc, Vasóli-utca 40. Előfizetési árak: Egész évről 6 korona, félév 4 korona.

Az alcím első pillantásra banális közhely, amit csak szokásból illesztnek a lap fejlécére, azonban úgy gondolom így tömegében, 101 lap alcímeit elemezve sokat megtudhatunk a helyi lapok vállalásairól, programjáról, célkitűzéseiről. Szembetűnő a „társadalom” pozíciója, amely minden területen vezeti a rangsort a lapok programjában, azonban inkább a különbségeket érdekes megvizsgálni. Áruklodóak az újpesti sajtóra vonatkozó arányok, hiszen jelzik a területünkön legfejlettebb sajtó jellegzetességeit: politikai lapok fontossága, komolyabb szépirodalmi szándék, ill. a sok párt ill. egyesületi hivatalos közlöny. A Kispestre és a harmadik településcsoportra jellemző „vegyestartalmú” ill. a „... érdekeit támogató” általánosabb és semmitmondóbb frázis itt az átlagnál jóval alacsonyabb százalékot kapott. Kispestenél feltűnő a községpolitika közkedvelt témája (községvezetés kritikája, ellenőrzése), a kisebb községeknél pedig kiemelkedő a különböző területi (járási, választókerületi) hivatalos lapok léte, ami az életben maradásért küzdő lapok fentebb már kifejtett „területi terjeszkedését” jelzi.

Tömören ennyit mondhatunk el az elővárosi sajtó kezdeteiről a bibliográfiai adatok statisztikai elemzésén keresztül. A következőkben lássuk Kispest–Szentlőrinc lapjainak példáját.

II. Helyi társadalom – helyi lapok. Kispest 1895 – 1918

Az egykori Grassalkovich, majd Sina birtokon, a Gubacsi pusztá területén 1869-ben kezdődtek a parcellázások, a területet nagyobb vállalkozók és konzorciumok vásárolták fel, akik idővel tovább osztották telkeiket lehetőséget adva a fővárosi és vidéki betelepülőknek. 1871-ben a lakosság megalakította Kispest községet, s elszakadt Vecséstől. 1893-ban – a korábban nyaralótelepként indult – Pusztaszentlőrinc csatlakozott Kispesthöz.

1877-ben kb. 1000 lakosa volt a községnek: majorosok, földművesek, kisiparosok, fuvarosok, munkások lakták, s a lakosság egynegyede német anyanyelvű volt. A hetvenes években társaskocsik, 1888-tól keskenyvágányú (eredetileg iparinak épült) vasút szállította a kispesztieket a fővárosba, a Ludovikáig. Jelentős hatással volt 1883-ban a lajosmizsei vonal kiépítése Kispest határában, amely bekapcsolta a községet az országos közlekedésbe.

A község fejlődése az 1890-es években vett komolyabb lendületet. Megalakul a Kispesti Takarékpénztár, újjáalakul a korábban kudarcot vallott Önkéntes Tűzoltó egyesület, átépítik az Üllői utat, megnyitják az első óvodát, polgári leányiskolát, tanonciskolát és a Kispesti Színházat. 1900-ban pedig megindult a régi vasút helyén a villamos, az Üllői úton a villany világítás, 1904-ben pedig hosszú évek gyűjtése után felépült a kispesti fogadalmi templom¹⁸

A lakosság túlnyomó része ekkor már kisiparos, kiskereskedő, gyári munkás ill. kispolgári-alkalmazotti réteg. Az iparosok már 1886-ban megalakították Ipartestületüket, amely a századfordulón már kb. 300 taggal működött. 1907-ben 14 üzem működött a község területén, de sokan jártak a szomszédos területekre is dolgozni.¹⁹ Kispest 1910-re 30 ezres községgé nőtt, egy év múlva elszakadt a monori járástól és az újonnan szervezett kispesti járás székhelyévé vált, 1912-től pedig a fővárosi rendőrség hatáskörébe került.

1. Kispesti újságírók

A Kispesten és Szentlőrincen korszakunkban megjelent 24 helyi lap összesen 70 szerkesztő és munkatárs nevét őrizték meg számunkra. Ezen személyek közül négyen három, öten két helyi lap fejlécén is jegyezték nevüket, míg a többiek csak egyetlen lapnál próbáltak szerencsét, legalább is Kispesten. A 70 személy közül mindössze 15 fő neve található meg a részletesebb életrajzi bibliográfiákban, de sokszor nem kispesti, hanem más jelentősebb tevékenységük (könyv, művészet, hivatalnoki-jogi pálya) révén váltak közismerté.

Azon személyek között, akikről bármi minimális információnk van (42 fő) (többnyire magukból a lapokból, helyismereti irodalomból) a foglalkozásokat tekintve 8 pedagógus, iskolavezető, 8 hivatalnok-tisztviselő, 4 jogász, ügyvéd, 1 pap található, azonban többnyire az iskolai képzettség, tanult szakma nem ismert. Mindössze 5 esetben tudunk valamilyen helyi egyesületbeli tisztség vállalásáról, azonban az erre vonatkozó információink meglehetősen szegényesek. 4 esetben a szerkesztő-munkatárs községi hivatalos tisztségviselő volt: 2 esetben jegyző-anyakönyvezető, 2 esetben pedig bíró (az egyik csak jóval a lapszerkesztési tevékenysége után). Találunk nyomdászt, lakatosból lett politikust ill. festőt is közöttük.

Kispesti tapasztalataink egybevágnak a szakirodalomban találhatókcal: e szerint a legtöbb vidéki lapalapító az 1920-as években nyomdatulajdonos, vagy nyomdai szakember, tanár, pap, ügyvéd, képviselő volt.²⁰ A századvégen azonban bizonyára sok képzetlen, tanulatlan ember foglalkozott újságírással: az 1885-ös vidéki lapki-

¹⁸ MOLNÁR 1972; ill. REÖTHY 1931 adatai alapján

¹⁹ MOLNÁR 1972. 39–41.

²⁰ THURZÓ 1928. 39.

adók kongresszusán egyik fontos reformötlet volt, hogy a lapszerkesztők igazolják középiskolai záróvizsgájukat, valamint, hogy vegyenek részt jogi, gazdasági és statisztikai tanfolyamon.²¹

Lengyel Ernő sajtózsociológiájában így festi le a szerkesztők helyzetét: „...a vidéki újságírók, szerkesztők nagyon jelentékeny százaléka nem hivatalos újságíró... van tanár, ügyvéd, kiadó, nyomdász, hivatalnok stb. A vidéki lap nem nyújthat annyi embernek tisztességes, biztos és méltó megélhetést, mint amennyire szükség van. Ilykép a szerkesztő ...olyanokhoz fordul, akiknek az ambícióját, a munkakedvét, esetleg intelligenciáját... a lap javára gyümölcsöztetheti és akik viszont a lapban a lépcsőt, a kellemes és népszerű átmeneti állomást látják...”²²

Igen figyelemre méltó, hogy az ismert kispesti újságírók közel fele valamilyen más vidéki vagy fővárosi lap munkatársa, szerkesztője is volt, akár a kispesti tevékenységgel egy időben is. Természetesen ez a nagy arány avval is magyarázható, hogy az újságírással több helyszínen, huzamosabban foglalkozó személyeknek nagyobb esélye van bekerülni az életrajzi bibliográfiákba, mint a csak Kispesten, akár csak néhány hónapig tevékenykedő lapmunkatársnak. Azonban véleményem szerint jellemzőnek mondható a jelenség: hogy a nagyobb mobilitású értelmiség egy része élete több állomásán, helyszínén is megpróbálkozik az írással, lapszerkesztéssel, a helyi értelmiség képviselőjeként a közvélemény irányításával.

Ugyancsak figyelembe veendő az a tény, hogy Kispest társadalma, lakossága a századfordulón igen változékony volt, a vidékről és városból beköltözők jó része nem maradt sokáig a község kötelékében. Az 1897-es helyi címtárból²³ kb. 10 olyan személy azonosítható, akik akkor vagy a későbbiekben a helyi sajtó munkatársai és mindössze egy újságíróról tudjuk, hogy helybeli születésű. Jellemző, hogy az 1930-as években készült helyismereti munkák, aktuális „helyi személyi lexikonok” már szinte egyetlen nevet sem ismernek a századforduló lapcsinálói közül.

A lap fejlécén feltüntetett, ill. a beköszöntőt író neveken kívül többnyire ismeretlenségben maradnak a munkatársak. A cikkírókat gyakran egyáltalán nem tüntetik fel, gyakoriak az álnevek, a monogramok. Gyakran úgy tűnik, hogy a lapokat két-három fős szerkesztő gárda készíti, máskor egész névlisták, községi tudósítók kerülnek elő, mint pl. Seper Kajetán lapja esetében, mikor a szerkesztő halála után egy évvel mintegy 25 fős munkatársi csoportnak mond köszönetet az új főszerkesztő. Találunk köztük erzsébetfalvi ügyvédek, kántort, közgyámot, Wekerle telepi iskolaigazgatót, helyi ügyvédek, tanítókat, lelkeszt és fővárosi munkatársakat is.²⁴ Számos esetben – lehet, hogy csak a presztízs emelése érdekében – említenek vidéki levelezőket, környékbeli tudósítókat.

A szerkesztői gárdák a lapok rövid pályafutása ellenére igen változékonyak, a munkatársak minden kommentár nélkül távoznak, esetleg „más irányú elfoglaltság”, „vidéki állások” miatt kénytelenek elhagyni a lapot, s csak néhány esetben derül ki

²¹ *A vidéki hírlapírók...* 1885.

²² LENGYEL 1910. 11–12.

²³ MEYER 1897.

²⁴ 4=XIII/20. (A kispesti lapokra a továbbiakban számokkal hivatkozom. Az első számjegy a bibliográfiában található sorszámot jelzi, a római szám az évfolyamot, az utolsó szám pedig a lapszámot.)

valamilyen szerkesztőségen belüli konfliktus. Bizonyára nem volt sem anyagi, sem erkölcsi siker a korabeli kispesti lapkészítés. Már a századvégen belátják a lapindító szerkesztők: „*aki ma községi érdekink szolgálatába szegődik, aligha elégítheti ki hiúságát azzal a gyűlölettel, amely a közérdeket pártatlanul szolgáló sajtó munkatársának osztályrészül jut*” – írta Vízgy Gyula a Kispesti Közérdek indításakor. Scossa Dezső szerint a vidéki hírlapíró általában nem élvez elég tekintélyt saját társadalmában. Sehonnan sem hiányozhat, ingyenes közleményeket és tiszteletpéldányokat várnak el tőle, azonban haragszanak, ha bármibe komolyabban beleszól, s nem vet számot a helyi érzékenységgel, nem kíméli a helyi gyengeségeket.²⁵ Roboz István egy tárcájában²⁶ egyenesen mártírnak nevezi őket, Nagy Endre pedig a következőképpen festi le alakjukat: „*A vidéki újságírónak az eseményt cserkészve folyton a kisváros családi érzékenységeibe kellett ütődnie, bennfentesen üldögélt a város nagyfejűinek törzsasztalainál, összejöveteleken is részt vett, mint a lázas mamák örökös réme, de azon felül be kellett kóborolnia az éjjeli mulatóhelyeket is a legsötétebb lebujsókig... A vidéki újságírás fiatalembereknek való mesterség volt, mint a sportbajnokság.*”²⁷

2. A helyi sajtó témái és deklarált céljai

A helyi sajtó jelenségét vizsgálva a funkció kérdését két oldalról közelítettem meg. Egyrészt a lapok tartalomelemzésével²⁸ arra próbáltam választ keresni, hogy mi is volt pontosan a helyi sajtó témája, mi a helyi hírek, aminek létrehozására, közvetítésére, feldolgozására vállalkozik. Másrészt a programcikkek elemzésével a szerkesztők vállalásait, a helyi sajtó deklarált céljait ismerhettem meg. Ezek a programok igen hasonlítanak egymásra, közismert, néhány kicsiszolódott motívumból építkeznek, kötelezőjellegetűen elfoglalják a lapok első számnak néhány hasábját, ill. a gyakori előfizetési felhívások bevezető sorait. Ezen közhelyes ígéretek azonban mégis csak a korabeli helyi sajtó feladatáról való elképzeléseket tükrözik.

Esetünkben a helyi sajtó szinte kizárólag a kispesti és szentlőrinci ügyek szolgálatában állt. A lapoknak csak 60%-a tartalmazott nem helyi híreket is, azt is átlagosan csak egy-két közlemény formájában. A helyi lapokban a „*külvilágról*” megjelenő szórványos hírek első sorban az országos jelentőségű (42%), másodsorban járási és speciálisan fővárosi esemény (21, 22 %) és utolsó sorban nemzetközi bulvárhírek, szenzáció (15%). Az első kategóriában főleg belpolitikai-törvényhozási és gazdasági témákkal találkozhatunk, míg a budapesti hírek főképp gazdasági és kulturális vonatkozású. A megyei-járási vonatkozású cikkek között fontosak az alispáni, szolgabírói rendeletek ismertetései, e mellett azonban a lapok Kispest érdeklődési területéhez számították a környéken történt baleseteket, ill. iskolai eseményeket is.

A kispesti lapok korszakunkban kivétel nélkül a helyi terepet választják működésük fő témájául: a „*helyi érdekek*”, a „*közügy*”, a „*közérdek*” szolgálatát tűzik ki célul a

²⁵ SCOSSA 1890; BORONA 1893.

²⁶ ROBOZ 1882.

²⁷ NAGY 1999.46.

²⁸ A tartalomelemzés során 24 lap 97 lapszámát elemeztem. Az egyes cikkeket, híreket tekintve alapegységnek 10 témakör szerint osztályoztam, a vezércikkeket és a belső vezércikkeket illetően részletesebben.

programcikkek. A lapok néhány esetben foglalkoznak a környékbeli települések ügyeivel is. Például Seper Kajetán második lapjának alcímében Soroksári, Erzsébetfalvai hírlapnak is nevezi magát, s ajánlja, hogy e községekben nevezzék lapját egyszerűen „*Soroksári stb. Hírlapnak*”. A kiterjesztési mögött nyilván a nagyobb olvasóközönség meghódítási kísérlete állott. Hasonló motivációval értelmezhető, hogy a korszak kispesti lapjai nagyrészt egyben szentlőrinci lapnak is tekintették magukat, még a pusztán önállósodása után is (1909) jelentek meg a két község nevét egymás mellett viselő lapok, pedig Lőrinc különválása után rögtön megindította saját orgánumát.

A programadások a közösség zászlóvivőjeként, közvélemény-formáló, problémákra rávilágító eszközként határozták meg a sajtót. Az 1905-ben induló Kispesti Napló szerint a hírlapíró feladata „*hogy az ő személyes véleményét helyes megokolással átlántsássa az olvasóba és ezáltal igyekezzék a közvéleményt megtisztítani salakjától*”.²⁹ Majd 10 év múlva egy lap szerint a sajtó funkciója, hogy a lakosság községpolitika iránti érdeklődését fokozza, ami ezek szerint nem volt elég kielégítő.³⁰ A lap „*az egyetlen kapcsolódónk, mely az egész községet egy helyen összehozza*”, ahol „*a hétnék bizonyos napján összetalálkozunk és elmondjuk egymásnak mindazt, ami otthon – a községben az egész héten át történt.*”

Ezenkívül a sajtónak, mint nyilvánosságnak komoly szerepe van az emberek rossztól való visszatartásában, ill. az ösztönzésben is, „*mert nem tagadhatja senki, hogy a hiúság kisebb-nagyobb mértékben meg van mindenkiben és különösen kifejezésre jut ez a hiúság abban, hogy nevét a nyomdafestékkal kifestve lássa, hogy mások olvassák.*”³¹

A helyi hírek témakörei a kispesti sajtóban

<i>Témakör</i>	<i>A lapokban</i>	<i>A vezércikkekénél</i>
Gazdaság, infrastruktúra	24,1 %	23,6 %
Társasélet, egyesületek	20,5 %	11,3 %
Községpolitika	13,4 %	25,7 %
Bűnözés, baleset	9,9 %	-
Személyi, családi események	7,9 %	-
Szépirodalom, művészet	7,6 %	-
Sajtóügyi és egyéb téma	6 %	15,4 %
Oktatás, művelődés	4,6 %	4,1 %
Vallás, egyházak	3,8 %	6,1 %
Egészségügy	1,7 %	1,3 %
Társadalmi kérdések, jog	-	10,3 %

²⁹ 12=I/2.

³⁰ 20=I/1.

³¹ 4=VI/52.

A lapok egyik legfontosabb szerepe a néhány évtizedes, urbanizálódó település gazdasági-infrastrukturális fejlesztésének ellenőrzése, inspirálása. Ez a témakör szorosan összefügg a harmadikkal: ugyanis a községpolitikai cikkek sokszor a fejlesztési kérdések képviselőtestületi döntéseiről szólnak. Fentebb a lapok alcímeinek elemzésénél láthattuk, milyen kiemelkedő a községpolitikai célmeghatározás a kispesti lapok esetében. Ez a tény még inkább igazolódni látszik a vezércikkek elemzésénél: a községpolitikai témák rangjukhoz méltóan a legtöbbször (25,7%) kapnak vezető pozíciót a lapban.

A korabeli kis helyi társadalmakban, így Kispest-Szentlőrincen is jelentős az egyesületek, körök közügyben és emberi életben betöltött szerepe. A helyi hírek 1/5-e a társadalmi nyilvánosság e másik szférájára vonatkozik, többnyire a különböző eseményekről való tudósítás vagy azokra való meghívó formájában.

Állandó rovatot képeznek a személyi, családi eseményekről való tudósítások. Itt többnyire halálozás és házasságkötések hírül adásáról, gratulációkról van szó, ritkábban egyéb családi ünnepekről, névnapról, nyugdíjazásról, egészségi állapotról stb. Ezen téma relevanciája nyilván a község még viszonylag átlátható méreteiből következik, vagyis abból, hogy Kispest ekkor még valóban helyi társadalom, nem csupán egy földrajzilag meghatározható városrész.

A szépirodalom viszonylag nagy aránya annak köszönhető, hogy a lapok szinte mindegyike közöl tárcákat: a vidéki sajtóban szokásos folytatásos novellákat, kisregényeket, verseket. Jelentős a sajtóügyi téma jelenléte: a programcikkek, előfizetési felhívások ill. a sajtókonfliktusok kommentárjai a lapok rendszeresen visszatérő közleményei, s többnyire igen hangsúlyos helyen – vezércikkben – szerepelnek.

3. A függetlenség és a községpolitikai állásfoglalás problémája

A helyi ügyek tárgyalása mellett szinte minden lap független, tárgyilagos, önzetlen sajtót ígér az olvasóknak, elhatárolja magát a helyi klikkek, érdekcsoportok szolgálatától, szubvencionálástól. Am a sajtóban visszatérő frázisok azt jelzik, hogy az érdekcsoportok, ha nyíltan nem is álltak szolgálatukba a lapok, előbb-utóbb kiválasztották saját sajtóorgánumukat, ha máshogy nem, egy-egy kisszerű konfliktus révén.

A lapok közül egy sem volt politikai, a kötelező kaució lefizetése egynek sem állt módjában. A lapok közül kettő volt kifejezetten szociáldemokrata háttérrel rendelkező, amelyeket a helyi pártszervezet adott ki, azonban nem politikai lapként. A Kispest, melynél a szocialista költő, lapszerkesztő, Vanczák János is munkálkodott, egyik konkurens lappal való vitában kifejti, hogy nem támogatják a teljesen független és pártatlan újságírást, „mert nem képviselnek irányt, nem szolgálják a célt”.³² A Pestszentlőrinci Lapok története igen figyelemre méltó. Az újságot a helyi pártkör indította útjára 1918 elején a helyi munkásság, „kiseberek” támogatására. Három hónap múlva azonban a lapban megjelenő közlemény szerint a pártkör központi pártutasításra kénytelen volt lemondani az orgánumról, mivel „igazi szociáldemokrata szellemű munkáslapot... a helyi párt úgy sem tud fenntartani, hanem – annak hovatovább a polgárság támogatására szükség lévén – kénytelen lesz a munkásság érde-

³² 22=1/8.

keinek rovására szellemében, irányában a polgárságnak engedményeket tenni...³³ A helyi pártkör bár szót fogadott az utasításnak, a búcsúzó közleményből mégis azt sejlik ki, hogy igenis létjogosultságát érzik egy helyi lapnak. A századelőn egyébként számos vidéki kis szociáldemokrata lap alakult, azonban ezek a mi példánkhoz hasonlóan gyakran vezettek a központi vezetéssel való konfliktusokhoz. Az 1904-es országos kongresszus alkalmával meghatározták, hogy vidéki sajtóorgánumok csak központi ellenőrzésével alapíthatók, s csak akkor működhetnek, ha a helyi munkásság már megfelelően szervezett, vagyis megfelelő újságírókkal ill. potenciális olvasóközönséggel rendelkezik.³⁴

Néhány kispesti lap igen óvatos: még a politizálásnak nem számító községpolitikai témákban is tartózkodni kíván a véleménynyilvánítástól, nyilván tartva attól, hogy a vesztes oldalra sikerül állnia. A *Kispesti Napló* pl. 1905-ben a szerkesztői üzenetek rovatban így ír: „*Őn sokat kíván tőlünk, most amikor zászlót bontunk, rögtön exponáljuk és magunkat a községi választásoknál? Nem!... Tőlünk nem kívánhatja senki, hogy e rögs pályán pártharcokba bocsátkozva megmételtyezzük lapunkat.*”³⁵

A helyi sajtó községi, hivatalos támogatásáról leginkább a helyi képviselőtestületi jegyzőkönyvekből tájékozódhatunk. Kifejezetten község által szubvencionált, helyi hivatalos lapról nem tudunk, csupán a Kispest és Vidéke töltötte be egy igen rövid ideig a járási hivatalos lap szerepét – erről azonban csak a felháborodott konkurens lap beszámolójából tájékozódhatunk.³⁶ Kispest vezetése 1909-től a háború kezdetéig rendszeresen elkülönített egy kisebb összeget a költségvetésben, amellyel a „*közérdekű közlemények*” megjelentetését kívánták támogatni. Korábban az ilyenfajta támogatás adataink szerint csak esetleges volt, 1900-ban Sepertől egyenesen megtagadták a község házában „*beszerzendő adatok hírlapi közléséért*” való fizetséget.³⁷ A később rendszeresen megszavazott összegek kiosztásában a források semmilyen preferációról nem árulkodnak, a tízes évek elején működő két hosszabb életű lap rendszeresen részesült a támogatásokban.³⁸ Néhány év után azonban a községvezetés ismét óvatosabbá vált: a Közérdek–Szövetkezés és néhány képviselő konfliktusa következtében 1914-ben megkérdőjelezi a lap következő évi támogatását, 1915-ben pedig egy új lap támogatási kérelmét utasítják vissza: „*...az elmúlt idők tapasztalatai nyomán megállapítható, hogy a községben történt ilyen lapsegélyezések, illetve a hirdetmények közzétételi díjának ilyenszerű megváltása a képviselőtestületet és az előjáróságot a nagyközönség előtt abban a színben tüntették fel, mintha ezen díjak megszavazásával a lap irányát a maga részére kívánta volna biztosítani.*”³⁹

A lapok néhányszor lapbizottságokkal, „*konzorciumokkal*” próbálták garantálni anyagi feltételeiket. Az első ilyen bizottság – mely a helyi hivatalos és gazdasági hatalom legfőbb képviselőiből állt – Kispest első lapját vette pártfogásába, miután

³³ 24=I/12.

³⁴ VARGA 1991. 277–278.

³⁵ 12=I/1.

³⁶ 4=XIV/30.

³⁷ BFL V.272.a. 1900. ápr. 4.

³⁸ BFL V. 271. 1909. ápr. 30, 1910. jún. 24., 1911. szept. 5.

³⁹ BFL V. 271. 1914. jan. 30., 1915. márc. 9.

megvették a lapot megindító majd csődbe jutott Sepertől. Szintén fenntartó társaság alakulásáról számol be a Társadalmi Lapok 1899-ben, amely így az anyagi háttért biztosításával bátrabban beleszóllhatott a közügyekbe.⁴⁰

4. Az anyagi feltételek biztosítása

A kis, helyi vonatkozású lapoknak komoly problémát okozott a lapfenntartás, hiszen csak a helyi, újságolvasó közönség támogatására számíthattak. Fokozott mértékben jelentkezett ez a főváros közvetlen közelségében, ahol az olvasó emberek a fővárosi gazdag és olcsóbb lapterméséből válogathattak, s gyakran kifogásolták a helyi négy oldalas lapok drágaságát⁴¹. „... a tudatlanok a fővárosi napilapok után taksálják az előfizetést, nem akarják azt megérteni, hogy a fővárosi lap 50 ezer példányban jelenik meg, a vidéki pedig 500 példányban és a költség itt is, ott is egyforma.” – panaszkodott a Kispest Hírlap 1916-ban.

Az előfizetők számáról, ill. a lapok példányszámáról igen keveset tudunk, hiszen az a szerkesztők és kiadók legfélétebb titkai közé tartoztak. A lapokban megjelenő elszórt adatok igen különböző mennyiségre utalnak, s a dicsekvés vagy éppen az önsajnáltatás miatt felfelé vagy lefelé torzíthatnak. Az újságokban talált szórványos említések szerint a kispesti lapok példányszáma néhány száz körül mozgott, a legtúlzobb említések két esetben 2 ezret, egyszer 3 ezret ill. 5 ezret jelölnek meg.

A megjelenő példányszámok azonban koránt sem fedték a tényleges vevők számát. Az újságokban visszatérő panasz, hogy nagy számban vannak a hátralékos előfizetők, sokan több negyed évig is járatták a lapot, a nélkül, hogy fizetnének. Az előfizetési felhívás a lapok állandó rovata, amelyben többnyire udvariasan és tapintatosan figyelmeztetik a hátralékosokat. A végsőkig küzdenek az előfizetőkért, több fizetési elmaradás után is küldik a lapot, hátha mégis meggondolja magát az olvasó. Általában úgy próbálják megközelíteni közönségüket, hogy indulásként 2–3 ingyenes mutatványszámot küldenek szét a községben, előfizetésre szólítanak fel. A legtöbb lapnál az előfizetési szándék jelzése furcsán, negatív módon történik: vagyis ha az illető nem küldi vissza a lapot, akkor előfizetőnek tekintik. Így alakul ki egy „látens előfizetői tábor”, amely kihasználva az újság kényszerhelyzetét elfogadja a lapot, de soha nem fizet.

Az előfizetőket különböző kedvezményekkel csábították gyakran a lapok. Bizonyos mennyiségű ingyenes hirdetési lehetőséget, ingyenes mellékletet ígértek, kedvezményt a helybeli fogorvosnál vagy fényképésznél. Meyer Ernő, nyomdatulajdonos lapja pl. közigazgatási népirodát állított fel, ahol az előfizetőknek kedvezményes árért segített beadványok, szerződések megírásában, jogi tanácsadásban.⁴²

⁴⁰ 7=I/12.

⁴¹ Az egyes számok árát összehasonlítva a korabeli fővárosi lapokéval azt tapasztaljuk, hogy a kispestiek akár kétszer-háromszor drágábbak. 1905–1910 körül a kispesti lapok ára 10–20 fillér között mozgott, ugyanebben az időben Pesten 4–8 fillérbe kerültek a következő nagypéldányszámú napilapok: *A Nap*, *Népszava*, *Budapesti Napló*, *Az est*, *Az újság*.

⁴² 16=II/22.

Ez utóbbi azonban már egyben a lap által keresett mellékkeresetek kategóriájába is tartozik. Az előfizetéseken, szűk értelemben vett hirdetésekén kívül a szerkesztők különböző ötletekkel próbálták gyarapítani a bevételeket. Seper Kajetán pl. ingatlanközvetítő irodát nyitott 1896-ban, a hirdetések szerint még 1900-ban is foglalkozott ilyen tevékenységgel. Máskor naptár, gyermeknaptár kiadásával vagy a kereskedőiparosok újévi köszöntéseinek tömeges közlésével próbálkozott.

5. *Konfliktusok a lapok körül: egy kispesti lapszerkesztő „mitosza”*

A helyi sajtó, mint a helyi nyilvánosság egyik terepe igen sok feszültség, konfliktus létrehozója. A szerkesztő az érdekcsoportok közti ingoványban előbb-utóbb szembetalálja magát valamely helyi klikkel, esetleg a helyi hatalommal, amely többnyire egy-egy személlyel való konfliktusban, sajtóperben manifesztálódik. Az összeütközések és azokról való (sajtóbeli, hétköznapi, intézményeken belüli) beszéd következtében a sajtó munkatársa könnyen a helyi hős ambivalens szerepkörébe kerülhet.

Korszakunk kispesti sajtójának leghírhedtebb alakja Seper Kajetán, aki alig két évtizedes kispesti tevékenysége során legalább húsz személlyel állt sajtóperben, négy alkalommal kapott fogházbüntetést, egyszer kitoloncolást. A halála után megjelenő nekrológok ill. a későbbi helytörténetírás már a távlat adta könnyedséggel összegzik és alapvetően pozitívan értékelik a kispesti sajtó megteremtőjét, gyakran mint magányosan küzdő helyi hőst mutatják be, „*az igazság és a tisztesség bátorzavú öreként, akit míg a rezsim hatalmon volt, megsüvegezni nem mertek.*”⁴³ Azonban az egykorú sajtó, a konkurensok egy igen negatív, szüntelenül áskálódó és botrányt kereső, korábbi vidéki lapjaival megbukott és Kiszestre menekülő ágrólszakadt figuraként ábrázolják hasábjaikon, lapját szennylapnak ítélik.

Seper 1853-ban született egy iparoscsaládban, Bács megyében. Gimnáziumi tanulmányai után a fővárosban volt korrektor különböző lapoknál, majd az 1880-as években Nagykárolyban, majd Nagyváradon próbált szerencsét lapszerkesztőként, nyomdászként. Anyagi és talán erkölcsi kudarcait követően ismét Budapestre szegődött, 1895-ben a „*mitosz*” szerint egy riportkészítés kapcsán vetődött el Kiszestre, ahol családjával rövidesen megtelepedett, s 1895 augusztusában elindította az első kispesti lapot, „*látván azt, hogy Kiszest és a mellette fekvő társközség elegendő intelligens lakossággal bír arra, hogy ott egy lap fönnállhat.*”⁴⁴

A *Kiszesti Hírlapot* Seper a helyi jegyzővel és Dayka Antal festőművész és tisztviselővel indította meg, a szerkesztőség a községházán volt. Mintegy 3 hónap múlva társai megváltak a laptól, a szerkesztőséget pedig elhelyezték. Sepernek tehát már valamilyen konfliktusa volt a községi vezetéssel, bár lapjában úgy magyarázza a változásokat, hogy hosszú eszmecsere után arra jutottak: egy független és közérdekű lap nem ütheti fel hadiszállását a községházán, s nem alkalmazhatja főszerkesztőként a jegyzőt. „*...egyik-másik a község beléletében fontos szerepet játszó dolog azért jelent meg olyan diszkrét modorban a lapban, mert a község jegyzője, a főszerkesztő*

⁴³ ÁCS 1937. 84.

⁴⁴ SEPER 1897. 16.

volt érdekelve benne.”⁴⁵ Mindenesetre igen meglepő, hogy Seper, mint tapasztalt vidéki újságíró erre csak 3 havi működés után jött rá. Néhány hét múlva egy névtelen („*veritas*”) írásában olvashatunk a témáról: „...már az első szám megjelenésekor szomorúan tapasztaltam, hogy a helybeli agilisabb érdekszövetkezet, mint mindenre egész súlyával rátehenkedett a lapra is...” Az említett érdekszövetkezet valószínűleg (a későbbi fejleményekből rekonstruálva) Dorfner jegyző, Ács László bíró, Gesztesi Miksa, adóügyi jegyző, Nemes Izidor: sok Üllői úti telek tulajdonosa, Vadász Márton: gyártulajdonos és mások személyéből állott. Seper és következő lapjainak következő 3 éve gyakorlatilag a helyi korrump „*hatalom*” megbuktatási kísérletéről szól.

Az első helyi lapot alig fél éves fennállás után Seper eladta egy sok tagból álló lapbizottságnak, akik a szerkesztéssel Holbesz Józsefet, az idős katolikus papot bízták meg. Az eladást állítólag maga Seper kezdeményezte megszorult anyagi helyzetében, amikor levelet intézett Vadász gyártulajdonoshoz, hogy segítse őt ki némi összeggel.⁴⁶ Az anyagi nehézségek mellett Seper azonban később arra hivatkozik, hogy ellenfelei feljelentették őt fővárosi főnökénél, az pedig választás elé állította őt: Seper a lap eladása mellett döntött, azonban állásától mégis búcsúznia kellett néhány hét múlva.⁴⁷ Február végén megtörtént az adás-vételi szerződés megkötése, a lapot Seper 300 Ft-ért adta el (a lap egy évi előfizetése 4 Ft volt) a jegyzőből, adóügyi jegyzőből, a szerkesztő plébánosból, községi orvostól, Ribényi plébánosból, Vadász gyártulajdonosból és másokból álló bizottságnak.⁴⁸ A helyi hatalom tehát megszerezte és egyben elvette a sajtó közvélemény formáló eszközét a helyzetüket veszélyeztető agilis jövevénytől. A szerződésben ugyanis kikötötték, hogy Seper öt évig nem szerkeszthet lapot a járásban.

Seper azonban két hónap múlva megindította új lapját⁴⁹, amit kb. fél évig sikerült fenntartania. A konfliktus a szerződészegésnek minősülő tettel kiéleződött a két lap, vagyis Seper és a helyi hatalom több képviselője között, amely gyakran minősíthetetlen hangnemű sajtóvitában, perekben manifesztálódott. Egy harmadik helyi lap⁵⁰ megjelenésével a helyi sajtóorgánumok a vasútteleni sztrájk kapcsán mintegy féltékenységi konfliktus játékába keveredtek, s azon versenyeztek, ki tud kulcsszerepben feltűnni a közönség előtt.

Seper rágalmozó cikkei miatt először 1897-ben került fogházba, amiről külön füzetben számolt be drámai hangon. A következő évben megindította a község negyedik, s egyben leghosszabb életű lapját, amelyet haláláig, 1912-ig vezetett. Mellette kiadta a Darázs élclapmellékletet, amely tematikája alapvetően községpolitikai volt, s a főlaphoz képest még szabadabban támadta, gúnyolta a korrump helyi hatalmat és intézményeket. Nemsokára már nem csak a községi, hanem a járási elöljárósággal is szembekerült, amelynek következményeként visszautasították a község kötelékébe való hivatalos felvételét, sőt 1899-ben ki is toloncolták. Seper azonban visszatért és

⁴⁵ I=I/13.

⁴⁶ ÁCS 1937. 55. A levelet a *Kispesti Hírlap* közli: III/17. száma után következő röpiratban.

⁴⁷ SEPER 1897. 17–18.

⁴⁸ I=II/9.

⁴⁹ *Kispest – Szentlőrinci Hírlap*

⁵⁰ *Kispest – Szt.-Lőrinc*

Felől uraság: Seper Kajetán.

Ma nekem, holnap neked.

Fegyelmi vizsgálat előtt.

Fegyelmi vizsgálat alatt.

Bíró: Mi nekem egy kopolt szerkesztő, aki ma holnap is volt...
 ...és ma holnap különözlöttem a községtől!

Kópolt szerkesztő: Mi nekem egy kikopolt bíró, aki...
 ...csallog a dityiba is kerülhet. No lám, mo-! hogy meghunyászkodik,

Darázs Miska: Hova az, mikor vesztet ismét a tizrajki vasutunk ellen? Nézzé...
 ...az egyik mely szemem, a másik...
 ...Nem jó volna ismét omolvaszerkezettársaságot alapítani, hogy Szegedre...
 ...Vajon melyiket fogják előbb kérészpótol!

a Kispeszt melletti Határcsárdából folytatta a lap szerkesztését, itt írta a Kispesti gaz-emberek⁵¹ c. leleplező könyvét is.

A községháza és a járási főszolgabíró köré fonódó botrány egyre nagyobb felháborodást keletett a községben, s a fővárosi lapok is foglalkoztak vele, míg végül a képviselőtestület és az országgyűlési képviselő közbelépésével sikerült megbuktatni a helyi hatalmat. Az eredményt az utókor természetesen a „Seper-lapnak” tudta be. „A fejlődés útját tehát sok harc árán Seper Kajetán és rajta keresztül a kispesti sajtó vágta ki.”⁵²

Az új évszázad beköszöntével békésebbé vált a kispesti sajtóélet, azonban továbbra sem vált mentessé a kisebb-nagyobb konfliktusoktól, amelyek a sajtó néha valódi problémákra való rámutatása, néha azonban csak szenzációhajhászó, önreklámot kereső magatartása miatt alakultak ki.

⁵¹ SEPER 1899; ÁCS 1937. 81.

⁵² ALBRECHT 1937. 187.

Seper Kajetán a körülötte kialakuló botrányok, konfliktusok miatt Kispest fél-ve tisztelt, egyszerre szidott és dicsért hőse lett. 1899-ben, mikor a Határcsárdából szerkesztette lapját ezt olvashatjuk lapjában: „*Polgárságunk kicsinye-nagyja siet meglátogatni őt, hogy számkivetésében megvigasztalja a nemes közdelemben elesett bajnokot*”.⁵³ 1907-es fogházba indulásakor cigánybanda kíséri ki a vasútállomásra, temetését pedig a község legnagyobb alakjainak (bíró, plébános, primás) temetéséhez hasonlítja a konkurens lap.⁵⁴

Seper a körülötte kialakult mítosznak is köszönhetette, hogy egyedül az ő lapja tudott huzamosabb ideig fennmaradni, míg minden más próbálkozás egy-két éven belül csődöt mondott. A kiscesti közönség az ő tevékenységén keresztül ismerte meg a helyi sajtó ellenőrző, érdekvédő, közügyek iránti érdeklődésfelkeltő szerepét, s mindez – ha mással nem is: egy helyi hős generálásával – jelentősen hozzájárult a Kispest közéletének, a fiatal település identitásának, kohéziójának formálódásához.

Kiscesti és szentlőrinci helyi lapok 1895–1918:

Kiscesti Hírlap 1895–1898

Kiscest–Szent-Lőrinczi Hírlap 1896

Kiscest-Szt.-Lőrincz 1896–1898

Kiscest-Szentlőrinczi Lapok 1898–1900, 1901, 1905–1914

Kiscest 1898–1900

Kiscesti Közérdek 1898–1899

Társadalmi Lapok 1899–1900

Kiscest–Szt.-Lőrinczi Hiradó 1900–1901

Kiscest 1901–1905

Kiscest-Szt.-Lőrinczi Friss Újság 1901–1903

Kiscest- Szt.-Lőrinczi Újság 1904–1905

Kiscesti Napló 1905–1906

Kiscest és Vidéke 1906–1907

Közérdek-Szövetkezés 1909–1914

Pestszentlőrinc 1910–1913

Kiscest-Szentlőrinczi Nép-Újság 1911–1912

Pestszentlőrinczi Lapok 1912

Kiscesti Újság 1914–1915

Kiscest és Vidéke 1914

Kiscest-Szentlőrinc 1914–1915

Kiscesti Hírlap 1916

Kiscest 1916–1917

Kiscesti Újság 1917–1921

Pestszentlőrinczi Lapok 1918.

⁵³ 4=II/9.

⁵⁴ 15=III/26.

Szaklapok, melléklapok:

- Darázs* 1898–1901, 1905–1906
Szíkra 1910
Kispest–Szentlőrinci Kereskedők Lapja 1910–1912
Képes Világlap 1911–1914
Bádogos Mesterség 1913
Képes Kispest 1914
A nemzet hősei 1915

Irodalom

- ALBRECHT 1937 ALBRECHT Ferenc: A kispesti sajtó története. in: *Pestszentlőrinc, Kispest, Pestszentimre*. Budapest 1937. 185–192.
- ÁCS 1937 ÁCS Tivadar: *Régi kispestiek*. 1937.
- BÁCSKAI–GYÁNI–KUBINYI 2000 BÁCSKAI Vera – GYÁNI Gábor – KUBINYI András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest 2000.
- BÁNLAJKY 1984 BÁNLAJKY Pál: A helyi társadalom. A lokális közösségek kialakulása és szerkezete. in: *Régiók, kistájak*. Szerk.: BÖHM Antal. Budapest 1984. 5–85.
- BÉKÉS 1977 BÉKÉS József: *Pest megye sajtóbibliográfiája 1794–1975*. Budapest 1977.
- BORONA 1893 BORONA: Vidéki hírlapirodalom. *Fővárosi Lapok* 1893. március 10.
- BOROS 1886 BOROS György: Hogy készül a vidéki hírlap. *Ellenzék* 1886. 221. sz.
- Budapest története IV.* *Budapest története IV.* Szerk.: VÖRÖS Károly. Budapest 1978.
- CZOMA 1975 CZOMA László: Rákospalota – Pestújhely sajtója. in: *Tanulmányok Rákospalota – Pestújhely történetéből*. Budapest 1975. 415–437.
- FELEKI 1884 FELEKI Alajos: Szükségesek-e a vidéki lapok és mely irányt kövessenek? *Balaton* 1884. január 28.
- GERGELY 1993 GERGELY András, A: *Urbanizált méhkas avagy a helyi társadalom*. (Scientia Humana). Budapest 1993.
- KOVÁTS 1984 KOVÁTS Flórián: A helyi sajtó és a közélet Zalaegerszeg példáján in: *Régiók, kistájak*. Szerk. BÖHM Antal. Budapest 1984. 157–191.
- LENGYEL 1910 LENGYEL Ernő: *A vidéki sajtó szociológiájához*. Társadalompolitikai tanulmány. Budapest 1910.
- LOVAS–BENKE 1996 LOVAS Dániel – BENKE Mária: *A helyi sajtó ABC-je*. Lakitelek 1996.
- MEYER [1898] MEYER Henrik: *Kispest-Szt.-Lőrinczi általános címtár 1897/1898*. Kispest é.n.
- MOLNÁR 1972 MOLNÁR Géza: *A 100 éves Kispest*. H.n. 1972.

- NAGY D. 1983 NAGY Dezső: *Erzsébetfalva és Soroksár sajtótörténete 1894–1949*. (ELTE Tanszéki füzetek). Budapest 1983.
- NAGY E. 1999 NAGY Endre: *Egy város regénye*. Budapest 1999.
- PÁNDI 1994 PÁNDI Tamás: Sajtótörténet. in: *Falu a városban. Epizódok Pestszentimre történetéből*. Budapest 1994. 121–122.
- REÖTHY 1931 REÖTHY Vladimír: Kispest megyei város története in: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. Általános ismertetője és címtára IV*. Budapest 1931.
- ROBOZ 1882 ROBOZ István: A vidéki lapszerkesztők. *Pesti Hírlap* 1882. március 9–10.
- Sajtótörténet* *Sajtótörténet. Rákosszentmihály, Mátyásföld, Cinkota, Sashalom 1898–1945*. 1999. (Kertvárosi helytörténeti füzetek 1.)
- SCOSSA 1890 SCOSSA Dezső: A kisvárosi sajtóról. *Fővárosi Lapok* 1890. március 14.
- SEPER 1897 SEPER Kajetán: *Öt hét a gyűjtőfogházban 1897. június 1 – július 6*. Budapest 1897.
- SEPER 1899 SEPER Kajetán: *Kispesti gazemberek*. Kispesti Határcsárda, 1899. május.
- SZABÓ 1999 SZABÓ Csaba: *Dokumentumok Kispest történetéhez 1873–1950*. (Budapest történetének forrásai). Budapest 1999.
- SZERÉNYI 1993 SZERÉNYI Antalné: Újpesti lapok bibliográfiája 1877–1970. in: *Újpest. Írások a település történetéből*. Szerk: KADLECOVITS Géza Budapest 1993. 108–118.
- SZINNYEI SZINNYEI József: *A magyar hírlapirodalom 1868–1894*. (Gyűjtemény a Vasárnapi Újság mellékleteiből).
- SZINNYEI–KERESZTY SZINNYEI József – KERESZTY István: *A magyar hírlapirodalom 1895–1909*. (Különnyomat a *Magyar Könyvszemle* számaiból)
- SZOMAHÁZY 1885 SZOMAHÁZY István: A vidéki hírlapírók. *Fővárosi Lapok* 1885. augusztus 23.
- THURZÓ 1928 THURZÓ NAGY László: *A vidéki sajtó*. Miskolc 1928.
- THURZÓ–KASS 1928 THURZÓ NAGY László – KASS Endre: *A vidéki lap szerkesztése és kiadása*. Miskolc 1928.
- VARGA 1991 VARGA Lajos: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest 1991.
- Pesti Napló* 1885 A vidéki hírlapírók kongresszusa. *Pesti Napló* 1885. július 27. 28.

Schweitzer Gábor

A FŐVÁROSI TÖRVÉNYHATÓSÁGI BIZOTTSÁG ÚJRASZERVEZÉSE 1920-BAN

A városegysítés kora

A Borsszem Jankó című szatirikus lap szerkesztője – Ágai Adolf – írói álnevén Porzó –, a XX. század elején írott visszaemlékezéseiben kedélyesen emlékezett vissza a „kétegy főváros” egyesítésének időszakára. „1872. január 3-a óta nem vagyunk már sem budaiak, sem pestiek, hanem vagyunk budapestiek. A törvényhozás forma szerint is érvényt szerzett oly viszonynak, mely valójában évszázadok óta áll fenn. Eleinte a hatalmas Buda, az ősi királyi fok kevélyen nézett alá a szegény pörgyermekre, mely ott túl a nagy folyamon hevert és játszott a porban. Csakhogy az gyorsan fejlett. A pörgyermek csinos hajadonná serdült, majd hódító szépre vált. Most már ez tekintett át az öregedő Budára büszke mosollyal. De hát elvégre is egymásnak voltak szánva. A Lánchíd jegygyűrije, hosszú mátkaság után, örökre kapcsolta össze őket. A szövetség, az ünnepies esküvő azonban csak a főntebb felrótt esztendő elején esett meg. S hogy éppen újévkor történt, számtalanon siettünk üdvözlő látogatójegyeinket a nemes új párnak átadni. Mohó örömmel jegyezgettük leveleink hegébe a régi *Pest* helyett az új *Budapestet*”.¹ A budai és pesti oldal összeházasításának Ágai által megörökített históriája persze szépíti a valóságot, hiszen hallgat a „házasságközvetítői” szerepet jótékonyan vállaló királyi magyar kormány szerepéről, amelynek a közreműködése nélkül a „mátkapár” ki tudja, mikor talált volna egymásra. A tény azonban ettől még tény maradt: Pest és Buda egykori szabad királyi városok, tovább Óbuda egykori mezőváros 1872. évi XXXVI. tc. által kimondott egyesítésével – Budapest néven – régi-új fővárosa lett Magyarországnak.

Budapest révén ugyanakkor – Kajtár István találó megállapítását idézve – a hazai városok jogának törvényi szintje, a tenger melléki Fiume státuszától eltekintve, „trialisztikussá” vált.² A vármegyékkel együtt szabályozott törvényhatósági jogú városok (1870. évi XLII. tc.) és a községi törvény keretei között szabályozott rendezett tanácsú városok (1871. évi XVIII. tc.) mellett megjelent – a városi jogállású települések harmadik, ám magától értetődően egyetlen várost csatasorba állító alappilléreként – a sajátos jogállású törvényhatósági joggal felruházott főváros, Budapest. Ezzel átmenetileg le is záródott a vármegyei, városi és községi önkormányzatok kiegyezést követő – a polgári átalakulást előmozdító – első, jelentős reformkorszaka.³

¹ ÁGAI 1907. 133.

² KAJTÁR 1992. 79.

³ A hazai városok polgári kori törvényi szabályozásának részleteivel ezúttal nem foglalkozom. Annyit azonban szükséges megemlíteni, hogy a városok jogállására irányadó normákat – az erre irányuló, a XX. századra is átnyúló törekvések ellenére – sem szabályozták különálló városi törvényben. A témára vonatkozó gazdag szakirodalomból lásd CSIZMADIA 1941. 171–192; SÁRLÓS 1976. 25–115; CSIZMADIA 1982; továbbá PÖLÖSKEI 1995. 223–225.

Az 1872. évi XXXVI. tc., a törvényhatósági bizottság jogállása

A főváros közigazgatására irányadó alapintézmények – főpolgármester, polgármester, törvényhatósági bizottság, tanács, kerületi eljáróság stb. – jogállását az 1872. évi XXXVI. tc. határozta meg.⁴ Tekintettel arra, hogy a törvény a fővárost önálló törvényhatósággá nyilvánította, a köztörvényhatóságokról szóló 1870. évi LXII. tc.-re hivatkozással a főváros gyakorolhatta – a törvény korlátai között – az önkormányzatot, az állami közigazgatás közvetítését, továbbá közérdekű, sőt országos ügyeket is megvitathatott s véleményét nemcsak a többi törvényhatósággal, hanem a kormánnyal és a törvényhozással is közölhette.

Arra nézve, hogy a polgári kor közigazgatás-jogi szakirodalma mit is értett a törvényhatóság fogalma alatt, elsőként Kmety Károly tömör álláspontját idézzük fel, akinek a véleménye szerint „a törvényhatóság – régiesen municipium –; önkormányzati szervezete a népességnek”. Kmety ugyanakkor a meghatározott területet s az e területen lévő népességet – a törvényhatóság közönségét – tekintette a törvényhatóság alkotóelemeinek.⁵ Némi hangsúlyeltolódást érzékelhetünk Nagy Ernő definíciójának felidézésekor, aki törvényhatóság alatt olyan területi alapon szervezett közzégi testületet értett, amely hatósági jogosítványokkal rendelkezik, s ezeket „mint önkormányzatot, és mint az állami igazgatás közvetítését állami felügyelet mellett” gyakorolja.⁶

A főváros önkormányzati jogánál fogva a belügyeiben önállóan intézkedett, határozatot és szabályrendeletet alkothattott, amelyeket saját közegei által hajthatott végre. Mindezeket túl tisztviselőit megválasztotta s megállapította a közigazgatás költségeit – gondoskodva egyúttal annak fedezetéről –, végül, de nem utolsó sorban a kormánnyal közvetlenül léphetett érintkezésbe.

A fővárosi törvényhatóság „egyetemét” a törvényhatósági bizottság képviselte, s amennyiben törvény másként nem rendelkezett, a hatósági jogokat a törvényhatóság nevében is gyakorolta. A törvényhatósági bizottság 400 főből állt, kiknek egyik felét a választójoggal rendelkező polgárok soraiból, míg másik felét az 1200 legtöbb egyenes állam adót fizető, ún. virilisek közül választották. A fővárosi törvény tárgyalása alkalmával a virilizmus intézménye körül éles viták folytak, minek következtében a jogalkotó végül is – a többi törvényhatóságtól eltérően – nem a nyers, azaz automatikus virilizmust vezette be a fővárosban, hanem érvényesítette a választás elvét. Elméletileg a törvényhatósági bizottsági tagok legalább részleges fluktuációját volt hivatva biztosítani az a technikai megoldás, miszerint a bizottság tagjait háromévenként

⁴ Megjegyzem, hogy az 1870. évi X. tc. által életre hívott Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) – mint a kormányzat és a főváros által paritásosan irányított testület – nemcsak Budapest közigazgatására, hanem – tekintettel Budapest főváros státuszára – annak városképére stb. egyaránt hatással volt. Csak jelezni kívánom, hogy a főváros és az FKT között gyakori hatásköri és presztízsütköztetések is folytak. Az FKT működésére nézve lásd DÉRY 1995. 80.

⁵ KMETY 1911. 20.

⁶ NAGY 1897. Hasonló megközelítésben értelmezi a törvényhatóságok fogalmát Kiss István, egri jogtanár. Lásd *Magyar közzog.* 344–345.

hat évre választják – az első három év elteltével a bizottsági tagok felét kisorsolták a bizottságból –, bár újválasztásuk elé a törvény nem gördített akadályt.⁷

A fővárosi törvényhatósági bizottságának közgyűlésén a főpolgármester elnökölt, akit akadályoztatása esetén a polgármester helyettesített. A fővárosi törvény tárgyalásának másik markáns vitapontja a főpolgármester személyével volt kapcsolatos. A kormány eredeti elképzelése szerint ugyanis – a vármegyék és törvényhatósági jogú városok analógiájára – kinevezés útján főispán került volna a főváros élére. Végül – nyomatékositva ezáltal a főváros privilegizált helyzetét – a lojalitási tézerő megosztásával azt a megoldást fogadták el, miszerint a király által a belügyminiszter ellenjegyzése mellett állított három jelölt közül a közgyűlés választotta a főpolgármestert. A végrehajtó hatalmat a fővárosban megjelenítő, gyakorlatilag elmozdíthatatlan főpolgármesterrel szemben a törvényhatósági bizottság által általános szótöbbséggel választott polgármester a fővárosi törvényhatóság végrehajtó közegének, a (hivatalnok) tanácsnak volt az elnöke.

A fővárosi autonómia – politikai, közjogi, gazdasági, pénzügyi – kereteit a közgyűlés hatáskörébe tartozó ügyek, s az egyes jogköröket realizáló részletszabályok körvonalazták. Ennek megfelelően a közgyűlés hatáskörébe az alábbi ügycsoportok tartoztak:

- a. szabályrendeletek alkotása,
- b. a közigazgatási és választókerületek alakítása,
- c. fővárosi építkezések, közmunkák, közművek feletti intézkedés,
- d. községi adó- és kölcsönügyek
- e. törzsvagyon szerzése, illetve elidegenítése,
- f. költségvetési előirányzat megállapítása és a zárszámadás megvizsgálása,
- g. tisztviselők választása, az igazoló és a bíráló bizottmány választása,
- h. tisztviselők és a személyzet alkalmazása, ellenőrzése és fegyelmi ügyei,
- i. hivatalok létesítése és megszüntetése,
- j. főváros kezelése, vagy felügyelete alatt álló pénztárak megvizsgálása,
- k. döntés a tanácstól fellebbezett, illetve a kerületi előjáráságtól fölterjesztett ügyekben,
- l. kérelmezési és levelezési jog gyakorlása, indítványok tárgyalása.
- m. felirati jog gyakorlása.

E taxatív felsorolást kiegészítette egy utolsó jogcím, miszerint a felsoroltakon kívül a közgyűlés hatáskörébe tartoznak mindazon ügyek, amelyeket a törvény, vagy a főváros szabályrendelete kizárólag a közgyűléshez utasít. Fontos megemlíteni, hogy a közgyűlési határozatok előkészítésére – véleményezési jogkörrel – a törvényhatósági bizottság állandó szakbizottságokat, sőt egyes ügyekre külön bizottságokat is életre hívhat.

A kormányzat szűk körben élhetett felügyeleti jogkörével, így a törvényhatósági bizottság által elfogadott költségvetést a belügyminiszter negyven nap alatt felülvizsgálta, s attól a „helybenhagyást” – a törvényes feltételek megléte esetén – meg is tagadhatta. A zárszámadás jóváhagyása szintén a belügyminiszter hatáskörébe

⁷ A fővárosi törvényhatósági választások kerületenként történtek, az erre irányuló részletszabályok kidolgozása pedig a törvényhatósági bizottság hatáskörébe került.

tartozott, igaz, a belügyminiszter határozata ellen a főváros a pesti törvényszékhez fordulhatott. A közgyűlés által elfogadott szabályrendeletek nem szorultak ugyan minisztériumi megerősítésre, ám a törvény lehetőséget biztosított arra, hogy az érdekeltek a kihirdetéstől számított harminc napon belül az illetékes miniszterhez forduljanak a szabályrendelet ellen. Ebben az esetben a minisztérium – a törvényhatóság meghallgatását követően – véglegesen döntött a szabályrendeletéről.

A fővárosi törvény a közigazgatási kerületek kialakítását – a választókerületekével egyetemben – a három egyesített város kebeléből alakult 34 fős bizottságra bízta. A törvény hatálybalépését követően létrejövő kerületi beosztás értelmében az önálló kerületként betagozódó Óbudán kívül a budai oldalon kettő, a pesti oldalon hét közigazgatási kerületet alakítottak ki.⁸

A főváros szervezetének alapjait rögzítő 1872. évi XXXVI. tc. – olvasható Sipos András értékelésében – „sajátos elegye a várost mindenekelőtt tulajdonosok és adófizetők gazdasági érdekközösségeként szemlélő klasszikus liberális felfogásnak, és a nemzet politikai önvédelmi eszközöként felfogott önkormányzatiságot a dualista rendszer hatalmi realitásaival összhangba hozni igyekvő jogászi bűvészkedésnek”.⁹ Ugyanakkor az a közigazgatás-politikai törekvés is kitapintható, amely Budapestet a többi törvényhatóság közigazgatási struktúrájához s autonómiájához rokonította, ám egyúttal – főváros jellegére tekintettel – attól meg is különböztette.¹⁰

Két igazán lényeges változástól – a közigazgatási bizottság felállításáról rendelkező 1876. évi VI. tc.-től, és a fővárosi kerületi eljárásokról szóló 1893. évi XXXI-II. tc.-től – eltekintve a főváros közigazgatására irányadó külső normák a dualizmus fennállása idején – az erre irányuló törekvések ellenére – sem változtak. A főváros adminisztrációja ugyanakkor, a központi igazgatás Bárczy István polgármester nevéhez fűződő 1911-ben végrehajtott reformja révén, a fennálló közigazgatási és közjogi keretek között modernizálta a főváros „beligazgatását”.¹¹

Az 1873–1918 közötti időszakban – az 1872. évi XXXVI. tc. alapján – 13 alkalommal tartottak törvényhatósági bizottsági választásokat a fővárosban. Az utolsó választásra 1912-ben került sor. Tekintettel arra, hogy a megválasztott tagok egy részének mandátuma 1915-ben lejárt volna az 1915. évi VI. tc.-kel a békekötést követő harmadik hónapig meghosszabbították a városatyák megbízatását.¹² A világháborús összeomlás azonban – még az őszirózsás forradalom győzelme előtt – megpecsételte az utolsó, „békeidőben” választott törvényhatósági bizottság sorsát, amennyiben 1918. október 18-át követően a bizottságot többé nem hívták össze.

Az 1920. évi IX. tc. megszületésének körülményei s közvetlen előzményei

A történelem mellékszereplőinek nevét ritkán őrzi az emlékezet. Kollektív történelmi tudatunkban sincs kiemelt helye Usetty Ferencnek, jóllehet az alábbi eseménysoro-

⁸ WITTENBARTH 1931. 941; FLAXMAYER – MEDRICZKY 1934. 24–25; EGYED 1936. 74.

⁹ SIPOS é.n. 14.

¹⁰ SARLÓS 1976. 114–115; CSIZMADIA 1976. 135–141.

¹¹ SIPOS é.n. 85–86.

¹² WILDNER 1931. 503, 515.

zat névleges megindítójaként lehetőséget kapott a sorstól, hogy epizodistaként beírja nevét Magyarország, illetve annak fővárosa – Budapest – történelmébe. A budapesti közigazgatás legújabb kori történetének egyik fordulópontja 1920. március 29-éhez kötődik. A nemzetgyűlés aznapi ülésén terjesztette be interpellációját Usetty Ferenc, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja fővárosi képviselőjeként a belügyminiszterhez a budapesti törvényhatósági választások ügyében. A szenvedélyes hangvételű interpelláció mielőbbi törvényhatósági választásokat sürgetett a fővárosban a „magyarság” és a „kereszténység” érdekében, hiszen a honatya meglátása szerint a „magyartalan” és „kozmpolita” Budapest életét még mindig a „régí szabadkőműves Wirtschaft” irányította. „Itt tisztogatásra van szükség,” – adott iránymutatást – „mert csak a kaftán változott meg, de a szellem ugyanaz maradt”.¹³ Válaszában Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök és belügyminiszter sietett megnyugtatni képviselőtársát, hogy a fővárosi törvényhatósági bizottságról, illetve annak megválasztásáról szóló törvényjavaslat már előkészület alatt áll, ugyanakkor közölte, hogy – jelezve a kormányzat fővárosi ügyei iránti (kétes értékű) elkötelezettségét – Budapest kormánybiztost is kapott¹⁴. Simonyi-Semadam egyúttal biztosította Usetty-t, hogy interpellációban foglalt kívánságai a kormány lelkéből fakadtak.¹⁵ E nyilatkozat öszinteségében aligha kételkedhetünk.

Budapest közigazgatás- és politika-történetének új fejezete vette kezdetét, hiszen a kormányzat immáron ország-világ tudtára hozta, hogy a megváltozott korszellemnek megfelelő irányban végre rendezni kívánja a fővárosi közigazgatás függőben lévő ügyeit. A rendezés iránya elsődlegesen a főváros „egyetemét” megjelenítő, illetve azt képviselő törvényhatósági bizottság újjáalakítására irányult.

A kormány – Usetty interpellációjához képest – meglepően gyorsan, 1920. április 17-én már be is terjesztette a „székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról” szóló törvényjavaslatot.¹⁶ Minden honatya számára egyértelművé válhatott, hogy a kormányzat nem a közigazgatás átfogó, strukturális reformjára, csupán a főváros politikai arculatát leginkább meghatározó törvényhatósági bizottság átalakítására készül.

Annyi kétségekívül indokolta a törvényjavaslat megalkotását, hogy a főváros még 1912-ben választott törvényhatósági bizottságát 1918. október 18-a óta nem hívták

¹³ *Nemzetgyűlés naplója (1920)*. 296–298. A fővárosi törvény revíziója azonban az új kurzus régi követelése közé tartozott, hiszen pl. a Keresztény Szociális Gazdasági Párt 1919. szeptember 24-én közzétett programja is tartalmazta e célkitűzést, egyúttal követelték a közigazgatás korszerűsítését és a virilizmus eltörlését is. Lásd *Magyarországi pártprogramok*. 23.

¹⁴ A kormány 1920. március 24-én hosszas találgatások után Sipőcz Jenő tiszti ügyész nevezte ki a főváros kormánybiztosává. MOL K. 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 125. doboz. 1920. március 24.

¹⁵ *Nemzetgyűlés naplója (1920)*. 299.

¹⁶ A minisztertanács 1920. április 14-i ülésén Simonyi-Semadam előterjesztette a székesfővárosi bizottság újjáalakításáról szóló törvényjavaslatot. A minisztertanács üléséről vezetett jegyzőkönyv csupán a tényt rögzíti, az esetleges miniszteri hozzászólásokról azonban hallgat. MOL. K. 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 126. doboz. 1920. április 14. Magát a javaslatot lásd: 32. szám. Törvényjavaslat a székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról. in: *Nemzetgyűlés irományai (1920)*. 206–221.

össze, bár ennek jogi akadályja nem lett volna.¹⁷ Ugyanakkor az őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság időszaka is rajta hagyta lenyomatát a főváros közigazgatásán, többek között a törvényhatósági bizottságot felváltó testületek életre hívásával. Míg a polgári demokratikus átalakulás kezdetén a főváros hivatalnok tanácsát kiküldött tagokkal bővítették, addig 1919. februárjától – az 1919. évi VII. néptörvény által életbe léptetett – néptanács váltotta fel az egykori törvényhatósági bizottságot. A tanácsköztársaság idején előbb a népbiztosság, utóbb a központi munkás- és katonatanács járt el a néhai törvényhatósági bizottság hatáskörében. A proletárdiktatúra bukását követően, 1919. augusztusától sem hívták össze a törvényhatósági bizottságot, jöllehet a hivatalnok tanács – már csak saját kényszerű döntéseinek legitimálása érdekében – maga is üdvözölte volna a bizottság összehívását, nem érzékelvén kellőképp az 1919. őszi végbemenő politikai-filozófiai fordulatnak az élességét. A folytonosság jegyében a hivatalnok tanács járt el, s 1920. márciusában bekövetkezett menesztéséig Bódy Tivadar polgármester fémjelezte az 1918 ősze előtti – s részben utáni – korszakot.¹⁸ Az 1920. évi VIII. tc. ugyanakkor felhatalmazta az immáron a kormánybiztos által vezetett tanácsulást – hogy átmeneti jelleggel – a közgyűlés hatáskörébe tartozó ügyekben járjon el. E provizórikus korszaknak vetett véget a nemzetgyűlés által 1920. kora nyarán elfogadott, a pártpolitikai szempontokat szem előtt tartó 1920. évi IX. tc.¹⁹

Mielőtt azonban a részletekbe bocsátkoznánk, a „bűnös Budapest” metaforájánál meg kell állnunk egy pillanatra. A főváros politikai értelemben vált „bűnös”-sé – azaz megbízhatatlanná – az 1919/1920 fordulóján hatalomra jutó, magát keresztény-nemzetinek tekintő politikai elit retorikájában.²⁰ Budapest „bűne” nem egyéb, mint amit – más szemszögből tekintve – a főváros erényének tudnak be: nevezetesen az, hogy egy-két emberöltő alatt provinciális jellegét hátrahagyva – ma úgy mondanánk – multikulturális világvárossá, közép-európai regionális központtá nőtte ki magát.²¹ Holott a főváros nem tett egyebet, mint élt az 1867 után hosszú időn keresztül döntő befolyással rendelkező politikai, gazdasági és világnézeti liberalizmus áldásaival.

¹⁷ WILDNER 1931. 503–504. – A vármegyei és városi törvényhatósági bizottságok megbízatásának időtartamát – a világháború, a forradalmak, majd pedig a közigazgatási reform elmaradása miatt – gyakorlatilag a '20-as évek végéig meghosszabították.

¹⁸ A főpolgármesteri tisztséget Bárczy István 1919. januári lemondása óta nem töltötték be.

¹⁹ Lásd GÁRDONYI 1925. 145–154. A főváros 1918/19-es forradalmak alatti igazgatásához lásd ORT 1959, különösen 244–259.

²⁰ Noha állításunk nem igényel különösebb irodalmi igazolást – hiszen elegendő Horthy Miklós fővezér 1919. november 16.-i fővárosi bevonulása alkalmából elmondott beszédére utalnunk –, azt mégis meg kell vallanunk, hogy a politikai értelemben „bűnös Budapest” szóösszetételt ismereteink szerint elsőként az őszirózsás forradalmat követően, 1919 legelején vetették papírra. A politikai pamflet írója a polgári demokratikus forradalom vívmányaitól várta a főváros megújulását egyúttal üdvözölte a korrupciógyanus városvezetés és a kerületi basák uralmának a végét. Lásd: URBANUS: 1919. 16; továbbá SAKMYSTER 2001. 48–49.

²¹ Budapest új- és legújabb-kori történelmének Vörös Károly volt az egyik legkiválóbb kutatója. Egyik tanulmányában azokra a folyamatokra hívja fel a figyelmet, amelyek eredményeként a főváros az egyesítést követően a világvárosi lét közeléhez érkezett. VÖRÖS 1997. Lásd továbbá GYÁNI 1998. különösen 15–30.

Kétségtelen, hogy a fények mellett az árnyoldalak is megjelentek s, hogy csak egyetlen példára hivatkozunk, a Sugár út arisztokrata palotái mellett felépültek a József- és Ferencváros bérkaszárnái, nem beszélve a peremvidékek nyomortanyáiról. De a helyzet e tekintetben 1919/1920 után sem változott lényegesen. Mindenesetre a világháborús összeomlásért s az azt követő forradalmakért közvetetten felelőssé tett Budapest a kárhozatos és nem kívánatos – egyúttal az országos politikai arénából hosszú időre kiszorított – liberalizmus és „kozmpolitizmus” egyik utolsó mentsvára maradt. Ugyanakkor arra a Sipos András által meggyőzően bizonyított összefüggésre is utalnunk kell, miszerint 1919/1920-at – azaz az új államhatárok kialakulását – követően sajátos értelemben értékelődött fel a főváros helye és szerepe, múltja és jelene Magyarország életében.²²

A javaslat: a törvényhatósági bizottság létszáma és a virilizmus

Az átmenetinek – háromévi időtartamra – szánt törvény egyik legfontosabb intézkedésként radikális mértékben, 400-ról 200-ra kívánta leszállítani a törvényhatósági bizottság létszámát, mégpedig oly módon, hogy míg 180-an választás révén jutnak tagsághoz, addig 20-an állásuknál illetve tisztüknél fogva kerülnek a bizottságba. E létszámcsökkenést a nemzetközi trendeken kívül azzal a szakmainak ható érveléssel igyekeztek alátámasztani, hogy a nagy létszámú testületek működése nemcsak nehézkes, hanem „a létszám arányához mérten a tagok felelősségérzete kisebbedik” is.²³

Szembetűnő, hogy a javaslat mellőzte a bizottsági tagság virilis jogcímen történő megszerzését. A törvényjavaslat kidolgozói számára a fővárosnál 1872 óta érvényesülő választásos virilizmus sem volt elfogadható, ami – szemben a többi törvényhatóságnál érvényesülő nyers, azaz automatikus virilizmussal – pro forma mégiscsak demokratikusabb intézménynek minősült.

Az indokolás általános része hivatkozott arra, hogy mindaddig, amíg nem kerül napirendre a közigazgatás átfogó reformja, elodázhatatlanul szükséges a törvényhatósági bizottság újjászervezése, mert a régi rendelkezések alapján megválasztott törvényhatósági bizottságok – tehát nemcsak a fővárosi – „a megváltozott korszellemben semmiképpen sem képviselik a törvényhatóságok közönségének valódi akaratát”.²⁴ A kilátásba helyezett „elodázhatatlan” reformokat mindenekelőtt a fővárosban kell keresztülvinni, hiszen csak így érhető el, hogy a törvényhatósági bizottság összetétele – szólt az érvelés – a közönség teljes bizalmán nyugodjon s „egészséges életműködésre” legyen képes.²⁵ A javaslat körmönfont érveléssel igyekezett legitimálni a virilizmus mellőzését. „A javaslat ebben a kérdésben nem elméleti alapból indult ki, hanem itt egyedül az a közmeggyőződés érelődött felfogás szolgált irányadóul, hogy a teljesen átalakult életviszonyokra való tekintettel a székesfőváros törvényhatósági bizottságánál a virilis rendszer továbbra fenn nem

²² SÍPOS 1993, különösen 50–53.

²³ 32. szám. Törvényjavaslat a székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról. in: *Nemzetgyűlés irományai (1920)*. 214.

²⁴ Uo. 213.

²⁵ Uo. 213–214.

tartható”.²⁶ Az indokolás a továbbiakban hivatkozott a háborús években tapasztalt „határtalan és hirtelen” vagyontelődásokra, aminek következtében vagyontalan emberekből „máról-holnapra” milliomosok lettek. Ennek következtében a fővárosban nem érvényesülhet a virilizmus legfőbb erénye, hogy a virilis jogon bekerülő bizottsági tagok „értékes konzerváló erő”-vel gazdagítják az önkormányzati testületet. A virilizmus mellőzését a javaslat intellektuális szempontokkal is igazolni igyekezett, amennyiben a főváros választóinak „értelmi színvonalá”-ban kellő garanciát látott arra nézve, hogy a megválasztandó bizottsági tagok működésük során nem egyes társadalmi rétegek, hanem az „egész fővárosnak minden vonatkozású érdekeit” fogják képviselni. Az „intellektuális” virilizmust preferáló elgondolás jegyében bizonyos állások, illetve tisztségek viselői, a javaslat szerint 20-an – az MTA elnökétől a kincstári jogügyi igazgatóig – automatikusan tagjai lesznek az eljövendő fővárosi törvényhatósági bizottságnak.

A nemzetgyűlés közigazgatási bizottságának 1920. május 3-án kelt jelentése a törvényhatósági bizottság választott tagjainak létszámát a javaslatban előírányozott 180-ról 240-re emelte fel, megnyugtatóván a kételkedőket, hogy még így is több mint egyharmadával fog csökkenni a bizottság összlétszáma a korábbi 400-hoz képest. Csekély mértékben ugyanakkor – 20-ról 22-re – emelte azok számát, akik állásuknál, illetve tisztüknél fogva kerülhetnek majd a törvényhatósági bizottságba.²⁷

A létszámcsökkentés kétségkívül összhangban állhat – szervezetszociológiai szempontból – a működés hatékonyságának és a tagok személyes felelősségének a növekedésével. E törekvések azonban már a múltban is hangot kaptak, miként a virilizmus visszaszorítása, illetve eltörlése sem volt egészen új keletű elgondolás. Visszaugorhatunk az 1872. évi XXXVI. tc. megszületésének időszakáig, hiszen már akkor nyomós érvekkel – antidemokratikus jellegének kidomborításával – igyekeztek a fővárosi virilizmus intézményesülését megakadályozni. Bevezetése mellett végül is az a megfontolás bizonyulhatott döntő jelentőségűnek, miszerint a polgári átalakulást megtestesítő kereskedelmi, ipari és banktőke – azaz a mobil tőke – képviselőit a jogalkotó a virilizmussal a közügyekben való aktívabb részvétel reményében nemcsak honorálni, hanem motiválni is kívánta.²⁸ A főváros kiegyezést követően fellendülő gazdasági élete – aminek következtében a kissé provinciális Pest-Budából egy dinamikus fejlődő, közel milliós lélekszámú, európai léptékű nagyváros lett annak minden erényével és árnyoldalával – strukturálisan átrendezte a legtöbb adót fizetők társadalmi összetételét is, amennyiben a hagyományos, főként házingatlanra alapozott legtöbb állami egyenes adót fizető virilisek mellett a mobil tőke reprezentánsai a századfordulóra számottevő közgyűlési pozíciókat szereztek. Függetlenül attól, hogy – átlépv a XX. századba – a mobil tőke virilistáival szemben a tradicionális, házingatlan-tulajdonos virilisek bizonyultak aktívabbnak a főváros közgyűlésében, a virilizmussal szembeni, változatlanul a demokratikus deficitre hivatkozó ellen-

²⁶ Uo. 214.

²⁷ 52. szám. A nemzetgyűlés közigazgatási bizottságának jelentése a “székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról” szóló 32. számú törvényjavaslat tárgyában. in: *Nemzetgyűlés irományai (1920)*. 350–351.

²⁸ Lásd VÖRÖS 1998. 130.

érvek nem veszítettek jelentőségükből. Ugyanakkor arra a sajátosságra is utalnunk kell, miszerint a századforduló törvényhatósági bizottsági választásain a választásra jogosultak csekély hányada élt csupán törvény adta jogaival, ami szükségszerűen a várospolitika klikkesedéséhez vezetett.

A törvényhatósági bizottság összetételének reformját érintő javaslatok, közgyűlési határozatok maguk is kilátásba helyezték, de legalábbis üdvözlendőnek tartották a virilizmus száműzését. E reformlépésekre azonban nem került sor, mert hiányzott a megvalósításához elengedhetetlenül szükséges kormányzati hátszél. A virilizmus fővárosi elejtésétől – tágabban a fővárosi közigazgatás reformjától – az első világháborút megelőző időszakban vélhetően azon megfontolás miatt tartózkodott a kormányzat, mert okkal tarthatott attól, hogy e követelés végiggyűrűzött volna a törvényhatóságokon, illetve a községeken, ami beláthatatlan következményekkel járó politikai földcsuszamlást idézhetett volna elő. Annyit mindenesetre leszögezhetünk, hogy a főváros közgyűlése, legutóbb az összeomlás előtti esztendőekben az általános, titkos választójog közeli bevezetésének reményében határozatot fogadott el a virilizmus eltörléséről.²⁹

Az 1920-as javaslat tárgyalása idején azonban – okulva az 1918/19-es tapasztalatokon is – már kifejezetten nem a törvényhatósági demokratizmus növelése vezérelte a jogalkotót a fővárosi virilizmus eltörlésekor, jóllehet a választójog – még ha külső hatásra és csak átmeneti jelleggel – kétségkívül szélesre tárta a kapukat a polgárok előtt. A virilizmus intézménye egyértelműen a letűnt liberális kor politikai s társadalmi ideáira s berendezkedésre emlékeztette az új hatalmi elit exponenseit³⁰. Ennek megfelelően a virilizmus kiiktatása nemcsak a múlt tagadását, hanem a liberális politikai hagyománnyal való szembehelyezkedést is markánsan kifejezésre juttatta. Még akkor is, ha 1920 folyamán – s az azt követő években – csak a főváros esetében rendelkeztek elegendő munícióval ennek kéréselhetetlen keresztülvitelekor. Paradox módon tehát a választójog demokratikus kiterjesztése – ezzel párhuzamosan pedig a virilizmus száműzése – volt szükséges ahhoz, hogy a budapesti városházán hatalomra segítse a demokratikus értékek iránt rendkívül kevés elkötelezettséget mutató keresztény-nemzeti kurzus képviselőit.³¹

²⁹ Vö.: SZENTE 1993. 498–501.

³⁰ Gyáni Gábor egyértelműen szögezte le, hogy a virilizmus mellőzése „a gazdag (zsidó) nagypolgárság egy részének a törvényhatósági bizottságból való kirekesztését jelentette.” Lásd: BACSKAI – GYÁNI – KUBINYI 2000. 216.

³¹ A legújabb történettudományi összefoglalások is osztják azt az általam némiképp vitatott nézetet, miszerint – a Horthy-korszak tárgyalása kapcsán – a főváros önkormányzati életét már 1918 előtt is demokratikusabbnak tekintették a vidékhez képest. „Ez a dichotómia a Horthy-korszakban is megmaradt. (...) Minden szempontból demokratikus önkormányzati élet azonban a fővárosban sem alakulhatott ki, mert a baloldal [1925-ös – Sch. G. megjegyzése] választási sikereit kellőképpen el-
lensúlyozni tudták a törvényhatóság kinevezett, kormánytól függő tagjai.” Lásd ROMSICS 2000. 231. Amennyiben a demokratizmusnak az a fokmérője, hogy szemben a vidéki törvényhatóságokkal a fővárosinál a választásos virilizmus érvényesült, úgy elsősorban arra az ellentmondásra kell utalnunk,

A javaslat: a törvényhatósági választójog

A javaslat jelentős mértékben terjesztette ki az aktív törvényhatósági választójogot, amennyiben azt a nemzetgyűlési választójogot szabályozó 1919. novemberében kihirdetett Friedrich-féle miniszterelnöki rendelethez igazította.³² Ennek értelmében aktív választójogot biztosítottak főszabályként a 24. életévüket betöltött, legalább hat év magyar állampolgársággal és fél éves helyben lakással rendelkező férfiak és nők számára. Az aktív választójog gyakorlását nők esetében – műveltségi cenzus gyanánt – az írás-olvasás feltételéhez kötötték. Passzív választójogot ugyanakkor a 30. életévüket betöltött aktív választójoggal rendelkező férfiaknak és nőknek biztosítottak.

A fővárosi törvényhatósági választójog szabályozásánál a javaslat további megszorításokat a passzív választójog terén kívánt érvényesíteni, hiszen annak gyakorlását nemcsak legalább 4 polgári – vagy azzal egyenértékű – iskola elvégzéséhez, hanem 6 év helyben lakáshoz is kötötte. Az utóbbi rendelkezés értelemszerűen a világháború óta a fővárosban letelepedettek választójogának csorbulásához vezetett. Az indokolás sajátos népvándorláshoz hasonlította azt a folyamatot, aminek eredményeként a főváros lakossága a világháború kirobbanása óta megnövekedett, s ezzel a jelenséggel magyarázták, miért nem tartották kívánatosnak, hogy az 1914. január 1-i határnap óta betelepülteket passzív választójoggal ruházzák fel.³³

A közigazgatási bizottság jelentése indokolatlannak tartotta a műveltségi cenzus megtartását, mondván ez a korlátozás a „nívó-biztosítás” szempontjából nem célravezető, hiszen az „élet iskolájában” legalább annyi ismeretet el lehet sajátítani, mint – mondjuk – négy polgáriban.³⁴ Ezzel egyidejűleg 1914. július 1-re módosították az itt lakás kellékéül szolgáló dátumot, „mert ez az a hónap, amellyel különböző elemeknek Budapest felé áramlása megkezdődött”. A passzív választójog egyik kellékéül szolgáló 6 év helyben lakás a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja észrevétele nyo-

amely a virilis rendszer és a választásos rendszer között feszül. A nyers virilizmus választásos virilizmussá szelídülése nem feltétlenül a demokratizmus kiterjesztése céljából épült be a rendszerbe. Megjegyzem, hasonló megfontolás vezérelte az 1929-es törvényhatósági reform kidolgozóit is, hiszen a virilizmust – bár csökkentett arányban – fenntartották ugyan, de különböző garanciális elemekkel gondoskodtak arról, hogy a kurzus szempontjából politikai, származási szempontból nem megfelelő virilisek kisebb arányban kerüljenek a törvényhatósági bizottságba, mint annak előtte.

³² Lásd a magyar kormány nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról szóló 1919. évi 5985. M. E. számú rendeletét.

³³ 32. szám. Törvényjavaslat a székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról. in: *Nemzetgyűlési irományai (1920)*. 217–218. Az 1929/30-ban újrakodifikált fővárosi törvény képviselőházi közigazgatási bizottsági vitája alkalmával felszólaló Peyer Károly utalt arra, hogy a javaslatnak törölnie kell a passzív választójogi cenzusok sorából a hat év helyben lakást, elismerve, hogy 1920-ban indokolt lehetett ez a feltétel, „amikor a galíciaiakat akarták a választójogból kizárni”, ám ők azóta már megszerezték a magyar állampolgárságot, így okafogyottá vált a rendelkezés. MOL K. 510. 10. kötet. A képviselőház közigazgatási bizottságának 1929. november 20-i ülésének jegyzőkönyve.

³⁴ 52. szám. A nemzetgyűlés közigazgatási bizottságának jelentése a „székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról” szóló 32. számú törvényjavaslat tárgyában. in: *Nemzetgyűlési irományai (1920)*. 351.

mán került módosításra.³⁵ Végezetül – s ez tűnt a legszigorúbb kiegészítésnek – legalább 10 év magyar állampolgársághoz kötötték a passzív választójog gyakorlását, mert – megítélésük szerint – legalább ennyi idő szükséges ahhoz, hogy az „idegenből jöttek” a magyar államhoz és nemzethez hű s megbízható polgárokká váljanak.³⁶

Néhány adat életszerűvé teheti, milyen nagyságrendet jelentett a jogalkotó által csak „különböző elemeknek” nevezettek fővárosba áramlása. A főváros lakosságának tényleges növekedése az 1910 és 1920 közötti évtizedben valamivel több, mint 48 000 fő volt. A tényleges szaporulat ennek közel harmadát, közel 18 000 főt tett ki, miáltal a különbözetként tekinthető 30 000 fő – felnőttek és fiatalok egyaránt – jelenti az ugyanezre az időszakra vonatkozó nettó bevándorlási, illetve betelepülő többletet.³⁷ Valószínűsíthető, hogy a bevándorlók nagyobbik része a világháború éveiben, a cári csapatok elől menekülőként került a fővárosba. Felmerül ugyanakkor a kérdés, vajon hány magyar állampolgársággal bizonyosan nem rendelkező került ugyanebben az időszakban Budapestre. Az 1910-es adatok szerint a főváros 860 000 fős népességéből 44 000 fő körül alakult a külföldi honosok száma.³⁸ Az 1910 és 1920 közötti évtizedben viszont mindösszesen 16 000 külföldi telepedett le a fővárosban, akiknek túlnyomó része, valamivel több, mint 70%-uk Ausztriából, illetve Németországból érkezett.³⁹ Egy 1915-ös adat szerint a fővárosba 812 bevándorló érkezett, akik közül 610-en az osztrák területekről érkeztek.⁴⁰ Arra vonatkozólag, hogy a Magyarországon letelepedő külföldi honosok közül hányan szereztek meg a magyar állampolgárságot, jelzés értékűként szolgálhat, hogy míg 1913-ban 1895 fő, illetve 1914-ben 1422 fő, addig 1915-ben mindösszesen 812 fő szerzett magyar honosságot.⁴¹ Mindezen illusztratív adatok alapján valószínűsíthető, hogy néhány tízezerre tehető azok száma, akik e rendelkezések folytán – honosság illetve 6 év helyben lakás hiányában – nem rendelkeztek a fővárosban passzív választójoggal.

A javaslat: választási eljárás, választási földrajz

A javaslat azt az – utóbb a közigazgatási bizottság által is osztott – álláspontot képviselte, miszerint a szavazást kötelező jelleggel, személyesen kell gyakorolni, s minden választó egyetlen szavazattal rendelkezék.

A választókerületi beosztást illetően a javaslat azt a módszert preferálta, hogy a fővárost – a közigazgatási beosztást alapul véve – 60 választókerületre kell osztani,

³⁵ Megváltoztatják a budapesti községi választásokról szóló törvényjavaslatot. *Fővárosi Hírlap* 1920. április 28.

³⁶ 52. szám. A nemzetgyűlés közigazgatási bizottságának jelentése a “székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról” szóló 32. számú törvényjavaslat tárgyában. in: *Nemzetgyűlés irományai* (1920). 352.

³⁷ FARAGÓ 1995. 378. Az 1880 és 1910 közötti időszakban a nettó bevándorlási többlet a fővárosban meghaladta a 300 000 főt.

³⁸ BUZIÁSSY é.n. 27.

³⁹ BUZIÁSSY é.n. 31 (8. tábla), 34 (10. tábla).

⁴⁰ *Statisztikai Évkönyv* 1915. 60.

⁴¹ *Statisztikai Évkönyv* 1915. 61. A közölt adatok egész Magyarországra értendők.

így minden választókerület egyformán 3–3 bizottsági tagot illetve póttagot választhat. Jelölt pedig az lehet, aki legalább 300 választó írásos ajánlását⁴² követően felkerül a (párt)lajstromra. A szavazás így nem az egyes jelöltekre, hanem a lajstromokra történik. A javaslat szerint, amelyik lajstromra a szavazatok viszonylagos többsége esik, az azon szereplő jelöltek lesznek a törvényhatósági bizottság rendes, illetve póttagjai. A 60 választókerület kialakításánál az indokolás arra mutatott rá, hogy a közigazgatási kerületek felparcellázásával a közigazgatási kerületeken belül jelentkező részérdekek képviselője valósítható meg, ami másként – amennyiben a választókerületek egybeesnek a közigazgatással – nem biztosítható.⁴³

A törvényjavaslat a főváros közigazgatási kerületeit eltérő nagyságú képviselő-hez kívánta juttatni, hiszen míg a II., III., IV., és X. kerület 12–12 bizottsági tagot, addig az V. és IX. kerület 18–18 tagot, végül az I., VI., VII., és VIII. kerület 24–24 tagot választhatott volna. Az indokolás ezt azzal magyarázta, hogy a közigazgatási kerületeken belül kialakított választókerületek száma a közigazgatási kerületek törvényhatósági választóinak a létszámához arányosan igazodik.

A közigazgatási bizottság – a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja javaslataira tekintettel – átírta a fenti rendelkezéseket. Mindenekelőtt a régi gyakorlatot visszaállítva a közigazgatási kerületeket tette választókerületekké. Rögzítették, hogy minden választókerület – a javaslat által kilátásba helyezett többségi választási rendszerrel szemben az arányos (kisebbségi) választási rendszer alapján – egyaránt 24–24 tagot választhat a törvényhatósági bizottságba.⁴⁴

Ez a megoldás ugyan kifejezésre juttatta a kerületek fiktív jogi egyenlőségét, ám eltérő lélekszámukat már nem vette tekintetbe, így szükségszerűen aránytalanságokhoz vezetett (a kisebb lélekszámú kerületeknél kevesebb szavazat szükséges egy-egy mandátum megszerzéséhez). Kirívó példaként említhetjük, hogy e módosítás értelmében a 48 000 lakossal rendelkező – budai oldalhoz tartozó – II. kerület és a 176 000 lakossal rendelkező – pesti oldalon lévő – VII. kerület egyaránt 24–24 bizottsági tagot választhatott. További aránytalanságokat eredményezett, hogy a Duna két partján lakók abszolút számát alapul véve a budai oldal lélekszámarányát tekintve felülreprezentált helyzetbe került a törvényhatósági bizottságban a pesti oldallal szemben. Míg a főváros lakosságának – kerekített adatokkal dolgozva – 21,5%-a (200 000 fő) lakott a budai oldalon (I., II. és III. kerület), addig a javaslat a törvényhatósági bizottság mandátumainak 26,6%-át biztosította részükre, amit a közigazgatási bizottság utóbb kerekén 30%-ra emelt fel⁴⁵

⁴² A közigazgatási bizottság utóbb 1000-re emelte az ajánlások számát.

⁴³ 32. szám. Törvényjavaslat a székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról. in: *Nemzetgyűlés irományai (1920)*. 218.

⁴⁴ 52. szám. A nemzetgyűlés közigazgatási bizottságának jelentése a "székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról" szóló 32. számú törvényjavaslat tárgyában. in: *Nemzetgyűlés irományai (1920)*. 352. Az arányos rendszer mellett szólhatott az a megfontolás is, hogy – a többségi rendszerrel szemben – ez a megoldás látszott biztosítani az új hatalmi berendezkedés túlsúlyát a választások után a budapesti városházán. Lásd még *Megváltoztatják a budapesti községi választásokról szóló törvényjavaslatot. Fővárosi Hírlap* 1920. április 28.

⁴⁵ A részletes adatokat lásd *Budapest*. 37.

A javaslat: a belügyminiszter felosztatási, illetve ellenőrzési joga

A javaslat – hiánypótló intézkedésként – lehetőséget biztosított a főpolgármester előterjesztését, vagy meghallgatását követően a belügyminiszternek a törvényhatósági bizottság felosztatására, amennyiben az olyan eljárást tanúsítana, amely nemcsak az állam érdekeit, hanem a főváros jólétét is veszélyezteti s – ezen túlmenően – kizárja a közigazgatás eredményes működését. A felosztatás tényét ugyanakkor a belügyminiszternek haladék nélkül be kell jelentenie a törvényhozásnak – jelesül a nemzetgyűlésnek –, s gondoskodni kell arról, hogy két hónapon belül új törvényhatósági választásokat tartsanak a fővárosban. Az új választásokig a halaszhatatlan ügyekben a törvényhatósági bizottság helyett a hivatalnok tanács jogosult eljárni. Az indokolás elismerte, hogy e rendelkezés nem tartozik szorosan a törvényhatósági bizottság újraalakítására vonatkozó előírásokhoz, ám – az általános közigazgatási reformot megelőzve – mégis szükségesnek tartották e mostani javaslatba beépíteni.⁴⁶ A közigazgatási bizottság jelentése nem módosította a javaslat felosztatásra irányuló rendelkezéseit.

A „hiánypótló” jelleg annyiban kétségtől fennállt, hogy az 1872. évi XXXVI. tc. – akárcsak a köztörvényhatóságokat szabályozó 1870. évi XLII. tc., majd az azt felváltó 1886. évi XXIII. tc. – nem rendelkezett a törvényhatósági bizottság felosztatásáról. A felosztatási joggal szemben 1920. áprilisában a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja állást foglalt, kijelentvén, hogy ennek biztosítása a főváros autonómiája teljes megsemmisítésének tekintik.⁴⁷

E jogintézmény bevezetése a kormányzat centralizáló törekvésein kívül közvetlen politikai üzenetet is hordozott, hiszen a jövőben a belügyminiszter szabad mérlegelésén múlhat, mikor – példának okáért milyen pártpolitikai összetétel esetén – veszélyezteti az állam érdekeit a törvényhatósági bizottság működése, ami okot szolgáltat, illetve jogalapot teremthet a felosztatásra. A felosztatási jog biztosítása mindenestre Damoklész karjaként lebeghet a főváros közönségét megtestesítő törvényhatósági bizottság feje felett.

A javaslat a közigazgatási bizottság egyetértése mellett – a belügyminisztériumot megillető főfelügyeleti jogra hivatkozva – lehetőséget kívánt biztosítani arra, hogy a főváros önkormányzati hatáskörében követett eljárását, belső ügyvitelét s háztartását saját közegei által, vagy más szakértők bevonásával bármikor megvizsgálhatja. Az indokolás hivatkozott arra, hogy a belügyminiszter ellenőrzési jogosítványai nincsenek összhangban a javaslat többi részével⁴⁸, bár megítélésem szerint nagyon is összhangban voltak, hiszen a felügyeleti jog érvényesítése a törvényhatósági bizottság hatáskörébe tartozó ügyköröket is érintette.

⁴⁶ 32. szám. Törvényjavaslat a székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról. in: *Nemzetgyűlés irományai (1920)*. 220.

⁴⁷ Megváltoztatják a budapesti községi választásokról szóló törvényjavaslatot. *Fővárosi Hírlap* 1920. április 28.

⁴⁸ 32. szám. Törvényjavaslat a székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról. in: *Nemzetgyűlés irományai (1920)*. 221.

A főváros költségvetésével kapcsolatos felülvizsgálati jogosítványokat már az 1872. évi XXXVI. tc. is biztosította a belügyminiszternek, ám az 1920-as javaslatban alkalmazott – a felülvizsgálat körét kiszélesítő – formula a köztörvényhatóságokról szóló 1886. évi XXI. tc.-ből szóról-szóra került át. A belügyminiszter ellenőrzési jogkörének kiterjesztése a kormány centralizáló törekvéseinek kiteljesedését, egyúttal a főváros jelentékeny presztízsvesztését is jelentette.

A szakirodalom „puha” érvei

A szakirodalom – ellentétben az általános közigazgatási reformról szóló értekezéssel – csekély teret szentelt a fővárosi közigazgatás reformjának, s visszafogottan – ha úgy tetszik, rezignáltan – követte a fővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról szóló törvényjavaslat alakulását. A Magyar Jogászegylet közjogi és közigazgatási szakosztálya 1920 májusában s júniusában – tehát akkor, amikor a fővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról szóló törvényjavaslatot már a nemzetgyűlés plénuma vitatta – folytatólagos ankétot tartott a közigazgatási reformról.⁴⁹ Az itt felszólaló elméleti és gyakorlati szakemberek ugyan – a beszámolók tanúsága szerint – vajmi kevés szót ejtettek a fővárosi közigazgatás reformjáról, ám a városi közigazgatás megújításával kapcsolatosan elhangzott nézeteik – még ha csak érintőlegesen és áttételesen is – adaptálhatóak a fővárosra. Az a tény, hogy az ankét résztvevői gyakorlatilag hallgattak a fővárosi közigazgatás specifikumairól – legfeljebb csak távolról utaltak rá –, azt sugallja, hogy a résztvevők a Budapest közigazgatását érintő s a törvényhozás napirendjén lévő kérdéseket elsődlegesen nem szakmai, hanem politikai kérdésnek tekintették.

Buzáth János, fővárosi tanácsnok május 29-i felszólalására mégis hivatkozhatunk, aki – magától értetődően – leginkább a városi közigazgatás kérdéseivel foglalkozott. Előadásában hangsúlyozta, hogy pillanatnyilag nem tartja időszerűnek a municípiumok vonatkozásában a centralizáció és decentralizáció kérdéseinek a bolygatását, egyúttal arra hívta fel a figyelmet, hogy a centralizált kormányzat könnyen elvesztheti a polgárok „közreműködését és áldozatkészségét”, ami nélkül egészséges fejlődés aligha képzelhető el. Meglátása szerint a központosítás elvének kizárólag az állami felügyelet, ellenőrzés s a „helyes irányítás” terén kellene érvényesülnie, bár a kormányzatnak semmiképp sem szabad megbénítania az önkormányzatok tevékenységét.⁵⁰ Felszólalásában a választójog általános kérdéseit is érintette, kiemelve, hogy a demokratikus fejlődést olyan garanciákkal kell körülbástyázni, amelyek – okulva a közelmúlt eseményein – kizárják a választójog gyakorlásából az, úgymond szélsőséges, felforgató társadalmi rétegeket. A községi és városi választójogra vonatkozó normákat viszont még az országos választójog kereteinél is szűkebben állapítaná meg. Talán nem tűnik túlon túl erőltetettnek a gondolat – vagy inkább sejtés –, hogy előadásával Buzáth a főváros vezetése részéről két fontos üzenetet tolmácsolt a kormányzat felé. Míg a központosítás veszélyére

⁴⁹ A közigazgatási reform a Magyar Jogászegyletben. *Magyar Közigazgatás* 1920. május 23. 2–3; 1920. június 6. 2–4; 1920. június 20. 3–4; 1920. június 27. 2.

⁵⁰ A közigazgatási reform a Magyar Jogászegyletben. *Magyar Közigazgatás* 1920. június 6. 2.

hivatkozással a fővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról szóló javaslatba „becsempésztett”, egyértelműen centralizáló tendenciákról mondott óvatosan elítélő véleményt, addig egyetértően nyilatkozott a fővárosi választójog nemzetgyűlésinél is szigorúbb rendelkezéseiről.

Csak nagyon távolról s általánosságban érinthette a főváros törvényhatósági bizottságát Steinecker Ferenc, a budapesti tudományegyetem közgazdaságtudományi kara prodékánja felszólalásának azon része, amely a pártpolitika közigazgatásból való száműzésére irányult.⁵¹ Noha e felvetés racionális és rokonszenves, megvalósítására az adott körülmények között rendkívül csekély esély mutatkozott – különösen a főváros esetében.

Külön kell szólnunk – hiszen nem kapcsolódik a jogászegylet közigazgatási ankétjához – Weis István egyik, a magyar közigazgatás általános válságával foglalkozó tanulmányáról, amely ugyan nem szentelt nagy teret a főváros közigazgatásának, ám – a pontosabb irányokat nem megjelölve – egyértelműen állást foglalt a sürgető változások mellett. Weis meglátása szerint ugyanis a főváros – az ország „délkeleti” szeretetétől övezve – az elmúlt időszakban nem termelt ki egyebet, mint az „üzemein élősködő törzsfőnökök és kerületi basák karát”, s egy olyan közszellemet, amelyre egyetlen világváros sem lehetne büszke. Az 1919/1920 fordulóján bekövetkezett politikai változásokra célozva úgy gondolta, hogy az országba beáramló „friss levegő” a fővárosra nézve is egészségesebb „vérkeringést” eredményez majd, ám ehhez meg kell szünnie annak, hogy Budapest a vidék rovására továbbra is előnyöket élvezzen.⁵² A fővárosi közigazgatás klikkesedésére, a virilizáció „túlhatalmára” utaló megállapításait kortársai már az 1919/20-as fordulat előtt is érzékelték, s egyik lehetséges kivételként az általános választójog megadását sürgették.⁵³ Weis azonban ebben a kérdésben nem foglalt állást, csupán a városi közigazgatási reform kapcsán említette meg, hogy nem híve a választójog túlzott kibővítésének, továbbá a többségi rendszer helyett az arányos képviseletet pártolja. Így csak rendkívül közvetett eszközök segítségével rekonstruálhatjuk Weis fővárosi közigazgatás megváltoztatására vonatkozó elképzeléseit. Annyi bizonyos, hogy elgondolásai nem állhattak messze a törvényhatósági bizottság fél évszázados összetételének megváltoztatásától, máskülönben aligha említette volna meg a „kerületi basák” és „törzsfőnökök” visszatetsző politikai befolyását. Ugyanakkor a választójogot illetően az arányos képviseleti rendszer mellett érvelt, amit utóbb a fővárosi törvény is rögzített. Tanulmánya bevezető, a magyar közigazgatás csődjét felvázoló részében pedig erőteljes tollvonásokkal kárhoztatta a virilizmus intézményét – legfőbb hibájának tekintve, hogy az utóbbi időkben már nem a történelmi középosztályból került ki a virilizáció többsége –, bár annak visszaszorítására vagy megszüntetésére nem tett javaslatot.⁵⁴

⁵¹ A közigazgatási reform a Magyar Jogászegyletben. *Magyar Közigazgatás* 1920. június 20. 3.

⁵² Weis 1988. 110.

⁵³ Így írt erről a *Nőtisztviselők Lapja* szemleírója 1918-ban: „Igazán legfőbb ideje, hogy egész közéletünk alaposan megreformálódjék az általános és titkos választójog tisztítótűzében.” *Virilizáció. Nőtisztviselők Lapja* 1918/2. 21.

⁵⁴ Weis 1988. 97.

Befejezés: a javaslat a nemzetgyűlés plénuma előtt; az 1920-as fővárosi választások

A törvényjavaslat általános és részletes vitájára 1920. május 18-a és június 2-a közötti időszakban került sor. A parlamenti erőviszonyok ismeretében nem lehetett kétséges a szavazás kimenetele. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja és az Országos Kisgazda és Földműves Párt nyomásztó túlsúlya predestinálta a javaslat sorsát, még akkor is, ha a két nagy kormánypart nem mindenben értett egyet a fővárosi javaslatot illetően. A nemzetgyűlés plénuma előtt a belügyminiszteren, a Simonyi-Semadam Sándort időközben felváltó Dömötör Mihályon és a javaslat előadóóján, Haller Józsefen kívül 14 kormánypartí, illetve liberális és demokrata – azaz ellenzéki – képviselő szólalt fel (akadtak, akik több alkalommal is szót kértek). E tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem vállalkozhatunk a törvényhozás plénumán történtek rekonstrukciójára, jöllehet az ott elhangzott érvek számos szemponttal árnyalják és gazdagítják a témával s a korrall kapcsolatos ismereteket.⁵⁵ Aligha meglepő viszont, hogy az általános és részletes vitát követően a nemzetgyűlés gyakorlatilag a közigazgatási bizottság által előterjesztett szöveget emelte törvényerőre.⁵⁶

Sipőcz Jenő kormánybiztos a tanács június 2-i ülésén – vagyis a törvényjavaslat elfogadása napján – megnyugvással jelenthette be, hogy „a jogfolytonosság nem sokára teljes mértékben helyre lesz állítva” a fővárosban.⁵⁷

Az 1920. évi IX. tc. kizárólag a törvényhatósági bizottság megváltozott politikai viszonyok közötti újjaalakítását segítette elő. A közigazgatási reform hangzatos jelszavait túlharsogták a „bűnös” Budapest meghódításáért ringbe szálló tényezők pártpolitikai szólamai. Ezáltal a törvényhatósági bizottságot – a jövőre nézve – a pártcsatározások színterévé tették.

Hátravolt még a fővárosi törvényhatósági bizottsági választások megtartása. Igen rövid idő – alig egy hónap – állt rendelkezésre a választásokon induló pártok számára a törvény elfogadása és a választások időpontja között. A keresztény-nemzeti alapon álló községi pártok számára a Városháza feletti uralom megszerzése volt a cél, míg a liberális és demokrata községi pártok – a szociáldemokraták külső támogatásával – eleve veszített pozícióból ugyan, de még mindig jelentős eredményre számíthattak⁵⁸. A keresztény-nemzeti kurzus fővárosi exponensei számára nemcsak az általános politikai helyzet volt kedvező, hanem – alig leplezett formában – az 1920. évi IX. tc. választásra irányadó normái is. Ez a pozíció azonban nem zárta ki

⁵⁵ A nemzetgyűlési vitán elhangzottakat röviden összefoglalja TARIJÁNYI 1972. 37–43; továbbá CSIZMADIA 1976. 346–348.

⁵⁶ Az e törvény alapján létrejövő törvényhatósági bizottság mandátuma 1923. december 31-én járt le. A fővárosban ex-lex helyzet állt elő – a főváros élére ismét kormánybiztost neveztek ki –, ami a székesfővárosi törvényhatósági bizottság újjaszervezéséről szóló 1924. évi XXVI. tc. hatályba lépéséig (1925. január 1.), illetve az új törvényhatósági bizottság megválasztásáig tartott.

⁵⁷ *Fővárosi Közlöny* 1920. június 11. 277.

⁵⁸ 1919 őszétől – mutat rá L. NAGY Zsuzsa – a fővárosi „szavazók és városatyák községi politikai pártokba tömörültek”, pótolva a budapesti várospolitikából addig jóformán hiányzó helyi pártokat L. NAGY 1992. 128.

a politikai ellenféllel kötendő választások előtti alkukat, hiszen ez már önmagában biztos mandátumokat jelentett néhány – amúgy az alkukötő szempontjából nem preferált – kerületben.⁵⁹ A választásokra 1920. július 11–12-e között került sor. A mintegy 470 000 választásra jogosult fővárosi polgár voksa közül 308 000 fő szavazatát tekintették érvényesnek. A keresztény-nemzeti pártokra esett a szavazatok 71,5%-a (ez 167 mandátum megszerzését biztosította), míg a liberális és demokrata pártokra illetve a pártonkívüliekre 28,5% jutott (ami 73 mandátumot jelentett).⁶⁰

Folytonosságról közjogi értelemben aligha beszélhetünk, hiszen teljesen megváltozott norma- és feltételrendszer keretei között „újult” meg a fővárosi törvényhatósági bizottsága. Igen szűk értelmezésben – személyi szinten – mégiscsak volt szerepe a folytonosságnak, hiszen a megválasztott törvényhatósági bizottsági tagok közel egynegyede, egészen pontosan 23%-a már 1918 előtt is tagja volt a bizottságnak.⁶¹

Az újonnan megválasztott törvényhatósági bizottság – kiegészülve az állásuknál (tisztségüknel) fogva bizottsági taggá kinevezett városatyákkal – 1920. augusztus 11-én tartotta alakuló ülését. Sipőcz kormánybiztos ünnepi beszédében körvonalazta a főváros leendő vezetése által a jövőben preferálandó világnézeti – egyúttal politikai – értékeket. „Bevonultunk ide, mint a főváros ős magyar lakosságának képviselői. Az ős magyar lakosság követelte azt, hogy képviselői a székesfőváros kormányzatában egyedül a keresztény és magyar faji érdek jegyében dolgozzanak”.⁶²

Elkövetkezett tehát az őrségváltás ideje. A budapesti Városházán – a keresztény-nemzeti alapon álló pártok uralomra juttatásával – új időszámítás vette kezdetét.

Felhasznált irodalom:

- ÁGAI 1907 ÁGAI Adolf: *Utazás Pestről Budapestre. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest 1907.
- BÁCSKAI–GYÁNI–KUBINYI 2000 BÁCSKAI Vera – GYÁNI Gábor – KUBINYI András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest 2000.
- Budapest Budapest 1873-tól napjainkig. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal zsebkönyve*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest 1945.
- BUIÁSSY é.n. BUIÁSSY Károly: *Idegen elemek Budapest népességében. Statisztikai Közlemények 65/4 (é.n.). 27–34.*

⁵⁹ A választásokat megelőző politikai alkukhoz lásd: Kerületenként tárgyalnak a választási paktumról. Fővárosi Hírlap 1920. június 23., továbbá Kik lesznek a városatyák? *Fővárosi Hírlap* 1920. június 30. A választásokkal kapcsolatban lásd L. NAGY 1972. 19–20; továbbá a paktumokra is tekintettel SZENTGÁLI 2002. 204–206.

⁶⁰ *Források*. 45. A választási eredmények kerületenkénti és pártokéi részletezését lásd: Budapest új törvényhatósági bizottsága. Fővárosi Hírlap 1920. július 14. Lásd: KOVÁCS 1935.

⁶¹ WILDNER 1931. 535.

⁶² *Fővárosi Közlöny* 1920. augusztus 13. 431–432.

- CSIZMADIA 1941 CSIZMADIA Andor: *A magyar városi jog*. Kolozsvár 1941.
- CSIZMADIA 1976 CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976.
- CSIZMADIA 1982 CSIZMADIA Andor: Városi törvényhozás a dualizmus korában és az 1918. évi városi törvénytervezet. *Allam és Igazgatás* 1982 november. 988–998.
- DÉRY 1995 DÉRY Attila: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870–1948). Egy független városrendező hatóság. *Budapesti Negyed* 1995/3. 77–96.
- EGYED 1936 EGYED István: *Budapest önkormányzata*. Budapest 1936.
- FARAGÓ 1995 FARAGÓ Tamás: Budapest népességfejlődésének vázlatja (1840–1941). *Statisztikai Szemle* 1995/4–5.
- FLAXMAYER–MEDRICZKY 1934 FLAXMAYER József – MEDRICZKY Andor: *A kerületi elöljáróságok szerepe Budapest székesfőváros közigazgatásában*. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest 1934.
- Források* *Források Budapest Történetéhez*. III: 1919–1945. Szerk.: SZEKERES József. Budapest Főváros Levéltára, Budapest 1972.
- GÁRDONYI 1925 GÁRDONYI Albert: *Ötven esztendő Budapest történetéből (1873–1923)*. Budapest 1925.
- GYÁNI 1998 GYÁNI Gábor: Az egyesített főváros nagyvárossá válása. in: *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Városháza, Budapest 1998. 15–30.
- KAJTÁR 1992 KAJTÁR István: *Magyar városi önkormányzat (1848–1918)*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1992.
- KMETY 1911 KMETY Károly: *Magyar közigazgatási és pénzügyi jog*. Hetedik kiadás. Grill, Budapest 1911.
- KOVÁCS 1935 KOVÁCS Alajos: A budapesti választások eredménye a világháború óta. *Városi Szemle* 1935/6. 801–817.
- L. NAGY 1972 L. NAGY Zsuzsa: *A budapesti liberális ellenzék 1919–1944*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.
- L. NAGY 1992 L. NAGY Zsuzsa: *Várospolitikai és városatyák Budapesten 1873–1941*. Történeti tanulmányok I. KLTE Történelmi Intézete, Debrecen 1992.
- Magyar közjog* *Magyar közjog (Magyar államjog)*. Budapest 1882.
- Magyarországi pártprogramok* *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk.: GERGELY Jenő – GLATZ Ferenc – PÖLÖSKEI Ferenc. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1991.
- NAGY 1897 NAGY Ernő: *Magyarország közjoga (Államjog)*. Harmadik, átdolgozott kiadás. Budapest 1897.

- Nemzetgyűlés irományai (1920)*
Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott nemzetgyűlés irományai. I. Budapest 1920.
- Nemzetgyűlés naplója (1920)*
Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. II. Budapest 1920.
- ORT 1959
ORT János: Budapest központi városigazgatása a polgári demokratikus forradalom és a tanácsköztársaság idején. *Levéltári Közlemények* 30 (1959). 244–259.
- PÖLÖSKEI 1995
PÖLÖSKEI Ferenc: A városok jogállása a polgári korban. in: *Degré Alajos emlékkönyv*. Szerk.: MÁTHÉ GÁBOR – ZLINSZKY JÁNOS. Unió, Budapest 1995. 223–225.
- ROMSICS 2000
ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Második, javított kiadás. Osiris, Budapest 2000.
- SAKMYSTER 2001
SAKMYSTER, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Helikon Kiadó, Budapest 2001.
- SARLÓS 1976
SARLÓS Béla: *Közigazgatás és hatalomgyakorlás/-politika a dualizmus rendszerében*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976.
- SIPOS é.n.
SIPOS András: *Városigazgatás és várospolitika Budapesten 1890–1914*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest é.n.
- Statisztikai Évkönyv 1915*
Magyar Statisztikai Évkönyv 1915. Új folyam 23. Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1918.
- SZENTE 1993
SZENTE Zoltán: Reformtörekvések a fővárosi közigazgatásban 1872–1948. *Magyar Közigazgatás* 1993/8 (augusztus). 498–501.
- SZENTGÁLI 2002
SZENTGÁLI Zsolt: A Keresztény Községi Párt történetéhez. *Múltunk* 2002/1. 204–206.
- TARJÁNYI 1972
TARJÁNYI Sándor: *A fővárosi törvény és módosításai*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 1972.
- URBANUS 1919
URBANUS: *A bűnös Budapesttől a boldog Budapestig*. A főváros politikai múltja és jövője. Kultúra könyvkiadó és nyomda rt., Budapest 1919.
- VÖRÖS 1997
VÖRÖS Károly: Főváros születik. in: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Válogatta, sajtó alá rendezte GLATZ FERENC. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1997. 106–172.
- VÖRÖS 1998
VÖRÖS Károly: *A világváros útján 1873–1918*. *Budapesti Negyed* 1998 nyár-ősz. Budapest-történet 130.
- WEIS 1988
WEIS István: *A múlt és jövő közigazgatása*. Közigazgatásunk csődje. Budapest, 1920. in: *A magyar közigazgatástudomány klasszikusai 1874–1947*. Szerk.: LÖRINCZ LAJOS. KJK, Budapest 1988. 110.

WILDNER 1931

WILDNER Ödön: Budapest törvényhatósági bizottságának keresztmetszete a legutóbbi 30 év alatt. Különös tekintettel a főváros szervezeti törvényeire. *Városi Szemle* 1931/4 (július – augusztus). 503–535.

WITTENBARTH 1931

WITTENBARTH Győző: Budapest kerületi beosztása. *Városi Szemle* 1931/6 (november – december).

Nagy Ágnes

VÁROSNEGYEDEK ÉLETCIKLUSA – LAKÁSELOSZTÁS – TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉS

A Lipótváros társadalma 1930–1960 között*

A piaci bérlakás-forgalmat felszámolva az 1944/1945-től előbb átmenetileg, majd véglegesen központi irányítás alá vont bérlakás-rendszeren keresztül a politikai hatalom 1944-től kezdődően meghatározó befolyással volt a budapesti társadalom térbeli strukturálódásának folyamataira. A bérházas negyedekben a népesség térbeli mobilitásának egyes csatornáit a lakáselosztás eszközével megnyitva illetve lezárva a hatalom társadalmi csoportok közötti cserélődéseket indukált. Egyes csoportok kiszorulása és helyükre más csoportok beáramlása mögött a helyi társadalom (át)szerveződésének folyamatában egyes társadalmi csoportok egy-egy városnegyed társadalmában elfoglalt helye és szerepe szűnt meg, vagy alakult át. Legközvetlenebbül a budapesti zsidóság 1944. június 20. és 23. között véghezvitt összeköltöztetésével, az 1951. évi budapesti kitelepítéssel és az 1956-os emigrációs hullámmal megüresedő lakások újraosztásával avatkozott be a politikai hatalom erőszakos úton a fővárosi társadalom térbeli szerkezetébe. E megfontolások alapján a bérházas negyedek társadalmának a lakásrendszer kontextusába helyezett vizsgálatával a fővárosi társadalom 1945 utáni átalakulásának folyamatához juthatunk közelebb. Az egyéni és családi életpályák nyomait lakóhelyi összefüggéseikben őrző népszámlálási lakásívek, választói névjegyzékek, címjegyzékek és lakónyilvántartások azok a források, amelyek a kvantitatív és a mikroszkopikus elemzés szintjén is alkalmasak a budapesti városnegyedek XX. századi társadalmának az 1945-ös historiográfiai cezúrát átlépő longitudinális vizsgálatára. E forrástípusok felhasználásával tárhatjuk fel, hogy a hatósági irányítás alá vont lakásrendszer keretei között a helyi népesség szerveződésébe a lakások újraosztásával közvetlenül beavatkozó politikai hatalom milyen mértékben tudta átalakítani egy-egy negyed társadalmi-térbeli szerkezetét, mennyiben volt képes tartós és szervessé váló átrétegződést kiváltani. Ugyanakkor a helyi társadalmat alkotó foglalkozási-társadalmi csoportok közötti arányok változása, egyes csoportok eltűnése, más csoportok beáramlása, és egyes csoportok stabilitása mögött a helyi társadalom szerveződésének mikroszintű vizsgálatával az 1945 előtti és utáni budapesti társadalom törései és folytonosságai rajzolódnak ki. E kérdésfeltevés alapján Budapest egyik belső, bérházas negyede, a Lipótváros 1930 és 1960 között végbement társadalmi változásainak vizs-

* Szeretném megköszönni Budapest Főváros Levéltára mindazon levéltárosainak segítségét, akikre az iratanyag eddigi feltérképezése során támaszkodhattam: Gajáry Istvánét, Héjj Csabáét, Lakatos Ferencét, Lugosi Andrásét, Nagy Sándorét, Sarusi Kiss Béláét, Sipos Andrásét, Szilvy Gyuláét és Takács Editét. Köszönöm Á. Varga Lászlónak, Budapest Főváros Levéltára főigazgatójának, hogy felhívta figyelmemet az V. kerületi IKV-anyagra. Köszönet illeti továbbá Belváros–Lipótváros Vagyonkezelő Rt. Önkormányzati Tulajdonú Ingatlanokat Kezelő Irodájának vezetőjét, Erdei Gyulát a lakónyilvántartó könyvek összegyűjtésében nyújtott segítségéért.

gálatát megkezdve, a népszámlálási lakásívek, választói névjegyzékek, címjegyzékek és lakónyilvántartások felhasználásával annak hét, nem statisztikai mintavétel, hanem a forrásadottságok véletlenszerűsége alapján kiválasztott bérházát vizsgálom.¹ Az elemzésnek az egyéni–családi életutak mikroszintjén nyíló lehetőségeihez képest jelen tanulmány a társadalmi változások lakáspiaci kontextusban megközelített vizsgálatának módszertani–forráskritikai tapasztalatait és a hét ház bérlőközössége kvantitatív – statisztikai módszerű – elemzésének első eredményeit összegzi.²

Az I. világháború alatt bevezetett, majd az azt követő években kiterjesztett hatósági lakáspiaci szabályozás fokozatos felszámolásával 1933-ban helyreálló szabad bérlakás-forgalom újbóli korlátozására 1941 őszén került sor első ízben.³ Egy 1941 szeptemberében életbelépő rendelet a közszolgálati alkalmazottak lakásszükségletének biztosítása érdekében – amennyiben a lakások szabad bérbeadása útján ez nem megoldható – lehetővé tette a lakatlan, elhagyott vagy megüresedő lakások, valamint a nagylakások önálló lakás céljára is alkalmas részének igénybevételét.⁴ 1942 januárjában egy újabb lakásbérleti szabályozás a megjelölt lakások körének igénybevehetőségét a közszolgálati alkalmazottakon kívül mindazok javára kiterjesztette, akiknek az adott lakásban való elhelyezését a közérdek megkívánta.⁵ Bár ezek a háborús lakásügyi szabályozások már lehetővé tették bérlakások hatósági igénybevételét, a fővárosi lakáspiac tömeges átrendeződését a budapesti zsidóság 1944. június 20. és 23. között végrehajtott összeköltöztetése idézte elő. Zsidónak minősülő személyek lakásainak igénybevétele előtt már 1944. április 28-án megnyílt a lehetőség: az ezen a napon hatályba lépő, „a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása” tárgyában kiadott 1.610/1944. M. E. számú rendelet jogszerűvé tette az ún. indokolt lakásszükségletet meghaladó lakásaik igénybevételét. A lakások tömeges megüresedését azonban nem ez a rendelet, hanem a fővárosi zsidóság ún. csillagos házakba való összeköltöztetése eredményezte.⁶ Az összeköltöztetés nyomán megüresedett lakások kiutalását a polgármester előbb a kerületi előjárók hatáskörébe utalta, majd 1944. július 9-től a belügyminiszter felügyelete alatt álló lakásügyi kormánybiztos gyakorolta a hatósági jogokat a lakások igénybevételeire és új bérlők kijelölésére.⁷ Az 1944-ben a zsidónak minősített lakások igénybe-

¹ A szakdolgozat keretei között megkezdett vizsgálat: NAGY 2003. A hét vizsgált bérház: Nádor u. 5., Nádor u. 6., Mérleg u. 9., Mérleg u. 11., József Attila u. 12., József Attila u. 16. és Hercegprímás u. 13.

² Egy, a hét közül kiemelt bérház, a Nádor utca 5. szám bérlőközösségének mikroszintű változásait lásd: NAGY 2004.

³ Az I. világháború alatti és a két világháború közötti lakásügyi szabályozások összefoglalását lásd: BORSOS–NÉMETH 1938.

⁴ 6.740/1941. M. E. sz. rendelet, 6. § 1–5. pont.

⁵ 590/1942. M. E. sz. rendelet, 12. § 2. pont.

⁶ 147 501/1944.–IX. számtól 147 514/1944.–IX. számig terjedő polgármesteri rendeletek.

⁷ „A kerületi előjárók már megkapták az utasítást arra, hogy az elhagyott zsidó lakások igénybevételeivel haladéktalanul gondoskodjanak a bombakárosultak elhelyezéséről.” („Ne rohanja meg a község a lakáshivatalt!” *Új Magyarország* 1944. június 29. 7. Közli: BENOSCHOFZKY–KARSAI 1960. 335.) A lakásügyi kormánybiztos jogkört a 2.510/1944. M. E. sz. rendelet hozta létre.

vételét, és új bérlőknek, elsősorban bombakárosultaknak történő kiutalását szervező hatósági elosztást az ostromot követő első napokban megjelent új lakásrendeletek kiterjesztették. A hatósági elosztás az ostromkárok nyomán Pesten 1945. január 18. után jelentkező tömeges hajléktalanság problémájának átmeneti kezelése érdekében vált szükségessé. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 18-án a háborús viszonyok következtében elhagyottá vált lakások ügyében lakáshivatal felállítását rendelte el.⁸ A bombakárosultak elhelyezésének szükségessége mellett a hazatérő régi bérlők és az 1944. március 19. után behelyezett új bérlők jogainak összeegyeztetése a társbérletesítés első hullámához vezetett, az indokolt lakásszükséglet fogalmára alapozva. A család nagysága és a családfő foglalkozása szerint meghatározott indokolt lakásszükséglet mértékét meghaladó lakásrészek igénybevehetővé váltak. Az 1945. évi kényszerállapotok között született átmeneti hatósági lakáselosztást – a szabad bérlakás-forgalmat lakások és lakrészek igénybevételével korlátozó, és társbérletesítő gyakorlatával – a 6.000/1948. Korm. számú rendelet véglegesítette. Miután 1948-ban az államosított bankok és más vállalatok tulajdonában lévő bérházak a Közületi Ingatlan Központ felállításával állami kezelésbe mentek át, a piaci bérlakás-forgalom maradékának felszámolása és állami monopolizálása az 1952. évi bérház-államosítással vált teljessé.⁹ A zsidónak minősített lakások 1944-ben történt igénybevételéhez hasonlóan az 1950-es évek budapesti társadalmának két nagy, lakások tömeges megüresedésével járó cserélődési hulláma, az 1951-es kitelepítés és az 1956-os emigráció kormányzati kezelése ugyancsak beépült a fővárosi lakásinség problémájának kezelésébe.¹⁰ A Budapesten 1951. május 21-én megkezdett kitelepítési akciónak a nyilvánosság felé is meghirdetett célja volt a fővárosban az 1940–1950-es évek fordulójára kialakult túlszűfolt lakáshelyzet enyhítése a felszabaduló lakások újraosztása révén. A Szabad Nép kitelepítést hírül adó hivatalos bejelentése szerint „a kitelepítettek lakásait dolgozók, elsősorban sztahanovista vagy nagycsaládos ipari munkások kapják meg”.¹¹ Az 1956-os emigrálások nyomán megüresedett és nyilvántartásba vett lakások ügyében intézkedő kormányrendelet alapján az elhagyott lakások felett a lakásügyi hatóságok a fennálló jogszabályok szerint rendelkeztek.¹²

Az 1944-től jelentkező politikai beavatkozások – társadalmi összetételénél fogva – többszörösen is érintették a Lipótváros népességét. Az 1941-ben 38%-ban izraelita főbérlők által lakott, de a zsidóellenes intézkedések által ennél magasabb arányban érintett Lipótváros esetében nem csak az 1944/1945-ös periódusban, a zsidónak minősített lakások újraosztása kapcsán valószínűsíthető nagyarányú érintettség.¹³ A sztereotípiá vagyos vállalkozó zsidó polgárság által lakott Lipótváros-képéhez képest felekezeti és társadalmi rétegződésében is összetettebb, heterogén népességű városrész társadalmá további tényezők folytán is markáns átrendeződésnek volt kitéve. Egyrészt, a gazdasági élet államosítását mint egy magántisztviselők, szabadfog-

⁸ 34/1945. M. E. sz. rendelet.

⁹ 9.390/1948. Korm. sz. rendelet és az 1952. évi 4. sz. törvényerejű rendelet.

¹⁰ HEGEDŰS–TOSICS 1982. 9. 15. és 19.

¹¹ „A budapesti kitelepítésről”. *Szabad Nép* 1951. június 17. 3.

¹² 8/1956. (XII. 13.) Korm. sz. rendelet.

¹³ Az izraelita főbérlők városrészenkénti százalékos arányát közli: Statisztikai Értesítő 1942. július. 151.

lalkozású értelmiségiek, kereskedők és iparosok Budapest más negyedeihez képest felülreprezentált rétegei által lakott városrész élte meg a Lipótváros. Másrészt, 1945 után a belügyminisztérium, a honvédelmi minisztérium és a pénzügyminisztérium Várból a Lipótvárosba történő leköltözése, valamint az újonnan szervezett minisztériumok lipótvárosi székházakban való elhelyezése felerősítette a városrész már a két világháború között is meglévő kormányzati negyed szerepét. E változások tükrében lehet feltenni a kérdést, hogy vajon milyen mértékben vette igénybe a helyi lakásállományt az új államapparátus káderállományának lakásigénye, és mennyiben lépett a két világháború közötti egyik domináns csoport, a magántisztviselők helyébe egy új tisztviselőréteg. Ugyanakkor, a magángazdaság felszámolásával a kereskedők és kisiparosok piaci helyzetének korlátok közé szorítása, illetve ellehetetlenítése, valamint az értelmiségi szabad pályák államosítása milyen változásokat idézett elő a helyi népesség e csoportjainak helyzetében? Harmadrészt mennyiben igazolódik a két világháború között magas státusú Lipótváros esetében az az előfeltevés, miszerint a lakások központi elosztásában az ipari munkások preferált helyzetet élveztek volna?

A politikai hatalom lakáspiaci beavatkozásával párhuzamosan egy másik folyamat társadalmi hatásaival is számolni kell. A városrész bérház-állományát a két világháború között is a XIX. századi építésű ingatlanok uralták. A II. világháborúval megszakadó korszerűsítés és karbantartás hiányában fizikailag leromló XIX. századi építésű bérházakban a lakásállomány gyökeres átalakuláson ment keresztül. A társbérletesítés és a lakások műszaki megosztása nyomán a négyszobásnál nagyobb lakások arányának radikális csökkenésével az egy- és kétszobás lakások aránya kétszereződött meg. (1. táblázat) E folyamat fényében a társadalomtörténeti kutatásnak azt a kérdést is fel kell tennie, hogyan módosult, értékelődött át az ingatlanok fizikai leromlása és a központosított lakáelosztás csatornáin végbemenő társadalmi átrétegződés kölcsönhatásában a városrész státusa, és milyen hatást gyakorolt e két folyamat a társadalmi csoportok lakóhely-választására, városon belüli térbeli mobilitására.

1. táblázat. A lakásállomány változása 1941 és 1960 között

	Nádor u. 5.		Mérleg u. 9.		Hercegprímás u.13.		Összesen	
	1941	1962	1941	1962	1941	1962	1941	1962
1 szobás	2	7	1	6	2	12	5	25
2 szobás	7	16	7	12	9	15	23	43
3 szobás	2	4	1	-	3	2	6	6
4 szobás	8	2	2	-	1	1	11	3
5 szobás	1	-	-	-	1	-	2	-
6 szobás	2	1	-	-	-	-	3	1
Összesen	22	30	12	18	16	30	60	78

Források:

Műemlék-felújítási terv-dokumentációk.

A nagyvárosi társadalom tagjait név szerint nyilvántartó forrástípusok, úgymint a népszámlálási adatfelvételi ívek, a választói névjegyzékek és a címtárak társadalomtörténeti célú felhasználása a nemzetközi várostörténet bevett módszere. Az 1960–1970-es években az amerikai várostörténet keretei között születő kvantitatív irányzat, a New Urban History éppen e kvantifikálható források kiaknázásának lehetőségét fedezte fel.¹⁴ A várostörténetet társadalomtudományos megközelítésben, a névtelen emberek hétköznapijainak történeteként művelő irányzat a népszámlálások, választói névjegyzékek, címtárak, adóívek, hagyatéki iratok bevonásával a városi társadalmat dinamikus folyamataiban – migráció, mobilitás – értelmezi. A francia várostörténetben is meghonosodó irányzatot képviselve Jean-Luc Pinol 1980-as években végzett Lyon-kutatása pontosan tükrözi a kvantitatív, társadalomtörténeti irányultságú várostörténet kérdésfeltevéseit és módszereit.¹⁵ Az 1890-es évek és az 1930-as évek keresztmetszetének összehasonlításával a lyoni társadalom nyitottságát-zártságát, a mobilitási esélyek átalakulását vizsgálja. Forrásai a népszámlálások, választói névjegyzékek és ki kicsodák egyrészt kvantifikálható, másrészt a név alapján mikroszinten összekapcsolható adatai. A statisztika, a prozopográfia, és „az egyének társadalomtörténete” módszereit ötvözve többféle elemzési szint kombinálásával közelíti meg a társadalmi és a térbeli mobilitás szerveződését. Miután a városi társadalom szerkezetét a statisztika és a „bérházak biográfiája” („les biographies d'immeubles”) módszerével rajzolja fel, ebben a kontextusban helyezi el az 1890-es és az 1930-as évekre vonatkozóan kialakított két kohorsz tömeges életrajzának, illetve az egyéni életpályáknak az elemzését.

A két világháború közötti és a II. világháború utáni budapesti társadalom akár kvantitatív, akár mikroszkopikus vizsgálatához a népszámlálási lakásívek, választói névjegyzékek, címtárak, lakónyilvántartások, anyakönyvek, közjegyzői iratok formájában tömegesen állnak rendelkezésre a források. A város terében zajló társadalmi folyamatokat illetően mégis hiányoznak a módszeres empirikus kutatások.¹⁶ A XX. századi budapesti társadalom lakóhelyi mobilitását illetően csak egy-egy esettanulmányra hivatkozhatunk.¹⁷ Nem ismerjük a városlakók térbeli mozgásának keretét alkotó, a két világháború között a bérlakás-szektor által dominált lakás piac működési mechanizmusait, és a városlakók e keretek közötti mozgását. A szociológiának köszönhetően van ismeretünk az 1960-as évek lakáspiaci helyzetéről, történeti kutatás hiányában azonban felderítetlen terület maradt az 1945–1960 közötti másfél évtized lakóhelyi mobilitásának intézményi kerete, a városlakók lakások közötti mozgásának legális és informális csatornái.¹⁸

A nagyvárosi társadalmat mérhető struktúrákban és tendenciákban modellező kvantitatív megközelítés mellett egy másik járható utat jelentő antropológiai meg-

¹⁴ GYÁNI 1978.

¹⁵ PINOL 1991, különösen 333–345.

¹⁶ Hangsúlyozni kell azonban, hogy a felsorolt forrástípusok felhasználása megkezdődött a XX. századi Budapest társadalomtörténeti kutatásában. Erre nyújt példát: LUGOSI 2003. és PETERDI 2004.

¹⁷ GYÁNI 1991b.

¹⁸ SZELÉNYI 1990. A fővárosi lakásrendszer 1945 utáni átszervezésének lépcsőit, és az államosított lakáselosztás mechanizmusait vázolja HEGEDŰS–TOSICS 1982.

közelítés ugyancsak korlátozottan van jelen a XX. századi Budapest városnegyedeinek történeti vizsgálatában. Az antropológiai és szociológiai látásmódot és módszereket ötvöző közösség-tanulmányok (community studies) figyelme a nagyvárosi lokális közösségek – például a szegénytelepek, mint marginalizált csoportok zárt lakóhelyi közössége, vagy a lakótelepek – szerveződési mechanizmusaira irányul. A lokális közösségekben, városnegyedekben fragmentált nagyvárosi társadalom vizsgálata terén Ambrus Péter szociológus ferencvárosi kutatását emelhetjük ki.¹⁹ Annál is inkább, mert egy budapesti városnegyed társadalmának életmódját és mentalitását a politikai hatalom által teremtett egzisztenciális kényszerekhez való alkalmazkodás folyamatában értelmezte. A Ferencváros Ferenc körút – Mester utca – Haller utca – Üllői út által határolt belső magjának társadalmán azt vizsgálta, hogy 1945 után a politikai hatalom létfeltételekbe való beavatkozására milyen alkalmazkodási stratégiákkal válaszolt a helyi népesség, hogyan alakult át e kényszerek között a városrész társadalmának szervezőelve, az ott lakó egyes társadalmi csoportok életformája. A városrészben az I. világháború után a magasabb státusúak kiköltözésével egy megrendült anyagi helyzetű, deklasszálódó középosztályi, és egy kisiparos–kiskereskedői réteg által dominált, vegyes szociális összetételű, de egymással szimbiózisban élő népesség alakult ki, mely számára az életmód-mintákat erősen a deklasszálódó, és így a kispolgári életszínvonal felé tendáló középosztályi réteg nyújtotta. Bár a városrész periferizálódása már a két világháború között megindult, a leromlott fizikai és szociális szintre 1945 után süllyedt, amikor is a politikai rendszer csak egy beszűkített és ellenőrzött kisipari tevékenységet engedélyezve döntő módon avatkozott be a helyi népesség egzisztenciális feltételeibe. A helyi keretek közül kilépni nem tudó, helyben maradó kisiparosok és kiskereskedők a slumosodó városrészben egy marginalizálódó társadalmi réteggé maradtak kontinuosak.

A lokális közösséget szervező társadalmi kapcsolatokhoz és viszonyokhoz az egyéni életpályák megismerésén keresztül közelítő antropológiai és szociológiai elemzésekhez a történetírás mikrotörténeti irányzata áll legközelebb látásmódjában. A mikrotörténelem egyik klasszikusává vált vizsgálat, Maurizio Gribaudi torinói munkásnegyed-kutatása szintén a mindennapi életbe behatoló politikai hatalomnak egy nagyvárosi lokális közösség szerveződésére gyakorolt hatását vizsgálja.²⁰ Gribaudi kérdésfeltevése arra a problémára irányul, hogy miként volt képes a fasiszmus behatolni egy torinói munkásnegyed életébe, miért és milyen utakon tudta a városrész társadalmának szerveződését megbontani és átalakítani. Három generáció több mint kétezer családi pályáját elemezve a munkásnegyedet a folyamatosan ki- és beáramló népesség életútjainak kereszteződésében, állandó újjáalakulásában értelmezi.

A kvantitatív és a mikrotörténeti megközelítés, forrásadottságainknak köszönhetően, budapesti városnegyedek társadalomtörténeti vizsgálatában is jól ötvözhető. A fővároson belül városrészek, bérházak és bérlakások között folyamatosan migráló népességet a népszámlálási lakásívek, választói névjegyzékek, címtárak és lakónyilvántartások, mint a nagyvárosi társadalom tagjainak lakóhely szerinti nyilvántartásai, rögzítik számunkra különböző időpontokban lakóhelyhez kötötten. Az életciklus, a

¹⁹ AMBRUS 1986.

²⁰ GRIBAUDI 1987.

munkavállalás és a társadalmi helyzet váltásai-változásai szerint mozgó népesség egy adott bérházban, vagy a bérházakból szerveződő, tetszőlegesen körülhatárolt térbeli egységben – háztömbben, utcában, negyedben – felvett keresztmetszeti képe életpályák adott pillanatban kimerevített csomópontjaként értelmezhető. A bérház(csoport) társadalmi keresztmetszetében egy adott pillanatban megjelenő életpályák mikroszkopikus és prozopografikus elemzése a budapesti társadalom szerveződéséhez, szervező mechanizmusainak átalakulásához vezet el.

Bérlakás – bérház – városnegyed: társadalmi keresztmetszetek rekonstruálása

Bérlőkörök rekonstruálása

A hazai statisztika népszámlálási adatfelvételi íveket utólag megsemmisítő gyakorlata következtében a lakások és háztartások szintjéig levezető népszámlálási lakás-ívek mindössze két időpontból, 1941-ből és 1945-ből maradtak fenn. Az 1941. évi népszámlálás budapesti lakásíveinek – és az 1941-es lakásíveket lényegében változatlanul használó 1945. évi budapesti népösszeírás lakásíveinek – fennmaradása ugyanakkor két szempontból is szerencsés a kutatás számára. Egyrészt, a korábbi népszámlálásoktól eltérően – mai elemzési szempontunkat mintegy megelőlegezve – éppen az 1941. évi népszámlálás tett első ízben kísérletet teljes körű család- és háztartás-statisztikai adatfelvételle.²¹ E célt szolgálta a lakásívek összeállítására a lakás összetételére, és a lakásban élőkre vonatkozó kérdőpontokkal. Másrészt, a házak 1941-ben számbavett népessége volt az, amely 1941-hez képest lényegében változatlanul érte meg az 1944-es évvel bekövetkező első nagy kényszerű cserélődési hullámot.²² E két egybeesés folytán a népszámlálás által rögzített állapot alkalmas összehasonlítási alapot jelent az 1944/1945-ös és az 1945 utáni változások vizsgálatához.

A bérlemények helyiségek szerinti összetételére, az éves lakbérre és a népszámlálás eszmei időpontjában a lakásban tartózkodók személyi adataira rákérdező adatfelvétel a bérlő családok társadalmi helyzetének többszörös vizsgálatára alkalmas. Ezt annál is inkább hangsúlyozni kell, mert további forrástípusaink – a választói névjegyzékek, címjegyzékek és lakónyilvántartások – a társadalmi státus egyetlen tengelye, a tevékenységszerkezet alapján hozhatók közös nevezőre: a foglalkozás az egyetlen közös adat, amelyből homogén adatsorok állíthatók össze a társadalmi rétegződés longitudinális vizsgálatához. Az 1941-es keresztmetszetben viszont a bérlemény szobák szerinti összetétele és az éves lakbér összege a főbérlői háztartást jellemző három mutatóval – albérlőtartás, cselédtartás és a lakásban élők száma – összekapcsolva vagyoni-jövedelmi adatok nélkül is a társadalmi helyzet differenciált, többszörös képét adja. A társadalmi rétegződés foglalkozási megoszlás alapján konstruált modelljéhez képest a lakásminőség és a háztartásszerkezet mutatói a bér-

²¹ „A házigyűjtőív hazánkban országos keretekben első ízben tett kísérlet az egyes társadalmi rétegek lakásviszonyainak részletes megvilágítására és egyben a tulajdonképpeni család- (és háztartási) statisztika megalapozására.” (THIRRING 1981. 45.)

²² Az 1941-es népszámlálás és az 1945-ös népösszeírás összevetése alapján a hét ház összesen 119 főbérlői és természetbeni lakásából kilencben – azaz a lakások mindössze 7%-ában – történt bérlőcsere 1941 és 1944 között.

lők foglalkozási csoporthoz tartozását akár át is metsző finomabb belső rétegződést képes kimutatni.

Az 1941-es és az 1945-ös keresztmetszetekkel való összehasonlítás lehetősége a korábbi és későbbi népszámlálási adatfelvételi ívek hiánya ellenére is adott. Mint az 1941 előtti hiányzó népszámlálási adatfelvételi ívek pótlási lehetőségéről kell beszélni a *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1880/1881-től 1928-ig megjelent évfolyamairól. A belügyminisztérium által a szerkesztőség rendelkezésére bocsátott bejelentési hivatali nyilvántartás adatai alapján összeállított címjegyzékekből „úgyszólván csak a férjes nők, gyermekek és az önálló keresettel nem bírók hiányoznak”.²³ A főbérlok teljes körét felölelő, és ezáltal a népszámlálási bérlőlistákkal elvben összevethető jegyzék azonban a lakosokat ábécérendben felsorolva nem teszi lehetővé a lakcím szerinti keresést. Pillanatnyilag egyedül a számítógépes adatbázissá alakított 1900-as évfolyam alkalmas egy tetszőleges térbeli egység társadalmi összetételének vizsgálatára a lakcím szerinti keresés alapján.²⁴ A két világháború közötti időszak két évfolyama egyikének, az 1922/1923. vagy az 1928. évi címjegyzéknek tervezett adatbázissá alakítása azonban a jövőben az 1941. évi népszámlálásban rögzített keresztmetszettel azonosan kialakított mintán nyitja meg a lehetőséget a két világháború közötti periódus egy korábbi metszetével való összehasonlításra.

A budapesti címjegyzékek egytényezős foglalkozási adatsoraitól eltérően a lakónyilvántartó könyvek a komplex összehasonlítás lehetőségét rejtik magukban. A rendőrségi ki- és bejelentőlapok alapján vezetett lakónyilvántartás, mint a hatóságok által a lakók ellenőrzésére bármikor felhasználható dokumentum, már a két világháború között is létezett.²⁵ Az 1940-es évek lakónyilvántartása a későbbi, 1950-es

²³ *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1882. Előszó.

²⁴ *Budapesti lakcímjegyzék* 1900. www.bparchiv.hu

²⁵ „A háztulajdonos kötelességei (...) a bérlők és albérlők részéről rendelkezésre bocsátott adatok (bejelentő- és kijelentőlapok) alapján minden bérlőről, albérlőről és háztartási alkalmazotról betűsoros nyilvántartó-jegyzéket vezessenek; a bérlőkről, albérlőkről és háztartási alkalmazottakról vezetett nyilvántartó jegyzéket a bíróság, a rendőrség vagy más hatóság vagy a m. kir. posta- és távírda közegeinek kívánatára bármikor felmutassák és az erre vonatkozóan kért felvilágosításokat haladéktalanul megadják.” (BORSOS [1936]. 117) Ebből az időszakból maradt fenn a Hercegprímás utca 13. szám alatti ház lakónyilvántartása, továbbá a József Attila utca 16. szám alatti ház lakónyilvántartásának B-betűs töredéke.

A felhasznált lipótvárosi lakónyilvántartó könyvek

	1941–1948	1954–	1959–	1967–	1968–	1970–	1972–	1977–	1978–
Nádor u. 5.				+					
Nádor u. 6.		+	+		+			+	
Mérleg u. 9.							+		
József A. u. 12.		+	+			+			
József A. u. 16.	+	(töredék)	+		+				
Hercegprímás u. 13.	+		+						+

(A feltüntetett évszámok a lakónyilvántartó könyvek megnyitásának időpontját jelzik, az első oszlopot kivéve, ahol a lezárás időpontja is szerepel.) Forrás: Belváros–Lipótváros Vagyonkezelő Rt. Önkormányzati Tulajdonú Ingatlanokat Kezelő Irodája. Lakónyilvántartó könyvek.

évekbeli nyomtatványtól eltérően nemcsak a lakó nevét, lakásban tartózkodásának jogcímét (főbérlo, albérlo, családtag, háztartási alkalmazott, vendég), apja és anyja nevét, születési helyét és idejét, foglalkozását, beköltözésének és kiköltözésének időpontját és új lakhelyének címét tartalmazta, hanem a lakó vallását is. Az 1950-es évektől kezdődően használt lakónyilvántartásokban ezzel szemben egy további rovatként a munkáltató nevét és címét is feljegyezték. Miután a lakókönyvekbe nemcsak a főbérlo, hanem a kórházból frissen hazakerült újszülöttektől kezdve a családtagokon, háztartási alkalmazottakon, al- és ágybérlokon keresztül a vendégekig mindenki bejegyzésre került, aki valamennyi ideig is az adott ház valamely lakásában tartózkodott, a teljes lakóközösség lakásonkénti nyilvántartása olyan időszakban – az 1950-es években – teszi lehetővé a háztartás-szerkezet vizsgálatát, amikor az egy lakásban élők körét már semmilyen más forrásban sem érhetjük el. A lakások szerinti regisztrálás, az 1941-es és az 1945-ös lakásívekkel egybevetve, a lakások megosztott használatáról, a társbérletesítés 1950-es években elért arányairól, a társbérletekben együtt élők kilétéről informál. A lakónyilvántartások társadalomtörténeti forrásként való használata azonban pillanatnyilag térben korlátozott. Minthogy módszeres levéltári begyűjtésükre eddig nem került sor, a magánszemélyeknél – az egykori és jelenlegi házfelügyelőknél – személyes kötődés motiválta megőrzés esetlegességeibe és a hozzáférhetetlenségbe ütközünk.

A lakónyilvántartó könyvek vezetésének gyakorlata szerint az újonnan megnyitott könyvekbe ismételten bekerültek a korábban beköltözött, de még a megnyitás időpontjában is a házban lakó személyek adatai. Ez a gyakorlat magyarázza a vizsgálat időintervallumán messze kívül eső lakónyilvántartások használhatóságát, hiszen így az általunk vizsgált időszak alatt beköltöző lakókról is informálhatnak. Az 1950–1960-as évek nyilvántartási gyakorlata azonban több szempontból is nehézséget támaszt a kutatás előtt. Egyrészt a foglalkozás-rovat kitöltése folyamatos javítással, felülírással történt, minden egyes esetben, amikor a lakó foglalkozása, illetve munkahelye megváltozott. E gyakorlat következtében nem mindig lehet rekonstruálni, hogy mi volt az adott személy társadalmi helyzete a lakáshoz jutás időpontjában. Másrészt, bár a lakónyilvántartás külön rovatban jegyezte fel a beköltözés időpontját, a tapasztalat azt mutatja, hogy nem feltétlenül a tényleges beköltözés időpontját rögzítette. 1949-ben az összesen huszonekét beköltözésből tizenhat november 1. és 8. között lett regisztrálva. A feltűnő időbeli egybeesés mögött azonban nem egy „tisztogatási akció”, hanem a bejelentési kötelezettség elrendelése áll. Egy 1949. október 18-án kiadott belügyminiszeri rendelet ugyanis előírta, hogy „az 1949. év november hó 1. napjának 0 órájában az ország területén állandóan lakó minden személyt – a területenkívüliséget élvező személyek kivételével – állampolgárságára, nemére és korára, továbbá arra való tekintet nélkül, hogy állandó lakásán be van-e jelentve, az 1949. évi november hó 1 és 15. napja közötti időben állandó lakásán be kell jelenteni.”²⁶ Ennek fényében a szembeütően egybeeső időpontok feltehetően nem a tényleges ott lakást, hanem a bejelentés időpontját rögzítették. Amellett, hogy a beköltözés regisztrált időpontja nem minden esetben a tényleges beköltözést jelzi, a kiköltözési időpontok regisztrálása is mutat hiányosságokat. Hiányos bejegyzésük folytán pedig a társbérletek alakulását nehéz

²⁶ 458.300/1949. B. M. sz. rendelet.

rekonstruálni: sok esetben nem lehet megítélni, hogy újonnan kialakított társbérlettel állunk-e szemben, vagy csak a társbérlet személyének cserélődésével. A forráshiány miatt azonban az 1950-es évek háztartás-szerkezetét – e korlátokkal együtt is – éppen a lakónyilvántartások alapján tudjuk megközelíteni.

Bár ugyancsak a házak szintjén, de a népességnek csak egy részét regisztráló választói névjegyzékek a Horthy-korszakot és az 1945–1960 közötti időszakot felölelően 1930 és 1954 között állnak rendelkezésünkre hiánytalanul. Ezen időtartamon belül kilenc évből használhatók egyrészt az országgyűlési, másrészt a törvényhatósági választói névjegyzékek: az 1935., 1938., 1943., 1944., 1947. és 1949. évi országgyűlési, valamint az 1930., 1945., 1950. és 1954. évi törvényhatósági választói névjegyzékek.²⁷ A Horthy-korszak négy eltérő időpontból fennmaradt országgyűlési, illetve törvényhatósági választói névjegyzékai nem teszik lehetővé, hogy összeállítsuk a házak főbérletinek és lakóinak teljes jegyzékét. Abban a kérdésben, hogy egy-egy ház esetében a főbérlet és a lakók mekkora hányada rendelkezett választójoggal, és hogyan változott arányuk az időben, csak becslésre támaszkodhatunk. A választójog 1925. évi, majd 1938. évi törvényi szabályozása országos szinten 1931-ben a választók összlakosságához viszonyított 29,4%-os, 1935-ben 33,7%-os arányát biztosította.²⁸ Az 1938. évi új választójogi törvénynek a választópolgárok számának alakulására gyakorolt hatásában az ún. II. zsidótörvénynek a választójogot is érintő rendelkezéseivel kell számolnunk. Az 1939. évi IV. tc. a törvény alapján zsidónak minősülő személyeket kizárta a választójogból, így az 1943. és 1944. évi választói névjegyzékek már egy jelentősen szűkített névsort tartalmaznak. Ha az 1941-hez időben legközelebb eső, a II. zsidótörvény által még nem érintett, és így a főbérlet 1941. évi összetételéhez legközelebb álló 1938. évi választói névjegyzéket tekintjük, megállapíthatjuk, hogy az 1938-ban már biztosan a hét vizsgált házban lakó főbérlet 30%-a nem jelenik meg a választói névjegyzékben.

A Horthy-korszak választójogának cenzusos jellegéből fakadó korlátaink mellett a választói névjegyzékek korabeli összeállítási gyakorlata is nehézségeket támaszt a kutatás előtt. 1934-ben Illyefalvi I. Lajos a választói névjegyzékek pontatlanságai között az időközben elhunytak felvételét, az új lakóhelyre költözők és a házasságot kötött nők kétszeres felvételét, továbbá a nyaralók kihagyását sorolta fel.²⁹

²⁷ A Lipótváros néhány szavazókörének 1938., 1940., 1941. és 1942. évi országgyűlési választói névjegyzéke véletlenszerűen maradt meg a közjegyzői iratanyagban, Barcs Béla és Lázár Ferenc lipótvárosi közjegyzők iratai között (BFL (Budapest Főváros Levéltára), VII. 178. Barcs Béla közjegyző iratai, és VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző iratai). A választási törvény előírása szerint ugyanis a választókerület székhelye szerint illetékes közjegyzőnél is el kellett helyezni a választói névjegyzék egy példányát: „A névjegyzék egy példányát el kell helyezni annál a királyi közjegyzőnél, akinek működési köre a választókerület székhelyére kiterjed. Ha a választókerület székhelyére több közjegyző működési köre terjed ki, a központi választmány a névjegyzéket szavazókörönként megfelelően szétbontja és azt a közjegyzői irodák helyi fekvésének lehető figyelembevételével osztja szét akként, hogy ahhoz az illető szavazókör választóközönsége legkönnyebben hozzáférjen; a választóközönséget pedig hirdetménnyel tájékoztatja, hogy mely szavazókörök névjegyzéke melyik közjegyzőnél található.” (1938:XIX. tc. 52. § (2))

²⁸ HUBAI 2001. 57.

²⁹ ILLYEFALVI 1934.

Házaink közül a József Attila utca 12. szám alatti ház 1943. és 1944. évi választói névjegyzékében az 1941 és 1945 között kontinuus lakók közül senki nem szerepel. A választói névjegyzék ugyanakkor olyan személyek névsorát tartalmazza, akiknek sem 1941-ben, sem 1945-ben nincs nyomuk a lakók között. Míg a lakók egy részénél a helyben lakás előírt kritériumának való meg nem felelés, az idegen állampolgárság, vagy a zsidónak minősítettség indokolja a választópolgárok névsorából való kihagyást, addig a hiány hét lakás főbérlője esetében nem magyarázható a választójogi törvény alapján. Az Illyefalvi Lajos által említett hibákon túl talán arra az eshetőségre is gondolhatunk, amikor egy bérlő, máshol is rendelkezvén ingatlantulajdonnal vagy bérlettel – például egy budai villával –, esetleg az ottani szavazókörben került be a névjegyzékbe.

1945-től, az általános választójog bevezetése folytán felduzzad a választói névjegyzékben regisztrált lakók száma. Az új választójog a korábbi censusoktól eltérően politikai szempontból diszkriminált. Miután azonban a választójogi törvény rendelkezése szerint külön listába vették a választójogból kizártakat, a kizárás indokának feltüntetésével, így a külön listáról azokat a lakókat is ismerjük, akik mint kizártak, nem rendelkezvén választójoggal, a választói névjegyzékben nem jelennek meg.³⁰ Hogy a politikai kizárást érvényesítő általános választójog keretei között az 1954. évi választói névjegyzék milyen arányban fedí le egy ház nagykorú lakóinak összességét, két esetben tudjuk ellenőrizni a lakónyilvántartó könyvek segítségével. Mind a Nádor utca 6., mind a József Attila utca 12. számú ház esetében fennmaradt az 1954 március elejétől vezetett lakónyilvántartó könyv. Az összevetés eredménye szerint a József Attila utca 12. szám alatt a nagykorú lakók mindegyike szerepel a választói névjegyzékben, míg a Nádor utca 6. szám lakói közül öt fő hiányzik. Hiányukat a véderő kötelékében való foglalkoztatottságuk magyarázhatja, ugyanis a tanácsai választást szabályozó törvény a fegyveres és rendészeti testületek választójogosult tagjainak és polgári alkalmazottainak névjegyzéke összeállítását az illetékes parancsnokságokra bízta.³¹ Ennek következtében ők feltehetően külön jegyzékben szerepelnek. Így az öt hiányzó személy közül csak egyetlen személy, egy takarítónő hiányának okát nem ismerjük. Mindezek alapján az 1954-es választói névjegyzék megbízhatónak tekinthető abból a szempontból, hogy lefedí egy-egy ház nagykorú lakóinak összességét, és így összevethető az 1941-es népszámlálással. Annál is inkább, mivel még az 1954-ben frissen beköltözött lakók is megjelennek a választói névjegyzékekben.

Bár a választói névjegyzékek nem hatolnak lejjebb a házak szintjénél, a többi forrást kiegészítő használatuk mellett – foglalkozási adataiknál fogva – önmagukban is alkalmasak a kvantitatív elemzésre. A választójogosultak foglalkozási összetételében hosszú távon végbement arányeltolódások ugyanis a főbérlők körének ismerete nélkül is a társadalmi átrétegződést tükrözik.

A választói névjegyzékek, népszámlálások, címjegyzékek és lakónyilvántartások alapján rekonstruálható időbeli keresztmetszetek összehasonlításával a bérlőkörök változásainak hosszú távú folyamatai rajzolhatók fel. A hosszú távú folyamatok elemeként a politikai hatalom direkt, erőszakos beavatkozása három hullámban váltott

³⁰ 1945:VIII. tc. 15. § (6), amelyen az 1947:XXII. tc. sem változtatott.

³¹ 1954:IX. tv. 4. § (2)

ki kényszerű átrendeződést. A budapesti lakások tömeges újracsatlásával járó 1944/1945-ös, 1951-es és 1956-os cserélődési hullám, a spontán folyamatoktól eltérően, időbeli konkrétáguknál fogva jól azonosíthatóak az írott forrásokban.

Miközben a korabeli statisztika az adatfelvétel 1941. január 31. és 1945. március 25. közötti szünetelése folytán csak az ostromot követő hónapoktól kezdődően tudta felmérni a budapesti népességmozgás arányát, addig a társadalomtörténeti kutatás számára éppen az 1944/1945-ös cserélődési hullám hagyta maga mögött a legtöbb írott nyomot. Az 1945-ből három különböző időpontból rendelkezésünkre álló források alapján – az ostromot követő legelső statisztikai felmérésként az 1945. március 25-i állapotot rögzítő budapesti népösszeírás lakásívei és házigyűjtőívei, az 1945. október 7-én megtartott községi választások szeptember során összeállított választói névjegyzékei, és az 1945. december 1. és 10. között a KSH által végzett háborús kárstatisztikai felmérés házigyűjtőívei révén – az 1944–1945-ös változások rekonstruálhatók a legrészletesebben.³² Az év három különböző időpontjában rögzített fő- és társbérlői névsorok, illetve a választójogosultak névsorai az 1944–1945-ös instabil viszonyokat folyamatos átalakulásukban mutatják. Az 1945 tavaszi budapesti népösszeírás lakásívein és házigyűjtőívein feltüntetett beköltözési időpontok, továbbá a lakáshoz jutás módjának megjelölése, miszerint a beköltözés önkéntes megegyezés, vagy hatósági lakáskiutalás útján történt-e, a zsidónak minősített lakások lakóinak sorsáról, a bombakárosultak lakáshoz jutási csatornáiról, és a társbérlétesítés első hullámáról informálnak. Az 1945 december első hetében egy házon belül bérlők szerint felvett háborús kárfelmérésből a március vége óta bekövetkezett bérlőváltásokat rekonstruálhatjuk. A nyolc hónap alatt végbement ki- és beköltözések pontosabb időbeli behatárolásában pedig a szeptemberi állapotot tükröző választói névjegyzékek segítenek.

A bérlőmozgások csatornáit illetően egyelőre csak az 1945 márciusi népösszeírási lakásíveknek a lakáshoz jutás módjára vonatkozó bejegyzéseire támaszkodhatunk. Bár a lakásíveken több ízben is találkozhatunk kerületi előljárói lakáskiutalási határozatok számaival, ezekhez nem rendelhetők iratok. Az V. kerületi előljárási lakásosztályától ugyanis lakáskiutalási iratok nem kerültek levéltárba. A budapesti zsidóság összeköltöztetésének előkészítése és végrehajtása során keletkezett lakásügyi iratok is – úgymint a zsidó házak kijelölése végett a székesfőváros összes lakásának és a lakások bérlőinek összeírását elrendelő 1.610/1944. M.E. sz. rendelethez kiadott adatszolgáltatási ívek, vagy a Magyarországi Zsidók Szövetsége Lakáshivatalának összeköltöztetési nyomtatványai (ki- és bejelentőlapok, csillagviselésre kötelezettek és csillagviselésre nem kötelezettek közötti lakáscserét bejelentő lapok) – csak szórványosan maradtak fenn.³³ Az iratok hiánya mellett azonban további keresési

³² A választói névjegyzékek szeptemberi összeállításáról a 20.400/1945. B. M. számú rendelet, a KSH vezetésével 1945. december 1. és 10. között végrehajtandó háborús kárstatisztikai összeírásról pedig a 8.816/1945. M. E. sz. rendelet intézkedett.

³³ Toronyi Zsuzsannának, a Magyar Zsidó Levéltár levéltárosának szeretném megköszönni a náluk található lakásügyi iratokról nyújtott tájékoztatást. A Magyarországi Zsidók Szövetsége Lakáshivatalának összeköltöztetési nyomtatványairól – forrásmegjelölés nélkül – közöl képmelléleteket: BENOSCHOF SZKY–KARSAI 1960.

lehetőségekre hívta fel a figyelmet 1960-ban Karsai Elek és Benoschofszyk Ilona: „Súlyos nehézséget okozott kutatómunkánkban az, hogy a budapesti Zsidó Tanács lakásügyi hivatalának iratanyaga mind ez ideig nem került elő, a fővárosi lakásügyi kormánybiztosság irattára pedig a második világháború végén, Budapest ostrománál megsemmisült, így az összeköltöztetés részleteit, gyakorlati lebonyolítását tárgyaló iratok csak olyan kivételes esetekben voltak feltalálhatók, amikor az ügy, más vonatkozásai miatt, átkerült a fővárosi polgármesteri hivatal valamely ügyosztályához, vagy kerületi elöljárósághoz, vagy esetleg a főváros és a Zsidó Tanács felettes hatóságához (pl.: Belügyminisztérium).”³⁴ Bár az összeköltöztetés adminisztrációs iratai elvesztek ugyan, a Hercegrímás utca 13. szám alatti bérház háborús évek alatt is használt lakónyilvántartása azonban az 1944. június 20. és 23. közé eső kiköltözési dátumokban és a csillagos házaként azonosítható új lakcímekben őrzi a fővárosi zsidóság összeköltöztetése által érintett családok nyomát. Lakásaik hatósági, vagy éppen önkényes igénybevételére utal a lakáshasználati jogcím rovatában a házmester által az e lakásokba beköltözőkre alkalmazott, semmilyen más forrásban utól nem érhető megkülönböztetés a fő-, társ-, illetve albérlők, és a családtagok, rokonok, vendégek státusától a „lakó” megnevezés használatával.

Az 1951 nyarán Budapest területéről való kitiltással sújtottak kilétét illetően a történeti kutatás egyetlen forrásra, az ún. kitelepítési listára szokott hivatkozni.³⁵ A lipótvárosi kitelepítettek utáni levéltári kutatás tapasztalata alapján azonban további források meglétét kell hangsúlyozni, olyan forrásokét, amelyek az ún. kitelepítési lista alapján készített kimutatások megbízhatóságát is megkérdőjelezzik. Budapest Főváros Levéltára több, a kitelepítés végrehajtásának folyamata során felvett, „*Kimutatás a kitelepítettek fennmaradt lakásairól*” címmel ellátott dokumentum mellett őríz egy 1952-es iktatókönyvet a budapesti kitelepítettektől a Bizományi Áruházba szállított ingóságok eladási árának elszámolásáról, továbbá névmutató könyveket az 1953–1957-es évkörökből a kitelepítetteknek történt kifizetésekről vezetett nyilvántartásokhoz.³⁶ Az ún. kitelepítési lista és a megüresedett lakásokról készült kimutatás összevetése alapján a levéltárban hozzáférhető kitelepítési lista nem tekinthető teljesnek, bár a kitelepítés végrehajtásának körülményeiből kifolyólag kétséges, hogy létezett-e, vagy létezik-e egyáltalán teljesnek mondható névlista. A hét vizsgált házát illetően a kitelepítési lista mindössze két személy nevét tartalmazza. Bár e két személy kitelepítését a kitelepítettek lakásairól készült kimutatás is megerősíti, rajtuk kívül a lakáskimutatás – 1951. június 7-i, június 14-i, június 16-i, július 5-i és július

³⁴ BENOSCHOF SZKY–KARSAI 1960. 46–47.

³⁵ Szabó Klárának ezúton is köszönöm a kitelepítési lista levéltári jelzetének szóbeli közlésével nyújtott segítségét. A kitelepítési lista levéltári lelőhelyét sem a *Források Budapest történetéhez* című dokumentumkötet, sem Rátki András cikke nem tünteti fel. (A forráshely megadása nélküli hivatkozásokat lásd: GÁSPÁR–SZABÓ 1985. 82. és RÁTKI 1981. 28.)

³⁶ BFL, XXIII. 106. h. Budapest Fővárosi Tanács VB. Igazgatási Osztály. Kitelepítésekkel kapcsolatos iratok. A hátrahagyott lakásokban maradt ingóságok a BÁV kezelésébe mentek át, azokat a BÁV értékesítette, és miután az így befolyt összegből saját kiadásait fedezte, továbbá kifizették a tulajdonosok köztartozásait, a fennmaradó összeget egy zárolt számlán helyezték el. (GÁSPÁR–SZABÓ 1985. 81–82.) Az említett kifizetések erről a számláról történtek.

7-i állapotokat rögzítve – további négy személyt tart nyilván kitelepítettként. Ezen személyek kitelepítésének, és így egyúttal a lakáskimutatás adatainak ellenőrzését a lakónyilvántartó könyvek segítségével tehetjük meg. Bár a lakónyilvántartások a vizsgálat időhatárait tekintve még ideális esetben is sötétben hagyják az 1950-es évek első felét, és így az 1951-es kiköltözésekre és ezzel a kitelepítésekre nincs direkt adatunk, azonban a későbbi lakónyilvántartásokban feltüntetett 1951. évi, és különösen a nyári beköltözési időpontok mögött nagy valószínűséggel a kitelepítések nyomán megüresedett lakásokba behelyezett bérlőket sejtjük.³⁷

Az 1944-es zsidóellenes intézkedésekkel kezdődő, a politikai körülmények teremtette kényszerhelyzetekben jelentkező cserélődési hullámok közül az 1956-os periódus személyi vonatkozásairól tudunk legkevesebbet. Házaink lakóinak az 1956-os események és az emigrációs hullám általi érintettségének megítéléséhez nincs megbízható és ellenőrizhető forrásunk. Az 1956. október 23. után illegálisan külföldre távozottakat 1956–1957-ben a távozás körülményeiből adódóan még a belügy sem mérhette fel pontosan. A szakirodalom és a levéltári anyag alapján – jelenlegi ismereteink szerint – a fővárosi illetőségű emigránsok kétféle hatósági nyilvántartásba vételére került sor 1957-ben: egyrészt a fegyveres erők és közbiztonsági ügyek miniszterének 2/1957. (II.10.) számú rendeletével előírt rendőrségi kijelentések alapján a belügyi, másrészt a kerületi tanácsi nyilvántartás útján.³⁸ A lakónyilvántartó könyvek, és azokkal egybevetve az V. kerületi tanács igazgatási osztálya által a „disszidált” személyekről vezetett, 1959–1962 közötti évekből rendelkezésünkre álló iktatókönyvek a lakóházak szintjéig lehatoló, de korlátozott kutatást tesznek lehetővé. Az 1956-os emigrálások feltérképezéséhez használt kétféle iratanyag ugyanis – azaz a lakónyilvántartó könyvek, és az V. kerületi tanács „disszidensek”-ről vezetett iktatókönyvei – nem fedí le egymást. Az ismereteinkben mutatkozó hiányok pótlására az új lakók beköltözésének a később megnyitott lakónyilvántartásokból is követhető és 1956 végére, illetve 1957 első felére eső árulkodó, de más források által egyelőre ellenőrizhetetlen időpontjaira támaszkodhatunk. A kétféle forrást összevetve, míg a Nádor utca 6. szám alatt az iktatókönyv egyetlen „disszidens”-t sem jelez, addig a lakónyilvántartás tud egy, az országot elhagyó családról. A József Attila utca 12. számú ház lakóinál az eltérés még nagyobb. Az iktatókönyv hat „disszidens”-t említ, a lakónyilvántartás nyolcat, az átfedés azonban kicsi: csak négy esetben van szó egyazon családokról. A hatósági iratokból a családtagok, házastársak sorsát illetően – ugyanúgy, mint a kitelepítés esetében is – semmit nem tudunk meg, nincsenek külön feltüntetve.

³⁷ Egyelőre nem lehet tudni, hogy vajon csak a véletlen, vagy direkt politikai akarat áll-e azon jelenség mögött, hogy miközben vizsgált házainkból az 1940-es évekre vonatkozóan – 1948-ig bezárólag – egy, 1954-ből kettő, 1959-ből pedig négy lakónyilvántartó könyv maradt fenn, addig az 1950-es évek első fele megközelíthetetlen e dokumentumtípus alapján.

³⁸ Az emigrálások nyomán megüresedett lakások ügyében intézkedő 8/1956. (XII.13.) Korm. sz. rendelet írta elő, hogy az elhagyott lakások bejelentett lakóinak külföldre vagy ismeretlen helyre való távozását a rendelet hatályba lépésétől számított három napon belül a lakónyilvántartó könyv vezetésére hivatott személy köteles a kerületi tanács végrehajtó bizottsága felé jelenteni.

Az épített környezet rekonstruálása

A főváros más városrészeinek lakáskínálatához mérve a Lipótvárost lakásállománya és lakbéréi alapján tudjuk elhelyezni a két világháború közötti budapesti lakáspiac keretei között. Miután azonban a két világháború közötti székesfővárosi statisztikák a közigazgatási kerületeknél kisebb bontásban nem közöltek folyamatosan lakásstatisztikákat, az V. kerületet alkotó két városrészt, a Lipótvárost és az Újlipótvárost nem tudjuk egymástól elkülöníteni a publikált statisztikákban. E hiány következtében a bérlőkörök időbeli metszeteinek rekonstruálásához hasonlóan a lakások szobák szerinti összetételét és az éves lakbért rögzítő lakáskatasztert is magunk kell, hogy összeállítsuk. A lakáskataszter elkészítéséhez a városrész szövetét alkotó bérházak és bérlakások mikroszintjén végzett adatgyűjtés előnye ugyanakkor, hogy a városrész lakásállományának heterogenitását, és annak a bérlők társadalmi összetételére gyakorolt hatását differenciáltan képes érzékelni. Ha a lakások szobák szerinti összetételét és az éves lakbér összegét a státus mérésére alkalmas mutatóként fogadjuk el, akkor a lakáspiac helyi kínálatának keresztmetszeti képét rekonstruálva a városrész státusát mérhetjük a budapesti városrészek rangsorában.

A lakásállományt tekintve a Lipótvároson belül tetszőlegesen körülhatárolt területi egység teljes keresztmetszetét szintén csak az 1941-es és az 1945-ös állapotban ismerjük. Az 1941. évi népszámlálás és az 1945. évi budapesti népösszeírás lakásíveinek a lakások összetételére vonatkozó, egymást is ellenőrző adatainak egy adott állapotot rögzítő statikus képét azonban a szerencsés esetben egymást követő évek sorából fennmaradt házbérvédelem-bevallási ívek adatsorai segítségével helyezhetjük el időbeli folyamatokban. Az 1917–1948 között a Magyar Jelzálog Hitelbank tulajdonában álló Nádor utca 5. szám alatti bérház 1931-től 1943-ig fennmaradt házbérvédelem-bevallási ívei lakásszám szerint közlik a bérlők nevét és foglalkozását, a bérlemények funkcióját, szobák és mellékhelyiségek szerinti összetételét, valamint az éves lakberek összegét.³⁹ A házbérvédelem-bevallási íveken kívül az 1924–1931 közötti időszakból bérnégyedek szerinti bontásban rendelkezünk a tulajdonos Jelzálog Hitelbank által saját céljára készített lakbérkimutatásokkal. Bár ezen lakbérívek a bérlő nevén és a negyedévi lakbér nagyságán kívül sem a bérlő személyére, sem a lakás összetételére vonatkozóan nem tartalmaznak további adatokat, a nem ábécérendben, de mégis következetes sorrendben – a földszinti üzlethelyiségeknél kezdve emeletenként és lakásonként haladva – felvett lista az 1931-től rendelkezésre álló lakás szerinti bérlőnevekkel összevetve még a bérlők házon belüli elhelyezkedéséről, és esetlegesen házon belüli mozgásairól is pontosan informálnak.

Az 1945 utáni folyamatok nyomán követéséhez műemlék-házak esetében legjobbak a forrásadottságaink. A társbérlétesítés és a műszaki megosztások nyomán átalakuló lakásállomány feltérképezése az 1960-as évek elején megkezdett műemléki felmérések felújítási terv-dokumentációira támaszkodhat. A szórványosan fennmaradt lakásmegosztási iratok ugyanis még egyetlen bérházon belül sem fedik le a megosztásra kerülő lakások teljes körét.⁴⁰

³⁹ MOL (Magyar Országos Levéltár), Z 915. 1. csomó 8. tétel. Magyar Jelzálog Hitelbank Rt. Elismert Vállalati Nyugdíjpénztára. Nyugdíjintézeti bérházak adóbevallási ívei (1924–1949). Az iratanyag meglétére Gyáni Gábor hívja fel a figyelmet: GYÁNI 1991a. 145.

⁴⁰ BFL, XXIII. 205. b. Budapest V. Kerületi Tanács iratai. A szakigazgatási szervek iratai.

Előregedő és megújuló bérházak: lakáspiac a két világháború között

A lipótvárosi ingatlankínálat két világháború közötti dinamikáját XIX. századi építésű, előregedett bérházainak 1930-as években meginduló szanalása adta.⁴¹ Leromlott állapotú bérházak vásárlása és újak építése révén a helyben székelő részvénytársaságok is motorjaivá váltak az ebben az évtizedben meginduló, a városrész ingatlanállományának modernizálását célzó szanalási folyamatnak: „A budapesti ingatlanpiacon erőteljesen növekedett a kereslet az utóbbi hetekben olyan bérházak iránt, amelyek helyén úgynevezett bontásos építkezést lehet adómentes alapon végezni. Különösen a belsővárosban tapasztalható a kereslet ilyen házak iránt, noha a legtöbb ház olyan erős kezekben van, amelyek nem akarnak birtokuktól megválni. (...) Tavasszal sok építkezés indul meg ilyen alapon a fővárosban. Mint építkezési szakkörökből halljuk, a Rákóczi úton különösen sok ilyen építkezés lesz. Úgy számítják, hogy körülbelül egy év leforgása alatt a Rákóczi útról teljesen eltűnnek a régi egy- és kétemeletes házak, amelyeknek helyébe modern ötemeletes palotákat emelnek. (...) A következők máris mutatkoznak. (...) A beépítetlen ingatlanok ára erősen emelkedik. A régi Lipótvárosban is megindul lassanként ez a folyamat és a Nádor ucca, Bálvány ucca tájáról eltűnnek a régi házak.”⁴² Egy magánszemélyi tulajdonban előregedő lipótvárosi bérház pénzügyi felvásárlásával járó építészeti modernizálás tipikus példája a gr. Tisza István (ma József Attila) utca 12. szám alatti bérház sorsa. A báró Kohner Ágoston, majd özvegye tulajdonában álló ingatlan valószínűleg özv. Kohner Ágostonné halálát követően került eladásra a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének Országos Nyugdíjpénztára számára.⁴³ A régi ház bontásával megüresedett telken 1939/1940-ben épült fel a modern, lakások mellett a földszinten üzleteknek, az alsó emeleteken pedig irodáknak is helyet adó többfunkciós bérház. A Medgyaszay István által tervezett épület a konzervatív építészeti gondolkodás és az azzal szembehelyezkedő, technikai és esztétikai téren is újító modern, funkcionalista szemlélet váltásának jegyében született. Alaprajzi megoldása az Újlipótváros 1930-as évekbeli kiépülése során kipróbált zárt lépcsőházas, viszonylag homogén lakásállományú, a háromtraktusos hallos kialakításra alapozott típust képviselte.⁴⁴ A részvénytársasági

⁴¹ Az 1930-as években Budapest belső városrészeit illetően megjelenő szanalási törekvéseket említi CSANÁDI-LADÁNYI 1992. 51.

⁴² „Tömegesen indul meg a bontásos építkezés Budapest belső részeiben”. *Magyar Közgazdaság* 1936. április 16. 8. A Bálvány utca ma Október 6. utca.

⁴³ A következtetés alapja, hogy a ház 1938-ban már nem özv. Kohner Ágostonné, hanem Kohner Etel tulajdonában állt. Bár a szakirodalomban eddig nem sikerült a régi, háromemeletes bérház nyomára bukkanni, egy századfordulós fényképen azonban pontosan azonosítható: a XIX. századi bérházak jellegzetes képét mutatja. (JALSOVSZKY-TOMSICS 1996. 62. „A pestiesen „zabgözösnek” nevezett omnibusz a Fürdő utcában, 1905 körül”). A képen a Dunapart felé haladva a Derra-ház (József Attila u. 16.) utáni kereszteződést követően a második épületben fedezhető fel a kérdéses ház, a II. világháborúban megsemmisült, akkori Fürdő utca 10., majd 1924-től gr. Tisza István utca 14. szám mögött.

⁴⁴ Az 1930-as évek budapesti lakóházépítése terén kibontakozó újításokról lásd: FERKAI 2001. 19–20, 57. A József Attila u. 12. szám alatti TÉBE-ház irodalma: *Magyar Építőművészet* 1943. április; továbbá FERKAI 2001. 100–101.

felvásárlásoknak az ingatlan piaci értékének növelése céljából kivitelezett korszerűsítő felújításaira találunk példát két másik bérház esetében is. A gr. Tisza István utca 16. szám alatti, 1838/1839-ben épült bérház 1932-ben kivitelezett felújítási-korszerűsítési munkálatait feltételezhetően már a gr. Wimpffen Siegfried helyébe lépő új tulajdonos, a Budapest Székesfővárosi Vásárpénztár Nyugdíjintézete finanszírozta.⁴⁵ 1932-ben az I. emeleti etage-fűtés bevezetésén kívül nagyszabású belső átalakításokra, a lakások korszerűsítésére és a közös WC-k megszüntetésére került sor.⁴⁶ Az 1890-es évekig magánszemélyi tulajdonban szállodaként üzemeltetett, 1839/1840-ben épült Nádor utca 5. szám eladását követően az új tulajdonos, a Trieszti Általános Biztosító Rt. által kivitelezett funkcióváltást és ennek megfelelő átalakítást élt át. Az 1900-as évek legelején véghezvitt külső és belső átépítés eredményeképpen egy, a korszerű központi fűtés- és melegvíz-szolgáltatás bevezetésével is megnövelt értékű bérház állt működésbe a biztosítóintézet befektetéseként.⁴⁷

A Lipótváros magánszemélyi tulajdonban álló bérházainak részvénytársasági felvásárlása – az adásvételt követő korszerűsítő beruházások révén – az ingatlanállomány minőségére és piaci értékére gyakorolt hatásával feltehetően filtrációs folyamatokat indukált. A kortárs építészek által egészségtelensége és a modern szemléletű funkcionális kívánalmaknak való meg nem felelése miatt kárhozottat körfolyosós bérház típus tervezettségével szakító építészeti megújulás az egy-, két-, és legfeljebb háromszoba-hallos lakástípust terjesztette. A XIX. század és az 1930–1940-es évek bérházainak gyökeresen eltérő lakáskínálatát a korabeli lakásigények összefüggésében kell vizsgálni. A két világháború közötti lakáskeresletet két tényező, a középosztályi elszegényedés és a nemzedékváltás nyomán a középosztályi lakásideál átalakulása határozta meg. A középosztály anyagi lehetőségeinek változása a három-négyszobás, a magánzférát és a reprezentációs teret a hálószoza-ebédlő-szalonnában szigorúan elválasztó dualizmuskori lakásideál helyett a kétszobás lakások iránti keresletet élénkítette, megteremtve a kor legkeresettebb és legkelendőbb lakástípusát, az átlagosan 110 m²-es kétszoba-hallos lakást.⁴⁸ A kereslethez alkalmazkodó befektetők így legfeljebb háromszoba-hallos lakásokat építettek, míg a négyszobás lakás teljesen eltűnt az új épületek lakáskínálatából, de már a háromszoba-hallos lakások kiadása is gondot okozott.⁴⁹ A dualizmus kori középosztályi lakásideál át-

⁴⁵ Az ingatlan 1928-ban még gr. Wimpffen Siegfried, 1933-ban pedig már az említett nyugdíjpenztár tulajdonában állt. (*Budapesti cím- és lakjegyzék* 1928. és *Budapesti ingatlanok címtára* 1933.)

⁴⁶ A felújításra vonatkozó adat forrása: Belváros–Lipótváros Vagyonkezelő Rt. Tervtára. Tudományos dokumentáció. Budapest, V. József Attila utca 16. Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat, Műemléki Osztály – Tudományos Csoport, 1973. 17.

⁴⁷ BÍBÓ 1988. 145–146.

⁴⁸ „A múlt idők építészetének a kislakás teljesen elhanyagolt térénuma volt. A háború utáni idők gazdasági és szociális körülményei építészetünk legaktuálisabb problémájává tették azt. Egyrészt a kereseti lehetőségek csökkenése középosztályunk tagjait a régi négy-ötzobás lakásokból a három-, kettő-, sőt egyszobás lakásokba kényszerítették; így vált a bérházépítés legégetőbb problémájává a kislakásos bérház”. (VASVÁRI 1934. 13.) A kétszoba-hallos lakástípus átlagos nagyságát Kotsis Iván építész adja meg (KOTSIS 1941. 2).

⁴⁹ KOTSIS 1941. 2. és uő. 1942. 9.

alakulási folyamatát tükrözi a lakások nagyság szerinti számának alakulásában 1910 és 1930 között a kortárs statisztika által megfigyelt tendencia is. Miközben a nagylakások száma ezen évtizedek alatt stagnált, illetve csökkent, addig a két-négyszobás középlakások száma másfélszeresére emelkedett.⁵⁰ Az 1920-as évek szűkösebb anyagi viszonyai után a gazdasági világválság jelentett újabb megrázkódtatást. A válságévek alatti lakáshelyzet kortárs megítélése szerint „a fővárosi lakosság nagy részének nehéz megélhetési viszonyaira következtethetünk abból, hogy a főberleti lakások körülbelül négyötöde legfeljebb kétszobás és aránylag csak kevés család van abban a helyzetben, hogy nagy anyagi áldozatok árán a polgári jómódot jelentő négy- vagy annál tágasabb lakást bérelhessen.”⁵¹

Az új építésű, egy-két-, legfeljebb háromszoba-hallos lakásokat kínáló modern bérházak esetében összehasonlító vizsgálatok nélkül nem tudjuk megítélni, hogy a XIX. századi bérházak kályhával fűtött lakásaihoz képest a központi fűtés- és melegvíz-szolgáltatás kényelmével felszerelt bérleményeik, átalakult beosztásukkal és csökkentett szobaszámukkal valóban a középosztály megváltozott anyagi lehetőségeihez való piaci alkalmazkodás eredményeinek tekinthetők-e. Az 1940 májusában beköltözhetővé vált gr. Tisza István utca 12. szám éppen e bérháztípus társadalmi keresztmetszetének megfigyelésére ad lehetőséget. Vajon milyen hatást gyakorolt a bérlők szociális összetételére a központi fűtés- és melegvíz-szolgáltatással, lifttel, a földszinten telefonfülkével is felszerelt TEBE-ház, alaprajzi beosztásánál fogva az udvari lakásokat kiiktató, döntően kétszoba-hallos-cselédszobás lakásállományával?

A XIX. századi, heterogén lakásállományú körfolyosós bérházak egy-, kétszobástól akár a hét-, nyolcszobás lakásnagyságot is elérő kínálatával szemben a gr. Tisza István utca 12. szám 90%-ban egyszobás garzonokat és kétszoba-hallos-cselédszobás bérleményeket kínált. A lakások maximális nagyságát az összesen húsz főberleti lakásból mindössze két háromszoba-hallos-cselédszobás bérlemény képviselte, a négy-hétszobás lakások hiányoztak kínálatából. A ház összesen nyolc egyszobás lakását egy kereskedő, egy divattervező, két magántisztviselő, egy építészmérnök, egy szabómester és egy színinövendék bérelte. A 2100 pengős átlagos évi bérrel a többi ház 950–1300 pengős kétszobás-cselédszobás lakásainál lényegesen drágább kétszoba-hallos-cselédszobás lakások bérlőinek köre – egy országgyűlési képviselő, egy bank-vezérigazgató, két főtisztviselő (egy svájci megbízott főtisztviselő, valamint egy nyugalmazott városi főjegyző, aki részvénytársasági főtisztviselői pozíciót töltött be), két kereskedő, és egy önálló praxist is folytató szanatóriumi főorvos – foglalkozását, beosztását tekintve is a középosztály felső rétegébe tartozott. E lakástípusban mindössze egy szabómester és egy gépirónó az alacsonyabb foglalkozási státusz képviselője. A többi vizsgált ház kétszobás-cselédszobás lakásait bérlő két altiszt, egy kereskedősegéd, öt szolgáltató kisiparos, öt tisztviselő, egy orvos, egy iparművész és egy magánzó által alkotott bérlőköréhez képest a gr. Tisza István utca 12. szám új típusú, hallos lakásaival magasabb státusú bérlőket vonzott magához. A bérlők

⁵⁰ MÓRICZ [1934]. 18–24. Hosszabb távú tendenciaként 1880 és 1930 között a budapesti lakások számának 3,7-szeres növekedéséhez képest a két-négy- vagy kétszobás lakások száma 4,5-szeresre emelkedett, az ötszobásoké háromszorosára, a hat-hétszobásoké pedig csak kétszeresére.

⁵¹ SZÁDECZKY–KARDOSS [1933]. 33.

háztartásszerkezetét az albérlőtartás és a lakásban lakók számának mutatóján vizsgálva eredményeink megerősítik a foglalkozási megoszlás alapján kirajzolódó képet. A ház húsz főbérlőjéből mindössze csak egy tartott albérlőt 1941-ben, miközben a hét házban átlagosan a lakások egyötödében találunk albérlőt. Az egy lakásra eső lakók száma, nyilvánvaló összefüggésben az albérlőtartás alacsony arányával, nem emelkedett négy fő fölé. A főbérlői családok létszámát tekintve a maximum három fős családok közül is az egyedülálló – legfeljebb háztartási alkalmazottal együtt élő – főbérlők domináltak. Az egyedülálló főbérlőkön kívül a kizárólag gyermektelen, vagy egy gyermekes házaspároknak otthont adó, 1940/1941-ben újonnan belakott ház főbérlői családjait a többi vizsgált háztól teljesen eltérő háztartásszerkezet jellemezte. (2. táblázat) Az első pillantásra az új lakástípus és a magasabb státusú bérlőkör együttjárását mutató egybeesés mögött a lakbérek szintjében kell keresni a magyarázatot. A vizsgált hét ház összehasonlítása alapján nem a kétszobás, hanem a négyszobásnál kezdődő lakáskategória potenciális bérlőkörének megfelelő társadalmi összetételű bérlőkör e sajátosságát a lakbérek szintje okozta. Bár egy lakbéremelési tilalmat bevezető új lakbérszabályozás, amely az új építésű lakásokat kivonta e tilalom hatálya alól, csak 1941. augusztus 1-én lépett életbe, az új építésű lakások lakbére e rendelkezéstől függetlenül is magasabb volt.⁵² Az 1940 májusában beköltözhetővé vált bérháznak az egyszobás lakások esetében a többi házhoz képest mintegy háromszorosan, a kétszobás lakások esetében durván kétszeresen magasabb lakbérei mind az egyszobás, mind a kétszoba-hallos kategóriában magasabb társadalmi helyzetű bérlőket vonzottak. Ezzel együtt is azonban a háztartások többi háztól jól érzékelhetően elütő összetétele, amit a főbérlők életkori megoszlása sem magyaráz egy jellegzetes életciklusban lévők túlsúlyával, a lakbérszabályozástól független tényezők hatására utal az új, egy-, két-, vagy háromszoba-hallos lakástípus bérlőinek társadalmi helyzetére vonatkozóan.⁵³

A lipótvárosi születésű kortárs író, Hevesi András a két világháború közötti Lipótvárost hanyatló pályán látta: „És most szóljunk néhány szót az apákról, akik megszerezték és egyelőre még tartják a hat és nyolcszobás lakásokat, de fiaik állás nélkül lézengenek vagy nyomorult kis állásokban tengődnek. A horizont összeszűkül előttük, a nagy perspektíváknak látszólag vége. Úgy látszik, a polgári családok lassú, fokozatos emelkedése a polgári század babonája volt. (...) a példás háziasszonyok most kénytelenek leépíteni a háztartásukat, ami olyan kinszenvedés számukra, mint a becsületes iparosnak, ha silány anyagból kell dolgoznia. A lipótvárosi anyák Zirzenben, háztartási és varrőiskolában szerzett műveltsége nem tud megbirkózni a mai zord időkkel; a világra vetett jóindulatú, bizakodó, verőfényes mosolyuk már jó ideje az ajkukra fagyott; a töménytelen fehérnemű, amit évtizedeken át gyűjtöttek, a szekrényben fakul és a lányuk nem kap hozzáillő partit, a fiuk nem váltja be a hozzá fűzött reményeket.”⁵⁴ A középosztályi elszegényedést megelőző nemzedék egy buda-

⁵² 5.777/1941. M. E. sz. rendelet, amely az 1939. szeptember 1-én érvényes lakbér összegében maximalta a lakbéreket.

⁵³ A főbérlők többsége, húszból tizenketten, a 35 és 55 éves korcsoportba tartozott, az ennél idősebb, 60–70 éves korosztályt négy fő képviselte, a fiatalabb, 25–30 éves korosztályt pedig két fő.

⁵⁴ HEVESI 1936. 11–12.

pesti és lipótvárosi szinten is átalakuló társadalom képviselője volt: „Lehet, hogy az új lelkiület, amelyet ők képviselnek, már nem lipótvárosi, lehet, hogy a budapesti polgárságnak az a típusa, amelyet ez a kerület jelképez, már kihalóban van és nemsokára végkép ki fog halni. Politikai jelentősége már régóta nincs a Lipótvárosnak, gazdasági jelentősége is hanyatlik.”⁵⁵ Mindezek fényében feltehetjük a kérdést, hogy vajon a hanyatló pálya háttérében – amennyiben valóban hanyatló volt – mennyiben állt egy előregedő, a szanálással a rehabilitáció útján éppen meginduló városrész, vagy mennyiben egy részben régi, részben megújuló lakásállományával a két világháború között is egy stabil középosztályi és felső középosztályi réteget is vonzó és megtartó városrész.

2. táblázat. A lakások megoszlása a lakásban lakók száma és a főbérleti családok létszáma szerint 1941-ben

	Nádor u. 5.		Nádor u. 6.		Mérleg u. 9.		Mérleg u. 11.		József A. u. 12.		József A. u. 16.		Hercegprimás u. 13.	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
1 fős	1	6	2	4	-	1	-	3	7	9	1	3	-	3
2 fős	7	5	3	6	2	2	4	4	3	7	7	11	5	4
3 fős	4	6	3	-	5	5	1	1	7	6	5	6	2	4
4 fős	2	4	4	3	-	1	4	2	5	-	4	4	3	4
5 fős	3	1	1	1	2	1	-	-	-	-	3	1	-	1
6 fős	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3	-
7 fős	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
8 fős	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	1	-
9 fős	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
összesen	22		14		10		10		22		26		16	

Források: Az 1941. évi népszámlálás lakásívei. A= A lakások száma a lakásban lakók létszáma szerint. B= A lakások száma a főbérleti család létszáma szerint, háztartási alkalmazottak nélkül.

Cserélődés és folytonosság: társadalmi átrétegződés kvantitatív megközelítésben

1941-ben a hét ház főbérloinek társadalmi megoszlásában a magántisztviselők világosan kivehető túlsúlya mellett a kisiparosok, a szabadfoglalkozású értelmiségiek és a kereskedők foglalkozási-társadalmi csoportjai domináltak. (3. táblázat) A főbérlok egyötödét adó magántisztviselők túlsúlyát az ipari, kereskedelmi és pénzügyi részvénytársaságok helyi koncentrációja magyarázza. A részvénytársasági székházakkal

⁵⁵ HEVESI 1936. 12.

és ingatlanokkal sűrűn behálózott városrészben a részvénytársasági tisztviselőknek a helyi társadalom valamennyi foglalkozási csoportját meghaladó egyötödös aránya a budapesti átlagot kétszeresen reprezentálta felül. (Melléklet) Eközben a köztisztviselők, bár a hét ház főbérői között hat képviselővel jelen vannak, nem a hét ház körzetében, hanem a Lipótváros Báthory utca vonalában meghúzható belső határvonalán túl, a közhivatalok közelében béreltek lakást.⁵⁶ A magántisztviselők után a főbérők második legnépesebb csoportját a kisiparosok alkották, tizennyolc főbérővel. A hét ház kisiparosai körében a ruházati szakmák uralkodtak: a tizennyolcból tizennégy főbérő gyakorolta a szabó, fehérműkészítő és fűzőkészítő mesterségeket. A kisiparosok után a főbérők foglalkozási megoszlásában számarányukat tekintve a harmadik helyen a szabadfoglalkozású értelmiségiek álltak, őket követték negyedik helyen a kereskedők. E négy foglalkozási csoport adta 1941-ben a főbérők háromnegyedét. A hét ház tágabb környezetét alkotó, a gr. Tisza István utca és az Arany János utca határvonalával kijelölt 31/a számú statisztikai alkerületet e csoportok a budapesti arányukhoz képest kétszeresen felülreprezentálva lakták. (Melléklet) A helyi társadalom alsó rétegét képviselő munkás és altisztú rétegből a hét házban mindössze négy altiszttel találkozunk. Még azzal együtt is, hogy a Lipótvároson belül a 31/a számú statisztikai alkerületben a lipótvárosi átlaghoz képest magasabb arányt értek el, a budapesti átlagtól mind a hét házban, mind a 31/a számú statisztikai alkerületben messze elmaradt jelenlétük.

1941-hez képest, immár a központosított lakásrendszer keretei között, 1954-re a főbérő családok kétharmada kicserélődött ki. (6. táblázat) A hét ház 1941-ben megfigyelhető heterogén társadalmi összetétele azonban az 1950-es években is továbbélt. Nem változott meg 1954-re – a tisztviselő és értelmiségi rétegeket együttesen tekintve – a szellemi foglalkozások dominanciája sem. A tisztviselők, az egyéb szellemi foglalkozásúak és az értelmiségiek körébe tartozó fő- és társbérők együttes aránya 1954-ben 41%-kal kevéssel alacsonyabb az 1941-ben mért 46%-hoz képest. A szellemi foglalkozások változatlan túlsúlya mellett azonban döntő átstrukturálódás ment végbe 1941 és 1960 között: miközben egyes foglalkozási-társadalmi csoportok eltűntek, addig a fizikai munkások 1944/1945-től újonnan beáramló rétegei radikális létszámnövekedést értek el.

⁵⁶ A statisztikában élesen kirajzolódó belső határvonal gyökerét a századforduló két nagy, a városrész térbeli, és ezáltal társadalmi szerkezetét is átalakító építészeti-városrendezési vállalkozásában kell keresni. Az 1890-es évek utolsó éveiben az országgyűlés új épületének építése és az Újépület lebontása nyomán a Szabadság tér kialakítása a Lipótváros kormányzati és – a József nádor tér mellett második pénzügyi központként – banknegyed jellegét tette markánsabbá. A két nagy rendezés a városrész északi irányban való terjeszkedését és a lakosság társadalmi karakterének módosulását is eredményezte. Az analfabéták, a túlszűfoltan lakók, az ágyrajárók, és a cselédtartás 1891-es térbeli eloszlását alkalmazva mutatóként, a városrész térbeli szerkezetét átalakító építkezéseket megelőzően az Újépület rajzolta ki a belső határvonalat. Az analfabéták kétszer olyan magas aránya, a túlszűfolt lakásviszonyok, valamint a cselédek alig több mint fele akkora száma jelzi az éles határt a Lipótváros 1800-as évek első évtizedeitől kezdődően kiépült déli része, és az Újépületen túli északi, még nem városiasodott, földszintes képet mutató részének ipari-munkás népessége között. (KÖRÖSI-THIRING 1894.) Ezen északi résznek bérpalotákkal való beépítése a XIX–XX. század fordulójától a déli résznél magasabb státusú népességet vonzott magához. (Melléklet)

3. táblázat. A hét ház főbérelőinek foglalkozási megoszlása 1941-ben és 1954-ben⁵⁷

		1941		1954	
Politikai elit		3		-	
Tisztviselő	Vezető beosztású magántisztviselő	31	7	29	
	Egyéb magántisztviselő		15		
	Köztisztviselő		6		
	Főtisztviselő k.m.n.		2		
	Tisztviselő k.m.n.		1		
Irodai dolgozó		-		10	
Egyéb szellemi foglalkozások		-		6	
(Szabadfoglalkozású) értelmiségi		15		22	
Önálló kereskedő		12		-	
Önálló kisiparos		18		14	
Szövetkezeti dolgozó		-		3	
Szövetkezeti tag		-		2	
Munkás	Szakmunkás, segéd	3	3	31	16
	Segédmunkás		-		10
	Egyéb munkás		-		5
Segédszemélyzet		4		4	
Fegyveres testületek		-		3	
Vagyonából élő		6		-	
Járadékos		1		-	
Nyugdíjas, kegydíjas		7		9	
Eltartott		-		2	
Háztartásbeli		4		13	
„Deklasszált”		-		4	
Egyéb		1		4	
Házfelügyelő, segédházfelügyelő		14		12	
Összesen		119		168	

Források: Az 1941. évi népszámlálás lakásívei. 1954. évi törvényhatósági választói névjegyzékek. Lakónyilvántartó könyvek.

⁵⁷ Az 1954-es rekonstruált keresztmetszet csak a fő- és társbérelőként lakáshoz köthető személyeket tartalmazza. A tényleges fő- és társbérlők létszáma ennél magasabb lehetett. Az 1954. évi választói névjegyzékek foglalkozási megnevezéseinek besorolásához az 1960. évi népszámlálás kódolási utasításait használtam.

4. táblázat.

Az 1944–1945-ös bérlőcserélődés társadalmi- foglalkozási csoportok szerint

		A főbérlők száma 1941-ben	1944–1945- ben eltűnik a régi bérlők közül	1944–1945- ben újonnan beköltözött fő- és társbérlők	1945-ben eltűnik az új bérlők közül				
Politikai elit		3	2	2	2				
Volt nyilas országgyűlési képviselő		-	-	1	1				
Tiszt- viselő	Vezető beosztású magán- tisztviselő	31	12	27	15	7	4	7	2
	Egyéb magántisztviselő					15	5	5	3
	Vezető beosztású köztiszt- viselő					-	1	3	1
	Köztisztviselő					6	1	2	-
	Egyéb tisztviselő					3	1	10	9
Szabadfoglalkozású értelmiségi		15	8	7	2				
Önálló kereskedő		12	4	5	1				
Önálló kisiparos		18	6	10	3				
Mun- kás	Szakmunkás, segéd	3	1	14	6	4	1	9	4
	Egyéb munkás					-	-	5	2
Segédszemélyzet		4	-	7	2				
Rendőr		-	-	7	5				
Vagyonából élő		6	3	-	-				
Járadékos		1	1	-	-				
Nyugdíjas, kegydíjas		7	2	2	2				
Háztartásbeli		4	1	12	6				
Házfelügyelő, segédházfelügyelő		14	5	4	3				
Nincs adat		1	1	1	-				
Összesen		119	48	99	48				

Források: Az 1941. évi népszámlálás lakásívei.

Az 1945. évi budapesti népösszeírás lakásívei.

Budapesti háborús kárstatisztikai felmérés.

Az 1941., az 1945. és az 1954. évi keresztmetszetet egybevetve foglalkozási csoportonként követhető nyomon az átrétegződés. (3. és 4. táblázat) A Horthy-korszak politikai elitjét 1941-ben reprezentáló nyugalmazott belügyminiszter, Scitovszky Béla, a képviselőházi alelnök, majd a későbbiekben kultuszminiszter Szinyei Merse Jenő, és az országgyűlési képviselő Kölcsey István közül csak Szinyei Merse Jenő 1945 utáni sorsát ismerjük. A feltehetően vidéki illetőségű Kölcsey-család 1941-ben tűnik fel először és utoljára a szemünk előtt. Scitovszky Béla nyugalmazott belügyminiszter 1945-ben már ugyancsak nem lakott a Nádor utca 5. szám alatt 1938 óta bérelt lakásában. A Nádor utca 6. szám alatt 1923 óta egy ötszoba-hallos, két cselédszobával és két fürdőszobával felszerelt utcai lakást bérlő Szinyei Merse-család viszont a lakás

egyik társbérelője maradhatott egészen az 1957-ben elhunyt családfő özvegyének, báró Ghillány Piroskának 1961-es elköltözéséig, miután „1951-ben a kitelepítést úgy kerülte el, hogy Nádor utcai nagy lakását a hatóságoknak átengedte, csak a konyhát és cselédszobát tartva meg magának”.⁵⁸ 1945 után az új politikai elit nem jelent meg házainkban. Az 1945-ben színre lépő új politikai elit egyik tagjának, Szakasits Árpádnak az esete jól jellemzi a kommunista vezetés lakóhelyi orientációját:

„Még az elmúlt év őszén [1946 őszén] szüleim elköltöztek a Pasaréti útra. Apám ellenkezett, eleinte hevesen tiltakozott a költözködés ellen. Nem akart Budán, nem akart villában lakni.

– Én jól érzem magam ebben a lakásban, megszoktam. Mi a fenének menjek át Budára – makacszkodott. – Különben is, innét a Parlamentbe csak át kell sétálnom.

Anyám erre felsorakoztatta érveit.

– Nézd, Árpád, már Rákosi is szóvá tette ezt a lakást. Azt mondta, nem biztonságos egy politikusnak bérházban lakni...

– Mi a fene!

Anyám nem zavartatta magát, folytatta a gyözködést:

– Igen, s azt is jelezte Rákosi, hogy nálunk az Alkotmány utcában nem szívesen tartanak értekezletet, sem baráti találkozót, mert nem biztonságos. Az elvtársakra vigyázni kell, mondta.

– Baromság!

Anyám tovább érvelt.

– Tudod te azt jól, Árpád, hogy ők mind a Domonkos utca, Abonyi utca és Ajtósi Dürer sor által határolt villanegyedben laknak. Nem véletlenül. Azután ne feledd a kongresszust sem. Itt lesznek a testvérpártok küldöttei Svájcból, Svédországból, az angol munkáspárt főtitkára, Morgan Phillips, és Franciaországból is – ugyan hová akarod őket meghívni, amikor ebben a házban még a lift sem működik?

Végül is apám beadta a derekát. Beköltöztek a Pasaréti út 59. számú villába.”⁵⁹

Az új káderelit, a vezető beosztású minisztériumi tisztviselők, valamint az egyéb belügyi káderek létszáma is csak 1956 novembere és 1957 nyara között duzzadt fel. Rögtön hangsúlyozni kell azonban, hogy a jelenség csak két házra, a Nádor utca 6-ra és a József Attila utca 12-re korlátozódott, és döntően nem az emigránsok lakásainak újraosztásával függött össze. Ugyanis egy 1956 áprilisában a lakáshiány enyhítése céljából kiadott lakásügyi rendelkezés nyomán éppen 1956 őszén került sor nagyobb számban új lakások kialakítására.⁶⁰ A minisztertanácsi határozat nyomán, amely elrendelte, hogy „Budapesten 1956-ban a hivatalok jobb és célszerűbb elhelyezésével 1500 lakást kell a lakosság részére felszabadítani”, a József Attila utca 12-ben az I., II. és III. emeleti irodák lakásokká történt átalakításával tizenhét új lakás keletkezett. Az új lakások minisztériumi tisztviselőknek való kiutalása a kétszintű lakáselosztási

⁵⁸ BORBÁNDI 1997. 435.

⁵⁹ SCHIFFERNÉ 1985. 180–181.

⁶⁰ 1.029/1956. (IV. 19.) számú minisztertanácsi határozat.

rendszerből adódhatott: a ház feltehetően a kerületi tanácsi lakásgazdálkodás hatásköre alól kivonva az államapparátus lakásigényének kielégítését szolgálta.⁶¹

A tisztviselők 29, az értelmiségiek pedig 14%-kal teljesen azonos arányban voltak jelen 1941-ben és 1954-ben a hét házban.⁶² A tisztviselői csoport – beleértve a magán- és köztisztviselőket, valamint az egyéb tisztviselőket is – személyi összetételében 1944–1945-ben ment keresztül nagyobb mértékű cserélődésen: ebben a periódusban harmincegyből tizenkét főbérelő tűnt el e csoportból. Bár ugyanakkor az újonnan beköltöző fő- és társbérelők egynegyede volt tisztviselő, azaz huszonzét tisztviselő költözött be fő- és társbérlelőként a hatósági igénybevétel és az önkéntes összeköltözés során, közülük azonban csak tizenketten maradtak helyben a világháborút követően is. Az értelmiségiek csoportja 1944–1945-ben fele részben kicserélődött: miközben nyolc főbérelő tűnik el a szemünk elől, addig hét főbérelő költözött be, akik közül csak ketten nem maradtak helyben.

A kereskedők, egyéb vállalkozók, és a vagyomból élők csoportjai az 1941-ben megfigyelt kevesebb, mint egyötödös arányukról a nullára süllyedtek. Míg a magángazdaság felszámolásával e rétegek mint foglalkozási csoportok megszűntek, addig a másik célpont, a kisipar, az ellene intézett politikai és gazdasági támadások ellenére is életképes és kontinuus maradt. 1954-re veszített ugyan arányából – a fő- és társbérlelők körében 17%-ról 14%-ra csökkent –, de nem jelentős mértékben. Ugyanakkor az erőviszonyok átalakultak: a főbérlelők foglalkozási megoszlásában a kisiparosok az 1941-ben a magántisztviselők mögött elfoglalt második helyről 1954-re – a munkások és az értelmiségiek által is megelőzve – a negyedik helyre szorultak. 1944-ben e csoportot egyharmados arányban érte veszteség: tizennyolcból hat főbérelő tűnik el szemünk elől. Egyidejűleg azonban tíz új fő-, és társbérlelő személyében a tisztviselők után a második legnagyobb arányú utánpótlást éppen a kisiparos csoport kapta, akik döntően – a tizből hét főbérlelő – meg is maradtak az ekkor elfoglalt új lakóhelyükön. A vizsgált házak kisiparának szakmai összetételét 1941-ben uraló ruházati szakmák túlsúlya változatlanul érvényesült. 1954-ben a magánkisipar és a szövetkezeti ipar keretében az összesen tizenkilenc bérlelő közül tizenhárman gyakorolták a szabó, a varrónő, a fűző- és a fehérnemű-készítő mesterségeket.

A fegyveres erők képviselőinek az 1944–1945-ös periódusban tömeges jelenésnek is nevezhető beköltözése átmenetinek bizonyult. 1954-ben a hét házban mindössze három képviselővel nem váltak jellemző csoporttá. Az 1944–1945-ben új lakótípusként rendőrtisztek és detektívek személyében megjelenő fegyveres erők az 1940-es évek második felében és az 1950-es években is kaptak utánpótlást, de nem számottevően.

Az 1941–1954 között tömeges méretekben végbemenő átstrukturálódást a fizikai munkások 1941-ben a főbérlelők köréből hiányzó csoportjának megjelenése hozta. 1954-ben arányuk már 22%-ot ért el. Már 1944 tavasza és 1945 tavasza között a

⁶¹ Miközben a lakossági lakásigények kielégítése a kerületi tanácsok hatáskörébe tartozott, addig a tanácsi és egyéb politikai apparátuson belüli lakáselosztásra a kerületi lakásügyi osztályok hatásköre nem terjedt ki. Lásd: HEGEDŰS–TOSICS 1982. 9, 18–19.

⁶² A tisztviselők 1954-es számarányát az irodai dolgozókkal és az egyéb szellemi foglalkozásúakkal együtt számolva.

zsidónak minősített lakások igénybevétele és az ostrom alatti és utáni hatósági lakás-kiutalás társadalmi rétegek szerinti differenciálása eredményeképpen e csoport élte át a legnagyobb mértékű létszámgyarapodást. A tisztviselők után a munkás és altiszt rétegekből beköltöző huszonegy fő- és társbérelő alkotta az újonnan beköltözők legnépesebb csoportját, akik ráadásul csak kis arányban bizonyultak átmeneti jelenségnek a lakók körében: közel kétharmad részük tartósan helyben is maradt.

5. táblázat

Az 1946–1958 között beköltöző fő- és társbérelők foglalkozási megoszlása⁶³

		1946–1953		1954–1958		Együtt	
Tisztviselő		14		13		27	
Irodai dolgozó		-		3		3	
Egyéb szellemi foglalkozások		7		9		16	
Értelmiségi		9		14		23	
Magánkisiparos		1		6		7	
Szövetkezeti tag		1		-		1	
Bedolgozó		-		1		1	
Munkás	Szakmunkás, segéd	15	9	17	10	32	19
	Segédmunkás		3		3		6
	Egyéb munkás		3		4		7
Segédszemélyzet		6		2		8	
Fegyveres testületek		5		-		5	
Nyugdíjas		3		5		8	
Háztartásbeli		-		1		1	
„Deklasszált”		2		1		3	
Egyéb		-		1		1	
Nincs adat		3		3		6	
Összesen		66		76		142	

Források: Lakónyilvántartások. Műemlék-felújítási terv-dokumentációk.

Az 1944–1945-ös, az 1946–1953-as, és az 1954–1958-as beköltözéseket elemezve a foglalkozási csoportok között végbemenő arányeltolódások időbeli alakulásáról, ütemeiről kaphatunk képet.⁶⁴ (4. és 5. táblázat) A házak népességét legnagyobb mértékben átrendező 1944–1945-ös periódus 40%-ban cserélte ki a főbérelői családokat. Házfelügyelői és segédházfelügyelői családokkal együtt a hét ház száztizenkilenc

⁶³ A táblázat csak öt ház adatait tartalmazza, a Mérleg u. 9. és a Mérleg u. 11. nélkül, miután ebből a két házból nem maradt fenn használható lakónyilvántartás.

⁶⁴ A II. világháború utáni vizsgált perióduson belül meghúzott időbeli határvonal kijelölése önkényesen történt, az 1954-es keresztmetszethez igazodva. A követendő eljárás olyan módszer alkalmazása lenne, amely maguknak az adatoknak az időbeli szóródásából jelölné ki a belső határvonalakat, és így mutatná ki a tendenciák belső periodizációját.

főbérloői családja közül negyvennyolc tűnik el a szemünk elől. A zsidóellenes rendeletek által – az 1941. évi lakásíveken olvasható, zsidónak minősítő bejegyzések alapján feltételezve – érintett negyvenkilenc főbérloői család közül tizennyolc, azaz több, mint egyharmaduk tűnik el korábbi otthonából véglegesen, további négy zsidónak minősített család pedig haza tudott ugyan térni 1945-ben, de rövid időn belül el is költözött addigi lakóhelyéről. A zsidóellenes intézkedések által feltételezeten érintett családok fele – huszonhét család – maradt kontinuus 1945 után.

Az 1944–1945-ös cserélődési hullám a főbérloőket átlagosan egyharmados arányban érintette. Az 1941-es társadalmi összetétel négy domináns csoportja – a magántisztviselők, a kisiparosok, a szabadfoglalkozású értelmiségiek és a kereskedők – közül az 1944/1945-ös cserélődési hullám a magántisztviselőket és az értelmiségieket érintette erősebben: mindkét csoport képviselőinek fele tűnt el a házakból ebben a periódusban. A kisiparosok körében a cserélődés egyharmados, a kereskedők körében pedig egynegyed arányt ért el. Az átlaghoz képest két foglalkozási–társadalmi csoportot lehet kivételként kiemelni: a segédekét és az altisztekét. Egyedül e két csoportot nem tizedelték meg az 1944/1945-ös év eseményei. A fizikai munkások tágabb kategóriájába sorolva őket, a szakmunkások és egyéb munkások újonnan megjelenő csoportjaival együtt e kategória volt az, amely az 1944–1945-ös periódusban új lakáshoz jutva két és félszeresére duzzadt. Miközben ugyanis az újonnan beköltöző fő- és társbérloők legnépesebb csoportját huszonhét képviselővel a tisztviselők adták, addig mögöttük huszonegy képviselővel a munkások és altisztek következtek. Az ő kategóriájukkal szemben a többi foglalkozási–társadalmi csoport 1944–1945-ben legfeljebb utánpótlást kapott, anélkül, hogy ez aránynövekedéshez vezetett volna. Az 1944–1945-ben akár önkéntesen, akár hatósági lakáskiutalás útján beköltöző összesen kilencvenkilenc személy közül negyvennyolcra 1945-ből van utoljára adatunk, vagyis ebben a periódusban az új lakók mintegy fele nem gyökerezett meg lakóhelyén, tartózkodásuk átmenetinek bizonyult. Ehhez az arányhoz képest a munkások és a segédszemélyzet főbérloők körébe részben újonnan beáramló rétege nagyobb mértékben mutat lakóhelyi stabilitást, mint akár a tisztviselő vagy az értelmiségi rétegbe beáramló új bérloők. A munkások és a segédszemélyzet kategóriájába soroltak helyben maradási aránya – huszonegy új fő- és társbérloőből nyolc távozott rövid időn belül – még az iparosok helyben maradási arányát is felülmúlta, akiknél tíz új beköltöző bérloőből három költözött tovább közvetlenül az ostromot követő átmeneti időszakban. A házakban ebben a periódusban magas arányban ideiglenesnek bizonyuló ott tartózkodást az új lakók beköltözésének okaival, a lakáshoz jutás módjaival magyarázhatjuk. Különbséget kell tenni a háborús károk folytán átmenetileg otthontalanná vált és ideiglenesen befogadott rokonok-ismerősök között, és az ugyancsak bombakárosult, a zsidóság összeköltöztetése nyomán megüresedett bérleményekbe, majd 1945-ben a nagylakásokba hatóságilag behelyezett bérloők között.

A munkások és a segédszemélyzet kategóriájának 1944–1945-ben megindult beáramlása és létszámnövekedése 1960-ig egyenletesen magas szinten maradt. Az első és a második időtartam alatt a tisztviselők után egyaránt a második helyet foglalta el a beköltöző fő- és társbérloőkön belüli arányt tekintve, az 1953–1958 közötti periódusban enyhe csökkenést mutatva. Ezzel szemben a kisiparosok az 1944–1945-ös egy év alatt tíz új, körükből származó bérloővel a fizikai munkás és a tisztviselő kategória

mögött elfoglalt, a körükből beköltöző bérlők számát tekintve a harmadik legnépesebb helyről oly mértékben esett vissza, hogy az 1946–1958 közötti tizenkét év alatt ugyanannyi képviselőjük érkezett, mint az 1944–1945-ös egy év alatt. Miközben az 1945 után beköltözők mintegy felét a szellemi foglalkozásúak – tisztviselők és értelmiségiek – egynegyedét a munkások és a segédszemélyzet tette ki, addig a magán-kisiparosok csak 7%-nyi arányban képviseltették magukat.

Az újonnan beköltöző fő- és társbérlők foglalkozási megoszlása házankénti eltéréseket is mutat. Az 1941-ben lakásállományánál és bérlőinek társadalmi helyzeténél fogva magas státusúnak nevezhető Nádor utca 5. szám, és az alacsony státusúnak nevezhető Hercegprímás utca 13. szám alatti bérház összehasonlítása alapján figyelhető meg e jelenség. Bár a munkások és a segédszemélyzet tömegesnek nevezhető, 1944–1945-ben megkezdődő beáramlása a Nádor utca 5. számot is elérte, azonban a Hercegprímás utcai házzal párhuzamban szemlélve a két ház státuskülönbsége még 1954-ben is jól megfogható. Míg a Hercegprímás utca 13. szám alatt 1954-ben a fő- és társbérlők körében a szellemi dolgozók – tisztviselők, egyéb szellemi foglalkozásúak és értelmiségiek –, és a fizikai munkások azonosan több, mint egyharmad-egyharmad arányban voltak jelen, addig a Nádor utca 5. szám szellemi foglalkozású bérlőinek ugyancsak több, mint egyharmados aránya mellett – harminckilencből tizenöt bérlő – a munkások és a segédszemélyzet kategóriáját mindössze kilenc fő képviselte.⁶⁵ A Nádor utca 5-ben az iparosok csoportja volt az, amely mind saját 1941-es arányához, mind pedig a Hercegprímás utcai ház 1954-es arányához képest nagyobb létszámgyarapodást élt át. A két ház két világháború közötti társadalmi különbségeit egyrészt a közel azonos arányú családi kontinuitás örizte meg, másrészt az új beköltözések is eltérő társadalmi tagolódást mutatnak. Míg a Nádor utca 5. szám alatt 1946 és 1958 között csak három, a munkások és a segédszemélyzet kategóriájába tartozó új bérlő költözött be, addig a Hercegprímás utcai házba kilenc. E jól kitapintható különbség arra utal, hogy azzal együtt is, hogy a kétféle csatornán keresztül történő lakáselosztás társadalmi csoportok szerint differenciáltan működött, a szándékos lakáspolitikai döntésekhez képest spontánnak nevezhető, és feltehetően a személyes kapcsolatokban szerveződő folyamatok egyidejű hatása is érvényesült.

Ha a bérlők 1941-es és 1954-es foglalkozási összetétele, valamint az 1944–1958 közötti új beköltözések foglalkozási megoszlása után az 1941-es főbérlők családi kontinuitásának vizsgálatát is bevonjuk az elemzésbe, a társadalmi változás komplex képét kapjuk. A családi kontinuitás arányát a családfő foglalkozása szerint elemezve a segédek és altisztek után a legstabilabb csoportnak az önálló kisiparosok mutatkoznak. Az 1941-es főbérlők 1954-ben mért átlagosan 40%-os családi folytonosságához képest a kisiparos családoknak több, mint fele volt jelen. Ezzel alatta maradtak ugyan a segédek kétharmados, és az altisztek háromnegyedes arányának, viszont megelőzték a tisztviselők és az értelmiségiek átlagnak megfelelő kontinuitási arányát. A kontinuitás mérését 1960-ig kitolva, a kép alapvetően átalakul. Az átlagosan még egyötödös arányt sem elérő kontinuitáshoz képest az értelmiségiek egyharmados, és a kisiparosok valamivel több, mint egynegyedes aránya minden más foglalkozási-társadalmi csoportot megelőz. A vezető beosztású magántisztviselők csoportját

⁶⁵ NAGY 2004. 157, 3. táblázat.

6. táblázat

Az 1941-es főbérlok családi kontinuitása 1960-ig, foglalkozási csoportok szerint

		A főbérlok száma 1941-ben ⁶⁶		1944–1945-ben a házakból véglegesen távozó főbérlok száma		Az 1954-ben még kontinuus családok száma		Az 1960-ban még kontinuus családok száma	
Politikai elit		3		2		1		1	
Tisztviselő	Vezető beosztású magántisztviselő	31	7	12	4	12	1	6	1
	Egyéb magántisztviselő		15		5		6		1
	Köztisztviselő		6		2		3		2
	Tisztviselő k.m.n.		3		1		2		2
Szabadfoglalkozású értelmiségi		15		7		6		5	
Önálló kereskedő		12		4		4		1	
Önálló kisiparos		18		6		10		5	
Segéd		3		1		2		-	
Altiszt		4		-		3		1	
Vagyonából élő		6		3		1		-	
Járadékos		1		1		-		-	
Nyugdíjas, kegydíjas		7		3		2		1	
Háztartásbeli		4		1		2		1	
Házfelügyelő, segédházfelügyelő		14		5		5		1	
Összesen		118		45		48		22	

Források: Az 1941. évi népszámlálás lakásívei. Az 1945. évi budapesti népösszeírás lakásívei. 1954. évi törvényhatósági választói névjegyzékek. Lakónyilvántartások. Műemlék-felújítási terv-dokumentációk.

1941-ben képviselő hét főbérloki családból mindössze egy volt jelen 1954-ben és 1960-ban is. A részvénytársasági menedzserek csoportja már 1944–1945-ben döntő veszteséget szenvedett: a hétből négy főbérlokkor tűnt el házaikból. Az egyéb magántisztviselők csoportja ennél kisebb arányban szenvedett ugyan veszteségeket – a tizenöt főbérloból még hat volt jelen 1954-ben –, 1960-ra azonban csak egyetlen család maradt helyben. A segédek közül egyetlen, és az altisztek közül is csak egy

⁶⁶ E táblázat, a többitől eltérően, 119 helyett 118 főbérlokkal számolt 1941-ben. Ennek oka, hogy a Mérleg u. 9. szám egyik bérleményét br. Hatvány Lajosné sz. Somogyi Jolán raktározási célra használta. 1945-ben azonban a bérleményben társbérlokként jelent meg, így ahol az elemzés szempontja indokolta, e bérleménnyel is számoltam.

család maradt helyben 1960-ra. A volt kereskedők rétegét, amely kontinuitását tekintve már 1954-ben is az átlag alatt maradt, 1960-ban mindössze csak egy család képviselte. A vagyonukból élőket képviselő családok 1941-ben is kis létszámú csoportja pedig teljesen eltűnt, amit részben az 1941-es keresztmetszetben megfigyelhető családstruktúrájuk és életkoruk magyaráz: a hat vagyonából élő főbérlet között három volt egyedül élő, illetve albérlet tartó özvegyasszony.

Hosszú távon a két legstabilabb társadalmi csoportnak tehát az értelmiségiek és a kisiparosok mutatkoznak: a tizenöt értelmiségi és a tizenhét kisiparos családból öt-öt maradt helyben az 1960-as évek elejéig. A kisiparos réteg az 1944–1945-ös periódust követően már nem kapott utánpótlást, a II. világháború előtti szakmák és családok maradtak kontinuusak. Az 1941-ben a hét ház társadalmi összetételét domináló magántisztviselő és kereskedő réteg 1960-ra nemcsak mint foglalkozási-társadalmi réteg tűnt el, hanem személyi-családi kontinuitásuk is megszakadt.

A kontinuitást egy utolsó dimenzióban, lakásnagyság szerint vizsgálva a nagylakások megtartó képességére kell rámutatni. (7. táblázat) Míg a II. világháború előtti negyvenkilenc kétszobás lakásnak csak egyharmadában maradt folytonos a családi jelenlét 1954-ig, addig a négy-hétszobás nagylakások kategóriájában a lakások több mint felében. E kategóriában még az 1960-as jelenlét is közel 50%-os arányt mutat. A nagylakások bérletinek stabilitása a dualizmus időszakában, vagy a két világháború közötti korszakban is megfigyelt törvényszerűség, amit az e lakáskategóriát bérlettel rendelkező családok társadalmi helyzete magyaráz.⁶⁷ A szakmai-vagyoni-társadalmi beérkezettesség és a családi megállapodottság tette szükségessé meghatározott társadalmi rétegeknek a nagylakások bérletét.⁶⁸ Jelen vizsgálat tapasztalata szerint a nagylakások megtartó képessége az 1944–1945-től radikálisan megváltozott lakáspiaci feltételek közepette, a társbérletelésnek és megosztásnak fokozottan kitéve is tovább élt. A jelenség háttérében – a hatalmi kényszerek kontextusában – a lakóhelyi kontinuitás identitás-hordozó, identitás-őrző szerepe sejthető, de a helyben maradás mögötti döntések vagy kényszerezések feltárása további, akár szóbeli forrásokat is bevonó vizsgálatot igényel.

Az 1944–1958 közötti beköltözések és a családi kontinuitás foglalkozás szerinti megoszlása alapján felvázolt cserélődési tendenciákat áttekintve megállapítható, hogy az 1941-ben számaránya szerinti sorrendben domináns három csoportot, a magántisztviselőket, az önálló kisiparosokat és az értelmiségiek csoportját 1954-re a tisztviselő–munkás/segédszemélyzet–értelmiségi–kisiparos összetétel váltotta fel. Miközben az arányeltolódásokkal együtt sem változott a tisztviselő–értelmiségi dominancia, addig az altisztviselő réteg felduzzadásával és a munkások megjelenésével döntő módon alakult át a társadalmi összetétel heterogenitása: a kereskedők eltűnésével

⁶⁷ GYÁNI 1999. 126.

⁶⁸ Friss házások esetében „az első kérdés az volt, hol is lakjanak. Abban az időben [1911 körül] jó jövedelmű polgáremlőknek budapesti lakást nem volt nehéz találni. A polgári otthonok házbére igen magas volt; általában úgy számolták, hogy a jövedelem egyharmada megy el lakbérre. A polgári divat úgy igényelte, hogy valahol a Lipótvárosban [...] találnak kétszobás lakást addig, amíg gyermekek nem születnek; majd ha gyermekeik lesznek, akkor átköltöznek ugyanabban a negyedben egy négyszobás lakásba.” (HEGEDŰS 1982. 246.)

és a kontinuuus, de utánpótlást nem kapó kisiparos réteg háttérbe szorulásával a fizikai munkások váltak 22%-val az új társadalmi összetétel meghatározó kategóriájává.

7. táblázat. *A családi kontinuitás aránya lakásnagyság szerint*

	A lakások száma összesen 1941-ben		Az 1941-es bérlők közül 1954-ben	Az 1941-es bérlők közül 1960-ben
	Az összes házban	Mérleg u. 11. nélkül	még jelen lévő családok (az összes házban)	még jelen lévő családok (Mérleg u. 11. nélkül)
1 szobás	28	25	7	2
2 szobás	49	46	17	8
3 szobás	18	16	2	1
4–7 szobás	26	24	14	11
Összesen	121	111	40	22

Források: Az 1941. évi népszámlálás lakásívei. 1954. évi törvényhatósági választói névjegyzékek. Lakónyilvántartások. Műemlék-felújítási terv-dokumentációk.

Kapcsolatháló – lakóhely – mobilitás: a társadalom (át)szerveződése

A Lipótváros hét bérházán elvégzett vizsgálat alapján a bemutatott források és módszerek alkalmazásával a kvantitatív elemzés térben kiterjeszthető. Arra a kérdésre, hogy mely időszakok politikai akaratának eredményeképpen, és hogyan változott meg az egyes foglalkozási-társadalmi csoportok helyzete a Lipótváros társadalmában, időbeli keresztmetszetek statisztikai elemzésével adhatunk választ. Kvantitatív módszerekkel a lakások közötti áramlás térbeli kiterjedtsége, társadalmi csoportok szerinti differenciáltsága, valamint a cserélődések átmeneti vagy tartós jellege tárható fel. Az egyedi, nominális adatokat statisztikai kategóriákba rendezve foglalkozási-társadalmi csoportok között végbement cserélődéseket, a csoportok egyes cserélődési hullámokban való érintettségének arányait sikerült fő vonalaiban kimutatni. A hét ház vizsgálatának eredménye az értelmiségiek és a kisiparosok kontinuitását rajzolta ki. A kereskedők eltűnésével és a tisztviselői csoportok cserélődésével egyidejűleg az értelmiségiek és a kisiparosok képviselőiben két olyan foglalkozási-társadalmi csoport maradt stabilan jelen a városrészben, amely fokozottan volt kitéve a politikai hatalom általi egzisztenciális fenyegetettségnek. Az esetükben tapasztalt, minden más csoportot felülmúló családi kontinuitás további kérdéseket vet fel. Stabilitásuk akkor válik értelmezhetővé, ha a személyi-családi folytonosság mögött a szakmai és a státusbeli folytonosság kérdését vizsgáljuk. Vajon a főbérlő személyi kontinuitása mögött ott áll-e a törésektől mentes életpálya kontinuitása is? És vajon a lakások rokonok közötti átadása és a generációs váltás együtt járt-e szakmai és státusbeli folytonossággal, vagy a foglalkozási-társadalmi mobilitás megváltozott státushoz vezetett?

A hosszú távú társadalmi átrétegződés statisztikailag kimutatható tendenciái mögött a lakóhelyi összefüggésekbe ágyazódó egyéni és családi életpályák, mobilitási utak vizsgálatával válhat megérthetővé egy városnegyed átalakuló társadalma. Az

1945 után megváltozó politikai-társadalmi környezetben életpályákat rekonstruálva lesz megközelíthető a társadalmi státusok átértékelődése, vagy éppen identitás-őrző szerepe. Miután pedig az életpályák kapcsolathálóba ágyazódnak, társadalmi kapcsolatokban szerveződnek, a rokonsági, munkatársi, baráti és egyéb kapcsolatok feltárásával válnak majd láthatóvá a politikai hatalom által kijelölt lakáspiaci keretek között a lakosokat összekötő és mozgató szálak. E szálakat, mint a térbeli mozgásokat szervező erőket megismerve lesz megválaszolható a kérdés, hogy a politikai hatalom társadalom-átalakító szándéka milyen mértékben tudta átszervezni egy városrész társadalmát, és hogy e szándékok mennyiben törtek meg, és módosultak a kapcsolatháló-ít működésbe léptető társadalom ellenálló, vagy éppen alkalmazkodó képességén.

Melléklet

A lakások százalékos megoszlása a Lipótvárosban a családfő foglalkozása és statisztikai alkerületek szerint, 1935-ben

	Deák Ferenc u. – gr.Tisza István u. (30. számú statisztikai kerület)	gr.Tisza István u. – Arany János u. (31/a számú statisztikai alkerület)	Arany János u. – Báthory u. (31/b számú statisztikai alkerület)	Báthory u. – Szt. István krt. (32. számú statisztikai alkerület)	Lipótváros (Deák Ferenc u. – Szt. István krt.)	Budapest
Munkás	10,8	13,9	15,7	6,5	11,2	32,7
Közszolgálati alkalmazott	0,5	1,0	1,9	3,1	2,1	5,2
Iparos	13,4	12,3	7,7	5,4	8,2	6,8
Kereskedő	7,2	9,4	11,4	11,0	10,5	4,7
Kofa, utcai árus stb.	0,1	0,1	0,6	0,1	0,3	0,9
Kereskedelmi alkalmazott	2,9	3,7	2,2	1,9	2,4	3,8
Magántisztviselő	18,5	21,1	20,2	22,0	21,0	10,8
Köztisztviselő	6,6	4,6	5,1	7,4	6,0	8,5
Szabadfoglalkozású	10,7	9,7	9,2	15,6	12,0	3,2
Nyugdíjas, vagonából élő	12,5	11,9	13,7	15,7	14,0	13,5
Egyéb és ismeretlen	16,8	12,3	12,3	11,3	12,3	9,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N (=100%)	665	1645	2541	3255	8106	259 454

Forrás: A százalékos megoszlást mutató táblázat Pásztor [1940] 221. „Lakások megoszlása a Szent István-városban a családfő foglalkozása és alkerületek szerint 1935-ben” című táblázat szám szerinti adatai alapján készült.

Bibliográfia

Levéltári források

- Belváros–Lipótváros Vagyonkezelő Rt. Önkormányzati Tulajdonú Ingatlanokat Kezelő Irodája. Lakónyilvántartó könyvek.
- Belváros–Lipótváros Vagyonkezelő Rt. Tervtára. Műemlék-felújítási terv-dokumentációk.
- BFL, VII. 178. Barcs Béla közjegyző iratai. A Budapest-székesfővárosi országgyűlési képviselőválasztók 1938. évre készült végleges névjegyzéke.
- BFL, IV. 1405. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai.
1935. évi országgyűlési választói névjegyzékek.
1943. évi országgyűlési választói névjegyzékek.
1944. évi országgyűlési választói névjegyzékek.
1947. évi országgyűlési választói névjegyzékek.
1949. évi országgyűlési választói névjegyzékek.
- BFL, IV. 1404. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Igazoló Választmányának iratai.
1945. évi törvényhatósági választói névjegyzékek.
1950. évi törvényhatósági választói névjegyzékek.
- BFL, XXIII. 119. Budapest Fővárosi Választókerületi Választási Bizottság iratai.
1954. évi törvényhatósági választói névjegyzékek.
- BFL, IV. 1419. j. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1941. évi budapesti népszámlálás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye.
- BFL, XXI. 517. f. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. A budapesti háborús kárstatisztika felvételi és feldolgozási iratai.
- BFL, XXI. 517. g. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1945. évi budapesti népösszeírás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye.
- BFL, XV. 17. e. 306. Budapest Főváros Tanácsa tervei. Budapesti Műemlék Felügyelőség.
- BFL, XXIII. 106. h. Budapest Fővárosi Tanács VB Igazgatási Osztályának iratai. A kitelepítéssel kapcsolatos iratok.
- BFL, XXIII. 102. c. Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. VB TÜK iratok. 003-13/1961. A kitelepítettek jegyzéke.
- BFL, XXIII. 205. b. Budapest V. Kerületi Tanács iratai. A szakigazgatási szervezetek iratai.
- BFL, VII. 178. Barcs Béla közjegyző iratai.
- BFL, VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző iratai.
- MOL, Z 915. 1. csomó 8. tétel. Magyar Jelzálog Hitelbank Rt. Elismert Vállalati Nyugdíjpénztára. Nyugdíjintézeti bérházak adóbevallási ívei (1924–1949).

Publikált források

1947. év hatályos jogszabályai. 1–2. GRILL Károly, Budapest 1948.

1948. év hatályos jogszabályai. GRILL Károly, Budapest 1949.

1960. évi népszámlálás. *Utasítás az egyéni foglalkozások kódolásához. Egyéni foglalkozások rendszeres jegyzéke. 7. sz. segédlet.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1960.

1960. évi népszámlálás. *Utasítás az egyéni foglalkozások kódolásához. Egyéni foglalkozások betűrendes jegyzéke. 8. sz. segédlet.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1960.

Budapesti cím- és lakjegyzék. Franklin-Társulat, Budapest.

Budapesti ingatlanok címtára. Solo Kereskedelmi Bank Rt.

Budapesti lakcímjegyzék 1900. Budapest Főváros Levéltára adatbázisa.

www.bparchiv.hu

Fővárosi Közlöny

Magyar Építőművészet

Magyar Közgazdaság

Magyar Törvénytár. Franklin-Társulat, Budapest

Magyarországi Rendeletek Tára

Statisztikai Értesítő

Szabad Nép

Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye

Az új lakásrendelet (140.040/1945. IX.). Magyarázatokkal ellátta: Dr. TAKÁCS László budapesti ügyvéd. Előszót írta: Dr. VARANNAI István budapesti ügyvéd. Budapest é. n. [1945]

Új Magyarország

BENOSCHOF SZKY–KARSAI 1960 BENOSCHOF SZKY Iлона – KARSAI Elek (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidó-üldözés történetéhez. 2. 1944 május 15 – A Magyar Izraeliták Országos Képviselője, Budapest 1960.*

BORSOS [1936] BORSOS Endre: *Budapest székesfőváros lakásbérleti szabályrendelete.* TÉBE Kiadóvállalata, Budapest é. n. [1936].

GÁSPÁR–SZABÓ 1985 GÁSPÁR Ferenc – SZABÓ Klára (szerk.): *Források Budapest múltjából V/A. 1950–1954.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest 1985.

KÖRÖSI–THIRRING 1894 KÖRÖSI József – THIRRING Gusztáv (szerk.): *Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és a népszámlálás eredményei. I.* (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei 25/1). Budapest 1894.

SZÁDECZKY-KARDOSS [1933] SZÁDECZKY-KARDOSS Tibor: *A lakbérviszonyok alakulása Budapesten.* Statisztikai Közlemények 54/4. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest é. n. [1933].

Felhasznált irodalom

- AMBRUS 1986 AMBRUS Péter: Kereskedők és kisiparosok egy fővárosi kerületben. *Kultúra és Közösség* 1986/1. 69–81.
- BIBÓ 1988 BIBÓ István: Az egykori Tigris szálló története. *TBM* 22 (1988). 135–195.
- BORBÁNDI 1997 BORBÁNDI Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*. Európa, Budapest 1997.
- BORSOS–NÉMETH 1938 BORSOS Endre – NÉMETH Béla: *Magyarország lakáspolitikája*. Budapest 1938.
- CSANÁDI–LADÁNYI 1992 CSANÁDI Gábor – LADÁNYI János: *Budapest térbeni–társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai, Budapest 1992.
- FERKAI 2001 FERKAI András (szerk.): *Pest építészet a két világháború között*. Modern Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht., Budapest 2001.
- GRIBAUDI 1987 GRIBAUDI, Maurizio: *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle*. Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris 1987.
- GYÁNI 1978 GYÁNI Gábor: A várostörténet új irányzata. (A New Urban History). *TSz* (1978). 3–4, 588–600.
- GYÁNI 1991a GYÁNI Gábor: Lakásépítés és szociális lakáspolitikai Magyarországon, 1920–1944. in: MAZSU János (szerk.): *Tanulmányok Ránki György emlékének*. KLTE, Debrecen 1991. 137–151.
- GYÁNI 1991b GYÁNI Gábor: A polgári középosztály lakásviszonyai Budapesten a két háború között. in: SOMOGYI Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. MTA TTI, Budapest 1991. 109–120.
- GYÁNI 1999 GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Új Mandátum, Budapest 1999.
- HEGEDŰS 1982 HEGEDŰS Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*. Szépirodalmi, Budapest 1982.
- HEGEDŰS–TOSICS 1982 HEGEDŰS József – TOSICS Iván: Lakásosztályok és lakáspolitikai. A budapesti lakáspiaccirányításának változásai az elmúlt három évtizedben. I–II. *Mozgó Világ* 1982/9. 12–21. és 1982/10. 95–105.
- HEVESI 1936 HEVESI András: A Lipótváros. *A Toll* 1936. január 15. 6–12.
- HUBAI 2001 HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. I. A választások története és politikai geográfia. Napvilág, Budapest 2001.
- ILLYEFALVI 1934 ILLYEFALVI I. Lajos: A választási névjegyzékek körüli munkálatok racionalizálása. *Városi Szemle* 1934/6. 897–911.

- JALSOVSZKY–TOMSICS 1996 JALSOVSZKY Katalin – TOMSICS Emőke: *Budapest világváros*. HANÁK Péter előszavával. Helikon, Budapest 1996.
- KOTSIS 1941 KOTSIS Iván: Javaslat a középpolgári és a kiskeresetű családok lakásainak alaprajzi megjavítására. Különlenyomat az *Építészet* 1941/1. számából.
- KOTSIS 1942 KOTSIS Iván: *Közép- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban*. A Mérnöki Továbbképző Intézet 1941. évi tanfolyamainak anyaga. A Mérnöki Továbbképző Intézet Kiadványai, Budapest 1942.
- LUGOSI 2003 LUGOSI András: Az identitás helye. A városi tér szerepe az önazonosság rögzítésében. in: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör Osiris, Budapest 2003. 642–676.
- MÓRICZ [1934] MÓRICZ Miklós [1934]: *Budapest társadalomrajza*. (Statistikai Közlemények 64/2.) Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest é. n.
- NAGY 2003 NAGY Ágnes: *A Lipótváros társadalmának változása, 1928–1960*. Szakdolgozat. ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék 2003.
- NAGY 2004 NAGY Ágnes: Hatalom – lakásrendszer – társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között. *Korall* 17 (2004. szeptember). 138–166.
- PÁSZTOR [1940] PÁSZTOR Mihály: *A százötven éves Lipótváros*. (Statistikai Közlemények 93/4.) Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest é. n.
- PETERDI 2004 PETERDI Vera: A Gresham-palota lakáscsompái a Magyar Nemzeti Múzeum kerámiagyűjteményében. *Történeti Muzéológiai Szemle* 4 (2004). 61–89.
- PINOL 1991 PINOL, Jean-Luc: *Les mobilités de la grande ville. Lyon, fin XIXe–début XXe*. Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris 1991.
- RÁTKI 1981 RÁTKI András: A volt magyar uralkodó osztályok. (Egy 1951-es felmérés tanulságai.) *História* 1981/3. 28–29.
- SCHIFFERNÉ 1985 SCHIFFERNÉ SZAKASITS Klára: *Fent és lent 1945–1950*. Magvető, Budapest 1985.
- SZELÉNYI 1990 SZELÉNYI Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990.
- THIRRING 1981 THIRRING Lajos: *Az 1941. évi népszámlálás. A népszámlálás története és jellemzése*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár, Budapest 1981.
- VASVÁRI 1934 VASVÁRI László: A korszerű kislakás építészeti szempontból. in: SZEGEDY-MASZÁK Aladárné és STUMPF Károlyné (szerk.): *A magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája*. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége kiadása 1934.

Szemző Hanna

BALESETEK ÉS TÁRSADALMI SZABÁLYOZÁS BUDAPESTEN A XIX–XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN*

*Budapest már nem kisváros, de még nem nagyváros
Budapest már nem német, de még nem magyar.
Fővárosunk nem eredeti alkotás, hanem utánczat.
Ami Keletre vall benne, az nem stíl;
ami európai benne, az nem a rend.*
Ágai Adolf

Bevezető

A századforduló táján és az azt megelőző évtizedekben, amikor Budapest a növekedés és a teljes megújulás időszakát élte, átalakult a közterek használatával és a nyilvános viselkedés normáival kapcsolatos szabályozás is. A motorizált tömegközlekedés megjelenése részben felgyorsította a folyamatot, részben addig ismeretlen problémákat vetett fel, melyek még hangsúlyosabbá, mindenki számára érzékelhetőbbé tették az átalakulást. Súlyos következményei lehettek a nem megfelelő nyilvános viselkedésnek, hiszen könnyen balesetet okozhatott. A „száguldó” gépek arra kényszerítették a hatóságokat, hogy erőteljesebben ellenőrizzék a járókelőket, megregulázva magát az utcai viselkedést is.

Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy a közlekedési balesetek a modern közlekedési eszközökkel együtt jelentek meg Budapesten. Megbokrosodott lovak, elszabadult állatok, felborult szekerek korábban is számtalan problémát okoztak. Ezek a „premodern” közlekedési balesetek azonban, éppen a gépesítés hiánya miatt, általában sokkal kevésbé jártak súlyos következményekkel. A motorizált tömegközlekedés megjelenése, melynek kezdetét a villamos jelentette, minőségileg új helyzetet teremtett: a gépek, melyek addig a be voltak zárva a gyárakba, megjelentek a város utcáin is. És éppúgy, mint a gyárban, veszélytelen használatuk a korábnál nagyobb fegyelmet és pontosságot, illetve egyúttal komolyabb ellenőrzést követelt a hatóságok részéről. A korabeli villamos balesetek a kívánatos fegyelem hiányát tükrözték, valamint azt a tudatlanságot is, amivel az emberek a gépekhez viszonyultak. A két legnagyobb budapesti balesetet, melyekből egyet a tanulmány során részletesen is elemezni fogok, az ismeretek hiánya és a türelmetlenség okozták; közelebről az a tény idézte elő őket, hogy az utasok nem fogadták el a gépek által teremtett merőben új feltételeket. Ekkoriban még nem annyira a gépekkel telezsúfolt utakon jelentkező koordinációs problémák okozták a baleseteket – mint az autó megjelenését követően –, hanem sokkal inkább a gépesített közlekedés szokatlansága, idegensége, ismeretlen-

* Az alábbi tanulmány a Közép-Európai Egyetem történelem szakán megvédett szakdolgozatom (MA) rövidített és átdolgozott változata. A szakdolgozat elkészítésében nyújtott segítségéért hálával tartozom témavezetőmnek, BODNÁR Juditnak.

sége, vagy ahogy a korabeliek egy része érzékelt: az „elmaradottság”, a közlekedők „civilizálatlansága”.

Az utcai balesetek értelmezéséhez hasznosnak tűnik Victor Turner liminalitás-fogalma. Turner definíciója szerint a liminalitás nem más, mint olyan átmeneti állapot, melyben időlegesen felfüggesztik vagy megkérdőjelezzik a szokványos társadalmi elvárásokat, kimozdítva ezáltal az egyént vagy a csoportot korábbi, megszokott társadalmi pozíciójából. Ezután az átmeneti állapot után – a poszt-liminális fázisban – a régi szabályok megerősödésével vagy éppen azok részleges átalakulásával újra helyre áll a megbomlott rend.¹ A budapesti nagy utcai balesetek mint liminális periódusok felszínre hozták a nyilvános viselkedést szabályozó normarendszer problémáit, és az általuk kiváltott viták révén hozzájárultak a korábbi normarendszer megkérdőjelezéséhez és újraértelmezéséhez. A viták során szóba kerültek azok a korabeli nagy dilemmák, melyek a nyilvános viselkedés szabályozásával, a társadalmi kontroll kérdésével, és általában a város fejlődésével, valamint modernizációjával álltak kapcsolatban. A balesetek olyan rövid ideig tartó „abnormális” állapotként foghatók tehát fel, melyek révén – éppen, mert megbomlik a rend – betekintést nyerhetünk a dolgok „normális” menetébe. Az utcai balesetek vizsgálata segíthet annak a folyamatnak – legalábbis részleges – megértésében, hogy miként alakult át a köztér használata és hogyan formálódtak a nyilvános viselkedés szabályai.

Legfontosabb példám egy 1900. június 4-én bekövetkezett súlyos villamos baleset, mellyel éppen annak súlyossága miatt a korabeli közvélemény és a politikusok egyaránt sokat foglalkoztak. A zugligeti végállomáson várakozó 24-es villamost megrohamozták az utasok, a felszállás után azután valamelyikük véletlenül kiengedte a féket, minek következtében a jármű vezető vagy kalauz nélkül elindult lefelé. A Virányosi útnál azonban egy kanyarban kisiklott, és belerohant a közeli oszlopba, majd a jobb oldali árokba zuhant. A hetven utas közül négyen meghaltak, kilenc embert pedig súlyos sérülésekkel a közeli János Kórházba szállítottak.² A baleset elég szörnyű és véres volt ahhoz, hogy felkeltse a köz érdeklődését, és még sokáig foglalkoztassa az embereket. Számptalan cikk jelent meg róla a lapokban, melyek napról napra pontosan tudósítottak a fejleményekről, és nyomon követték az egyéni tragédiákat, a sérültek gyógyulását és beszámoltak a hivatalok intézkedéseiről is. A hatóságok sem késlekedtek: miniszteri szintű tanácskozással, parlamenti vizsgálat és városházi viták következtek. A felfordulás pontosan hét napig tartott. Június 11-én szigorú rendőri kíséret és komoly ellenőrzések mellett a kereskedelmi miniszter, a főpolgármester és a polgármester mind kimentek Zugligetbe, demonstrálva, hogy helyre állt a rend, továbbá, hogy a politikai vezetés valóban úrrá tud lenni a krízisen. A poszt-liminális fázis nem hozott drasztikus változásokat, ám az addig lezajlott viták, hosszú távon, mind hozzájárultak az utcai rendszabályozás megváltozásához.

A zugligeti balesetből és az azt követő vitából kiindulva először rövid áttekintést kívánok adni Budapest, és mindenekelőtt a budapesti közlekedés fejlődéséről. Majd

¹ TURNER 1991. 94–95.

² Balesettel kapcsolatos cikkek minden fontosabb napilap június 5-i számában találhatóak. A következő elemzés leginkább a *Pesti Napló*ban, a *Pesti Hírlap*ban, a *Budapesti Hírlap*ban és a *Friss Újság*ban megjelent cikkekre támaszkodik.

ígyekszem bemutatni, hogy a motorizált tömegközlekedés megjelenése és vele párhuzamosan a súlyos balesetek veszélye miként változtatta meg Budapesten a nyilvános viselkedés szabályait. Végezetül megvizsgálom, hogy hogyan a bekövetkezett balesetek befolyásolták a kor modernizációról, civilizációról, és fejlődésről szóló diskurzusát. A tömegközlekedés gyors fejlődése ugyanis lényeges elemét képezte a modern Budapestről kialakult képnek. A tömegközlekedés elterjedése egybeesett a város fejlődésével és számos korabeli lakos szemében olyan kérdésnek számított, melyben a város nem csupán behozhatta korábbi lemaradását, de akár meg is előzhetette nyugati riválisait, mutatván a fejlettségét és európaiságát. Egy nagyobb baleset azonban könnyedén megingathatta ezt a hitet, és előhozhatta azokat a félelmeket, melyek szerint Magyarország és Budapest, sosem lesz a „civilizált” Európa része.

Az elemzés alapját a zugligeti esetről szóló sajtóbeszámolókon kívül a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság (BKVT) és a Budapesti Önkéntes Mentőegyesület levéltári anyagai, illetve egy 1896-os sikló balesetről³ szóló újságcikkek alkotják.

Budapest, a metropolisz

A városi modernizáció szinte egész Európában akut problémák sorát vetette fel és számtalan vita forrását képezte. Nem csupán a hatóság szerepkörét kérdőjelezték meg számtalan alkalommal, de párhuzamosan a városi infrastruktúra modernizálásával – a széles sugárutak kiépülésével, az úthálózat átalakulásával, a tömegközlekedés megjelenésével és a velük együtt járó óriási bontásokkal – a múlthoz fűződő viszony is a viták központi kérdésévé lett, felvetve az egyediség és uniformizáltság problémáját a város kontextusában. Az új metropoliszok sokak számára elvesztették a régi város varázsát. Egy korabeli francia komédiában például élesen kritizálták Haussmann munkásságát és az annak nyomán kialakult, kissé monoton városképet, gúnyt űzve a bulvárok végtelenbe nyúló járdájáról és az unalmas utcai bútorzatból.⁴ Bécsben pedig – másokkal egyetemben – Werner Sombart indított háborút a modernizáló mozgalmak ellen, egy röpiratában Bécszet kiáltva ki az utolsó védőbástyának, amelyik mind az ideig ellen tudott állni a modernizáció nyomásának.⁵

Budapest esete annyiban tér el az előbb említett példáktól, hogy a város gyors modernizálása megkérdőjelezhetetlen prioritássá vált az elit szemében. Talán az általános fejletlenség, talán a nemzeti főváros kiépítése körüli láz okozta, hogy a modernizációs törekvéseket szinte egyöntetű lelkesedés fogadta. Az általános támogatottságra utal az is, hogy a korszak legnépszerűbb írója, Jókai Mór, *A jövő század regénye* című művében egy hipermodern Budapestről álmodozott. Ez a Budapest – Bécszet immár megelőzve – a Monarchia székhelyévé vált. Jókai műve jól példázza a Budapest fejlődése felett érzett örömet, és azt az elégtételt, hogy a provinciális kisváros lassanként Bécs riválisává kezd válni.

³ 1896 júniusában a sikló a miniszterelnök fogadásáról távozó vendégekkel, köztük számos külföldi tudósítóval, leszakadt, megsebesítve számos utast. Mivel a millenáris ünnepségek alatt történt, sokan attól tartottak, hogy a megsebesült tudósítók majd Magyarország rossz hírét keltik.

⁴ Victorien SARDOU, *Maison neuve*, idézi T. J. CLARKE, 42.

⁵ SOMBART 1910. 12–13.

A magyar politikai elitnek komoly tervei voltak Budapesttel, mely város a nemzeti aspirációk szimbólumává vált. Gróf Andrássy Gyula, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának (FKT) elnöke, nem csupán Magyarország fővárosát, de az Osztrák-Magyar Monarchia keleti felének a központját kívánta általa megteremteni. Olyan városról álmódott, amely gazdasági, politikai és kulturális szempontból egyaránt dominálja a balkáni régiót.⁶ Az 1870-ben alapított FKT ezen vágyak beteljesítését volt hivatott elősegíteni. Az FKT megalakulásakor az épületek nagy részének még vidékies jellege volt Budapesten, s ez csak lassan változott, ahogy a gomba módra szaporodó historicista bérpaloták kezdték egyre inkább meghatározni a város arculatát. Thirring Gusztáv és Körössy József 1901-ben készült elemzésükben már büszkén fedezték fel a nagyvárosiasodás jegyeit Budapest építészetében és térszerkezetében:

Az 1891-es népszámlálási közleményünkben kimutattuk, hogy Budapest a földszintes házak sűrűsége tekintetében még nem bontakozott ki egészen a magyar alföldi városoknak – bár nem nagyvárosi de azért egészségi szempontból nem is kedvezőtlen – jellege alól. Az építkezések gyors és mindjobban nagyvárosivá való fejlődése mellett ezen jelleg mindinkább eltűnik és a nyugati nagyvárosok viszonyaihoz való közeledés mind nagyobbá válik...⁷

Az egyesítést követő évtizedekben nem csupán Budapest arculata változott meg, de a gazdasági súlya is gyorsan növekedett, és hamar pénzügyi, ipari és kereskedelmi központtá vált. Az intenzív migráció következtében század végére lakossága elérte a 733.000 főt. A hirtelen növekedés magával hozta a városi élet gyökeres átalakulását és a budapesti élet fokozatosan mind kulturális, mind társadalmi szempontból egyre jobban hasonlított a többi európai metropoliszra. Ahogy összekeveredett az újonnan érkezők otthonról hozott kultúrája a nagyvárosban tenyésző kultúrával, fokozatosan megszülettek a város folklór sajátos elemei. Egyre-másra magasodtak a magaskultúrának otthont adó intézmények, ezzel párhuzamosan megtörténtek az elengedhetetlen infrastrukturális beruházások, a csatornarendszer fejlesztése, a közvilágítás kialakítása, a közegészségügy és iskolarendszer fejlesztése. A növekvő szegregáció következtében pedig sajátos karaktere alakult ki az egyes városi kerületeknek.

A közlekedés ugrásszerű fejlődése az egyesítést követő évtizedekben elengedhetetlen alapjául szolgált Budapest modernizációjának, ami lehetővé tette a roppant különböző városrészek összekapcsolását, ezáltal segítve elő az egységes „városi szövet” kialakulását. Egy 1896-ban született, a főváros fejlődését részletesen elemző cikkében Gerő Ödön az új tömegközlekedési eszközöket mérgezett dárdákhoz hasonlította, ahol a méregnek „nem kártékony, hanem gyógyító a hatása”. Hiszen „kigyógyította az elmaradt városrészeket az álmokorságból, most pedig a megelevenedettek csak úgy ficánkolódnak, mint maguk az ébresztők.”⁸

Az első lóvasút 1866-ban kezdett működni a pesti oldalon, amit két évvel később követett a budai. A két társaság 1878-ban egyesült, létrehozva a Budapesti Közúti

⁶ CSORBA 1993.

⁷ KÖRÖSSY–THIRRING 1904. 19.

⁸ GERŐ ÖDÖN, „Budapest”, *Pesti Napló*, 1896. április 5., 18.

Vaspálya Társaságot (BKVT), amelyik már nem csupán mindkét part vasútvonalát fejlesztette tovább, de 1879-ben a Margit-hídon keresztül végre össze is kötötte a város két felét.⁹ A következő fontos lépés 1887-ben történt, amikor a Budapesti Városi Villamos Vasút (BVVV) megkezdte a villamosok üzemeltetését a Nagykörúton. Amikor a fent említett zugligeti katasztrófa 1900-ban bekövetkezett, a két nagyvállalat mellett több kicsi is működtetett tömegközlekedési eszközöket, és egyszersmind három híd kötötte össze a város két oldalát. 1896-ban a Budapest-Újpest Rákospalotai Villamos Vasút is megkezdte a működését és néhány hónapon belül két fontos vonalat is üzemeltetni kezdett, melyek a külvárosokat kötötték össze a központtal. Szintén ebben az évben – a BKVT és BVVV közös vállalkozásában – készült el a Ferenc József földalatti vasút, az első földalatti a kontinensen, mely tény nagy büszkeséggel töltötte el a budapestieket.¹⁰ Ezen kívül már üzemelt Budán a fogaskerekű vasút és a sikló is. A „régí világra” immár csak a Margitszigeti Lóvasút Társaság szolgáltatásai emlékeztettek, melyek 1911-ig működtek. Megszűntetésükkor számosan érezték úgy, hogy véglegesen eltűnik a történelmi Budapest egy darabja. Öt évvel korábban, 1906-ban Szép Ernő még tárcát is írt róla az *Est*-ben, egyenesen arra kérve a budapestieket, hogy „...járjanak a városban villamoson, itt [Margitszigeten] ne legyen olyan sürgős dolguk, fogadják szívesen a lóvonat konduktorának gyenge trombitaüdvözlét...”¹¹

A fejlődés persze módfelett egyenetlen volt, mivel inkább csak a város pesti oldalát érintette. A BKVT villamosai közül (kezdetben összesen 15 volt belőlük) mindössze két vonal vezetett át Budára: ebből az egyik a Lipót körutat kötötte össze Zugligettel, a másik pedig a Lánchídat Óbudával. A helyzet javítása érdekében számos javaslat is érkezett a székesfőváros vezetéséhez, hiszen, ahogy a Budai Polgári Kaszinó tagjai megfogalmazták, „...a helyes közlekedési politikának oda kell törekednie, hogy a Duna folyam ne képezzen a város részei között választó vonalat...”¹²

A dinamikusan fejlődő Pest szembeállításával a kicsit „álmosabb” Budával egyébként is egyik kedves toposza volt a korabeli tárcáknak. A millenniumi kiállítás kapcsán a *Pesti Napló* megjelentetett egy sorozatot a városról, amiben a már idézett Gerő Ödön részletesen elemezte a város egyes negyedeit, parkjait, hegyeit és hídjait, saját karakterrel ruházva fel a különböző városrészeket: Pest a törekvés, Buda a nyugalom, Óbuda pedig a fatalizmus városa volt Gerő szemében. Óbudáról volt a legrosszabb véleménnyel, amit a „félíg földből kiásott tegnap, félíg földhöz ragadt ma” keverékének tartott, „negyedrészt város, negyedrészt falu, nagyobb felében pedig ghetto”. Csak a dinamikusan fejlődő Pestet, különösen a Belvárost és a Lipótvárost, a kereskedelmi és a pénzügyközpontot ítélte meg egyértelműen pozitívan. Budáról vegyes benyomásai voltak: bár a Várnegyedet, mint a város hipnotizált, mélyen szunnyadó részét érezte, amely mint egy „sziget, az elevenség tengerében” kimaradt minden-

⁹ SIKLÓSSY 1931. 556.

¹⁰ Lásd például az Építőipar 1906. május 13-i számát. (182–183.)

¹¹ SZÉP ERNŐ, „Lóvonat”, *Az Est*, 1911. június 11, 6.

¹² BFL, XI, 1511/i, 1, 5. „A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság viteldíjainak leszállítása tárgyában a székesfővároszhoz intézett kérvények és előterjesztések.”

féle fejlődésből, a Krisztinavárosban éppenséggel az éledés jeleit vélte felfedezni, mivel ott a „festői piszkosság helyébe nagyvárosi elegancia kerül”.¹³

Ágai Adolf, vagyis Porzó, 1907-ben kiadott emlékirataiban a kissé misztikus, sokszor ismeretlen Budáról beszélt, amelyik komoly történelmi hagyományokkal rendelkezik, és amit – Pesttel ellentétben – részben elkerült a modernizáció. Olyan Budáról esett nála szó, melynek lakosai nyugodtabban viselkednek és halkabban beszélnek, mint a pestiek.¹⁴ Persze Budán is történtek változások: Porzó visszaemlékezési szerint a korábban vadregényes Zugligetben lassan megjelentek a kertek, az ösvények helyét nemegyszer a kivilágított utcák vették át, és ami azelőtt a senkiföldje volt, az egyszeriben magántulajdon lett.¹⁵ A vasárnapi kirándulók pedig egyre nagyobb számban jöttek át Budára; olyannyira, hogy ünnepnapokon néha a közrend is veszélybe került. A villamos végállomása – a *Friss Újság* szerint – gyakran kisebb összezördülések színhelyévé lett, ahogy az utasok az ülő és állóhelyekért harcoltak.¹⁶

Éppen a közlekedés fejlődésének volt az egyik következménye, hogy Zugliget és a Svábhegy, ezek a régebben csak nehezen megközelíthető úticélok, urbanizálódtak és ily módon könnyen elérhetővé váltak a széles tömegek számára is. Hiszen korábban, az 1870-es években, egy átlagos pesti számára nem volt mindennapos dolog átmenni Budára, mondhatni ünnepi alkalomnak számított. Gyáni Gábor a Csorba Géza és Táncsics Eszter közösen írt naplóját elemezve hangsúlyozza, hogy Csorba és Táncsics számára Buda elsősorban kirándulóhely volt, ahol néha-néha egy egész napot is el lehetett tölteni, ám a Budapesttel kapcsolatos benyomásaik alapvetően Pestről származtak.¹⁷ A századfordulón azonban a helyzet megváltozott, hiszen a tömegközlekedés fejlődésével Buda „közelebb került” a pesti oldalhoz. Bár a közlekedési eszközök használatát még sokáig korlátozta a menetjegyek ára.

A legtöbb budapesti lakos megengedhette magának, hogy villamosra szálljon, ám a rendszeres közlekedés, különösen a két városrész között és nagyobb családok esetében a szegények számára általában nem volt megfizethető. Az állandó közönség között azonban bizonyára nagyobb számban előfordultak olyan tanulók és munkások is, akik kedvezményekben részesültek. A jegyárak általában a vonalak és az út hossza szerint változtak: kedvezményt kaptak a gyerekek – két éves kor alatt a szüleik ölében ingyen, tízéves korig pedig csökkentett áron utazhattak – és olcsóbb volt az átszállójegy.¹⁸ Amikor 1895-ben a lóvasút szerepét kezdte átvenni a villamos, egy felnőtt jegy ára tíz és húsz krajcár között volt a BKVT vonalain, a gyerekjegy pedig általában ennek a felébe került; egy szakaszjegy rendszerint hat krajcárba került, a gyerekek pedig négyet fizettek érte. A két part közti összeköttetést megnehezítette az, hogy a Dunán való átkelés drágította a jegyet. Két forint ötven krajcárba került, ha az illető csak az egyik partot használta (ez volt a helyzet a diákok havi kedvezményes jegye esetében is), és ötven krajcárral többre, ha mindkettőt. A tanulókon kívül havi

¹³ GERŐ Ödön, „Budapest”, *Pesti Napló*, 1896. április 5., 17–28.

¹⁴ ÁGAI 1998. 138–139.

¹⁵ ÁGAI 1998. 157–158.

¹⁶ *Friss Újság*, 1900. június 5., 2. kiad., 1.

¹⁷ GYÁNI 1999. 62.

¹⁸ „A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság vitel-díjszabása”, BFL, XI 1511/i, 1.

kedvezményben részesültek még a munkások is: az ő számukra munkanapokon a munkába menetelhez külön jegyeket biztosított a BKVT reggel hét előtt és este hat után, ami az Újpestről a Nyugati Pályaudvarhoz érkező vonalra, a közvágóhídhöz, egyes Óbudára, Budára és Kőbányára menő vonalakra szólt. A kedvezményes havijegy két forint ötven krajcárba, míg a heti 72 krajcárba került.¹⁹ A kedvezményes jegyek használatának korlátozása azonban azt is jelentette, hogy a munkaidőn kívül a kedvezményezettek lényegében nem utazhattak. Ennek az állapotnak a megváltoztatása érdekében merült fel az ötlet, hogy a frekventált kirándulólhelyekre, mint amilyen a Hűvösvölgy és Zugliget, speciális, olcsóbb jegyekkel lehessen eljutni.²⁰

Arról, hogy kik utaztak villamossal a századfordulón, információval szolgál a Budapesti Önkéntes Mentőegyesület baleseti naplója. A zugligeti balesetről hozzáférhető adatok tükrében meglehetősen vegyes társadalmi összetételűnek tűnik az utazóközönség. A négy halott egyike egyedülálló izraelita kereskedősegéd, aki a menyasszonyával és az édesanyjával rándult ki; a második tescheni vasúti főfelügyelő, aki éppen Pesten vendégeskedett; a harmadik a kassa-oderbergi vasút felügyelőjének a felesége, a negyedik pedig egy losonci kereskedő 28 éves felesége. A kilenc súlyos balesetet szenvedett utas között találjuk egy szabómester 56 éves feleségét, az elhunyt vasúti főfelügyelő unokahúgát, a kassa-oderbergi vasúti felügyelőt és kisfiát, egy 21 éves cselédlányt és a húgát (egy 18 éves varrónőt), egy üveges nejét, egy 17 éves szolgálólányt és végül egy további varrónőt.²¹

Rend a városban

*Rendőrök és villamosvasúti kocsivezetők voltak az elsők, kik a szerencsétlenül segíthettek. Borzalmas volt a munkájuk. Mire kisegíthették a kocsiból azokat, kik a maguk lábán járhattak, megérkeztek a mentők is, előbb két kocsival Dr. Löbl vezetése alatt és mindjárt utána jött egy harmadik kocsis is. Egyenkint kiszedték a sebesülteket... aztán hozzáfogtak a legfájdalmasabb munkájukhoz: a halottak kiemeléséhez.*²²

A *Pesti Napló* által ecsetelt jelenet pár perccel a zugligeti katasztrófa után történt, és ennek alapján úgy tűnik, hogy a kétségbeesés és a zavarodottság ellenére a ható-

¹⁹ „Területhasználati szerződés, előzményei és a szerződés értelmezésre vonatkozó okiratok” *A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság Okmánytára II.* BKVT, Budapest 1898. 597–602.

²⁰ Kollár Lajos képviselő a város felelősségének tartotta, hogy nyomást gyakorolva a közlekedési vállalatokra, lehetővé tegye a szegények számára is a zöld területek rendszeres használatát. „[A főváros törvényhatósága] régi kötelességet ró le a nagyközönséggel szemben, ha a főváros gyönyörű kiránduló helyeit megközelíthetővé teszi. – a mi fővárosunk közönségében éppen azért nincs meg a fák és a természet iránti szeretet, mert aránylag ritkán jut a gyermek ahhoz az élvezethez, hogy a családtagokkal és fiatalon élvezhesse az erdő zöldjét és szerethesse meg azt.” „A Budapesti Közúti Vaspályatársaság viteldíjainak leszállítása tárgyában a székesfővároshoz intézett kérvények és előterjesztések...”, BFL, IX., 1511/i, 1, 3–4.

²¹ „Budapesti Önkéntes Mentőegyesület Eseti Naplója”, június 5., 1900, BFL, X, 201.

²² *Pesti Napló*, 1900. június 6. 1.

ságok viszonylag gyorsan reagáltak a történetekre. A mentők és a rendőrség hamar megérkeztek, a betegetek ellátták, majd megkezdték a nyomozást és gyorsan le is tartóztatták a villamos vezetőjét, aki a baleset pillanatában nem is tartózkodott a járművön. A másnapi napilapok, bár erősen bírálták a BKVT-t, az utasokat, az utazási szabályok hiányát, ugyanakkor elismerően szóltak a mentők és a rendőrség munkájáról.²³ Teljességgel úgy tűnt, a hivatalos szervek mindent megtettek, hogy rend legyen a városban.

A közterületi rend fogalma persze még meglehetősen képlékeny volt ebben a korban. Bár a lapok többször is hangot adtak ama kívánságuknak, hogy felül kellene vizsgálni és szigorítani kellene az érvényben lévő szabályokat, sokan csak kevéssé ismerték a hatályos rendelkezéseket. Mi sem példázza ezt jobban, mint a BKVT-nek a zugligeti baleset után egy évvel kiadott közleménye, melyben arra kéri a kalauzokat és a villamosok vezetőit, hogy ünnepnapokon a szokásosnál is körültekintőbben viselkedjenek. Az indok így szólt: a vidékről nagy tömegben Budapestre érkezők nem ismerik a villamosok működését és tapasztalatlanságuk komoly veszélyforrást jelent a vállalat működése szempontjából.²⁴ Az idő rövidege is nagy szerepet játszott abban, hogy a közlekedés új szabályainak a betartása sokak számára még gondot jelentett ez idő tájt, valamint, hogy számosan gyanakodva szemlélték az új közlekedési eszközöket. Hiszen még alig 14 év telt el azóta, hogy az első villamos végigrobogott a Nagykörúton és az ideges utasok – a *Pester Llyod* beszámolója szerint – arra kérték egy kövérebb utastársukat, hogy szálljon le a biztonságot kedvéért.²⁵

A viselkedési normák hiányos betartásából, a „civilizálatlanságból” fakadó balesetek előidézése, a fegyelem hiánya és a magatartás lassú átalakulása nem csak a tanulatlanabb, a modern tömegközlekedési eszközökkel életükben először találkozó utasokra volt jellemző. Gyakran előfordult, hogy tanult emberek, akik nem először utaztak a járműveken, szintén semmibe vették a biztonsági előírásokat és nem voltak a tudatában azoknak az új körülményeknek, melyeket a gépek használata teremtett. A millenáris ünnepségek alatt 1896-ban, távozóban a miniszterelnök fogadásáról, számos magas rangú tisztviselő és külföldi tudósító, fittyet hányva a közlekedési szabályzatra, üzemzárás után siklóval akart visszajutni a városba. Nem tulajdonítva nagy jelentőséget annak a ténynek, hogy a gépész már hazament, a még ottlévő fűtőt kényszerítették a sikló üzembe helyezésére. Ő azonban el sem tudta indítani a szerkezetet, és a fékekkel sem tudott bánni, így a sikló két kocsjára elkerülhetetlenül nekiütközött az állomásnak és súlyos sérüléseket okozott hat utasnak.²⁶

Sokszor még a közlekedési vállalat dolgozóinak is nehézségekbe ütközött a szabályok elsajátítása, és az, hogy megfelelő módon, vagyis fegyelmezetten viselkedjenek. Budapest rendőrfőkapitánya, Rudnay Béla 1900-ban arról panaszkodott, hogy a közlekedési vállalatokhoz még a lóvasút idejében beszegődött alkalmazottak ne-

²³ A *Friss Újság* volt az egyetlen kivétel, amely már a kezdetekben is erősen kritizálta a rendőrség teljesítményét. Napokkal később már a többi hírlap is hasonlóan kritikussá vált.

²⁴ „Körrendelet az összes személyezethez”, BFL, XI, 1511/i, 1.

²⁵ „Hogyan fogadta Pest az első villamost? Derűs levél a BSZKRT családfáján.”, *Népszava*, 1934. július 22. 6.

²⁶ *Fővárosi Lapok*, 1896. június 27. 6.

hezen alkalmazkodtak az új körülményekhez, és a fegyelmezetlenségük kifejezetten megnehezítette az új munkavállalók betanítását.²⁷

Az egyik csak nehezen megszokható újdonságot a menetrendek megjelenése jelentette mindenki számára. A menetrendek elterjedése egyszerre tette az utazást kiszámíthatóvá és ezáltal rövidebbé, egyúttal átalakította és szabályozta a nyilvános viselkedést is. Ahogy a már említett siklóbaleset is kitűnően példázza, időbe telt megszokni, hogy a záróra valóban záróra. A kortársak közül talán csak Mikszáth Kálmán értette ezt meg, aki a baleset utáni „boszorkányüldözésre” reagálva, amit a lapok indítottak, visszautasította az állítólagos „ázsiai” viszonyok létezését; azt a következtetést vont le, hogy egyszerűen „...nem jó a siklón járni, amikor már nem jár a sikló”.²⁸ A menetrendek megjelenése egyik jele volt annak a mélyreható változásnak, ami az idő szerepének a felértékelődését jelentette a nagyvárosokban. Ahogy Georg Simmel is hangsúlyozza a modern metropoliszról írt híres esszéjében, a nagyvárosi lakosságnak az időhöz való viszonya egészen sajátos, függő viszonyná vált, olyasvalamivé, ahol az idő – és annak szimbóluma, az óra – rendszert vitt be a városi élet kuszaságába, mert megteremtette a kiszámíthatóságot.²⁹ Budapest esetében a Műegyetemen állt az az óra, melyhez mindent – többek között az állomásokon található szerkezeteket is – igazítani kellett.

Az időn kívül megváltozott a sebességhez való viszony is, amit – sok más dologgal együtt – szintén szabályozni kellett. Száguldó villamosok, akárcsak Szép Ernő már idézet írásában, egyrészt a rohanó nagyvárosi élet, másrészt pedig – éppen a balesetek miatt – a nagyváros veszélyeinek a szimbólumaivá váltak. Talán ez magyarázza, hogy a zugligeti katasztrófa után tartott miniszteri értekezleten Selley Sándor belügyminisztériumi tanácsnok a sebességkorlátozásban jelölte meg a balesetek mennyiségi csökkentésének a helyes módszerét, bár magát a zugligeti katasztrófát nem a túlságosan engedékeny sebességkorlátozás okozta. Ennek ellenére Selleyéhez hasonló megnyilatkozások bőven akadtak a balesetet követően. A katasztrófa másnapján az egyik szemtanú, a *Friss Újság*ban dramatizált beszámolója szerint, látva a megállóban tömegesen várakozó utasokat, inkább gyalog indult el; beszámolójából szintén a sebességtől, különösen pedig a sebesen száguldó gépektől, való félelem olvasható ki.

*Hátrafordulva csodálkozva láttam, hogy a kocsi, amelyiken nem volt kocsi-vezető, szédületes sebességgel robog lefelé. A kocsi másodpercnyi gyorsulását legalább száz méterre becsülöm. A következő pillanatban, mintegy tíz lépésnyire tőlem, a kocsi valósággal felugrott. Körülbelül huszonöt centiméter magas lehetett az ugrás.*³⁰

Részben a félelemnek, részben a tényleges veszélynek volt köszönhető, hogy a sebességkorlátozás szabályozása kifinomult rendszerré vált a századfordulón: az utca

²⁷ BENCE et al. 1987. 168.

²⁸ *Pesti Hírlap*, 1896. június 20, 3.

²⁹ SIMMEL 1973.

³⁰ *Friss Újság*, 1900. június 6, 2.

méretétől, forgalmától, elhelyezkedésétől függően 6 és 18 km/h között változott a megengedett maximális sebesség.³¹ A közlekedési vállalatok is behatóbban foglalkoztak a szabályozás kérdésével, ami egyébként a rendőrség, a főváros törvényhatósága és a kereskedelmi miniszter kompetenciájába tartozott. A BKVT részletes tanulmányt készítettett 1903-ban, javaslatokat téve a sebesség korszerű szabályozására. A tanulmány érdekessége, hogy nem csupán utcákra lebontva határozták meg a lehetséges maximális sebességet, hanem az egyes forgalmasabb épületek előtt még további korlátozásokat is bevezetettek.³² Hasonló szellemben szabályozott 1909-ben a Rendőri Lexikon, amely előírta, hogy minden kereszteződés, iskola, templom, gyár és forgalmas utcaszakasz előtt lépésben haladjon a villamos.³³

A tömegközlekedés fejlődése nem csupán az újonnan megjelenő járművek használatának a szabályozására vonatkozott, de ezzel párhuzamosan – és részben emiatt – egy új, bizonyos szempontból szigorúbb városi rend formálódását is elősegítette. Már a villamos megjelenése előtt számos rendszabály rögzítette, hogy miként kell vagy lehet közlekedni a nyilvános térben. Eleinte azonban nem állt rendelkezésre külön szabályrendelet minden egyes közlekedési eszközre kidolgozva, ezek majd csak az 1880-as években jelentek meg egymás után. Egy 1885-ös rendeletben, érzékelve Budapest gyors átalakulását, a törvényhatóság megtiltotta az ökrösszekerek használatát a Nagykörúton belül, a várban, az Andrássy úton, a Király és a Rottenbiller utcában. Állatok persze ezután is maradtak még az utcán. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy még ugyanebben az évben elrendelték: minden közlekedési eszköz csak lépésben haladhat, amennyiben állatsordával találja szemben magát.

További, a városi rend kialakulása szempontjából fontos újdonság volt az 1886-os szabályrendelet, amelyik kötelezővé tette Budapest belterületein a jelzéssel ellátott megállók létesítését; így kívánták megakadályozni, hogy az utazást megszakítva, bárhol le lehessen szállni. Négy évvel később már a közlekedés irányát is szabályozták: mindenkinek a baloldalon kellett haladnia és csak jobbról előzhetett.³⁴ A gyalogosok is arra kényszerültek, hogy lassan tudomásul vegyék az egyre sűrűbben közlekedő járművek jelenlétét; bár elvileg szabad volt a sínek között is járniuk, a villamos – illetve a lóvasút – közeledtével viszont azonnal el kellett hagyniuk azt. Tilos volt továbbá bárminemű tárgy vagy áru elhelyezése a síneken, illetve a villamosok/lóvasútak érkezésére figyelmeztető csilingelés utánzása. A szabályok áthágása rendőrségi nyomozást vont maga után.³⁵ A forgalom akadályozása egyébként már korán, egy 1879-es rendelet következtében komolyan büntethető cselekedetté vált. Ennek értelmében akár 50 forint is kiszabható volt arra a személyre, aki áruval, hordóval, vagy egyéb más tárggyal feltartotta a forgalmat.³⁶

³¹ „Utazás a villámon”, *Új Idők*, 1895. április 14. 318–319.

³² „A menetsebesség a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság hálózatán”, BFL, XI, 1511/i, I, 1–6.

³³ RÉDEY-LAKY 1909. 121–123.

³⁴ MEDVECKI 1972. 10–13.

³⁵ „Szabályrendelet a Budapest főváros területén lévő vagy ezután létesítendő közúti vaspályák közlekedése tárgyában, 526/1893”. BFL, XI 1511/d, 2, 85.§–91.§.

³⁶ MEDVECKI 1972. 10–13.

A megfelelő viselkedéshez, az áhított rend és fegyelem eléréséhez a közlekedési eszközökön olyan hivatalos szervekre is szükség volt, akik felügyelték és több-kevesebb sikerrel be is tartatták a szabályokat. A zugligeti katasztrófát követő héten, amikor a lapok és a politikusok választ kerestek a kérdésre, hogy miként fordulhatott elő ilyen súlyos tömegbaleset, gyakran felvetették ezen szervek felelősségének a kérdését. Ebben a liminális fázisban a sajtó jóvoltából egy inkompetens, felelőtlen és már szinte cselekvésképtelenné tűnő hatóság képe rajzolódott ki, különösképpen ami a város vezetését illeti; ez pedig felvetette egy sokkal aktívabb rendfenntartó hatóság szükségességét.

*Nincs semmiféle rend. A közönséget nem szoktatják fegyelemhez...Nem elég azt mondani, hogy „nem szabad”. Gondoskodjék a hatóság, hogy egy ember fölszállhasson úgy, hogy nem tépik le a ruháját és nem öklözik meg. Az érkezési és indulási végállomásokat szabályozni kell, amint az külföldön történik.*³⁷

A fenti sorokban a baleset után három nappal megjelenő *Pesti Hírlap*, saját érvelését alátámasztandó, az ügyben interpelláló Rácz Károly törvényhatósági képviselő idézte. A képviselőnek és a felháborodott szerkesztőségnek annyiban igaza volt, hogy a felelősség kérdését roppant bonyolultan szabályozták. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a felügyeleti és ellenőrzési jogkörökért a különböző hatóságok között is harc folyt.³⁸ A közlekedési vállalatok felett egyaránt ellenőrzést gyakorolt a fővárosi tanács, a kereskedelmi miniszter, a belügyminiszter, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa és a Magyar Királyi Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség. Mindemellet a rendőrségre hárult az a feladat, hogy érvényt szerezzen a szabályok betartásának az utcákon és a tömegközlekedési eszközökön.

A kereskedelmi miniszter volt az, aki felügyelte a közlekedési vállalatok és a főváros törvényhatósága közötti megállapodásokat, és neki kellett jóváhagyni a legfontosabb egyezményeket. Beleszólhatott továbbá abba is, hogy miként alakuljanak a közlekedési dolgozók munkakörülményei. Ennek megfelelően egy 1896-os rendeletében a BKVT és a BVVV alkalmazottai számára is a MÁV alkalmazottakhoz hasonló munkakörülményeket követelt, így kívánva biztosítani, hogy megfelelő módon lássák el feladataikat, hogy lehetőleg csökkenjenek a balesetek.³⁹ Hasonló szellemben fogant a főváros 1893-as rendelete is, amelyik igyekezett határt szabni a rendszeres túlóráztatásoknak.⁴⁰ A megfelelő működés további biztosítéka volt az

³⁷ *Pesti Hírlap*, 1900. június 7. 3.

³⁸ A kereskedelmi miniszter 1896-ban szóvá is tette a felelőségek szétszóródását és a munkát akadályozó állandó kisebb harcokat, utalva arra, hogy a helyi hatósággal folytatott küzdelem megnehezíti a közlekedési vállalatok felügyeletét. *Vasúti és közlekedési közlöny*. 1896. augusztus 30. 980–981.

³⁹ Uo. 980–981.

⁴⁰ „Szabályrendelet a Budapest főváros területén lévő vagy ezután létesítendő közúti vaspályák közlekedése tárgyában, 526/1893”, BFL, XI, 1511/d,2, 28.§ – 33.§.

a feltétel, hogy a rendőrségnek – amennyiben ki akart kihallgatni egy közlekedési alkalmazottat – arról két nappal korábban értesítenie kellett róla a vállalatot.⁴¹

A főváros vezetése állt napi kapcsolatban a közlekedési vállalatokkal, ami rengeteg súrlódáshoz vezetett közöttük.⁴² A viták általában két téma, a villamosvonalak helye és hossza, illetve a menetjegyek ára körül folytak. Ez utóbbi kérdések olyan központi jelentőségűek voltak a város fejlődése szempontjából, hogy az ennek során a BKVT és a város közti nézeteltérések arra ösztönözték a fővárosi tanácsot és az FKT-t, hogy bábáskodjon egy új vállalat, a Budapesti Városi Villamos Vasút (BVVV) megalakulása fölött (1886).⁴³

A rend fenntartásának legnehezebb része a rendőrségre hárult, melyet gyakran bíráltak is ennek kapcsán. A zugligeti katasztrófa azonban nem csupán a kritikusoknak, de magának a rendőrségnek is jó alkalmat nyújtott arra, hogy újraértékeljék a közbiztonság kérdését és a vele kapcsolatos felelősség ügyét. A lapoknak a rendőrség ellen indított támadását a *Friss Újság* vezette, amelyik a törvényhatóságon kívül a rendőrséget találta elsősorban felelősnek, és követelte működésének a gyökeres megváltoztatását.⁴⁴ Érdekes módon hasonló következtetésre jutott Rudnay Béla rendőrfőkapitány is, aki a katasztrófa utáni időben, a maga javára kívánva fordítani a közhangulatot, a rendőrség hatáskörének a kiszélesítését próbálta elérni; így viszont konfliktusba került a város vezetésével.⁴⁵ Mindez pedig oly messzire ment, hogy még a BKVT teljes vagy részleges bezáratásával is fenyegetőzött az alkalmazottak június 24-i és 25-i két napos sztrájkját követően.⁴⁶ Szintén Rudnay volt, aki a zugligeti baleset után június 10-én megtartott miniszteri értekezleten számos szigorítási javaslattal állt elő, de azok közül egyet sem fogadtak el. Egyetlen egy támogatója akadt, Selley Sándor belügyminisztériumi tanácsos személyében. A többi résztvevő inkább a helyek számának a csökkentését, a felszállás sorrendjének a szabályozását és leginkább a problémák további megvitását javasolta.⁴⁷

⁴¹ RÉDEY-LAKY 1909. 681.

⁴² A viták ellenére Halmos polgármester kiállta a BKVT mellett a zugligeti balesetet követően, hangsúlyozva, hogy a biztonsági előírásokat betartották a BKVT-nál. Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1900-ban tartott közgyűlései, 1900 június 6., no. 795.

⁴³ A BKVT nem mutatott hajlandóságot, hogy egyes, várospolitikai szempontból lényeges, ám nyereség szempontjából nem előnyös területen működtessen járatokat, továbbá húzódozott árpolitikájának öt évenkénti felülvizsgálatától. Mivel a lóvasút működtetése 25 évig a BKVT privilégiuma volt a koncessziós szerződés értelmében, a Tanács és az FKT az újonnan alakult BVVV számára csak villamos vonalak üzemeltetését tudta engedélyezni. BENCE et al. 1987. 169–171.

⁴⁴ *Friss Újság*, 1900. június 5., 2. kiad., 1.

⁴⁵ Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1900-ban tartott közgyűlései (Budapest, 1901), 1900. október 10, no. 1280.

⁴⁶ Erre egy 1881-es törvény alapján nyílt lehetősége („1881. évi XXI. t.c. a Budapest fővárosi rendőrségről” – Budapest Főváros Levéltára, XI. 1511/d, 2.) ami a rendőrség feladatává tette – minden más mellett – a közlekedés akadálytalan folyásának és az utazó közönség biztonságának szavatolását. „Jegyzőkönyv az 1900 július hó 19-ei igazgatósági ülésről”, BFL, XI, 1511/b, 1.

⁴⁷ *Pesti Hírlap*, 1900. június 10, 8.

Egy civilizált nemzet portréja

A nagyobb budapesti baleseteket követő viták során nem csupán a szabályozás és az ellenőrzés problémái vetődtek fel, de felszínre kerültek a város és az ország fejlődésével (fejlettségével) kapcsolatos félelmek és aggodalmak is. Mintha a közlekedési balesetek végre alkalmat kínáltak volna arra, hogy megfogalmazódjanak és nyilvánosságra kerüljenek az addig kimondatlan kételyek. A zugligeti katasztrófát követő héten, a baleset tárgyalása kapcsán a lapokban kirajzolódó kép egy igyekvő, de a fejletlenségbe és a zavaros viszonyokba minduntalan visszasüllyedő, Európa nyugati részét utolérni képtelen országot és várost ábrázolt. A cikkek és a nyilatkozatok e balesetben a lemaradás kétségtelen bizonyítékát vélték felfedezni. Különös súllyal bírt, hogy olyan téren történt a visszaesés, melyet mindenki, mint a legfejlettebbet könyvelt el. A *Pesti Napló* vezércikke épp erre a paradoxonra utalt, amikor a baleset másnapján lesújtó véleményt formált az addig kitűnőnek tartott villamos közlekedésről.

Íme a világhírű, a páratlan budapesti villamos közlekedés! Páratlan a gyorsaságban? Igen, az elgázolásban. Páratlan a néptömegek hamaros tovaszállításában? Igen, a lélegzetfójtó, az eszeveszett túlsúfolásban. Páratlan az olcsósága? Igen, az emberéleté.⁴⁸

A cikkíró szemében a baleset, a személyes tragédiákon és a szörnyűségeken túl azért is oly katasztrófális, mert lerántotta a leplet a fejlődő és civilizált Magyarországról, és megmutatta a nyugatiak számára annak jól titkolt visszamaradottságát.

A halottak közül kettő, meg egy-két sebesült idegen ember, németországi honos volt. A leszakadt sikló után a kiugrott villamos kocsi. A nyugati ember rettegni fog gonosz hírünk miatt.⁴⁹

Bár a magyar és a budapesti elit nagy erővel igyekezett bizonyítani az ország és a város „európaiságát”, számos kortársnak csak meglehetősen ködös elképzelési voltak Magyarországról. Legalábbis erről tanúskodnak az útikönyvek. Magyarország és Budapest nem tartoztak a kor népszerű úticéljai közé, és mind az ország, mind pedig a város igencsak kétes hírnévnek örvendett, melyet át meg átszöttek a romantikus elemek, és valamiféle keleti titokzatosság lengett be.

1872-ben látott napvilágot a német utazó, Wilhelm Langhans beszámolója a Duna mentén való kalandozásairól. Langhans számtalan várost, köztük Pestet is felkereste. Könyvének címe, *Ein Stück Orient*⁵⁰ (Egy darabka kelet) jól tükrözi, hogy hogyan gondolkodtak akkortájt Magyarországról és környékéről. A kortársak mentális térképén az osztrák határ, mint a civilizált Európa határa jelent meg, és azon túl furcsa, átmeneti területek következtek, melyek kaput nyitnak az igazi, a titokzatos Kelet felé. Langhans maga is reflektál Budapest vélt vagy valós átmeneti állapotára, amikor

⁴⁸ *Pesti Napló*, 1900. június 5., 1.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ LANGHANS 1872.

egy állítólagos francia utazó anekdotáját meséli el, aki 1869-ben a Szezei-csatorna ünnepélyes megnyitójára tartva áthaladt a városon. Először, megdöbbenve a nyelvek kavalkádjától – és minden bizonnyal a hely idegenségétől –, a koldusok nagy számától, a kocsisok modorától és az utcai rend teljes hiányától, így kiáltott fel: „Hát itt kezdődik Ázsia!”. Visszafelé tartva a hasonló állapotok láttán viszont már azt találta mondani: „Oh, íme itt van Európa”⁵¹

Több mint egy negyedszázaddal később, immár túl a millenáris ünnepeken, egy amerikai utazó elvetődött Magyarországra és Budapestre. Elképzelései az országról és a fővárosról a „pusztai romantika” hatását mutatják. Így emlékezett meg például a határ átlépéséről.

*Az ország... ahol a bajszukat agyar formájúra pöndörítik, amely oly félelmetes, mint a vaddisznóé és olyan szavakkal kiabálnak rád, amiről az ételeik jutnak eszedbe, immár a határ innenső oldalán van: átléptél a határon, és a magyarok tágas, zöldellő földjén vagy.*⁵²

Egy bátor angol hölgy, Ellen Browning is nekivágott a századforduló előtt pár évvel, hogy felfedezze Magyarországot.⁵³ Bár mind az ország, mind a fővárosa nagyon tetszett neki, úti beszámolójából kitűnik, érdeklődésében a puszták kíváncsiság a nyugati utazók felsőbbrendűségi tudatával keveredett. Hozzáállása leginkább azé az antropológuséhoz hasonlítható, aki egy szinte teljesen ismeretlen földrész (ország) felfedezésére indul; mindez a részletes, a magyar nép szokásait és fizikai jellemzőit egyaránt érintő jellemzéseiről lehet leginkább tetten.⁵⁴

*A magyar nők általában középmagasak, széles, kissé szögletes a válluk, formás az alakjuk, barna a szemük, rózsás az arcuk és nagy, bársonyosan barna szemük a szenvedélytől parázslík, melyet könnyű lánggra gyújtani. A férfiak magasak, jó vágásúak, kreol bőrrel, hosszú, sötét bajusszal és nagy sötét szemekkel. Mindkét nemnek különösen kicsi a keze és a lába, gömbölyded a csuklója és a csipője, illetve gyönyörű a haja.*⁵⁵

A vidéki lakosságot csak mint kedves barbárokat emlegeti – a barbárokat ugyan kötőjelek közé teszi, amivel valamifajta távolságtartást fejez ki – és számos leírásából úgy érezhetjük, a civilizáció találkozik itt a természettel, a mesterkélttség szembesül a természetes szépséggel.

⁵¹ Uo. 278.

⁵² „The land ... where they curl their mustaches up into tusk like appendages as formidable as those of a boar, and thunder at you in words that might better express their food, is now on the other side of the fence: you have crossed the frontier and are in the broad green land of the Magyars.” BERKLEY SMITH 1904. 14.

⁵³ ELLEN BROWNING 1897.

⁵⁴ A könyv stílusát minden bizonnyal nagyban befolyásolták az akkoriban oly népszerű leírások a világ „civilizálatlan” területeinek népeiről.

⁵⁵ Uo. 12.

Talán nem véletlen, hogy az ilyen és hasonló úti beszámolók után a már említett amerikai utazót óriási meglepetés érte, amint begördülve a Nyugati-pályaudvarra, nem az elképzelt gyönyörű nőket, számtalan cigányt, az Ezeregyéjszakát idéző hangulatot találta,⁵⁶ hanem egy modern pályaudvart, melynek csarnoka, a kor divatjának megfelelően, acél és üvegszerkezetű volt, s ahol nagy volt a sürgés-forgás. Az áhított és megálmódott Kelet helyett egy modern főváros központjában találta magát.⁵⁷

Azt, hogy Budapest és az ország gyorsan fejlődik, az újonnan épült Nyugati-pályaudvaron kívül jól példázta még az 1896-ben megnyitott földalatti. Az építése körüli felhajtás demonstrálta, hogy a tömegközlekedés modernizálása nem csupán hasznos, de szimbolikus jelentőségű ügy is egyúttal, olyasmi, ami a modernizálódás és a civilizálódás kézzel fogható bizonyítéka.⁵⁸ A korabeli lapok részletesen beszámoltak az építkezés menetéről – a *Pester Lloyd* még egy tudósítót is leküldött, hogy szóljon a földfelszín alatt folyó munkálatokról –, írásaikban tetten érhető volt a leplezetlen büszkeség érzése. Budapest új attrakcióját a civilizáció remekműveként emlegették, „hol az ember 35°-os nyári melegben fázni fog, ahol a kiizzadt fővárosiak szívesen fognak nyaralni”.⁵⁹ Nem győzték hangsúlyozni, hogy bár Európában csak másodikként készült el a budapesti földalatti, technikai színvonalát és kényelmét tekintve messze fölülmúlja londoni elődjét.

*Bizony nem kellemes dolog Londonban a földalatti városi vasút állomásain a nagy mélységbe leszállani, vagy a sok fárasztó lépcsőn felmászni. Mennyivel könnyebb, kellemesebb a mi földalatti vasutunknak izléses és barátságos lépcsőházaiban a néhány lépcsőfokon, alig háromméternyire az út fölszíné alá leszállni, hogy a villamos kocsikba juthassunk!*⁶⁰

A földalatti rangot kölcsönözött építetőjének, és a társtulajdonos BVVV vezetője, Balázs Mór a címerére is rátette annak szimbólumát; a megnyitás után pedig alig egy évvel már az új metró vonalakat tervezték.⁶¹ Mivel közlekedésfejlesztési szempontból még sok évtizeden keresztül nem tűnt kellően igazolhatónak újabb metróvonalak megnyitása,⁶² az újra és újra felmerülő építési tervek sokkal inkább arra

⁵⁶ BERKLEY SMITH 1904. 1–3.

⁵⁷ Uo. 15.

⁵⁸ A két fogalmat kissé összevissza, gyakran egymás jelentését átfedve használták a sajtóban. A modernizálódás a legtöbb esetben a technikai fejlődésre utalt, míg a civilizálódás jelentéstartalma egészen tág volt. Egyszerre jelenthetett valamiféle általános fejlődést, de utalhatott a viselkedéskultúra megváltozására, a városi környezet átalakulására, a közizlés és egyes szokások megváltozására.

⁵⁹ KELEMEN, 39.

⁶⁰ *Vasárnapi Újság* 1896, 43. szám, 261.

⁶¹ „Magyar-metropol vasút”. *Építő-Ipar* 1897. május 5. 121–123.

⁶² Többek között erre az eredményre jutott 1911-ben a BKVT vezetősége, amelyik a Tanácshoz írt előterjesztésében bár nem zárkózik el egy újabb metróvonal kialakításában való résztvételtől, nem ebben látta a budapesti tömegközlekedés fejlesztésének leghatékonyabb módját. „Előterjesztés Budapest Főváros Tekintetes Tanácsához”, BFL, XI, 1511/h, 13.

utaltak, hogy a modern tömegközlekedés közvetlen hasznosságán túlmutató szerepet tölt be a korabeliek és a vezetők Budapestről alkotott képében.

Hasonló tapasztalatokat szerzünk akkor is, ha a villamosvonalak számának a szaporodását tekintjük, ahogy a korabeli sajtó beszélt róla. *A Hét* részben Balázs Mór személyes érdeként könyvelte el, hogy Budapest lassan civilizált metropolisszá válik. A lapban tükröződő vélemény szerint a palotasorokon kívül éppen a villamosvasutak „fognak a külföld előtt városunknak becsületet szerezni, s egyszer mi fogjuk Európának megmutatni, hogy utcai közlekedés tekintetében mi a niveau.”⁶³ Hasonló hangvételű cikk látott napvilágot 1895-ben az *Ország-Világban*, amikor a BKVT – immár a BVVV konkurencijától is hajtva – úgy határozott, hogy lóvasúti vonalait modernizálja, és villamosokat fog működtetni a jövőben.

*Budapest ismét haladt egy óriási lépést előre ...Hatalmas és erőteljes lendülettel szinte az összes európai fővárosok élére vetette magát – egy tekintetben: a közúti közlekedés szempontjából...tudommal Európában nincs város, a melynek egész belső közlekedési hálózata villamos erőre volna berendezve – első lesz Budapest.*⁶⁴

Egy évvel később, amikor a millenáris kiállításra való készülődés már éppen a tetőfokára hágott, a *Pesti Hírlap* számot vetett az eredményekkel, igyekeztén megbecsülni, hogyan fogja értékelni a betóduló külföldi közönség a magyar fővárost. Bár az újság nem feledte el megjegyezni, hogy a nagy sietség miatt minden csupán félig lett kész, három, a külföldieket minden bizonnyal elkápráztató „valódi” látványosságot azért megemlített: a Parlamentet, a Mátyás templomot, végezetül a földalatti vasutat és általában a villamosenergia használatának az elterjedését.⁶⁵

A modernizálódásnak és civilizálódásnak ezt az eufóriáját törték meg a balesetek, melyek sokakban kételyeket ébresztettek aziránt, hogy Magyarország, illetve Budapest valaha is elérheti a „fejlett nyugati országok” színvonalát. Hiszen, érveltek, a modern eszközök ellenére az emberek viselkedése mit sem változott az idők során, nem vált igazán európaivá. Az utasok civilizálatlan viselkedése vezetett oda, hogy a zugligeti katasztrófa egyáltalán megtörténhetett, és a baleset által okozott zűrzavarban nyilvánult meg igazán az emberek rejtett barbár természete.

*A büszke magyar fővárosról, amely egy idő óta oly csodálatosan európaiasodik, egyszerre kisült, hogy még mindig ázsiai metropolis, s hogy a lakói annyira műveletlenek és oktalanok, hogy a maguk bőrére sem tudnak vigyázni.*⁶⁶

⁶³ *A Hét*, 1896, 16. szám, 255.

⁶⁴ *Ország-Világ*, 1896. augusztus 11. 510.

⁶⁵ *Pesti Hírlap*, 1896. április 17. 1–3. Az elektromos áram használata ebben az időben legfőképpen a tömegközlekedésre korlátozódott. Az utcai világítás még inkább gázzal üzemelt, és csak az 1910-es évekre vált általánossá a villamos energia használata Budapesten. *Budapest története* IV. 604–606.

⁶⁶ Fővárosi Lapok, 1900. június 10. 1.

A zugligeti katasztrófa harmadnapján megjelent szerkesztőségi cikkben a *Pesti Napló* J. F. Cooper regényeibe illőnek nevezte azt az „indiánus rohamot” melylyel a végállomásokon várakozók a villamost rendszeren meg szokták rohamozni.⁶⁷ A Fővárosi Lapok június 10-ei számában, reflektálva a zugligeti baleset okaira, az újságíró csordához hasonlított az utasokat, akiket meg kéne végre tanítani arra, miként vigyázzanak magukra és másokra.⁶⁸ Hasonló gondolatai támadtak a *Pesti Napló* újságírójának is, aki egyáltalán nem csodálkozott azon, hogy az eset megtörténhetett.

*Ha valahol egy csapat összeverődik, a budapesti ember sosem fogja megvárni míg sorra kerül, erőszakkal vagy meghunyászkodással, terrorizmussal vagy protekcióval kiviszi, hogy lefözze a többieket, akiknek ugyanannyi joguk van, mint neki ...Életveszedelemmel felugrik vagy leugrik a villamos kocsiról, lármásan ront be minden nyilvános helyre és szidja az egész világot és összes szentjeit.*⁶⁹

Visszatérő témája volt a katasztrófa utáni vitának, hogy az öznés uralkodik Budapesten. Egy, a francia idegenlégiót is megjárt, Algériából hazatért katona, látva számos járókelő közönyét a villamos kisiklását követően, úgy érezte, még a vademberek sem viselkednek ily gyalázatosan, mint ahogy néhány, a baleset helyszínéről sietve tovább hajtó úri család.⁷⁰ A fegyelmezetlen és tudatlan budapesti utazó közönség a lapok és a szakértők szerint egyaránt állandó veszélyben él. Nem tartja be a szabályokat, megrohamozza a villamosokat, fel- és leugrál az állomások között és bezsúfolódik a villamos kocsikba, mit sem törődve azzal, hányan férnek fel rájuk valójában.

*Van a város fiziognómiájában egy darab őszinte Európa, egy kis darab Amerika, mellette pedig egy jókora darab – Afrika. Ennek az utóbbinak a számára függesztetnek ki például a vasúti kocsikban azok a tilalomtáblák, melyeknek párját világrészünkben sehol sem találni. Budapest népének nevelése, a sok iskola dacára még csak a jövő feladata.*⁷¹

Az állítólagos barbár viszonyok ellen nagyobb rendőri szigorot és a tömeg jobb oktatását javasolták az újságok.⁷² Nem igen akartak azonban újabb szabályrendeleteket, mert – legalábbis a *Budapesti Hírlap* szerint – már az érvényben lévők megismeréséhez is kevés egy átlagos hosszúságú élet.⁷³ Hasonlóan vélekedtek a hatóságok is, melyek szintén a lakosság hathatósabb fegyelmezésében és jobb oktatásában látták a további komolyabb balesetek elkerülésének a lehetőségét, összefüggést látva az

⁶⁷ *Pesti Napló*, 1900. június 7. 4.

⁶⁸ *Fővárosi Lapok*, 1900. június 10. 1.

⁶⁹ *Pesti Napló*, 1900. június 6. 1.

⁷⁰ *Friss Újság*, 1900. június 6. második kiadás, 2.

⁷¹ *Pesti Napló*, 1900. június 6. 2.

⁷² *Pesti Hírlap*, 1900. június 5. 8.

⁷³ *Budapesti Hírlap*, 1900. június 10, 2.

iskolázottsági szint, a nem megfelelő viselkedés és a balesetek előfordulása között.⁷⁴ Végezetül hasonló kiutat kerestek a közlekedési vállalatok is. Erről tanúskodik egy 1903-as, a BVVV számára készült tanulmány, amely azt javasolja, hogy a helyes utcai viselkedés szabályait oktassák az iskolában.⁷⁵

Összegzés

Budapest a századfordulón fiatal nagyváros, újak a házai, az útjai és újak a lakosai is, akik az ország és a Monarchia minden szegletéből áramlottak ide. Az intenzív fejlődés mind a városi hatóságokat, mind a népességet komoly kihívások elé állította. Alkalmazkodniuk kellett az állandóan változó város igényeihez: az előbbieknek a szabályozásban, az utóbbiaknak a viselkedésükben kellett mindezt megvalósítani.

Egyik komoly kihívást a modern közlekedési eszközök elterjedése jelentette. A villamos átalakította az utcák és a köztér használatát, miután sikerrel egyesítette a város különböző részeit, és ezáltal óriási tömegeket mozgatott meg a város határain belül. Ez azonban óhatatlanul együtt járt a sebesség és a sebességtől való félelem megjelenésével, illetve a komoly közlekedési balesetek előfordulásának a szaporodó lehetőségével. Ez utóbbi minimalizálása fegyelmezettséget és kooperációt követelt (volna) meg a közönség részéről és új típusú rendszabályozást kívánt a hatóságoktól. Amennyiben az egyik vagy a másik hiányzott, katasztrófák következhetnek be, ahogy azt az elemzett zugligeti példa is igazolja.

A zugligeti balesetet követő héten bírálatok érték a hatóságokat az ellenőrzés hiánya miatt, s felvetődött az utcai rend megszigorításának a lehetősége; mindenképp mégis az utazó közönség oktalan és „civilizálatlan” viselkedését tették kifogás tárgyává. Nincs azonban okunk feltételezni, hogy a többi európai nagyvárosban fegyelmezettebben viselkedtek volna az emberek, és ennek folytán sokkal kevesebb baleset történt volna.⁷⁶ A villamosvonalak, majd később az autók, elterjedése minden esetben a balesetek számának a növekedéséhez vezetett, mint ahogy az egyre növekvő embertömeg jelenléte is valószínűsítette a szabályok és a normák gyakori megszegését.

A baleset utáni liminális fázisban kialakult ádáz vita egyik lehetséges magyarázata – az esemény sokkoló természetén túl – a modernizáció folyamatával szemben érzett ambivalens érzésekben található. A fejlődés és a technikai újítások feltétel nélküli üdvözlése a gépektől való rettegéssel járt együtt, és összefonódott azzal a félelemmel is, hogy Magyarország és Budapest minden igyekezet ellenére sem fogja

⁷⁴ Később, amikor már terjedőben volt az autóhasználat, és ennek következményeként radikálisan megnőtt a balesetek száma, nagy reményeket fűztek az autóvezetők körültekintőbb viselkedéséhez, mivel képzetebbeknek és intelligensebbnek gondolták őket. MELLY 1936. 89.

⁷⁵ VÁNDORY József: „Javaslat a Városi Villamos Vasút által okozott elgázolások és egyéb balesetek tárgyában, 1903”, BFL, XI, 1511/f, 1.

⁷⁶ Éppen ellenkezőleg. Egy, a BKVT megrendelésére írt tanulmányból az derült ki, hogy más európai és amerikai városokkal összehasonlítva Budapesten a századfordulón arányosan kevés baleset volt. „Összehasonlító tanulmány a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság hálózatán és a külföldi vasutakon előfordult balesetekről”, BFL, XI, 1511/f, 1, 5–24.

soha behozni a Nyugattól való lemaradását, megmarad provinciális országnak és városnak. Ebből a szempontból az utcai rend megszilárdítása, az emberek fegyelmezése és a közlekedés fejlesztése ugyanazt a problémát fejezte ki: az európaivá válás iránti széles körű igényt.

Irodalom

Levéltári Források

- BFL, X. 201 „Budapesti Önkéntes Mentőegyesület Eseti Naplója”
 XI. 1511/b, 1 „Jegyzőkönyv az 1900 július hó 19-ei igazgatósági ülésről”.
 XI. 1511/d, 2 „1881. évi XXI. t.c. a Budapest fővárosi rendőrségről”; „Szabályrendelet a Budapest főváros területén lévő vagy ezután létesítendő közúti vaspályák közlekedése tárgyában, 526/1893”.
 XI. 1511/f, 1 „Összehasonlító tanulmány a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság hálózatán és a külföldi vasutakon előfordult balesetokről”
 XI. 1511/h, 13 „Előterjesztés Budapest Főváros Tekintetes Tanácsához”.
 XI. 1511/i, 1 „A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság vitel-díjszabása”; „A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság viteldíjainak leszállítása tárgyában a székesfővárosához intézett kérvények és előterjesztések”; „Körrendelet az összes személyzethez”; „A menetsebesség a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság hálózatán”.

Sajtó

- Béke és szabadság*, 1953. május 17.
Építőipar, 1897. május 5.; 1906. május 13.
Az Est, 1911. június 11.
Fővárosi Lapok, 1896. június 27.; 1900. június 10.
Friss Újság, 1900. június 5., második kiadás; 1900. június 6.;
 1900. június 6, második kiadás.
A Hét, 1896, 16. szám.
Népszava, 1934. július 22.
Ország-Világ, 1896. augusztus 11.
Pesti Hírlap, 1896. április 17.; 1896. június 20.; 1900. június 7.; 1900. június 10.
Pesti Napló, 1896. április 5.; 1900. június 5.; 1900. június 6.
Új Idők, 1895. április 14.
Vasárnapi Újság, 1896, 43. szám.
Vasuti és közlekedési közlöny 1896. augusztus 30.

Egyéb források és szakirodalom

- ÁGAI 1998 ÁGAI Adolf (Porzó): *Utazás Pestről Budapestre. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Budapest 1998 [1908].
 BENCE e□ a 1987 BENCE Géza-KORNAI Ákos-SUDÁR Kornélia-SZEKERES József (szerk.): *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada I: A reformkortól 1919-ig*. Budapest 1987.

- BERKLEY SMITH 1904 BERKLEY SMITH, F.: *The City of the Magyars*. London 1904.
Bp. Törv.hat. *Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1900-ban tartott közgyűlései*. Budapest 1901.
Budapest története IV *Budapest története IV*. Szerk. VÖRÖS Károly. Budapest 1978.
BKVT Okm. *A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság Okmánytára II*. Budapest 1898.
- CLARKE 1999 CLARKE, T. J.: *The Painting of Modern Life. Paris in the Art of Manet and his Followers*. London 1999.
- CSORBA 1993 CSORBA László: „Budapest gondolat és városegysítés”. *Budapesti Negyed 2* (1993). 14–31.
- ELLEN BROWNING 1897 ELLEN BROWNING, H.: *A Girl's Wanderings in Hungary*. London 1897.
- GYÁNI 1999 GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest 1999.
- KELEMEN 1970 KELEMEN János: *A budapesti metró története*. Budapest 1970.
- KÖRÖSSY–THIRRING 1904 KÖRÖSSY József – THIRRING Gusztáv: *Budapest Fővárosa az 1901. évben*. A népszámlálás és népleírás eredményei. Budapest 1904.
- LANGHANS 1872 LANGHANS, Wilhelm: *Ein Stück Orient: Reisebriefe*. Berlin 1872.
- MEDVECKI 1972 MEDVECKI Ágnes: *A kocogó omnibusz, a száguldó villamos és a többiek*. A fővárosi forgalom rendjének és biztonságának kialakulása. Budapest 1972.
- MELLY 1936 MELLY József: *Balesetek Budapesten és más nagyvárosokban*. Budapest 1936.
- RÉDEY-LAKY 1909 RÉDEY Miklós – LAKY Imre (szerk.): *Rendőri Lexikon*. Közrendészeti és büntetőjogi tudnivalók betűrendes kézikönyve. Budapest 1909.
- SIKLÓSSY 1931 SIKLÓSSY László: *Hogyan épült Budapest? 1870–1930*. Budapest 1931.
- SIMMEL 1973 SIMMEL, Georg: „A nagyváros és a szellemi élet”, in: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Szerk.: SOMLAI Péter. Budapest 1973.
- SOMBART 1910 SOMBART, Werner: „Wien” in: *Zur Rettung Alt-Wiens. Flugschriften des Vereines zum Schutze und Erhaltung der Kunstdenkmäler*. Wien-Leipzig 1910.
- TURNER 1991 TURNER, Victor: *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New York 1991.

Kis Péter – Petrik Iván

BUDAPEST KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ FORRÁSOK ÖSSZEGYŰJTÉSÉNEK ÉVSZÁZADOS MÚLTJA*

„Nem üres szólam, hogy Budapest főváros újabb időben amerikai gyorsasággal halad előre. Sok régi mulasztást pótol, sokat alkot a jelen, és sokat tervez a jövő számára. Egy kötelességéről azonban mintha megfeledkeznék: múltjával, történetével keveset, vagy éppen nem foglalkozik.”¹ E szavakkal kezdte 1911-ben Csánki Dezső akadémikus, levéltáros (Magyar Országos Levéltár), a Magyar Történeti Társulat ügyvivő alelnöke a Budapest Székesfőváros tanácsához intézett emlékiratát, amelyben a Főváros történetére vonatkozó forrásanyag összegyűjtésének tervét vázolta fel. A nagyszabású program különlegességét az jelentette, hogy amíg a török által el nem foglalt városok ezt elsősorban saját levéltáruk anyagára alapozhatták, addig Budapest esetében erre nem volt mód, ugyanis a középkori magyar királyság székvárosa és környékének oszmán kézre kerülése, valamint több keresztény ostroma következtében a fővárosunk területén működött hatóságok, testületek levéltárai – 1526 és 1686 között – megsemmisültek.²

A javaslat háttérben több dolog húzódott meg. Egy emberöltővel korábban komoly igény jelentkezett, hogy a gyorsan fejlődő, a Kiegyezés után egy európai nagyhatalom székhelyének társ-metropoliszává váló város a múltjáról szakszerű monográfiát adhasson polgárai kezébe. Az első lépéseket 1870-ben tette meg Pest város közgyűlése, amely Salamon Ferencet bízta meg Pest város történetének megírásával, a megbízatást az egyesülés után néhány évvel, 1876-ban az immár budapesti közgyűlés úgy módosította, hogy a feldolgozás terjedjen ki Buda és Óbuda történetére is. A két megbízatás közös eleme volt, hogy a szerzőt kötelezte a forrásanyag gyűjtésére és kiadására.³ Salamon műve 1878 és 1885 között jelent meg,⁴ azonban csak 1490-ig

* Jelen tanulmány első részének megírásához nyújtott segítségéért köszönettel tartozunk Bertók Lajos főosztályvezető-helyettesnek (MOL), második része pedig a Budapesti Történeti Múzeum Adattárában és Középkori Osztályán folytatott kutatásokon, valamint dr. Kubinyi Andrással készített hosszabb interjún alapszik. Ezúton szeretnénk megköszönni az Adattár, és a Középkori Osztály dolgozóinak szíves segítségét, valamint Kubinyi professzor úrnak, hogy rendelkezésünkre állt az interjú elkészítésére, és alapvető információkkal egészítette ki az iratanyag hézagos szövetét.

¹ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. „a” sz.

² Csak a budai német mészárosceh kiváltságlevelei és jegyzőkönyve (BFL XV. 5. 3–11. sz.), valamint a budai káptalan levéltárának egyes darabjai, többek között a hiteles hely egyik másolat kötete (MOL DL 105991—106083) maradtak fenn. Buda város levéltára alighanem már 1541 előtt elégett a városházával együtt. L. KENYERES I.: Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságlevélig. (Megjelenés alatt)

³ IV. 1302. 17483. sz. határozat (1870. május 25.); IV. 1403a. 840. sz. határozat. (1876. december 27.)

⁴ SALAMON Ferenc: *Buda–Pest története*. I–III. Budapest 1878–1885.

tárgyalta a városok történetét és ennél is jóval nagyobb hiányt jelentett, hogy a kútfő-anyagot nem adta közre. A folytatás és a hiányzó okmánytár kiadása nem került le a napirendről, de gyakorlatilag érdemi előrelépés évtizedekig nem történt.⁵

Csánki előterjesztésének elfogadásával nem csak új lendületet kapott a munka, hanem új alapokra is helyeződött. A voltaképpen hosszabb-rövidebb megszakításokkal háromnegyed évszázadon át tartó munka két közgyűjteményben folyt, a II. világháború előtt a Budapest Székesfőváros Levéltárában, az 1954-től pedig a Budapest Történeti Múzeumban, ez utóbbi esetben ismét igen szoros összefüggésben az új elvárásoknak megfelelő („ötkötetes”) Budapest története középkori fejezeteinek elkészítésével. Az alábbiakban e két szakaszt külön-külön tárgyaljuk.⁶

Négy esztendő óta Budapest Főváros Levéltára a Budapest Történeti Múzeummal összefogva hosszú távú tervet készített, hogy az elmúlt mintegy száz év gyűjtéseinek a két közgyűjtemény őrizetében lévő eredményeit mérje fel, illetve a legkorszerűbb formában közzé tegye. Jelen tudománytörténeti áttekintésünk szorosan kapcsolódik ehhez a programhoz.

I. Fővárosi Levéltár (1911–1944/1950)

A gyűjtés története

A „Budapest története” megírása időben nagyjából egybeesett a Fővárosi Levéltár átalakulásával. Az 1885. év ugyanis bizonyos tekintetben új korszakot nyitott meg azzal, hogy a közgyűlés fontos igényként fogalmazta meg a levéltárral szemben a történet-tudomány művelését, közelebbről a kereken egy évtizeddel azelőtt egyesített főváros múltjára vonatkozó források összegyűjtését. Ennek megfelelően az ekkor főlevéltárossá kinevezett Toldy László tevékenységében a forráskiadványok már fontos szerepet kaptak. A XX. század elején mind az 1901., mind pedig az 1911. évi, a levéltárat is érintő reformok tovább erősítették az intézmény tudományos jellegét, majd 1912-ben Gárdonyi Albert (1914-től lesz a főlevéltáros) munkaprogramjában szerepelnek a különféle, a főváros múltjára vonatkozó tematikus forráskiadványok publikálása.⁷

A várostörténeti monográfia és az ehhez kapcsolódó forrásgyűjtés, valamint a Város archívumának vázolt fejlődése – mint két párhuzamosan zajló folyamat – az 1910-es évek elején keresztezte egymást. Ennek eredményeként fogalmazódott meg a nagyszabású kutatási terv, amely Budapest története kútfőinek lehetőség szerinti legteljesebb összegyűjtésére irányult. A vállalkozás *spiritus rectora* Csánki Dezső⁸

⁵ 1897-ben Szilágyi Sándor Salamon két tanítványát: Ballagi Aladárt, a török korról, valamint Marczali Henriket „az osztrák ház uralmával” foglalkozó részek megírására ajánlotta Rózsavölgyi Gyulának, a fővárosi közoktatási és régészeti bizottsága elnökének figyelmébe. Minden bizonnyal a később hivatalosan is felkért két egyetemi tanár személyes ellentéte miatt hiúsult meg a monográfia folytatása, illetve befejezése. (BFL XV. 12. 1. doboz 1. tétel.)

⁶ Az első fejezet Kis Péter, a másodiké pedig Petrik Iván munkája.

⁷ HORVÁTH J. 1996. 43, 48, 56–57, 64–66, 70.

⁸ Szakmai működésének összefoglalását ld. KÁLNICZKY László: Csánki Dezső főlevéltárnok, főigazgató pályája. Magyar levéltáros-életpályák a XIX–XX. században. Szerk.: Sipos András. Budapest 2004. 15–37.

volt, aki nem véletlenül az 1911-es átszervezés évében e terv körvonalait megrajzoló emlékiratot nyújtott be a Székesfőváros vezetősége elé, amelyben felvázolta elképzeléseit. Csánki személye a harmadik fontos komponenst jelenti, ugyanis korábban jelentkezett a középkori Budapest történetére vonatkozó kisebb dolgozatokkal,⁹ ez alapján feltehető, hogy e témakörben komolyabb tanulmányokat, esetleg monográfiát szándékozott írni. (Nem mellékes tény, hogy 1912-ben őt kérték fel a levéltárban folyó tudományos munka szervezésére.)¹⁰

Az „Emlékirat”-ban¹¹ csak röviden vázolt terv egyrészt a hazai és a külföldi levéltárak anyagának rendszeres áttekintésére irányult, valamint a feltárt, a középkori Budapest területére vonatkozó források lemásolására, illetve a másolatokból egy gyűjtemény felállítására, amelyben a „sokfelé szétszórta heverő nagy értékű anyag együvé kerül, mindenkinek hozzáférhető lesz, az érdeklődést megnöveli és ezzel együtt a főváros történetének művelését megkönnyíti.” A gyűjtemény az okmánytár megjelenése után a Fővárosi Levéltárban nyerne elhelyezést, így rendeltetése az egykori városi levéltár – részleges – rekonstrukciója lenne.¹² A koncepció hangsúlyozta, hogy csak az első két munkafázis befejezése után kerülhet sor az eredmények publikálására.¹³ Ebben mintaként Bécs, Brassó és Zágráb városok által végzett munkára és az ennek eredményeként a XIX. század utolsó évtizedeiben megjelentetett okmánytársorozatokot jelölte meg.¹⁴ Csánki utalt arra, hogy Salamon műve a kellő forrásanyag összegyűjtése előtt született, ezért nem elsősorban folytatni vagy befejezni kell a várostörténeti monográfiát, hanem újrazekdeni, elsőként rendszeres forrásfeltárással.¹⁵

Az emlékiratban foglaltakat Wildner Ödön tanácsos, a Fővárosi Levéltár felügyeletét – az átszervezések időszakában, 1911 és 1914 között – ellátó szociálpolitikai és közművelődési ügyosztály vezetője karolta fel. Előterjesztését a tanácsa mindenben elfogadta, majd továbbította a finanszírozás kérdésében illetékes pénzügyi bizottság-

⁹ Csánki idevágó publikációi: Szent Erzsébetfalva Pest mellett. *Századok* 27 (1893). 16–26.; Mátyás király mint városépítő. Egy budavári sarokház történetéből. *Századok* 38 (1904). 297–321, 395–412; Kuncz ispán majorja Budán. *Századok* 40 (1906). 685–735. CSÁNKI ezirányú érdeklődésére ld. még: GÁRDONYI Albert személyes emlékei (I. BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 1–5. sz. GÁRDONYI Albert 1934. jan. 9-én benyújtott jelentése.)

¹⁰ HORVÁTH J. 1996. 66.

¹¹ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. „a” sz.

¹² Uo. „...mint a mostani levéltári anyag régi elpusztult részeinek lehető pótlása.” IVÁNYI Béla, aki a kezdetektől CSÁNKI munkatársa volt a budapesti kútgyűjtésben, 30 évvel később is hangsúlyozta, hogy „... a főcél a főváros egykori középkori levéltárának restaurálása volt...” L. BFL XV. 12. 1. d. 5. t. IVÁNYI Béla levele BUDÓ Jusztinnak. 1943. november 18.

¹³ Uo. „... főelvül kimondatnék, hogy míg a középkori anyag lehetőleg együtt nincs, a nyomdai köz-zététel nem kezdődik meg.”

¹⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. Hrsg. mit Unterstützung des Gemeinderathes der k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt vom Althertums-Vereine zu Wien. Redigiert von Anton MAYER. I–III/3. Wien. 1897–1927; *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*. I–VIII. [Brassó] 1886–1926; Johannes Baptista TKALČIČ: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. Vol. I–XIV. Zagrabiae. 1889–1932.

¹⁵ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. „a” sz.

nak, továbbá fel is kérte Csánkit a forrásgyűjtés irányítására. Végül 1912. február 14-én a tanács és a pénzügyi bizottság támogató előterjesztését a közgyűlés is elfogadta.¹⁶

A feladathoz még ebben az esztendőben nekiláttak, majd az addig – a beszámolókból következtetve¹⁷ – igen nagy intenzitással folyó munka 1918-ban lelassult, 1922-ben pedig félbeszakadt. Az I. világháború utáni összeomlás, gazdasági válság és infláció lezárultával, a pénzügyi és politikai konszolidáció kibontakozásakor, 1926-ban Csánki erőfeszítéseinek köszönhetően Sipőcz Jenő polgármester, illetve a Főváros vezetése ismét teljes mellszélességgel az ügy mellé állt, így a gyűjtés újra-indulhatott.¹⁸

Csánki Dezső halála után (1933) Sipőcz polgármester Gárdonyi Albert főlevéltárost bízta meg a folytatással.¹⁹ Ezzel némiképp új korszak kezdődött a gyűjtés történetében, ekkor ugyanis napirendre került az elkészült anyag megjelentetése, elsőként az Árpád-kori anyagot tartalmazó kötet kiadását vették tervbe. Ezzel egyidejűleg jelentős változást jelentett az összegyűlt másolatok nyilvánossá tétele is, ahogy elődje örökét átvevő Gárdonyi felvetette: „a gyűjtemény most már állandóan a főváros levéltárában őriztessék s a tudományos kutatás számára is hozzá férhetővé tétessék,” tekintettel arra, hogy az összegyűlt forrásanyag publikálásához még hosszú idő szükséges.²⁰

1936-ban Gárdonyi nyugdíjba vonult, ezután hivatali utóda, Budó Jusztin kapott megbízatást a szerkesztői teendők elvégzésére.²¹ A munkát, főleg az okmánytárkiadással kapcsolatos teendőket meggyorsította, hogy elhatározták Budapest történetének megíratását. (Az I. kötet csak 1942-ben jelent meg.) 1936-ban – Gárdonyi Albert szerkesztésében – megjelent az első kötet, a kútfőgyűjtés Árpád-kori részével.²² 1939-ben Szendy Károly polgármester sürgetésére már a második, a XIV. század első felének anyagát tartalmazó kötet sajtó alá rendezésének megkezdéséről volt szó úgy,

¹⁶ Összefoglalóan ld. ÁNYOS 1923–1924. 670–671. Csánki felkérése: BFL XV. 12. 1. d. 2. t. Budapest. Székesfőváros Tanácsának levele Csánki Dezsőhöz. 1912. I. 4.; WILDNER előterjesztése: 13.424/1912 – XIV. tan. sz.; a közgyűlési határozat: 235/1912. közgy. sz. A szerkesztés munkálatainak ellenőrzésére bizottságot nevezett ki a törvényhatóság THALLÓCZY Lajos elnökletével, (tagok: BALLAGI Aladár, BÉKEFI Remig, BOROVSZKY Samu, FEJÉRPATAKY László, KUZSINSZKY Bálint, HARRER Ferenc és WILDNER Ödön). A későbbiekben a bizottságban ANGYAL Dávid, DOMANOVSKY Sándor és GÁRDONYI Albert is részt vettek. L. ÁNYOS 1923–1924. 671.

¹⁷ FK 24 (1913) 398–399; 25. (1914) 1501–1503; 26. (1915) 1181–1183; 27. (1916) 1250–1253; 28. (1917) 1154–1159; 29. (1918) 1121–1125.

¹⁸ BFL XV. 12. 1. d. 2. t. Csánki Dezső levele Sipőcz Jenő polgármesternek és a Székesfővárosi Tanácsnak. 1926. III. 26.; 3. t. 10. sz.

¹⁹ BFL XV. 12. 1. d. 2. t. A Csánki gyűjtemény kiegészítése. Sipőcz polgármester határozata. 1933. VIII. 31.

²⁰ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 3. sz. A másolatgyűjteményt és a cédula-katalógust 1935-ben már a levéltár pánccsaszobájában őrizték. (BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 21/a. sz.)

²¹ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 23. sz. A nyugállományba vonult Gárdonyi még szerkesztőként befejezte a BTOE I. kötetének sajtó alá rendezését.

²² BTOE I.

hogy a teljes szöveg még nem ált szedésre kész állapotban, azaz a további gyűjtés és a meglévő anyag szerkesztése párhuzamosan haladt 1939–1940-ben.²³ A polgármester hangsúlyozta, hogy csak a hazai levéltárakban törekedjenek a teljességre, a külföldiekben való kutatás esetében – a nemzetközi helyzet okozta nehézségek miatt – tekintsenek el, hogy ez ne hátráltassa a kötet megjelenését.²⁴ A monográfia megírásával kapcsolatban felmerült, hogy a középkori fejezetten dolgozó Mályusz Elemér igényeinek megfelelően alakítsák a kutatási tervet.²⁵

A II. világháború két szempontból is cezúrát jelentett. Az egyik az addigi eredmények pusztulása volt. A Fővárosi Levéltár ostrom alatt elszenvedett kárai között 1948-ban számba vették, hogy „... elpusztult az óvóhelyen, bombatalálat következtében, a középkori oklevél másolatok gyűjteménye...”, amely – a jelentés szerint – három évtized munkája volt és 3500 db XII–XVI. századi oklevél másolatából állt. A reális veszteség azonban Bónis György által 1959-ben összeállított alapleltár szerint a 80 %-ra tehető.²⁶

A másik hátráltató tényező az volt, hogy 1945 után fokozatosan lelassult a kutatómunka üteme. Ila Bálint 1945 augusztusában még kapott költségtérítést a „Budapest története” részére készült oklevélmásolatokra.²⁷ Az újraindítás nehézségei között megemlíthető, hogy a tudományos kapacitást lefoglalta az 1848/1849. évi forradalom és szabadságharc évfordulójával kapcsolatos feltáró munka,²⁸ bár 1947-ben az intézmény élén álló Kovács Lajos főlevéltáros a centenáriumi anyaggyűjtésbe illesztette Belitzky János alföldi levéltárakban Budapest történetére vonatkozó forrásainak feltárására végzett kutatóútját.²⁹ 1950-ben Baraczká István (mint önálló tudományos

²³ Szendy Károly polgármester levelei Budó Jusztinhoz 1939. X. 9. L.: BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 39. sz. és 1939. XI. 12. és 1940 X. 21. L.: BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 41. és 45. sz.)

²⁴ Szendy Károly polgármester levele Budó Jusztinhoz 1940. X. 21. L.: BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 46. sz.

²⁵ Elsősorban a Magyar Országos Levéltár (közelebbről a Magyar Kamara anyagából a Neoregistrata Acta, Acta Ecclesiastica és az Acta Paulinorum) 1526 és 1541 közötti anyagának, a körmenői Batthyány levéltár addig át nem nézett és le nem másolt részének, valamint a veszprémi káptalan magán levéltárának (főleg a budai bortizeddel kapcsolatos darabjainak) feldolgozását sürgette. Mályusz természetesen használta az addig kialakult gyűjteményt. L. BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 53–54. sz.

²⁶ BFL XXXIV. 2/a. 2. d. 17. tétel ltsz. 502/1948, ill a Bónis György által 1959-ben összeállított alapleltár. Mindenesetre a Fővárosi Levéltár több kötetnyi másolatot, illetve több doboznyi másolatot őriz jelenleg is. Van adatunk arra is, hogy 1950–1951-ben a Budapest Történeti Múzeum (akkor Magyar Művelődéstörténeti Múzeum) kölcsönzött két doboznyi középkori oklevélmásolatot. (BFL XXXIV. 2/a. 2. d. 27. tétel 418 és 435/1950, valamint 85 és 108/1951. ltsz.). A gyűjteményt Mályusz Elemér az 1940-es évek elején kivonatolta az akkor megindított Budapest története sorozat középkorral foglalkozó kötetéhez. L. BTM Mályusz-regeszták. Ez alapján legfeljebb képet lehet alkotni a gyűjteményről, de rekonstruálni nem.

²⁷ BFL XXXIV. 2/a. 2. d. 25. tétel 5701/1945. Lt. sz.

²⁸ HORVÁTH J. 1996. 112–113.

²⁹ BELITZKY gyűjtése (amelyet Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében lévő települések: Nagykörös, Kecskemét, Cegléd, Dömsöd, Dab, Kunszentmiklós, Tas, Vác, Ráckeve és Kiskunlacháza levéltáraiban végzett) kiterjedt a törökkorra is, l. BFL XXXIV. 2/a. 6. d. 75. tétel 1029/1947. ltsz., 1112/1947. ltsz., 1150/1947. ltsz.

kutató) munkaköri leírásában még szerepelt a „Középkori oklevelek” címszó,³⁰ azonban ez a tevékenység fokozatosan leépült. Ennek egyik állomásaként 1950-ben a Levéltárak Országos Központja megvétőzta a Fővárosi Levéltár részvételét a fővárosi közgyűjtemények és a levéltár „történeti részének” közreműködésével tervezett Fővárosi Történeti Intézetben, ezzel a várostörténeti műhely kialakítása lehetetlenné vált.³¹ Mindez előrevetítette, hogy a középkori forrásanyag összegyűjtésében a főszerpet egy másik budapesti közgyűjtemény és az Országos Levéltár³² veszi át.

Az anyaggyűjtés koncepciója és eredményei

Csánki Dezső „Emlékiratában” röviden vázolta a munka főbb szempontjait. A munkálatokat Csánki elképzelései szerint egy, a Főváros által megbízott személy szervezte volna, aki nemcsak a gyűjteményt kezelte, valamint az okmánytár szerkesztését végezte volna, hanem a kutatás és a feldolgozás részleteit is megalkotta volna, és aki rendszeresen beszámolt volna az eredményekről a Főváros által kijelölt – történe-szekből és kompetens városi tisztviselőkből álló – bizottság előtt.³³

Időhatárnak az első szakaszban az 1541-es évet tűzte ki, vagyis a gyűjtés az egész középkorra kiterjedt.³⁴ Ezt a későbbiekben követte volna az összes hódoltságkori anyag, valamint a török kiűzését követő időszak válogatott forrásainak felvétele. A forrástípusok közül a gyűjtés az elbeszélőket mellőzné, azonban valamennyi levéltári jellegű irattípusra. („oklevelek, összeírások, lajstromok, levelek és szabályzatok.”) A kutatás témaköreinél a helyrajz, valamint a jog- és művelődéstörténet állapotát és fejlődését jelölte meg. Ez gyakorlatilag teljes körű gyűjtést jelentett, hiszen a kor – elsősorban eseménytörténeti és intézménytörténeti érdeklődésű – történelemfelfogása pl. az igazgatástörténetet a jogtörténet, a gazdaságtörténetet pedig a művelődéstörténet részének tekintette.³⁵

³⁰ BFL XXXIV. 2/a. 2. d. 3. tétel 564/1950 Lt. sz. Ugyanebben az évben egy másik, hasonló jegyzékből elmaradt Baraczka neve mellől ez a feladat, uo. 337/1950 ltsz.

³¹ HORVÁTH J. 1996. 129–130.

³² 1954-ben a „Budapest története” munkaközösségben a MOL munkatársai is részt vettek. MOL Y 7 1117/1954 OL.

³³ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. „a” sz. Az induláskor a felügyelő bizottság tagjai: THALLÓCZY Lajos, BALLAGI Aladár, BÉKEFI remig, BOROVSZKY Samu, FEJÉRPATAKY László, KUZSINSZKY Bálint (a Fővárosi Múzeum vezetője), HARRER Ferenc tanácsnok, majd alpolgármester, WILDNER Ödön. Rajtuk kívül 1914-ben ANGYAL Dávid, 1915-ben GÁRDONYI Albert, 1917-től DOMANOVSKY Sándor vettek részt a bizottság munkájában. Az 1926. évi újjászervezés után Liber Endre tanácsnok elnök vezetésével BALLAGI Aladár, DOMANOVSKY Sándor, HÖMAN Bálint, LUKINICH Imre és GÁRDONYI Albert alkották ezt a testületet, illetve BALLAGI halála után helyére SZENTPÉTERY Imre került be. l. FK 25 (1914), 1501; 26 (1915), 1181; 27 (1916), 1250; 28 (1917), 1154; 29 (1918), 1121; 41 (1930), 213.

³⁴ Ezzel szemben Ányos Lajos Budó Jusztinhoz írt feljegyzésében azt írja, hogy „Csánki szerkesztő idejében... sohasem kellett avval törődnünk, hogy milyen kori okleveleket dolgozunk fel.” (BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 15. sz.)

³⁵ Csánki fogalomhasználatának háttérében az áll, hogy az 1910-es évek elejének honi történetírásában a specializációnak csak a kezdetei figyelhetők meg, ld.: GUNST Péter: *A magyar történetírás története.* (Történelmi kézikönyvtár). Debrecen 2000, 222–223. A Fővárosi Közlönyben megjelentetett

Csánki grandiózus koncepciójában valamennyi, a Trianon előtti Magyarországon található levéltár átnézése szerepelt, valamint a külföldiek közül: Bécsben a Stadtarchiv, a Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Rómában a pápai levéltárak, de figyelembe vette a Münchenben, Augsburgban, Nürnbergben, Krakkóban, Lembergben (Lviv), Varsóban, Velencében, Firenzében, Modenában található közgyűjtemények kiaknázását is.³⁶ A nagyívű terv mögött Csánki talán legjelentősebb és leginkább időtálló művét, a „Történeti földrajt” sejtethjük, amely hasonlóképpen a teljes Kárpát-medencei levéltári anyag feldolgozásával készült, és ennyiben a budapesti gyűjtés előzményének is tekinthető.³⁷

A végrehajtás mikéntjénél első lépésként a teljes forrásanyag, különös tekintettel a már nyomtatásban megjelentek számbavételét és jegyzékbe vételét ajánlotta, cédu-la-katalógus formájában. Ezután – illetve a Magyar Országos Levéltár és a Magyar Nemzeti Múzeum esetében ezzel párhuzamosan – került volna sor az oklevelek lemásolására. A vidéki és a külföldi levéltárak esetében az összeállított jegyzék alapján vagy felkért szakemberek³⁸ kiküldésével a helyszínen, vagy kölcsönzés révén Budapesten történt volna a másolatok elkészítése. A munka részét alkotta, még ha az „Emlékirat”-ban ez nem is szerepel, a lemásolt, illetve kivonatolt szövegek összeolvasása, ellenőrzése. Az I. világháború miatt hangsúly a második fázisra, a másolásra került a hangsúly, főleg kutatóutak nehézsége miatt.

beszámolók egyébként jóval több, 10–13 témakör szerint csoportosították tartalmilag az összegyűjtött okleveleket. (Alighanem ez a középkorkutatásban nem járatos várospolitikusok meggyőzésére szolgált.) 1. helyrajz és helynevek; 2. társadalom, „lakosság”; 3. közigazgatás, önkormányzat; 4. udvari élet, országos és helyi tisztségviselők; 5. egyházi és világi jog; 6. pénzügyek; 7. birtokviszonyok, gazdaság; 8. Ipar, kereskedelem, közlekedés; 9. egyházi intézmények; 11. „szűkebb értelemben vett művelődéstörténet”; 13. országos események; 14. kuriózumok, I. FK 25 (1914), 1502–1503; 26 (1915), 1182–1183; 27 (1916), 1251–1252; 28 (1917), 1156–1159; 29 (1918), 1123–1124; 41 (1930), 215–218 és 220–222. Lényegében hasonló kategóriák olvashatók az 1912–1922 közti „összesített” beszámolóban is, I. ÁNYOS 1923–1924, 673–687.

³⁶ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 10. sz.

³⁷ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III, V. Budapest 1890–1913. Az összefüggés hátterében áll az is, hogy az – egyébként be nem fejezett – munka utolsó kötete az „Emlékirat” keletkezésével nagyjából egy időben került sajtó alá.

³⁸ A tanulmánynak nem célja a gyűjtésben részt vevők körének teljes feldolgozása, ezt a ránk maradt forrásanyag egyébként nem is teszi lehetővé. Jelen jegyzet mindössze felsorolja a több, mint három évtizedig tartó munkában közreműködő személyeket. A vezetés 1933-ig a munka elindítójának és megszervezőjének, Csánki Dezsőnek a kezében volt. Halálával a Főváros Levéltárát vezető főlevéltárosok kapták meg hivatali feladatként a gyűjtés folytatásának megszervezését, illetve az okmánytár szerkesztését. (GÁRDONYI Albert 1933–1935; BUDÓ Jusztin 1936–1943; KOVÁCS Lajos 1943–1948. Ld.: BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 21–23., 29., 40–42., 69. sz. ill. 4. t. passim.) 1912 és 1918 között ÁNYOS Lajos, BARANYI Béla, DIVEKY Adorján, ECKHART Ferenc, GAGYI Jenő, HOLUB József, IVÁNYI Béla, JAKUBOVICH Emil, KOVÁTS Ferenc, LUKSICS Pál, LUKINICH Imre, MARÓTHI Rezső, MISKOLCZY Gyula, ZÁKONYI Mihály gyűjtötték, másolták és olvasták össze az okleveleket, I. ÁNYOS 1923–1924. 671–672. A Csánki-hagyatékban ezeken kívül még BARABÁS Samu, KÁRFY Ödön, SALAMON Ferenc, TAGÁNYI Károly kezétől is voltak cédulák. (L. BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 15. sz.)

A terv gyakorlati megvalósulását Ányos Lajos, 1937-ben írt beszámolója alapján lehet nyomon követni, aki a gyűjtésnek akkor már negyedszázada állandó munkatársai közé tartozott. Eszerint Csánki hagyatéka budapesti vonatkozású oklevelekről nem egységes szempontok szerint készített cédulákból állt: 1.) a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárában őrzött egyes darabok jelzetei, 2.) oklevelek rövid tartalma és kiadásuk éve, jelzet nélkül, legfeljebb az őrzési hely megnevezésével, 3.) nyomtatásban megjelent oklevelek könyvészeti adatai, 4.) oklevelek teljes dátuma és pontos jelzete. A lemásolt vagy kivonatolt oklevélszövegekről időrendbe sorolt mutató-cédulákat készítettek jelzet, dátum, kibocsátó, néha tartalom szerint csoportosítva,³⁹ ez minden bizonnyal a Budapest történetét kutatók munkáját volt hivatva megkönnyíteni.

A felkutatott anyag feldolgozása alapján kétféle módon történt. 1.) Teljes szövegű másolat, amely elé rövid tartalmi kivonatot fogalmaztak, 2.) regesztá.⁴⁰ Azt az alapvető problémát, hogy a feltárt oklevelek közül melyik milyen kategóriába tartozon, hosszu ideig nem definiálták pontosan, alighanem a részvételre felkért tudósok szakmai rutinja döntött ebben a kérdésben. Az erre vonatkozó szabályzatot, két változatban, Ányos Lajos dolgozta ki, Csánki halála után néhány évvel, az Anjou-kori rész sajtó alá rendezéséhez kapcsolódva. Az első, rövidebb verzió szerint azoknak az okleveleknek a teljes szövegét másolták volna le, amelyek Budapest (1950 előtti) területén lévő hatóságok előtt lebonyolított ügyletekkel, illetve az ott található települések polgárainak, lakosainak ügyeivel foglalkoztak; azokról pedig csak regesztát írtak volna, amelyek az ugyanott lévő településekről, épületekről, az ott történt eseményekről vagy az ott élő személyekről tudósítottak.⁴¹ A második, jóval kiérleltebb koncepció a számításba jövő okleveleket négy csoportba osztotta.

- 1.) Teljes szövegük fontos: az előbb említett településeken élő személyek és ott működő intézmények, testületek budai, pesti stb. birtokaira és egyéb dolgaira vonatkoznak.
- 2.) A szövegük egy része fontos: az ott élő személyek és ott működő intézmények, testületek Budapest területén kívüli működésével kapcsolatosak (pl. óbudai

A munka 1926. évi újraindulása után újabb kutatók is dolgoztak hosszabb-rövidebb ideig a gyűjtemény számára: BOTTLO Béla, ILA Bálint, ISTVÁNYI László, MÁLYUSZ Elemér, MIKLÓSY Zoltán. 1938 után a Fővárosi Levéltárból többen is bekapcsolódtak a munkába: BARACZKA István, BELITZKY János, BORSA Iván, HORVÁTH Gyula, ROKKEN Ferenc, ÜNGÁR László. (L. BFL XV. 12. 1. d. 2. 1-4. t. passim.) Az említett nevek közül két személyt kell kiemelni. Az egyik legtöbbször dolgozó munkatárs IVÁNYI Béla volt, aki a MOL és kisebb budapesti oklevél-gyűjtemények mellett, Horvátország–Szlavóniát nem számítva, szinte minden vidéki levéltárban megfordult (Erdélyben Csánkival együtt kutatott). Ezen kívül dolgozott a bécsi állami és városi, valamint a vatikáni levéltárakban, továbbá végigjárta a jelentősebb osztrák és müncheni városi archívumokat. A munka másik „oszlopának” ÁNYOS Lajos tekinthető, ő a MOL középkori anyagát nézte át, illetve készített onnan másolatokat.

³⁹ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 14. sz. (1937-ben két fekete–zöld csíkos doboz) A MOL-ban és Esztergomban (a primási és káptalani levéltárakban) gyűjtött anyagról jelzet szerinti mutatócédulák készültek.

⁴⁰ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 10. sz.

⁴¹ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 18. sz. ÁNYOS példái a regesztázandó oklevelek tartalmáról: osztozkodásnál említett budai ház, óbudai várnagy jelenléte egy határjárásnál stb.

várnagy említése), Buda, Pest stb. köztörténetét világítják meg (pl. ostromát), hosszabb oklevelek vonatkozó részei.

- 3.) Szövegükből csak egy adat érdekes: az előbb említett személyek, intézmények, testületek a Főváros környékén kívüli birtokai és ügyei, itt csak az esetlegesen előforduló Budapest területéhez köthető személyek a fontosak.
- 4.) Hiteles helyi kiadványok (pl. budai káptalané), ha nem Buda vagy Pest stb. területén járnak el.

E kategóriáknak az alábbi közlési módok feleltek meg.

- 1.) Teljes szövegű másolat.
- 2.) Bő regeszta (a dátum és a vonatkozó részek latin eredetiben).
- 3.) Rövid tartalmi kivonat, (1912–1938 között a tartalmi szempontból ide sorolható oklevelekről is bő regeszta készült) a következő adatokkal: kiadó, a birtokos testületek, birtok neve, a birtokos képviselője (ha Budapest területén élt), dátum (latin eredetiben), jelzet, apparátus, okmánytári hivatkozás.
- 4.) Az előzőnél is rövidebb kivonat.⁴²

A munka volumenéről leginkább az eleinte évenként, később néhány éves periódusonként benyújtott jelentések alapján lehet képet alkotni. 1918-ban a gyűjtemény 44 levéltárból⁴³ származó 1352 darabból állt. Az I. világháború utáni esztendőben, amikor a munkálatok lelassultak, további hét levéltárban folyt a kutatás, kb. 624 másolattal gyarapították a kollekción.⁴⁴ 1932-ben a mennyiség kb. 3800 db-ra nőtt (97 levéltárból úgy, hogy 61 levéltárat teljesen átnéztek.),⁴⁵ 1937. és 1940. között pedig 539 másolat és regeszta készült el.⁴⁶ Más oldalról nézve: a szóba jöhető levéltárak nagy részét átkutatták. Ezt egy 1937-ben készült kimutatásból lehet látni, amely szerint a trianoni határokon belül 40, az elcsatolt területeken 18, külföldön pedig 27 levéltár, illetve közgyűjtemény feltárását nem kezdték meg, vagy nem fejezték be.⁴⁷

A gyűjtés első, Csánki által irányított szakaszának eredményei a feladat nagysága miatt természetesen nem voltak, nem lehettek minden igényt kielégítőek. Egyrészt a munkatársak (Gárdonyi, Ányos) véleménye szerint az összegyűjtött anyag hiányos volt, még az Árpád-korra nézve is. Ez nemcsak a célba vett nagy számú külföldi vagy

⁴² BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 38. sz. és mellékletei. Minden bizonnyal a kéziratos gyűjteményt használó kutatók munkáját volt hivatva megkönnyíteni az, hogy a másolatok nagy részénél vörös tintával írták a regesztákat és az apparátust, kékkel pedig a latin szöveget, akár teljes szövegről volt szó, akár a kivonatban szereplő eredeti részekről.

⁴³ Ebben az időszakban kb. 480 levéltár lehetett (a történelmi) Magyarországon. L. Franz ZIMMERMANN: Über Archive in Ungarn. Ein Führer durch ungerländische und siebenbürgische Archive. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge Bd. 23 (1891), 617–746. Természetesen e mintegy félezres számba azok a levéltárak is beleértendők, ahol középkori anyag egyáltalán nem volt.

⁴⁴ ÁNYOS 1923–1924. 672–673.

⁴⁵ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 12. sz.

⁴⁶ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 55. sz.

⁴⁷ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 16. sz. Itt természetesen figyelembe kell venni, hogy nagyobb levéltárakban (p. a MOL), az anyag nagysága miatt folyamatos volta feltárás, illetve a másolás.

Budapesttől távol eső levéltárak anyagára igaz, hanem furcsa módon nem nézték át teljesen addig a kiadott, illetve kéziratok okmánytárakat sem.⁴⁸ Másrészt viszont igen tágran értelmezték a Budapesti vonatkozások kiemelését, ezért már 1934-ben felmerült az összegyűjtött anyagból a tárgyhoz szorosan nem tartozó darabok „kirostálása.”⁴⁹ Figyelemre méltó, hogy 1941-ben is az ellenőrző kutatások során nemcsak az derült ki, hogy három Árpád-kori oklevél elkerülte a gyűjtők figyelmét, hanem az is, hogy a Lukcsics Pál által készített másolatok tele voltak hibával.⁵⁰ Mályusz Elemér 1954-ben a gyűjtés hibájául róttá fel, hogy amíg gondosan lemásoltak nyomtatásban már megjelent okleveleket, sok budapesti vonatkozású forrást nem vettek fel, becslése szerint összefüggő oklevél-együttesek 60 %-a maradt ki.⁵¹ Ez utóbbi tény számokkal is alátámasztható: a Mályusz-vezette középkori csoport a Magyar Országos Levéltár 104000 darabból álló Diplomatikai gyűjteményéből, mintegy 12000 budapesti vonatkozású oklevelet találtak, a Csánki-gyűjtemény az ostrom előtt – ahogy arról fentebb már volt szó – számos külföldi és szinte valamennyi hazai, összesen kb. 100 levéltár állományából összeszedett 4500–5000 másolatból, illetve kivonatból állt. Ez azt jelenti, hogy jóval nagyobb anyagból jóval kevesebbet találtak vagy másoltak le.⁵²

A hiányosságok és a hibák mögött több okot is lehet gyanítani. Kézenfekvő magyarázatot az a tény, hogy a korabeli levéltárakban az anyag (így a középkori oklevelek) nyilvántartása nem volt megfelelő, ami főleg a vidéki archívumok esetében jelentett problémát a kevés idővel rendelkező kutatók számára. Másfelől a kevés számú közreműködő, illetve a már említett nehézségek nem tették lehetővé a minden közgyűjteményre és az egyes közgyűjtemények teljes anyagának rendszeres és alapos átnézését. A válogatással és feldolgozással kapcsolatos gondok pedig a rögzített és egységes elvek hiányában kereshetők. A gyűjtemény úttörő jellege, fontossága és értéke mindazonáltal nem volt megkérdőjelezhető és hamarosan felmerült, hogy szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé tegyék.

A forráskiadvány koncepciója és a „Budapest történetének okleveles emlékei”

Jóllehet Csánki Dezső nem tartotta a gyűjteményt publikálásra érettnek,⁵³ 1934-ben az ellenőrző bizottság, Gárdonyi Albert javaslatára, elhatározta a gyűjtés Árpád-kori

⁴⁸ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 15. és 55. sz. 1933-ban Gárdonyi úgy ítélte, hogy a veszprémi káptalan és Pozsony város levéltáraiból gyűjtött anyag revizióra szorult. L. BFL XV. 12. 1. d. 2. t. A Csánki-gyűjtemény kiegészítése. Sipőcz polgármester határozata. 1933. VIII. 31. Gárdonyi Albertnak a hátlapra írt átvételi elismervénye.

⁴⁹ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 4. sz.

⁵⁰ BFL XV. 12. d. 4. t. Borsai Iván levele Budó Jusztánnak. 1941. VII. 30.

⁵¹ BTM Adattár M 222–81. Jegyzőkönyv a Budapest Története Szerkesztőbizottság 1954. XII. 17-én tartott üléséről, 6.

⁵² BTM Adattár M 222–81. A Budapest Története kutatások terve.

⁵³ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 15. sz. Csánki 1928-ban úgy nyilatkozott, hogy még nincs szó az összegyűjtött anyag közzétételéről. L. BFL XV. 12. 1. d. 7. t. Csánki Dezső levele Karl Imrének. 1928. V. 14. Csánki egyébként már az „Emlékiratban” felvázolta a forráskiadvány tervét, illetve annak technikai részleteit, pl. a faksimilek, pecsétábrák és egyéb rajzok illusztrációként való felhasználását. (L. BFL XV. 12. 1. d. 3. t. „a” sz.)

részének kiadását.⁵⁴ Ugyanő – Csánki véleményével szemben – azzal érvelt, hogy a teljességre törekvő gyűjtés beláthatatlan időre elhalasztaná a kiadást. Egy évvel később Gárdonyi egy tíz kötetes okmánytárral számolt, amelyekhez majd pótkötet(ek) csatlakozna(k),⁵⁵ nyilván a későbbi kutatómunka során esetlegesen felmerülő hiányok betöltésére.

Az elhatározást következő két évben a gyűjteményben lévő Árpád-kori diplomák száma 102-ről 320-ra nőtt. A tekintélyes gyarapodást leginkább az okozta, hogy a korábbi publikációkból ismert, budapesti vonatkozású oklevelek szövegét újra lemásolták a levéltári példányokról.⁵⁶ Ez azt is jelenti, hogy a Csánki-korszak két évtizedében legfeljebb csak regisztráltak, jegyzékbe vették az okmánytárak budapesti vonatkozásait. Maga a corpus egyébként jelentősnek mondható számban tartalmazott ismeretlen vagy kiadatlan oklevelet (kb. 40 db.).⁵⁷

A kötetet szerkesztő Gárdonyi Albert az oklevélszövegek közlésében néhány esetben eltért az ún. akadémiai szabályzattól. A fontosabb eltérések a következők. 1.) Nem különböztette meg a szíglák feloldását és az olvashatatlanná vált részek kiegészítését, hanem ezek egységesen szögletes zárójelben hozta le. 2.) A szándékosan elhagyott szövegrészeket „etc.” rövidítéssel jelölte, hivatkozva a vatikáni másolati kötetek középkori gyakorlatára, illetve azzal érvelve, hogy a hazai oklevéladásban viszont ritkán alkalmazták ezt, ezért az „etc.” elkülöníthető az eredeti oklevél szöveg törzsétől. 3.) Az átírt okleveleket nem zárójelbe tett utalással tüntette fel, hanem kezdő és zárószavak közé illesztett „etc.”-vel.

„Hagyományos” eljárást követett a szerkesztő az oklevél-szövegek elé írt rövid tartalmi kivonatok esetében. Tárgyi jegyzetek adatait az oklevélszöveget követő apparátusban hozta le, az esetleges kritikai megjegyzések mellett ide került az átírásokra vonatkozó utalások latin szövege is. Átíró okleveleket csak akkor közölte teljes szöveggel, ha az lényeges többletinformációt tartalmazott. Amennyiben az oklevélnek csak rövid részlete bírt budapesti vonatkozással, akkor csak a kezdő- és záróformulát, valamint az illető részt közölte.⁵⁸

Az egykorú könyvismertetések számos ponton kifogásolták Gárdonyi megoldásait. Ezek egy része az „akadémiai” szabályzattól való eltéréseket érintették, hogy pl. nem különíti el a szokásos rövidítések feloldását) és az olvashatatlan részek kiegészítését, szögletes, illetve kerek zárójellel. A bírálatok közül volt, amelyik teljesen

⁵⁴ 1934. X. 28-án a 173.762/1934–XIV. sz. polgármesteri határozat rendelte el a gyűjtemény 1301 előtti darabjainak a sajtó alá rendezését, ld. még *BTOE* I. XVIII. Gárdonyi javaslata a kiadásra: BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 4. sz.

⁵⁵ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 21. sz.

⁵⁶ *BTOE* I. X–XI., XIV. Ányos Lajos a MOL-ban, Fekete Nagy Antal a Szepesi Káptalan Levéltárában, Gárdonyi Albert a vatikáni Levéltárban. Lukcsics Pál pedig a Veszprémi Káptalan Levéltárában végezte a munkát. Ányos Lajos írta át az erdélyi és a (többi) felvidéki levéltárak ide vonatkozó okleveleit, fényképek alapján, valamint a MNM és az Egyetemi Könyvtár másolati példányaiból, amennyiben az eredetiek hiányoztak. A heiligenkreuzi apátság anyagából pedig a Haus–Hof– und Staatsarchiv közreműködésével készítették másolatokat.

⁵⁷ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 21. sz. és a *BTOE* I. e beszámolóval tartalmilag összefüggő előszava.

⁵⁸ *BTOE* I. XV–XVI.

elutasította a szerkesztő újításait, mert sok esetben nem lehet megállapítani, hogy hol van szó az eredeti okmány csonkaságáról, hol pedig a szerkesztő rövidítéséről. Más recenzió pedig a kihagyásoknál a pontozott vagy szaggatott vonal helyett alkalmazott „etc.” kurziválását hiányolta. A vélemények egyike nem tartotta konzekvensnek a közlési módot, pl. a kivonatokban szereplő nevek átírásánál.

Akadtt olyan kritika is, amely a sorozat terveit alapjaiban vélte elhibázottnak, és nem tartotta célravezetőnek a korszakok szerint tagolódo könyvsorozatot, hanem egységes provenienciát, azaz egyes levéltárak anyaga szerint haladva folyamatosan kiadni a Főváros múltjára vonatkozó forrásanyagot. Ezzel ugyanis egyrészt ellenőrizni, illetve kiegészíteni lehetett volna az addigi gyűjtést, másrészt pedig a későbbiekben bevonandó levéltárak anyaga nem kényszerítette volna ki az állandóan újrakezdődő pótkötetek megjelentetését. Szintén a koncepciót érintette az az észrevétel, hogy az oklevelek tartalmi jelentőségének különbségét a közlési forma nem tükrözi következetesen, így regesztában kellett volna közölni az egyházi testületeknek Budapest területén kívüli birtokaira vonatkozó, nagy részben már publikált okleveleket, hasonlóképpen a nagy terjedelmű oklevelek néhány soros budapesti vonatkozását.

A recenzensek szűkszavúnak tartották az apparátust, hiányolták a személy- és helyneveket azonosító tárgyi jegyzeteket, továbbá a szövegvariánsok feltűntetését. Végül egybehangzóan kiemelték a kötetnek azt a nagy hiányosságát, hogy elmaradt a névmutató összeállítása.⁵⁹

Az első kötet megjelenése után az Anjou-kori rész kiadása került napirendre.⁶⁰ Az 1939-ben megfogalmazott terv szerint a II. kötet 1301–1342. évek közötti anyagot tartalmazta volna, az Anjou-kor másik felét külön kötetben kívánták megjelentetni. A koncepció még a sajtó alá rendezés során is változott: 1941-ben a két kötetet elválasztó határ az 1350. esztendő lett volna, és az elsőben összesen 430 oklevéllel számoltak, ez utóbbi szám két évvel később 369-re módosult.⁶¹

Budó Jusztin és Ányos Lajos 1939-ben megállapították az elvégzendő feladatokat: 1.) a kataszterkészítést a gyűjteményben nem szereplő oklevelekről, majd ezek másolását, illetve fényképezését, 2.) a meglévő másolatok ellenőrzését, 3.) a kiadandó darabok kiválogatását, 4.) a közlési elvek megállapítását, 5.) „A diplomatariumok adatainak számbavételét,” 6.) a név- és tárgymutató összeállítását, 7.) az elkészült kézirat korrektúráját és javítását.⁶² A teendők listájából ugyanúgy látható, hogy a több mint negyedszázada épülő gyűjtemény igencsak messze volt a nyomdakész állapottól.

Ezt mutatja az is, hogy 1937. és 1940 között (Budó Jusztin irányítása alatt) 539 másolat és regeszta készült, ezek közül 269 volt Anjou-kori, ez utóbbi mennyiség körülbelül felét teszi a Csánki-időszakban gyűjtött, 1301 és 1387 közötti anyagnak.⁶³ 1943-ban a II. kötetbe szánt, de addig megfelelő módon le nem másolt oklevél ellen-

⁵⁹ A tárgyalt recenziók: FERETE NAGY 1937; HÁZI 1937; KNIEZSA 1939.

⁶⁰ BFL XV. 12. 1. d. 3. t. 15. sz.

⁶¹ BFL XV. 12. 1. d. 5. t. Kovács Lajos levele Szendy Károly polgármesternek. 1943. december 29.

⁶² BFL XV. 12. 1. d. 1. t. 36. sz. Budó Jusztin e munkafázisokhoz vette a Belitzky János által készített másolatok és regeszták átvételét is.

⁶³ BFL XV. 12. 1. d. 1. t. 55. sz.

őrzése volt a feladat, illetve a különböző okmánytárakban megjelentek beazonosítása is megtörtént. Ebben az esztendőben kéziratos és nyomtatott okmánytárakból kb. 300 db olyan 1301 és 1350 közötti oklevéllel egészítették ki a meglévő anyagot, amelynek az eredetijét nem találták meg, ezekből kb. 150 db került volna be a kötetbe.⁶⁴

Fontos változást jelentett, hogy Budó Jusztin az Anjou-kori rész sajtó alá rendezése során az előbbieken részletesen ismertetett kritikák szellemében felülvizsgálta a gyűjtemény vonatkozó részét, így pl. közös mutató összeállítását határozta el a két kötethez.⁶⁵ Az előző fejezetben ismertetett másolási–kivonatolási elképzelés szerint azokat az okleveleket, amelyekről rövid tartalmi összefoglalók készültek volna (ahol csak a Főváros területéhez köthető személyek a fontosak), időrendben illesztették volna az okmánytár törzsébe, amelyekről pedig az előzőnél is tömörebb kivonatokat készítettek (a budai káptalan kiadványai esetében), azokat függelékben vették volna fel. Ez utóbbi megoldás Csánki elképzeléseiben is szerepelt már. Ányos Lajos azzal a lehetőséggel is számolt, hogy ezeket nem közölnék, hanem a kéziratos gyűjteményben kapnának helyet.⁶⁶

A II. kötet ugyan nem látott napvilágot, de korrektúrapéldánya túlélte az ostromot⁶⁷, ez alapján meg lehet állapítani, hogy a fenti koncepció miként valósult (volna) meg. A kéziratban alkalmazott tipográfiai megoldások és a szerkesztési módszerek nem tértek el jelentősen az I. kötetétől és itt is újraközölték volna a már kiadott, de fontos okleveleket. Az első kötethez hasonlóan tárgyi és filológiai jegyzeteket itt nem csatoltak, és az oklevelekre vonatkozó kritikai és egyéb adatok sorát sem bővítették az apparátusban. A forrásanyag közlésének módszerében viszont már eltértek Gárdonyi elveitől. Teljes szövegű oklevélszövegek mellett a forrásanyag egy részét regesztában akarták publikálni. Ez utóbbi csoportba a nem közvetlen budapesti vonatkozású oklevelek tartoztak, pl. a nyúlszigeti apácák Pozsony megyei birtokaira vonatkozó adatok vagy nem Budapest területéhez kapcsolható ügyben említett budai polgár esetében.

Meg kell jegyezni, hogy egyes forrásszövegek tartalmától, illetve jelentőségétől független volt az, hogy bővebb vagy rövidebb regeszta formájában vették fel, sőt néha a teljes szövegű és a kivonatos közlés elválasztásának tartalmi alapja sem világos.

A regeszták szerkesztési elvei közül a következők állapíthatók meg. A magyar nyelvű szövegbe latin idézeteket illesztettek. 1.) Az oklevélben előforduló dátumokat. 2.) Átíró okleveleknél a formula fontos információt hordozó részét, pl. az átírt diploma kibocsátása óta időközben Buda város kezére került birtokokra vonatkozókat. 3.) Közvetlen budapesti vonatkozású szövegrészeket, pl. birtokok vagy események helyének meghatározását, személyek tisztségére, társadalmi állására és jogi státusára alkalmazott kifejezéseket, intézmények megnevezését. 4.) Mértékegységeket. 5.) Egyes jogi terminusokat.

⁶⁴ BFL XV. 12. 1. d. 5. t. Budó Jusztin levele Szendy Károly polgármesternek. 1943. X. 5.

⁶⁵ BFL XV. 12. 1. d. 1. t. 39., 41., 42. és 55. sz. Az I. kötet mutatója 1943-ban készült el. (BFL XV. 12. 1. d. 5. t. Kovács Lajos levele Szendy Károly polgármesternek. 1943. XII. 29.)

⁶⁶ BFL XV. 12. 1. d. 1. t. 38. sz.

⁶⁷ BFL XV. 12. 2. d. 11–12. t. A kézirat egyes részeit 1939 és 1943/1944. között szedték ki a Főváros házinyomdájában.

Következetlenség itt is tetten érhető: bizonyos esetekben részletezték az oklevél tartalmát, sőt egyes részeket latinul idézték ott is, ahol csak közvetett budapesti vonatkozás volt, máshol pedig csak a keltezés szerepel eredeti nyelven. A regesztákban szereplő helyneveket betűhív formában is megadták.

II. Budapesti Történeti Múzeum (1953–1987/1988)

A kezdetek

A II. világháború után a Budapest középkori történetére vonatkozó kutatások, és kiemelten a forrásfeltárás és kiadás, ügyét a Fővárosi Levéltártól a Budapesti Történeti Múzeum vette át. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a háború után, mint ahogy az ismert, fővárosunkban nagy arányú régészeti kutatások indultak meg, és azok eredményeit megfelelő történeti kontextusba kellett helyezni. A Múzeum főigazgatója 1950-től Gerevich László lett, aki, az említett igényeknek megfelelően, történészekkel bővítette az intézmény állományát.⁶⁸ A Fővárosi Levéltárban⁶⁹ ekkor, a háborús veszteségek felmérése után, elsősorban a hagyományos levéltári feladatok ellátását tűzték ki célul, és jóllehet voltak törekvések várostörténeti kutatások beindítására, ezeket a terveket végül is nem sikerült megvalósítani.⁷⁰ Az intézmények új arculatának, és a bennük folyó (tudományos) tevékenység koncepciójának, kialakításában természetesen döntő szava volt a (helyi szintű, azaz fővárosi és az országos) politikának. Ahhoz, hogy bármelyik intézmény jelentősebb vállalkozásba fogjon „felsőbb” támogatást kellett szereznie.

Az 1950-es évek elején a főváros akkori vezetésében két, Budapesthez kötődő, évforduló megünneplésének lehetősége merült fel:⁷¹ a városegyesítés 80. évfordulója 1952–1953 fordulóján, valamint egy összetettebb, több történelmi eseményre irányuló megemlékezés 1955-ben. Az előbbi évforduló előkészületeire azonban gyakorlatilag alig lett volna idő, így ez elmaradt, ráadásul az 1955. évi megemlékezésben jóval nagyobb propagandisztikus lehetőséget láttak. Ebben az évben ugyanis a „felszabadítás”⁷² 10. évfordulójához kapcsolódva kívánták megünnepelni Buda vára felépülésének 700., valamint a város területén található első, valamiképpen a magyar jelenléthez köthető, település létrejöttének 1000. évfordulóját. A főváros vezetése úgy érezte, mindenképpen ki kell használnia „azt a hatalmas politikai nevelőerőt, mely a három évforduló széleskörű megünneplésének eseményeiben rejlik”,⁷³ ezért nagyszabású rendezvénysorozat megszervezésére készült. A konferenciák, díszelőadások, filmbemutatók, kiállítások, szoboravatások között felmerült egy valóban jelentős vállalkozás terve: Budapest történetének modern feldolgozása.

⁶⁸ KUBINYI 1965. 80–83; K. VÉGH 2003.

⁶⁹ Budapest Főváros Levéltára 1952-től 1968-ig I. sz. Állami Levéltár elnevezés alatt működött. Vö.: HORVÁTH J. 1996. 118.

⁷⁰ „A Levéltárak Országos Központja kifejezetten ellenezte, s meg is akadályozta azt, hogy a fővárosi levéltárban ... várostörténeti műhely jöhessen létre...” HORVÁTH J. 1996. 129.

⁷¹ A kezdeményező a Népművelési Állandó Bizottság volt.

⁷² A VB-ülések korabeli terminológiája.

⁷³ BFL XXIII. 102.a. 133.köt. Javaslat az 1955. jubileumi év megünneplésére. 1955. XII. 3.

1953. december 3-án tárgyalta a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága az „1955. jubileumi év megünneplése” tárgyában tett előterjesztést. A vita során felmerült, hogy a Főváros megalapításának a két középkori történelmi eseményhez (első település létrejötte, Buda várának felépítése) való kötése meglehetősen bizonytalan, és némiképp félrevezető. IV. Béla 1255.-ben kiadott oklevele, melyben a budai vár vásárvámját a szigeti apácáknak adományozza⁷⁴ még legalább egy konkrét történelmi eseményt takar, ha nem is feltétlenül ebben az évben épült fel a vár. Az ezer éves évforduló azonban ennél jóval nagyobb „történelmi fantáziát” kívánt. Anonymus azon megjegyzésén alapult, hogy Taksony vezér az izmaelitáknak adományozta a pesti várat⁷⁵. Ezt a történészek az augsburgi csatavesztés (955.) környékére datálták, és nagyjából megegyeztek abban, hogy ez már alapvetően kereskedelemmel foglalkozó, a városiasodás felé mutató település lehetett. A Végrehajtó Bizottságot mindenestre, a kérdéssel kapcsolatos kétségeket finoman jelző szakvélemény⁷⁶ nem győzte meg maradéktalanul. Úgy döntöttek, felkérlik a Magyar Tudományos Akadémiát, indítson széles körű vitát abban a kérdésben, hogy vajon „Budapest hány éves”.⁷⁷ A honi történettudomány és különösen a várostörténelmi kutatások nagy szerencséjére azonban, az általános kételkedés és bizonytalankodás közepette a Végrehajtó Bizottság tagjai egy kérdésben pozitívan döntöttek. Utasították ugyanis a XI., azaz a népművelési osztály vezetőjét, hogy „gondoskodjék a Budapest történetének megírásához szükséges előkészítő munkálatokra 100 000, kiadványokra pedig 120 000 forint költségvetési hitel” átutalásáról a Budapesti Történelmi Múzeum számára.⁷⁸ Ezzel a döntéssel pedig, megindulhatott a „Budapest története” megírására irányuló kutatások szervezése, mely témánk szempontjából alapvető fontossággal bír, hiszen a főváros középkori történetére vonatkozó források összegyűjtése szorosan kapcsolódott e nagymonográfia megírásához. Igaz, már 1952-ben más vonatkozásban felmerült egy hasonló forrásgyűjtés⁷⁹ beindításának lehetősége, de a tényleges munka a „Budapest Története” Szerkesztőbizottságának megalakulása után, annak kezdeményezésére indult meg.⁸⁰

⁷⁴ Kiadása: *BTOE* I. 56–58.

⁷⁵ Kiadása: Anonymi (P. magistri) *Gesta Hungarorum*. in: *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I. Ed.: Emericus SZENTPÉTERY. Budapest 1937. 114–115.

⁷⁶ Az MTA Történettudományi Intézetében készítették.

⁷⁷ BFL XXIII. 102.a. 133.köt. FT VB 1230/1953. sz. határozata.

⁷⁸ BFL XXIII. 102.a. 133.köt. FT VB 1232/1953. sz. határozata.

⁷⁹ BTM Adattár M. 222–81. Várostörténelmi munkaközösség tervezete. 1952. XI. 28.

⁸⁰ Jelen munkánkban nem célunk a „Budapest története” nagymonográfia létrejöttének feldolgozása, jóllehet megérne egy tanulmányt a mindenképpen tanulságos történet. Jelen pillanatban meg kell elégednünk annyival, hogy az események, témánk szempontjából fontos, első fejezetét lezárjuk. Az Akadémia ugyanis nem támogatta az „Ezeréves Budapest” eseménysorozat megrendezését, ezért arra végül is nem került sor. Az 1953-ban felvetett tervek közül egyedül a „Budapest története” című ötkötetes mű valósult meg.

A Szerkesztőbizottság 1953-ban állt föl⁸¹, és már az első ülésen lefektették azt az alapelvet, miszerint „mind a történet [azaz a nagymonográfia], mind az előtanulmányok alapját az eddig közzé nem tett források kiadása képezi.”⁸² A Szerkesztőbizottság ugyanis, miután felosztotta a tervezett kötetek tematikáját⁸³, valamint kijelölte az egyes kötetek szerkesztőbizottságait és a különböző fejezeteket megíró szaktudósokat, megállapította azt is, hogy némely korszakok esetében jelentős előmunkálatokra lesz szükség. Ennek megfelelően bizonyos résztémák kidolgozására újraindította a „Tanulmányok Budapest Múltjából” című periodikát. Itt olyan tanulmányok kiadását tervezték, amelyek terjedelmüknél, részletes elemzéseiknél fogva nem férhettek be a tervezett nagy összefoglalásba, viszont annak megírásához feltétlenül szükségesek voltak. Az előkészületek másik hangsúlyos iránya a kiadatlan forrásanyag számbavétele, összegyűjtése és kiadása volt. Erre két munkaközösséget hoztak létre. Az egyik irányítására Mályusz Elemért kérték fel és a középkori okleveles anyag feltárását végezte, a fővárosról lévén szó, 1541-ig; a másik, Wellmann Imre vezetésével, az 1541 utáni korszakok forrásait gyűjtötte össze.⁸⁴

A forrásfeltárás – az 50-es évek⁸⁵

A munkacsoport 1954. első felében alakult meg, és nem sokkal később meg is kezdte működését. A forrásfeltárás menetét, koncepcióját 1954. április 19.-én a Vármúzeumban tartott ún. „kis ülésen” határozták meg.⁸⁶ Már korábban felmerült ugyan a háború előtti gyűjtések felmérése (a Szerkesztő Bizottság ezt Mályuszra bízta⁸⁷), de érthető megfontolások alapján végül is úgy döntöttek, nem veszik figyelembe ezek töredékes eredményeit. Egyrészt azért, mert nagy részük elpusztult, másrészt azért mert a Gárdonyi-féle gyűjtést felületesnek tartották. Mályusz szerint elődeik öt budapesti vonatkozású oklevélből kettőt kiemeltek hármat átugrottak. Ezért a koncepciót úgy alakították ki, mintha teljesen új munkát kezdtek volna.

⁸¹ A Szerkesztőbizottság elnöke Pesta László, a Végrehajtó Bizottság akkori elnökhelyettese, titkára Gerevich László, a BTM főigazgatója lett.

⁸² BTM Adattár M. 222–81. Jegyzőkönyv a „Budapest története” Szerkesztőbizottságának 1953. XII. 9-én tartott üléséről.

⁸³ Ekkor még 7 kötet kiadását tervezték, a következő felosztásban: I–II. kötet az őskortól 1541-ig, III. kötet 1541–1790, IV. kötet 1790–1849, V. kötet 1849–1917, VI. kötet 1917–1945, VII. kötet 1945-től. BTM Adattár M. 222–81, Jegyzőkönyv a „Budapest Története” Szerkesztőbizottságának 1954. I. 13-án tartott üléséről.

⁸⁴ BTM Adattár M. 222–81. Jegyzőkönyv a „Budapest Története” Szerkesztőbizottságának 1954. I. 13-án tartott üléséről.

⁸⁵ A forrásfeltárás és kiadás történetének rövid összefoglalása: KUBINYI 1973. 39.

⁸⁶ Jelen voltak: Vayer Lajos, Székely György, Györffy György, Gerevich László. BTM Adattár, M 222–81. Jegyzőkönyv. Készült az 1954. IV. 19-én tartott kis ülésről a Vármúzeumban.

⁸⁷ Mályusz a 30-as években írt, és befejezetlenül hagyott, Budapest történetéhez kirekesztázta a Csánki-Gárdonyi-Ányos-féle gyűjtések teljes anyagát, tehát ezeket jól ismerte. Mindenesetre a „középkori munkaközösség” 1954-ben rábízta azt a feladatot, hogy nézzen utána, mi maradt meg ezekből, és mennyire használhatók. BTM Adattár, M 222–81. Jegyzőkönyv a „Budapest Története” Szerkesztőbizottságának 1954. I. 13-án tartott üléséről.

A kezdetektől nyilvánvaló volt, hogy két különböző munkafázist kell elkülöníteni. Első lépésként a rendelkezésre álló forrásanyag gyors átvizsgálásával ki kell jelölni a Budapest középkori történetére vonatkozó okleveleket, majd azt követően, az összegyűjtött jelzetek alapján, el kell készíteni az oklevelek átírásait, illetve regesztáit, amelyekből később össze lehet állítani az oklevéltár köteteit.

A forrásfeltárás során tehát, a kijelölt fondok átnézésekor cédulákat készítettek, amelyeken csak az oklevél jelzete és dátuma szerepelt, valamint a cédulát készítő monogramja. Nem szerepelt rajta, hogy milyen Budapest középkori történetével kapcsolatos információt tartalmaz a diploma. Ez a munka során csak annyiban változott, hogy a különlegesen nagy méretű oklevelekről készített cédulákon mégiscsak feltűntették, nyilván a gyorsabb és biztosabb visszakereshetőség, ellenőrizhetőség miatt, hogy milyen „budapesti” vonatkozás és hol szerepel a kérdéses forrásban.

A „budapesti vonatkozás” fogalmát a lehető legszélesebb értelemben, tehát kiterjesztőleg⁸⁸, és természetesen „Nagy-Budapest” területére értelmezték. Térképet készítettek, amelyen a középkori településekre rávetítették a jelenkori főváros határait. Ez alapján 25 érintett települést határoztak meg. A cédulázást végzők nem csupán ezek listáját, hanem az elkészült térképet is megismerték.

A cél tehát az volt, hogy a fellelhető okleveles-anyagban teljes körű kutatást végezzenek. Erre mindenesetre csak annak a levéltártörténeti jelentőségű eseménynek a következtében lehetett, először a forrásfeltárások történetében, jó esély, hogy az 1950-es évek elejére létrejött, elsősorban Borsa Iván munkájának köszönhetően, az egységes rendszerű és jelzetelesű Diplomatikai Levéltár. Ez azt jelentette, hogy a Magyarországon eredetiben őrzött oklevelek egy helyen, az Országos Levéltárban, logikus rendben, tehát módszeresen, voltak kutathatók.⁸⁹ Ezzel majdnem párhuzamosan lefényképezték a tanácsi (megyei) levéltárak középkori okleveleit, valamint ekkorra a MOL filmtára már jelentős mennyiségű külföldi levéltári anyagról rendelkezett mikrofilmmásolattal.⁹⁰ Mindezek átnézését, kicédulázását a lehető legrövidebb időn belül végre kívánták hajtani, ami csak a 104 000 levéltári egységet kitevő DL esetben is hatalmas feladatot jelentett. Egy-egy oklevél „átfutására” nagyjából két perc állt, a csoportvezető Mályusz szerint, a cédulázók rendelkezésére.⁹¹

A Mohács előtti levéltári anyagban, legalábbis abban, ami az 50-es évek elején a kutatók rendelkezésére állt, a gyors és rendszeres kutatás feltételei adottak voltak. Az okleveles anyag feltárása során nem osztottak ki korszakokat ez egyes kutatóknak, tehát nem az történt, hogy valamely kutatónak egy bizonyos évkörben az összes ok-

⁸⁸ Azaz minden a főváros középkori területére vonatkozó információt össze kívántak gyűjteni, tehát kijegyzetelték azokat az okleveleket is, amelyek szövegében nem volt „budapesti-vonatkozás”, de a kiállítás hely valamelyik érintett település volt. Ezt a cédulákon „k.h.” rövidítéssel jelezték. Ez persze nem jelentette azt, hogy ezeket az okleveleket ki is akarták adni. A forrásgyűjtést tehát eleve jóval szélesebb körűnek szánták, mint a kiadást. KUBINYI-INTERJÚ 2004.

⁸⁹ BORSA 1969; BORSA 1982.

⁹⁰ A filmtár korabeli állapotáról: ILA 1954.

⁹¹ Mályusz: „Arra gondoltunk, hogy 2 perc jut arra, hogy a kutató kiveszi, kitergegeti [ti. az oklevelet], ha van budapesti vonatkozása ráírja [a cédulára] a jelzetet.” BTM Adattár M 222–81. Jegyzőkönyv. Készült a Budapest Története Szerkesztőbizottságának 1954. XII. 17-én tartott nagy üléséről.

levelet át kellett néznie, hanem a követhetőbb, és egyszerűbb megoldást alkalmazták, vagyis levéltárként (DL számok sorrendjében) haladtak. Az 1526 és 1541 közötti évek forrásanyaga azonban az előbbinél összetettebb, bonyolultabb kutatómunkát igényelt. Éppen ezért az 1526 utáni periódus feltárását külön, egy, e korszak forrásanyagában járatos, kutatóra kellett bízni (Fekete Nagy Antal).

Az elkészült cédulákat azután minden hónapban a Budapesti Történeti Múzeumba mint a kutatásokat összefogó intézménybe adták le, ahol a kifejezetten erre a feladatra felvett, Kubinyi András rendszerezte őket.⁹² Az elvégzett munkákról, elkészült cédulákról részletes kimutatások készültek, kifizetések csak a csoportvezető ellenjegyzése után történhettek. Az átnézendő anyagot minden esetben Mályusz Elemér jelölte ki, a beérkezett cédulákat pedig, Kubinyi András ellenőrizte.

A forrásfeltárás sikere elsősorban a munkacsoport összetételén múlt. Ebben a Szerkesztő Bizottság szabad kezet adott Mályusznak.⁹³ Az 50-es évek során a kutatásokban Mályusz Eleméren, aki maga is nézett át anyagokat, valamint Kubinyi Andrason, aki a cédulák rendszerezését végezte, Kumorovitz Lajos Bernát, Oszvald Arisztid, Muzsnai Lászlóné, Jánossy István, Komjáthy Miklós, Szűcs Jenő, Bakács István, Fekete Nagy Antal vett részt.⁹⁴ Meg kell jegyezni, hogy többük (pl. Kumorovitz, Oszvald, Jánossy, Fekete Nagy) helyzete az 50-es években politikailag meglehetősen kényes volt. A kommunista hatalomátvétel után azok a tudósok, tanárok, akik nemkívánatosak lettek az új rendszer (tudomány)politikusai számára, csupán az ilyen munkaközösségekben⁹⁵ végzett részletkutatásokból tarthatták fenn magukat. S jóllehet képességeik, felkészültségük jelentősebb és nagyobb horderejű feladatok megoldására predesztináltak volna őket, ez a háttérbe-szorítottság eredményezte azt, hogy a forrásfeltárás aprómunkáját ilyen kiváló szaktudósok végezték, és ezzel, paradox módon, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kutatások magas színvonalon, gyorsan és pontosan folyanak.

A munkatársak másik része (Komjáthy, Bakács) ahhoz a középgenerációhoz tartozott, akik iskoláikat a háború előtt végezték, és pályájuk is már ekkor megindult, azaz a munkaközösség megalakulásakor már jelentős tapasztalatokkal rendelkező kutatók voltak. Mindketten a Magyar Országos Levéltárban dolgoztak.

Megjelent a legfiatalabb, friss diplomás, generáció is Muzsnainé Kállay Erzsébet, Szűcs Jenő és Kubinyi András személyében. Igaz Szűcs végül is nem vállalt jelentősebb szerepet a csoport munkájában, de Kubinyi András pályája lényegében itt indult,

⁹² A beérkezett kézirásos cédulákat több példányban átgépezték. Egy „biztonsági” sorozatot archiváltak a BTM-ben., a többit pedig az oklevéltár elkészítésére kijelölt kutatók használhatták. KUBINYI-INTERJÚ 2004.

⁹³ 1954 januárjában készült egy előzetes lista, amelyen a felkérendő munkatársak nevei szerepeltek, de ez csak részben egyezett meg a munkacsoport későbbi, valós összetételével.

⁹⁴ A kutatások első két évében volt a legnagyobb létszámú a munkacsoport (8 fő), míg az 50-es évek végére 2 főre csökkent.

⁹⁵ Több ilyen munkaközösség is működött a korszakban, például az egyetemi tankönyvek megírásához, a parasztság XIV. századi történetéhez, vagy az Árpád-kori történeti földrajzhoz céduláztak, végeztek alapkutatásokat. KUBINYI-INTERJÚ 2004.

ekkor került kapcsolatba először a városok, és különösképpen Budapest középkori történetének kutatásával, amelynek utóbb monográfusa, elismert és kiváló kutatója lett.

A munka nagy intenzitással kezdődött meg, és a terveknek megfelelően meglehetősen feszített munkatempóban folyt⁹⁶. Ennek köszönhetően 1955 végére (vagyis két év alatt) befejezték a Diplomatikai Levéltár átnézését. 11955 cédula készült az anyagról, azaz nagyjából minden tizedik oklevél tartalmazott Budapest középkori történetére vonatkozó adatokat.⁹⁷

A munka ezek után lelassult. A filmtári anyag átnézése eleve időigényesebb volt, valamint a csoport létszáma is csökkent. Az 50-es évek végén már csak két, majd egy munkatárssal folytak a kutatások. Ennek ellenére 1959-ben befejeződött a Magyar Országos Levéltárban található anyagok átvizsgálása, vagyis elkészült az az oklevélkataszter, amely alapján neki lehetett volna állni az oklevéltár kiadásának. Igaz ugyan, hogy a forrásbázist tovább kívánták bővíteni külföldi levéltárak átvizsgálásával, és erre voltak is kísérletek, de a szervezési nehézségek, valamint az anyagi lehetőségek végül is lehetetlenné tették a jelentősebb kutatásokat. Mályusz tervei szerint Csehszlovákiában, Romániában, Ausztriában és Lengyelországban is folyt volna forrásfeltárás,⁹⁸ de, ezekből tervekből csak az erdélyi kutatások valósultak meg részben.⁹⁹ Mindenesetre 1959 végére az akkor elérhető levéltári anyagok átnézése befejeződött, ezzel párhuzamosan megtörtént a kézírásos cédulák átgépelése, azaz lezárult a forrásfeltárás első nagy fejezete.

Az 50-es, 60-as évek fordulóján néhány, az események menetére döntően ható, fejlemény a forrásfeltárás és a forráskiadás ügyének háttérbe szorulását okozta. Gerevich László 1961-ben a MTA Régészeti Kutatócsoportjához távozott a BTM-ből¹⁰⁰, és, bár megtartotta irányító szerepét a „Budapest története” munkálataiban, a BTM-ben folyó munkákra már nem tudott jelentős hatást gyakorolni.¹⁰¹ Talán erre

⁹⁶ 1954-ben 2052 munkaórában 36597 oklevelet néztek át (azaz nagyjából 18 oklevelet óránként). Ez némiképp „gyengébb”, mint az eredetileg egy oklevél átnézésére tervezett 2 perces átlag (3,3 perc), de még így is szinte alig hihető gyorsaság.

⁹⁷ BTM Adattár M 222–81. A Budapest Története kutatások terve. Középkori csoport. [1955.]

⁹⁸ BTM Adattár M 222–81. Jegyzőkönyv a Budapest Története Szerkesztőbizottság 1959. II. 26-i üléséről.

⁹⁹ 1960-ban Gustav Gündisch és Jakó Zsigmond folytatott kutatásokat Erdélyben. Jakó átnézte a gyulafehérvári, sepsiszentgyörgyi, csikszeredai, marosvásárhelyi és nagyváradai levéltárakat, és erről a következőképpen számol be: „*Utáimnak eredménye, különösen az oklevéltár szemszögéből nézve, nem áll egyenes arányban a beléjük fektetett energiával, idővel és pénzzel. [...] Ezeknek [ti. az átnézett okleveleknek] nagy többsége is azonban a legkisebb olyan vonatkozást sem tartalmazza, mely Budapest oklevéltárát érdekelhetné. Hihetőleg a szerkesztőbizottság is számolt azzal, hogy az általam bejárt levéltárakban nagyobb számú és lényegesebb anyag aligha remélhető. Újtajaim legfőbb eredménye talán éppen az, hogy ebben a tekintetben most már tiszta képet nyújtottak a dolgok tényleges állásáról.*” BTM Középkori Osztály, Beszámoló a Budapest történetének oklevéltára c. kiadvány részére a R.N.K. területén végzett levéltári kutatásokról. Jakó Zsigmond 55 db cédulát készített Erdélyben.

¹⁰⁰ K. VÉGH 2003. 112.

¹⁰¹ Gerevich Lászlót tekinthetjük a „Budapest története” megírása kezdeményezőjének, és elkészültéig legfőbb mentorának. A munkatársak gondos kiválasztása, a politikai hatalommal való elfogadtatásuk, munkájuk „védelme” minden bizonnyal elsősorban az ő érdeme volt.

utalt Kumorovitz L. Bernát a később megjelent okmánytárának előszavában, amikor a munkák szünetelését, „tervmódosítással” magyarázta.¹⁰² Ugyanebben az évben (1961.) a „Budapest története” Szerkesztőbizottsága is befejezettnek tekintette munkáját, amely elsősorban a kötetek megírásának az előkészítésére irányult. A forrásfeltárás, valamint más előmunkálatok lezárultával azonban a legfőbb feladatnak már a kötetek megírását tekintették, amely irányítása viszont az egyes kötetek szerkesztőire tartozott. A Végrehajtó Bizottság a munkák további irányítását, összefogását a BTM főigazgatójára bízta.¹⁰³ Mindezekkel párhuzamosan Mályusz Elemér figyelmét mind inkább a készülő Thuróczy-könyve¹⁰⁴ foglalta le, és a forrásfeltárás lezárulta után, az oklevéltár kiadásában már nem kívánt részt venni. A forráskiadás második nagy fejezete, munkafázisa tehát egyelőre váratott magára.

Az oklevéltár összeállítására és kiadására tett kísérletek – a 60-as évek

A „Budapest története” Szerkesztőbizottság, majd a középkori forrásfeltáró munkaközösség megalakulásakor azonnal szóba került a forráskiadás mikéntje. Jóllehet mindenki tisztában volt vele, hogy a kérdés csak jó néhány évvel később lesz igazán aktuális az ezzel kapcsolatos nézetek kifejtése szinte azonnal megkezdődött. Az első ismert tervezet, amelyben a középkori munkaközösség felkérendő tagjai szerepeltek, korszakokra bontva sorolja elő a kutatókat, amiben mindenképpen a kötet szerkesztés, és nem a forrásfeltárás logikája mutatkozott meg. E szerint az Anjou-kori kötet anyagát 1360-ig Borsa Iván és Kovács Lajos, 1360–1430-ig Kumorovitz L. Bernát, 1430–1526-ig Mályusz Elemér és Kubinyi András, 1526–1541-ig pedig Fekete Nagy Antal gyűjtötte volna össze.¹⁰⁵ Az Árpád-kori kötet újrakiadását, bővítését későbbi időpontra halasztották. A Szerkesztőbizottság ülésein újra és újra előkerült a kérdés, de egyelőre még az általánosságok szintjén mozogva nem született döntés az ügyben.

Az oklevélkiadás szabályozása a forrásfeltárás lezárultának közeledtével került újra napirendre. Mályusz Elemér a „Budapest története” Szerkesztőbizottsága 1959. február 26.-i ülésén fejtette ki erre vonatkozó elképzeléseit.¹⁰⁶ A kötetbeosztás az 1954. évi első verzióhoz képest némiképp módosult. Az Árpád-korhoz továbbra sem kívántak nyúlni, az 1302–1379-ig terjedő korszakot Borsa Iván, 1380–1439-ig Kumorovitz L. Bernát, 1440–1470-ig Fügedi Erik, 1471–1499-ig Kubinyi András, 1500–1517-ig Szücs Jenő, 1518–1541-ig Fekete Nagy Antal dolgozta volna fel. A

¹⁰² „Collegium enim Historiae Budapestinensi Redigendae *consilio mutato* litteras posterius edendas esse censuerunt.” in: *BTOE* III (1382–1439). Összeállította: KUMOROVITZ L. Bernát. Budapest 1987.

¹⁰³ A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága 465./1961. sz. határozatában kimondta, hogy a munkálatokat „a Budapesti Történeti Múzeum szerveként kell folytatni, és a szerkesztői és szerzői megbízásokat a Budapest Történeti Múzeum főigazgatójának kell kiadnia.” BFL XXIII. 102.a. 275.

¹⁰⁴ MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest 1967.

¹⁰⁵ BTM Adattár, M 222–81. Jegyzőkönyv a „Budapest Története” Szerkesztőbizottságának 1954. I. 13-án tartott üléséről. Vö.: 93. lábjegyzet

¹⁰⁶ A téma feldolgozását jelentősen nehezítette, hogy ebből a korszakból nem rendelkezünk részletesen kifejtett koncepciókkal, tervekkel, így az ilyen jellegű elméleti kérdéseket is a jegyzőkönyvek szűkszavú összefoglalásaiból vagyunk kénytelenek rekonstruálni.

korszakok kiosztásánál elsősorban azt vették figyelembe, hogy az egyre növekvő okleveles anyagból nagyjából azonos terjedelmű köteteket hozzanak létre.

A kötet-összeállítás előkészítése lényegében abból állt, hogy a forrásfeltárás alatt elkészült és átgépett cédulákból a kötetszerkesztők megkapták a rájuk eső korszak anyagát, amely alapján a MOL-ban kikért oklevelekről készítettek átírásokat, regesztákat.¹⁰⁷ „1959-ben meg is indult a munka, 6 kutatóval, közöttük kettő a BTM munkatársa volt. Miután azonban erre külön megbízást nem kaptak, a külső kutatók fokozatosan lemorzsolódtak.”¹⁰⁸

1961-ben, mint ahogy arra fentebb már utaltunk, vezetéváltás történt a Történeti Múzeum élén. A távozó Gerevich László azonban nem csupán a Múzeum főigazgatója volt, hanem egyben a Középkori osztály vezetője is. Távozásával ez a poszt is megürült, amit, az új főigazgató Tarjányi Sándor, az osztály nagydoktori fokozattal rendelkező tagjára, Kumorovitz Lajos Bernátra bízott. Kumorovitz illetően pozícióba kerülése természetesen jótékonyan hatott az oklevéltár ügyére. A kiváló tudós a BTM-be kerülése után egyre inkább a főváros középkori történelmének kutatása felé fordult¹⁰⁹, számos tanulmányt publikált e témakörben¹¹⁰, kezdetektől részt vett a forrásgyűjtésben, így teljesen érthető, hogy folytatni kívánta az oklevéltár összeállítását. 1961-ben ráadásul a BTM-ben új szervezeti szabályzat lépett életbe, amely szerint a Középkori Osztályon egy Régészeti és egy Történeti Csoport alakult.¹¹¹ A Történeti Csoport feladatai között pedig szerepelt az oklevéltár elkészítése.¹¹² Kumorovitz tehát, mint osztályvezető átvette a távozó Mályusz Elemértől a munkaközösség irányítását, és Kubinyi Andrással közösen kidolgozták, sok tekintetben Mályusz korábbi nézeteivel megegyező módon, a kiadás koncepcióját, szabályzatát.

A 60-as években azonban a BTM új vezetése, ha „papíron” támogatta is, nem nagyon ambicionálta a forráskiadást. Emellett az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Mályusz által kiválasztott kötetszerkesztők helyett új „csapatot” kell szervezni. Kumorovitz L. Bernátnak az osztályvezetés adminisztratív teendői között csak a 60-as évek második felére sikerült megoldani ezeket a problémákat. Ekkor új generáció lépett színre, akik jórészt Kumorovitz egyetemi tanítványai voltak: Bertényi Iván, Ladányi Erzsébet, Szakály Ferenc. Belépett a munkaközösségbe Bónis György, és természetesen maradt a két BTM-ben dolgozó kutató: Kumorovitz és Kubinyi András. A korszakfelosztás a következőképpen alakult: Bertényi 1301–1382-ig, Kumorovitz 1382–1439-ig, Bó-

¹⁰⁷ A cédulaanyag alapján fotónagyítások is készültek, amelyek a BTM állományába kerültek.

¹⁰⁸ LÓCSY–KUBINYI 1964. 30.

¹⁰⁹ Eredendően egy, nem specifikusan budapesti téma, a pecsétkorpusz összeállítására hozta Gerevich a Múzeumba. KUBINYI 2001.

¹¹⁰ Kumorovitz legfontosabb e témakörben írt publikációi (a teljesség igénye nélkül): A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. *TBM* 15 (1963). 109–151; A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. (Pest legkorábbi említése). *TBM* 16 (1964). 43–83; Idősb Erzsébet királynő építkezéseinek történetéhez. *TBM* 18 (1966). 9–26; Buda és Pest „fővárossá” alakulásának kezdetei. *TBM* 18 (1971). 7–57; Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. *TBM* 19 (1972). 7–39; Óbuda 1355. évi felosztása. *Bud. Rég.* 24 (1976). 279–302.

¹¹¹ K. VÉGH 2001. 113.

¹¹² LÓCSY–KUBINYI 1964. 30.

nis 1440–1470-ig, Kubinyi 1471–1500-ig, Szakály 1501–1526-ig, Ladányi Erzsébet pedig 1527–1541-ig dolgozta volna fel az okleveles anyagot. A munkamenet természetesen nem változott. A cédulaanyag alapján a MOL-ban kikért okleveleket átírták, illetve regesztázták, továbbá párban kölcsönösen össze is olvasták az elkészült szövegeket. Ezeket aztán a BTM-ben gépelték le. Az oklevelek átírása tehát megindult, néhányan meglehetősen előre is haladtak a munkában (Bónis, Szakály), de Kumorovitz Lajos Bernátot leszámítva senki sem fejezte be a kötet összeállítását.¹¹³

A 70-es években lassan, szinte magától abbamaradt, feledésbe merült a munka. Kumorovitz Lajos Bernáttól 1969-ben Kubinyi András vette át a Középkori Osztály vezetését, majd nem sokkal később Kumorovitz nyugdíjba vonult. Kubinyi Andrásnak az osztályvezetés, a TBM szerkesztése, valamint a Budapest története megírása mellett mind kevesebb ideje maradt az oklevéltár összeállítására.¹¹⁴ 1978-ban pedig, miután az Egyetemre került át, nem maradt a BTM-ben olyan történész, aki a forráskiadás ügyét összefogta, irányította volna.

A forráskiadás 1945 utáni történetének örömteli epilógusa, hogy Kumorovitz Lajos Bernát kötete végül is megjelent. Amikor 1982-ben Székely György lett a BTM főigazgatója utánanézett az oklevéltár kéziratainak. Mivel a Zsigmond-kori rész anyaga kész volt, kezdeményezte a kiadását. A kötetek 1987-ben (a Mutató 1988-ban) láttak napvilágot.¹¹⁵

Kiadási koncepciók

Nem ismerjük részleteiben, Mályusz hogyan képzelte el az oklevelek kiadását. Annyi bizonyos, hogy csak a legfontosabb, a főváros középkori történetére közvetlenül vonatkozó, okleveleket akarta „in extenso” közölni, minden egyéb regeszta formájában került volna az oklevéltárba. A regeszták az oklevelek eredeti nyelvén, azaz leginkább latinul készültek volna.¹¹⁶ Kimaradtak volna a csak kelethelyükben „budapesti vonatkozású”, valamint a királyi udvarral kapcsolatos adatokat tartalmazó oklevelek.¹¹⁷ Mályusz mindezek mellett be kívánt vezetni egy sok vitát kiváltó újítást. Az oklevéltárban ugyanis nem csak az egyes oklevelek esetleges korábbi kiadásait tüntették volna fel, hanem azt is, hogy az addigi történeti szakirodalomban hol használták fel azokat. Mályusz mindenképpen ragaszkodott ehhez az ötletéhez, annak ellenére, vagy talán pont azért, mert példanélküli a forráskiadások történetében. A kötet szerkesztők azonban ezt hevesen elleneztek, mert bár annak hasznosságát senki sem vonta kétségbe, azzal is tisztában voltak, hogy egy ilyen jellegű feldolgozás je-

¹¹³ KUBINYI-INTERJÚ 2004. Az elkészült anyagokat jelen pillanatban is a BTM Középkori osztályán őrzik.

¹¹⁴ KUBINYI-INTERJÚ 2004.

¹¹⁵ *BTOE* III. (1382–1439). I–II. Összeállította: KUMOROVITZ L. Bernát. Budapest 1987; *BTOE* III (1382–1439). Mutató. Összeállította: KUMOROVITZ L. Bernát. A mutató összeállításában közreműködött: KÖBLÖS József. Budapest 1988.

¹¹⁶ Mályusz Holub Józsefet akarta felkérni az eredendően magyarul megírt regeszták latinra fordítására. KUBINYI-INTERJÚ 2004.

¹¹⁷ BTM Adattár, M 222–81. Jegyzőkönyv a „Budapest Története” Szerkesztőbizottságának 1959. II. 26-i üléséről.

lentősen eltolná az egyes kötetek lezárását.¹¹⁸ Mivel Mályusz a 60-as évek legelején kilépett a munkaközösségből a kérdés lekerült a napirendről.

A 60-as években az oklevéltár köteteinek kiadásához Kumorovitz L. Bernát és Kubinyi András készített szabályzatot, amely, mint már említettük, sok vonatkozásban megegyezett Mályusz elképzeléseivel.¹¹⁹ Ezen szabályzat szerint teljes szövegű másolatokat kellett készíteni (1.) a városi hatóságok (Buda, Pest, Óbuda, Felhévíz stb.) kiadványairól, (2.) e városok polgárainak okleveleiről, ha nagy-budapesti vonatkozásúak (a Nagy-Budapest területén volt falvak lakosai által kiadott oklevelekre vonatkozóan ugyanez állt), (3.) a helybeli egyházi testületek (amennyiben nem hiteleshelyek), papok és apácák okleveleiről, ha városi vonatkozásúak, (4.) városi, mezővárosi kiváltságlevelekről, (5.) a fővárosi polgárok ügyében hozott tárnokszéki ítéletlevelekről egyedi elbírálás alapján, valamint (6.) a nagybudapesti vonatkozású közjegyzői oklevelekről egyedi elbírálás alapján. Minden egyéb nagy-budapesti vonatkozású oklevélről – az oklevél nyelvén – regesztát kellett készíteni.¹²⁰ Az „in extenso” közlésnél a kelet után rövid fejregesztát adtak latinul. Egyébként a kiadás technikai részleteiben kisebb-nagyobb módosításokkal az 1920-as szabályzatot követték. A regesztákban az oklevelek eredeti kifejezéseit kellett lehetőség szerint megtartani, valamint a kivonatnak tükröznie kellett az oklevél szerkezetét, sorrendjét. A formulás részek elhagyhatók, illetve egységes jegyzék alapján rövidíthetőek voltak.

Külön kell megemlítenünk a nem latin nyelvű és/vagy nem okleveles forrásanyag kiadására vonatkozó elképzeléseket. Már a munkálatok kezdetén szóba került az oklevéltárba nem illeszthető, más forrástípusok publikálása. Ezek közül a legkézenfekvőbb, és talán a legfontosabb a Budai Jogkönyv kiadása volt. Erre a munkára Mollay Károlyt kérték fel. A kötet, gyakorlatilag a középkori munkacsoport első produktumaként, 1959-ben meg is jelent.¹²¹ Később, a XIV. századtól egyre nagyobb számban megjelenő, német nyelvű okleveles anyag problémáját kellett megoldani. Abban mindenki egyetértett, hogy egy ebben a forrástípusban jártas szaktudósnak kell ezekkel az oklevelekkel foglalkoznia. A kiadásukkal kapcsolatban azonban két megoldás körvonalazódott: vagy külön kötetben publikálják ezeket a diplomákat, vagy beosztják a megfelelő kötet megfelelő helyére. Ennek a vizsgálatánál került elő

¹¹⁸ Mályusz úgy számolt, hogy kb. 200–250 tanulmányt kellene átvizsgálni, ami valóban nem tűnt lehetetlennek. A Budapest Története Szerkesztőbizottságban is vitát váltott ki az elképzelés. Székely György és Gerevich László támogatta, Ember Győző ellenezte. MÁLYUSZ azonban határozottan kijelentette: „Igaz, hogy ezt a kiadási módszert a hagyományos kiadási munka nem ismerte, de 1959-ben nem adhatunk ki forráskiadványt nyolevanéves módszerekkel.” Pesta László a szakértőnek egyáltalán nem nevezhető VB-elnökhelyettes megsillantott valamit a funkcionárius géniuszából, amikor a vitát lezárva kijelentette: „Ez a módszerű oklevéltár elősegíti várostörténeti kötetek megjelenését. Nem írjuk elő ezt a módszert, azonban kívánatosnak tartjuk.” BTM Adattár, M 222–81. Jegyzőkönyv a „Budapest Története” Szerkesztőbizottságának 1959. II. 26-i üléséről.

¹¹⁹ A „Budapest története okleveles emlékei” szabályzattervezete. BTM Középkori Osztály.

¹²⁰ Mind a másolatokat, mind a regesztákat három példányban kellett legépelni.

¹²¹ MOLLAY Károly: *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtsammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn.* (MHB I). Budapest 1959.

a budai mészároscéh céhkönyvének¹²² a problematikája. Itt teljesen egyértelmű volt, hogy nem érdemes szétszabdalni ezt az egységes szerkezetű, összefüggő forrásegységet. A céhkönyv esetében tehát azonnal a külön kötetben való publikálás mellett döntöttek. Mindenekelőtt Mollay Károlyt szerették volna felkérni erre a munkára, de ő csak lektori feladatokra vállalkozott, átírásra, kiadásra nem. Maga helyett Baraczká Istvánt ajánlotta, aki el is készült a munkával. Mollay és Baraczká között azonban az átírás kapcsán feloldhatatlan ellentét alakult ki¹²³, ezért sajnálatos módon ez, a maga nemében egyedülálló forrás, mind a mai napig kiadatlan maradt. A német nyelvű oklevelek kiadása sem oldódott meg. Az egyetlen megjelent kötetből Kumorovitz végül is kihagyta őket. Ezek kiadása is várat még magára.

A forrásfeltárás és kiadás történetét áttekintve megállapíthatjuk, hogy jelentős eredményeket értek el az elmúlt, valamivel több, mint száz év kutatói. Cédulaanyagok, átírt oklevelek, regeszták sorjáznak Budapest közgyűjteményeinek raktáraiban. A XX. századi magyar történelem, a forráskiadás aprómunkája számára sem kedvező, váratlan fordulatai mellett, talán csak a hosszútávon stabil intézményi háttér hiánya akadályozta meg azt, hogy folytatódjon és befejeződjön a Csánki Dezső és Gárdonyi Albert által elindított vállalkozás. Reményeink szerint mind Budapest Főváros Levéltárában, mind a Budapesti Történeti Múzeumban jelen pillanatban rendelkezésre állnak mindazok a feltételek, amelyek segítségével, és nem utolsó sorban e két intézmény összefogásában, megvalósulhat a „Budapest történetének okleveles emlékei” című sorozat.

A tanulmány jegyzeteiben alkalmazott rövidítések jegyzéke

BFL	Budapest Főváros Levéltára
BTM	Budapest Történeti Múzeum
DF	Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Diplomatikai Levéltár
FK	Fővárosi Közlöny
LK	Levéltári Közlemények
MHB	Monumenta Historica Budapestinensia
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
MOL	Magyar Országos Levéltár.
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
ÁNYOS 1923–1924	ÁNYOS Lajos: Budapest székesfőváros oklevéltára. <i>Századok</i> 57–58 (1923–1924). 669–688.
BFL IV. 1302.	Pest város Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei.
BFL IV. 1403a	Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

¹²² BFL XV. 5. 8. Mohács előtti oklevelek gyűjteménye. Budai Mészáros céh céhkönyve.

¹²³ Mollay Károly a betűhív átírás legvégsőig menő alkalmazását szerette volna elérni.

- BFL XV. 12. Budapest történetének okleveles emlékei c. kiadvány kézirata és iratai.
- BFL XXIII. 102. a Budapest Főváros Levéltára, Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai, VB-ülések jegyzőkönyvei.
- BORSA 1969 BORSA Iván: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára. *LK* 40 (1969). 289–323.
- BORSA 1982 BORSA Iván: A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményei. 1882–1982. *LK* 53 (1982). 3–19.
- BTOE I *Budapest történetének okleveles emlékei*. CSÁNKY [sic!] Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte GÁRDONYI Albert. I. (1148–1301). Budapest 1936.
- BTOE III *Budapest történetének okleveles emlékei*. III. (1382–1439). Összeállította: KUMOROVITZ L. Bernát. Budapest 1987.
- FEKETE NAGY 1937 FEKETE NAGY Antal: Budapest történetének okleveles emlékei. Könyvismertetés. *LK* 15 (1937). 302–305.
- HÁZI 1937 HÁZI Jenő: Budapest történetének okleveles emlékei. Könyvismertetés. *Turul* 54/3–4 (1937). 91–92.
- HORVÁTH J. 1996 HORVÁTH J. András: *Budapest Főváros Levéltárának története*. Budapest 1996. [Levéltárismertető 1.]
- ILA 1954 ILA Bálint: *Filmtár. Levéltári alapleltárak* I. Országos Levéltár 9. Budapest 1954.
- KNIEZSA 1939 KNIEZSA István: Budapest történetének okleveles emlékei. Könyvismertetés. *Századok* 70 (1939). 79–82.
- KUBINYI 1965 KUBINYI András: Várostörténeti kutatások a Középkori Osztályon. in: *A Budapesti Történeti Múzeum tevékenysége a felszabadulástól napjainkig*. (Jegyzőkönyv). Budapest 1965. 80–83.
- KUBINYI 1973 KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). in: *Budapest története* II. Budapest 1973.
- KUBINYI-INTERJÚ 2004 Interjú KUBINYI András akadémikussal. 2004. október 8. Készítették: KENYERES István, KIS Péter, PETRIK Iván.
- KUBINYI 2001 KUBINYI András: KUMOROVITZ L. Bernát (1900–1992). *Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett*. Budapest 2001.
- K. VÉGH 2003 K. VÉGH Katalin: *A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig*. Budapest 2003.
- LÓCSY–KUBINYI 1964 LÓCSY Erzsébet – KUBINYI András: A Középkori Osztály – Vármúzeum – története. *TBM* 16 (1964). 22–30.

Holl Imre

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET – KÖZÉPKORI RÉGÉSZET ÉS AZ ELSŐ KIÁLLÍTÁS

A Halászbástya Köemléktár ostrom utáni új megnyitását követően került sor az országosan is első, a középkort lépviseelő önálló gyűjtemény és múzeum létrehozására. Amikor ennek kialakítását Gerevich László megkezdte, nem véletlenül választotta a Művelődéstörténeti Múzeum (rövid ideig használt) nevét. Úgy vélem tudatosan tűzte ki célul egy olyan múzeum és kutatóhely létrehozását, ami nem a szokásos beosztásba illeszkedik (régészeti, szépművészeti, iparművészeti, helytörténeti múzeumok), hanem a régi, az európai romantikus nemzeti historizmus szellemében létesülő megoldás követője. (Az ilyen korábban egy széleskörű gyűjtés és bemutatás megvalósítása volt: egy nemzet vagy egy város történetének minél szélesebb körű hagyatékát jelentette.) Ilyen volt például a XIX. század elején Hans Freiherr von Aufsess – a későbbi nürnbergi Germanisches Nationalmuseum programjának kidolgozója 1833-ban, aki saját gyűjteményével alapozta meg a későbbi nagyírú gyűjteményt – a mai kifejezéssel élve komplex anyaggal. (Egy ilyen helyen az építészet, képzőművészet, iparművészet emlékei mellett egyenrangú helyet foglal el a középkori régészeti leletanyag is.)

Utóbbi korábban a múzeumok gyűjteményében alig volt képviselve, hisz a középkori régészetnek Európa-szerte alig volt néhány kutatója. Budapest e tekintetben jó helyzetben volt, már a háború előtt rendszeresnek mondható leletmentő ásatások folytak (pl. Tabán: Nagy Lajos, Buda: Garády Sándor, Csút: Gerevich László), amit például a Műemlékek Országos Bizottsága a kezdetén ellenzett, anyagi forrását pedig nem a Főváros, hanem a Tervhivatal adta, évenként bővülően. Az ásatásvezető Gerevich László szemléletének és szervező tehetségének eredménye volt, hogy itt alkalmaztak először rendszeresen geodéta-térképész mérnököket, az előkerült köanyag felméréséhez és rekonstrukciójához külső építésmérnököket bíztak meg (Csemegi József, Várnai Dezső, Horler F.), majd az egyetemen ekkor végző első muzeológusok sorát vették fel. Már az ásatások kezdetén megvalósult annak a történeti forrásanyagnak kigyűjtése (külföldi követek leírásai, Bonfini stb.), ami a középkori palota topográfiájának megismeréséhez hozzájárulhatott, de ugyanígy a régi térképi és metszetanyag begyűjtése is a főbb ásatási területek kijelöléséhez. Új megoldást jelentett a naponként előkerülő leletanyag rögtöni tisztítása és restaurálásának elkezdése (a romos palota földszinti termében, majd a félig romos Vármúzeum több szobájában). A komplex munka logikus folytatása volt, hogy még az ásatás közben megrendezték a Múzeum első nagy kiállítását (1952. december), az időközben helyreállított épületben.¹

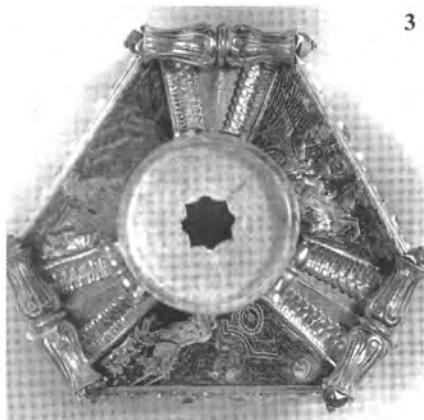
¹ Téves az adat, miszerint 1952-ben költöztek be a Szentháromság utcai épületbe a munkatársak; már 1946-tól a félig még romos épület épen maradt részeiben dolgoztak; csak a helyreállítás utolsó szakaszában költözött ki ideiglenesen néhány részleg a palotai Udvarlaki Örség épületébe.

1

2

3

4

1. kép. A kincstár: 1, 3: Mátyás Kálvária; 2: Zsigmond ivószarv;
4: Korvin János ivószarv – részletek. (Esztergom, Kincstár)

„A budai vár” kiállítás a fentebb már jelzett széleskörű szemlélettel a művészeti – elsősorban köemlékek, kisebb mértékben a festészetet pótló freskók és ötvöstárgyak – mellett az új régészeti leletanyaggal nem csupán a korszakot illusztrálja volt, de helyenként különböző szempontok csoportosításával a középkori élet különféle oldalait is megjelentette, kiegészítve a középkori ábrázolások (fametszetek) reprodukcióival.²

A Budapesti Történeti Múzeum történetét a kezdetektől a jelenig tárgyaló alapos mű³ olvasása közben tudatosult bennem, hogy ennek az első kiállításnak jelentősége mennyire ismeretlen: hisz alig van már, aki látta, és az akkori viszonyok között még katalógusának megjelentetése sem volt elképzelhető.⁴ Csak rövid említései vannak – de az említett új munkában erről szóló egyetlen bekezdés sem súlyának, jelentőségének megfelelően ismerteti.⁵

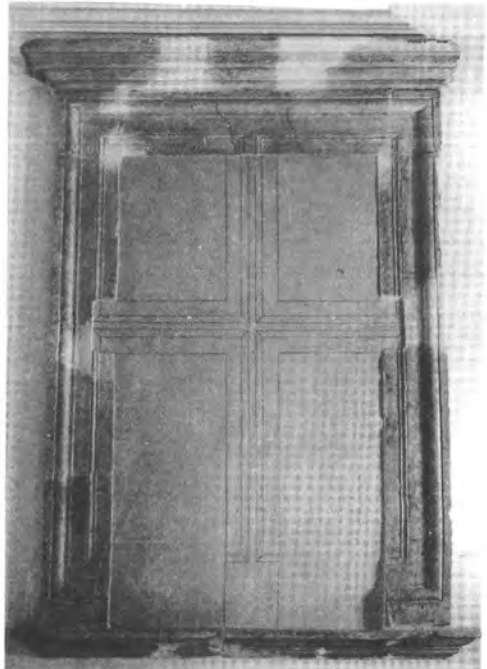
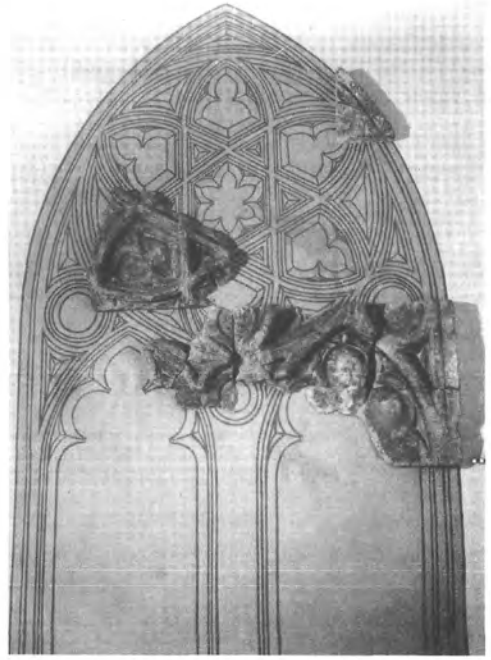
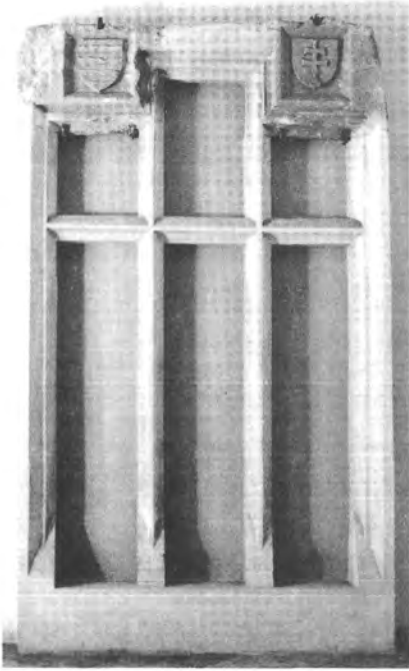
Bár a kiállítás címe „A budai Vár” volt, ennél jóval többet adott – ez volt a háború után az első nagyarányú középkori kiállítás. Bevezetesként a középkori három várost és környékét bemutató nagyméretű térkép (Seitl Kornél) az első összefoglalása volt a részletes középkori topográfiának. Leletekkel, rajzokkal és néhány korai köemlékkel jelezte a későbbi terület egykori fontos helyeit (Óbuda, Margitsziget, Kispest, Pest-római tábor,) – a honfoglalástól a XIII. századig terjedő leletekkel. A II. teremben kapott helyet a környező falvakat képviselő Csút falitáblája, gazdasági eszközök és a sírokból előkerült párta- és övveretekkel, felül a falualaprajzzal. Ezt látva a kiállítás

² Ehhez például lefényképezték Rodericus Zamorensis: Spiegel menschlichen Lebens (1475) teljes fametszet-anyagát. (Fotótár: 7000/24-től) Csupán összehasonlításként: Hollandia kutatási helyzetének ismertetője kiemeli, hogy Rotterdam Történeti Múzeumának igazgatója „új szemléletet képviselt”, amikor 1966-ban kiállításán régi ábrázolások alapján egy középkori asztalt mutatott be leletekkel. Amsterdamban az új Történeti Múzeum 1976-ban állította ki a városátatás anyagát (városi régészt először 1972-ben alkalmaztak). J.G. RENAUD: Europäische Sachkultur des Mittelalters. *Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterlichen Realienkunde Österreichs* IV. Wien 1980. 118–119.

³ K. VÉGH Katalin: *A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig*. Budapest 2003. A munka rendkívül részletesen, a hivatali okmányok idézésével kíséri nyomon a múzeum történetét; szervezeti változásait, helyszíneit; az utolsó évtizedekben az életét nagy mértékben befolyásolni szándékozó politikai vonatkozásait.

⁴ Már az 1959-ben újjárendezett kiállítás ismertetője volt BERTALAN Vilmosné – NAGY Emese: *Buda a középkorban* c. füzet (1963). Ez fő felépítésében megtartotta a régit, csak újabb leletekkel bővítette (miközben a régi kiállítás kölcsönzött értékei ekkor már nem szerepeltek); a bevezető folyosón a palota feltárás fotói, a régészeti munka dokumentálása és a rekonstrukció érzékeltetése szerepelt. Képanyagának nagyobb része még a régi kiállításból van.

⁵ K. VÉGH 2003. 95: „Jelentős eredménye... korszerű didaktikus technikával. Decemberi megnyitását Sztálin születésnapjához kapcsolták.” „40. kép: III. terem. A falon Sztálin idézet volt. 41. kép. IV. terem részlete. A falon Engels idézet”. – Az említett idézetek és hasonlóak a korszak kiállításainak (valamint a napi sajtónak is) kötelező rekvizitumai voltak; de ugyanígy a tudományos feldolgozások némelyik szerzője is használta. Ez a rendszer követelményei közé tartozott, ugyanakkor szerencsére a régészetben messze ritkább volt, mint más területeken. A kiállítás nyitásáról készült fotók – Fotótár 7091 – szerint a látogatók a tárlók anyagát nézik, nem a Sztálin idézetet.

2. kép. A palota – rekonstrukciók: címeres ablak, vakmérműves ablak, reneszánsz ajtó és ablak

egyik látogatója Paul Grimm professzor a középkori régészet első nemzetközi híresege – csodálkozva állapította meg: az első európai középkori falualaprajz. Mellette a város környéki szolgáltatófalvak térképe és grafikája mutatta a különböző mestersegek, foglalkozások széleskörűségét (Seitl Kornél). A fali tárlókban a XIII. századi kerámia és üvegek – helyi és import készítmények jelezték az első megtelepedést, majd egy következő falitárló az Anjou-kor (akkor még kisszámú) leleteit tartalmazta; egy térkép pedig az ásatásból származó külföldi éremveretek alapján a kereskedelmi összeköttetésekre utalt. A középkori Buda város polgári szervezetét egy nagyméretű fali grafika ábrázolta (Jeges Ernő).⁶ A Zsigmond-kori palota anyagának reprezentálását egy nagy tárló a legszebb kályhacsempékkel nyújtotta, mellettük az Esztergomi Kincstár Zsigmond-Pálóczi-féle ivószarva állt. A kor művészetét a Táncsics utcai polgárház freskója és Stibor vörösmárvány sírköve képviselték, valamint a női fej alakú és egy torzfejes gyámkő, a palota ablakaiból pedig címerekkel díszített nagyméretű ablak rekonstrukciója. Pest e korszakának illusztrálását a Belvárosi Templom leválasztott freskója adta.

A középső nagy III. terem első tárlója az V. László-kori gazdag kályhacsempenyag bemutatója volt, az egyes csempék egymás fölötti elhelyezésével illusztrálva a kályha felépítési rendszerét (e miatt a többtől eltérő magas, de keskeny falitárló készült).⁷ A továbbiakban már Mátyás palotája egykori pompájának emlékei kerültek bemutatásra. A falakon körben a reneszánsz kövek – nagyrészt az új, mindez ideig ismeretlen darabok – voltak láthatóak. Középen a majolika padlótegla összerakott mezeje feküdt, majd a reneszánsz báboskorlát többméteres összerakott darabja állt. A falakra felhelyezve egy gótikus ablak idomtégla mérműve volt látható (Horler F. rekonstrukciója), egy másik falon egy reneszánsz ajtó kiegészítése. Egy fali tárló a korszak legszebb színesmázás csempéit mutatta (szerencsére ezekből már ekkor is megvoltak a legjellegzetesebbek).

Egy nagy falitárlóban pedig a királyi kincstárra utalt két kivételes műkincs: a Mátyás kálvária és az ú.n. Corvin János féle ivószarv ötvös foglatatával (Esztergomi Kincstár). Utóbbiakat minden nap zárás után az ügyeletes Virág Antallal karöltve levitte a múzeum páncél szekrényébe.⁸

Az asztaltárlókban az itáliai majolika tányérok, csészék, spanyol majolika, budai díszkerámia, velencei üvegpotharak mutatták be az udvari ízlés sokrétűségét. A terem falain Bonfininek a királyi palotát és Mátyás építkezéseit dicsőítő mondatai voltak

⁶ Jeges Ernő a háború előtti korszak kiváló grafikusa és freskó festője volt; 1946 után sehol sem kapott állami megbízást jobboldali szemlélete miatt. Gerevich László és Dercsényi Dezső foglalkoztatta kiállítások készítésekor (Visegrád, Halászbástya Kötár).

⁷ A fali- és asztaltárlókat műbútorasztalossal készítette el Bertalani V., szakítva a kor szokásos doboz alakú üvegtárlóival – ami akkor a modern kiállításokon uralkodó volt. Vékony, profilált faktereikkel és falábaikkal nagyon elegáns képet adtak.

⁸ Az Esztergomi Főszékesegyházi Kincstár három kiemelkedő ötvöstárgyának hosszú időre szóló kölcsönzését Gerevich László közbenjárása eredményezte, aki a Mátyás Kálvária számára egy kinyitható, bélelt doboz alakú tartót készíttetett; így mozgatása nélkül történt, hogy kézbe kellett volna fogni a sérülékeny darabot. A továbbiakban szóba kerülő Corvinákat és a Képes Krónikát (Országos Széchényi Könyvtár és Egyetemi Könyvtár) is így kaptuk meg.

3. kép. A II. terem, Csút falu

4. kép. Zsigmond-kori tárgyak, grafika: Buda polgári szervezete

5. kép. A III. terem részlete

6. kép. Tárló a Mátyás Kálváriával és Korvin János ivószarvával

7. kép. A III. terem részlete

8. kép. A IV. terem: Gergelaki sírkő, Mátyás és Beatrix dombormű

olvashatóak (Heltai Gáspár magyarnyelvű átültetésében). E teremben volt kiállítva a Mátyás templom angyal faragványa és a vörösmárvány Madonna relief is.

Az IV. terem is a reneszánsz emlékeket sorakoztatta: vörösmárvány ajtókeretek, a kazettás-angyalfejes töredék, a sárkányos fríz; az ajtó mellett a márvány hárpia szobor, a falon Mátyás és Beatrix portréja (Szépművészeti Múzeum). De ami ugyancsak ritka látványt jelentett a látogatóknak még ekkor: az asztaltárlók a királyi könyvtárt reprezentálták a Corvinákkal (Országos Széchényi Könyvtárból és Egyetemi Könyvtárból kölcsönözve). Ráadásul ezekből időről időre más-más példányt kaptunk, hogy ne legyenek hosszabb ideig kinyitva, s így károsodásnak kitéve. Az asztaltárlókban a budai miniátor műhelyre utalva az ásatásnál előkerült festékes bögrék voltak, mindmáig megőrzött zöld–piros–lazulikék színű maradványaikkal; a könyvveretek pedig az elpusztult könyveket idézték.

E teremben is Heltai szövege volt a falra festve: a királyi könyvtáráról, a könyvek díszes kötéséről. Más helyszínekre utalt a középső Gergelylaci sírkő és a nyéki villa néhány faragványa, pl. az emblémás fríz. A humanizmus és az antikvitás eszmei kapcsolatára Firenzei János kőfaragó alkotásai mutattak példát, Mátyás műgyűjtő tevékenységének szerény emlékeként pedig egy tárlóban az ásatásnál talált római érmék, fibula, őskori kőbalta szerepeltek.

Az V. terem a folytatás – a XV. század vége, a XVI. század eleje. Buda középkori városát egy falitérkép mutatta be, az addig megismert középkori házfalak jelölésével – így látható volt, hogy a város főbb vonásaiban megőrizte a régi utcaszerkezetet is. Fölötte a városi polgárság összetételét, mesterségeit feltüntető rajz volt, utalva a későközépkori bortizedjegyzék alapján az egyes csoportok vagyoni helyzetére (Jeges E.).⁹

A falakon a nyéki királyi villa reneszánsz faragványiból a II. Ulászló építkezését idéző címeres párkánykő, fríz és boltozati gyámkő volt felerősítve. Egy falitárlóban a Vizivárosból előkerült XVI. századi reneszánsz színesmázás csempék sorozata szerepelt. Két ködombormű (ismeretlen lelőhelyről, a Szt. György jelenet és a Keresztlevétel) utalt a XVI. századi művészetre a Mária Magdolna templom Szt. Kristóf freskójával együtt. Az erkély sarokban középkori asztal volt, felvidéki szőttes terítővel, asztali kerámiákkal, evőeszközökkel.¹⁰ A terem közepét a palotaásatás gipszmodellje töltötte be, az addig feltárt maradványokat mutatva (Ilosvai J.). A törökellenes háborúkra Kinizsi Pál kiállított, ekkor még a múzeum birtokában lévő sírköve és a magyarázó szöveg utalt. Ahogy korábban a II. teremben Hunyadi Jánost ábrázoló fametszet felnagyított képe és a falra írt sorok a korábbi hadvezérről. A korszak lezárását Dózsa György kivégzését mutató fametszet jelezte.

A VI. terem a hódoltság korát mutatta be. Asztali és falitárlókban az ásatásból előkerült fém- és kerámiaedények; főleg a mutatós izniki, perzsa és kínai kerámiák sorozatai. Egy nagy falitárlóban gazdag hímzésű török nyeregtakaró, íj- és nyíltartó hímzett borítása volt kiállítva, a falon pedig török fegyverek (Magyar Nemzeti Múzeum). A Csonkatorony falából kiemelt kő bevéselt feliratával és egy vas lábbilincs

⁹ Emlékeim szerint Bártfai Szabó László történész munkája volt a városi grafikonok anyagának előkészítése, valamint a szolgáltatófalvak összeállítása.

¹⁰ Ennek kiállítása rövidesen megszűnt, mert egy fémtárgyat elloptak.

az itt raboskodókra hívta fel a figyelmet. A török építészetre egy mecset geometrikus díszű kőfaragványa és a mecseteket, fürdőket ábrázoló rézkarcok utaltak.

Az utolsó szoba Buda visszafoglalásának – és a palota végső pusztulásának – bemutatója. Itt sorakoztak a legfontosabb metszet ábrázolások a palota, Buda és Pest látképeivel, valamint az 1684-es és 1686-os ostrom képeivel; végül az ostrom utáni ábrázolással.

Az egész kiállítás nagyvonalúságával, elegáns látványával különbözött a korszak (és a következő évek) megszokott zsúfolt, merev hatású rendezéseitől. Már szóltam a tárlók jellegéről; de a nagyszámú faragott kő sem a szokásos téгла posztamenseken állt, hanem a falba erősített kovácsoltvas pálcákon; a szobákat a régi barokk és empire cserépkályhák fűtötték. A kiállítás koncepciója Gerevich László és Bertalan Vilmosné elképzelését valósította meg; kivitelezésében az egész kutatógárda részt vett, mindenki a saját érdeklődési körének alapján válogatta a leleteket, és ötleteik megvalósítását Gerevich László ösztönözte. Az egész a Múzeum saját munkáját jelentette (nem valamiféle kiállítás-rendező csoporttét). Joggal tehetjük fel a kérdést: mi lehetett e kiállítás esetében az azokban az években ritka nagyvonalú műtárgykölcsönzések oka (ráadásul nem egy-két hónapra, hanem évekre)? Úgy gondolom, Esztergomban és a két nagy könyvtárban is felismerték, milyen szerepet vállalt az újonnan alakult múzeum a magyar középkor kimagasló értékeinek bemutatásával. (A Mátyás Kálváriát később más-hová nem kölcsönözték; az Országos Széchényi Könyvtár pedig első nagy középkori kódex kiállításán csak 1985-ben állította ki a Képes Krónikát és a Corvinákat.) „A budai vár” kiállításnak az első évben majd 70 ezer látogatója volt; a legelső héten 2083.

A kiállítás egyik tudományos hozadéka volt a nagyszámú fénykép elkészítése: az ötvöstárgyakról (Pálóczi ivószarv, Corvin János ivószarv, Mátyás Kálvária) több mint száz részletfelvétellel. Fotózásra került valamennyi kódex (Képes Krónika, hat Corvina) miniatűrűje is; több mint ötszáz felvétel.¹¹ Csak 1954-ben kellett a műkinccseket visszaadni, és ekkor kisebb mértékű átrendezéssel kellett pótolni helyüket. 1959-ben már nagyarányú újjárendezés történt, de ezekkel már nem lehetett az első gazdagságát utolérni. Főbb beosztásukban, tematikus csoportosításukban még követték az első kiállítást. Ma már más helyszínen másféle összeállításokat láthatunk, ezeknél a művészeti anyag (építészeti faragványok, sírkövek) jóval kisebb arányban, illetve más helyeken önálló csoportosításban látható (ld. pl. a reneszánsz termet); a budai királyi palotát külön helyiségek képviselik.

Ma már természetes mindenki számára, hogy a magyar középkori régészet feladatai között kiemelkedő szerepe volt a budai (és a visegrádi) királyi palota ásatásának. De akkoriban ez szembenállt az 5 éves terv régészeti célkitűzéseivel (és anyagi támogatásával).¹² A hivatalos ideológia hosszú évekre deformálta a tudományos kutatáso-

¹¹ Vármúzeum Fotótár, 7000/1-, 7300-, 7525-, 7675/-, 7929-, 8106-, 9788-, negatív számoktól kezdve a kódexekből. De lefotózták Thuróczy János Krónikáját (1488) is.

¹² Az Akadémia 1950. évi 5 éves terve; kutatási feladatok:

VIII. Honfoglalás és középkor:

1. A honfoglaláskor keleti elemei; 2. A bizánci kérdés; 3. Pécs kőfaragó műhelye; 4. Árpádkor falvak ásatása; 5. Későközépkori elpusztult falvak. (*Acta Arch. Hung.* 1951. 10–14.)

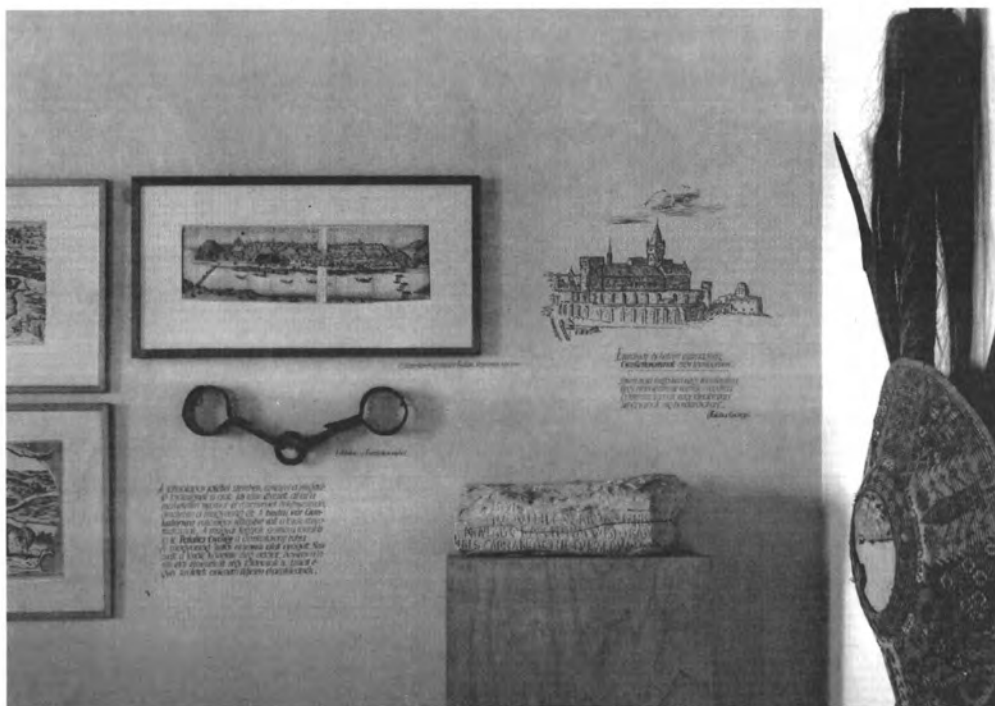
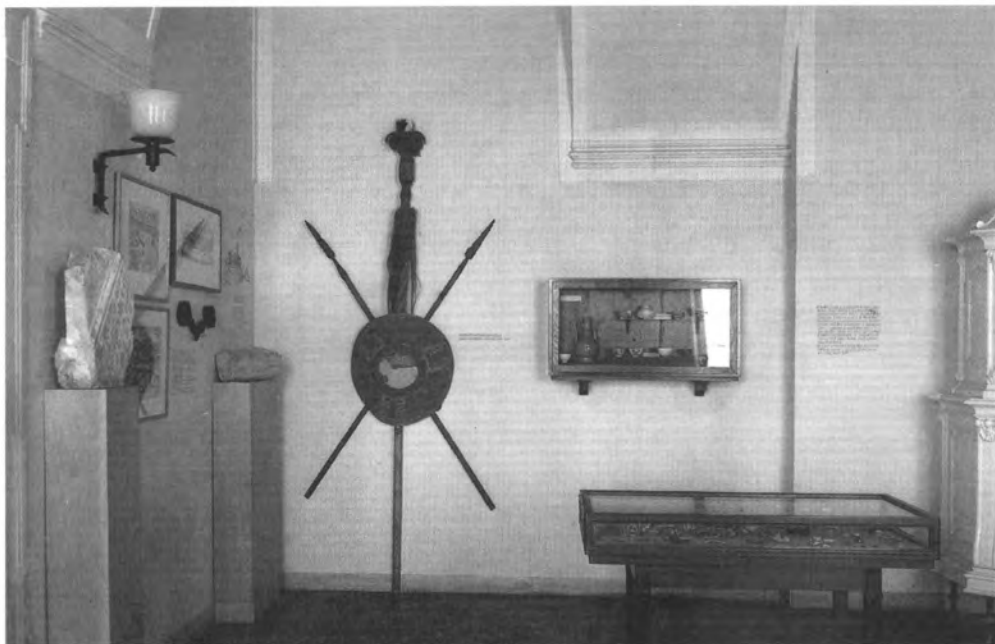
Nem szerepeltek egyházi épületek, városok, királyi paloták (várak csak olyan esetekben, ha közeli falvakhoz kapcsolhatóak).

9. kép. Az V. terem részlete, az erkély kiugróban középkori terített asztal

kat minden területen szűk körre korlátozva céljait (egyes kérdéseket feudális–polgári szemléletűnek bélyegezve), és ez nyilvánult meg az említett terv esetében is. A magyar királyok palotái, vagy a középkori magyar város¹³ kutatása sem történeti, sem

¹³ A kor hivatalos történésze, Molnár Erik szerint a város német eredetű, csak annyiban tekinthető magyarnak, amennyiben a falvakból beköltöző jobbágyok és kézművesek jelenlétét értjük. A középkori várostörténet kutatását ez évekkel vetette hátra – szemben a lengyel régészettel. Gerevich Lászlótól még a 60-as években is azt kérdezte az Akadémián Molnár Erik: Miért nem végez faluásatást a Régészeti Intézet? Kelet-Németországban a középkori város kutatása helyett ennek szláv gyökereit kellett keresni; Erdélyben az egész későközépkor a magyar vonatkozásai miatt szorult háttérbe a legutóbbi évtizedig. Szlovákiában felemás helyzet alakult ki: volt későközépkori régészet, csak a magyar elnevezések említését kerülték ki.

10–11. kép. Az V. terem: török kori tárgyak,
a Csonka torony falában a rabok bevésett felirata, metszetek Budáról

régészeti oldaláról nem lehetett cél. Visegrád esetében a kibúvó az volt, hogy ez már régóta a Műemlékek Országos Bizottsága (elnöke Gerevich Tibor) kiemelt feladatai közé számított; a budai palota kérdését pedig Gerevich László összekapcsolta a háború utáni romeltakarítás–újjaépítés¹⁴ feladatával (és pénzügyi támogatásával). Év-ról-évre látványosabb eredményei is segítettek – az ásások első megszakítása már csak akkor következett be, amikor a palota újjaépítését gyorsító határozat született és 1952. májusától kezdve a már feltárt területeket (például a Ny-i belső zwingert) az építkezők újra betemették.¹⁵ A következő években csak területileg erősen korlátozott mértékben folyhatott ásás, 1955–1957-ben és 1959-ben pedig zömmel újabb munkahelyek kerülhettek sorra, de jóval kevesebb ásatási munkással.

A középkori régészet feladatainak, módszertanának kialakulása

A bevezetőben már említettem a művelődéstörténeti szemléletet. Az ehhez szükséges komplex kutatás – a legkülönbözőbb tudományágak bevonása az ásásban és a feldolgozásban – csak lassan valósult meg.¹⁶ A középkortörténet kiterjesztése a művelődéstörténet irányába felújult az utolsó negyed században, lassan felismerve az új középkori régészet ehhez nyújtott segítségét – bár országonként más-más fokon. Ausztriában Krems Intézete csak 1975-től kezdte meg konferenciáit („Sachkulturforschung”); bár ezeknél számos tudományág képviselői vitattak meg egy-egy kérdéskört, az ahhoz kapcsolható különböző forrásokat (történeti, művészeti, irodalomtörténeti, jogi oldalról), a régészet eredményei alig szerepelnek. Ennek nem csak az az oka, hogy az ottani középkori régészet csak a legutóbbi években kezd megerősödni, de talán annak is szerepe lehet, hogy a régészeti feldolgozások zöme nem ad szélesebb perspektívájú eredményeket – és így egy más szakterület számára nem értékelhető (részleteiben még kevésbé érthető). Nyilvánvaló, hogy nem minden ásás alkalmas erre, de a nagyszabású, korunkban egyre gyakoribb feltárások más

¹⁴ 1949 májusában már kitzúta a Gazdasági Főtanács a királyi palota helyreállításának tervezését. Részletesen: KÓKAY György: Dokumentumok. *TBM* 19 (2001). 324.

¹⁵ 1952. ápr. 8. Értekezlet (a kormány és az építészek részvételével). 5. pont: „Az ásásnál előkerült romokat...be kell tömni...” – A lengyel építészek szeptemberi szakértői véleménye viszont: „...felbecsülhetetlen kultúrkincsek...leggondosabban kell megőrizni... (káporna és csarnok) a boltzatok teljes rekonstruálásával kell megtartani.” A K-i részen pedig „amelyet...most újra betemettek,...vasbeton lemez konstrukcióra lenne szükség...” – KÓKAY 2001. 331, 339. – 1958-ban még mindig a „legfőbb kormányzati szervek” számára készült a palota (bár már „jelentős kulturális intézmények” is szóba kerülhetnek); 1959 decemberében már mint művelődési központ, múzeumok és az Országos Széchényi Könyvtár helye szerepelt. KÓKAY 2001. 293, 341–342. Alig tudott, hogy utóbbi döntést Gerevich László befolyásolta: az értekezlet előestéjén hívta fel telefonon az egyik résztvevő és javaslatát kérte; Gerevich László a párizsi példára hivatkozott, ahol a királyi palotából a Musée du Louvre lett (érvelésének rövid gépelt szövegét reggel kézbesítették).

¹⁶ Még az 1970. évi „Középkori régészeti tudományos ülészak” alkalmával is így nyilatkozott Gerevich László: „...a tudományok elavult rendszerezése, intézményeink megcsontosodott keretei...magyarazza...hogy a művelődéstörténetnek nevezett tudományág oly mostoha...kutatási viszonyok között van.” *Rég. Füz.* II. 14 (1971). 9.

alkalmat nyújthatnak (anyagi forrásuk megfelelő beosztása már ásatás közben, majd ezt követve lehetővé tehetik különböző szakemberek különböző szakemberek megbízását,¹⁷ kitűzött célfeladatok publikálását is, nem is szólva a restaurálás meggyorsításáról). Egyre gyakoribb a nagymennyiségű anyag egyes csoportjainak (pl. fém, üveg, kerámia) feldolgozását külön szakkutatókra bízni. Tévedés azonban az illet az ásatási megfigyelésektől¹⁸ teljesen elválasztani, az eredeti lelet összefüggéseket bizonyító másféle leleteket nem ismerve gyakran teljesen önálló cikkben közölni. A különféle anyagokkal foglalkozó szakterületek ugyan örömmel veszik (az ásató pedig úgy véli, levették válláról a publikációs kényszer egy részét), de ha párhuzamosan nem került közlésre az ásatás, az ellenőrzésre sincs mód. A művelődéstörténet – új elnevezéssel a mindennapi élet –, ill. máskor leszűkítve a régészet által nyújtott leletekre: a tárgyi, anyagi kultúra megfelelő kutatását és bemutatását csak az ásatások széleskörű feldolgozása segíti. Egy-egy leletfajta külön értékelése ehhez szükséges, de kevés, mert csak összességük, a teljes együttesben elfoglalt arányaik, vagy ritka mivoltuk,¹⁹ minőségük adja a lehetőséget, hogy az adott helyen megjelenésükre magyarázatot adhassunk.

¹⁷ Elsősorban magának a régésznek kell szélesebb irányú ismeretekkel rendelkeznie (pl. művészettörténet, építészet, néprajz) vagy éppen egy speciális segédtudomány irányába, ha anyaga ezt követeli. Egy kremsi konferencián Fr. Pipponnier – *Les sources de l'histoire de la culture matérielle à la lumière des recherches récentes*, In: *Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters*. Wien 1984. 28 – utalt arra, hogy egy tudós nem lehet egyszerre régész, történész és művészettörténész, de legalább két tudományág metodikáját kell ismerje. Itt találkozunk ismét a művelődéstörténet interdiszciplináris követelményével, amit nem pótol a különböző szakemberek bevonása; csak akkor megfelelő ez, ha csapatmunkában dolgoznak és munka közben eredményeiket szembesítik.

¹⁸ Nem részletezhetem itt annak kifejtését: miért nem pótolja a régi típusú kézzel írt ásatási napló (sajátkezű rajzokkal, vázlatokkal) vezetését a modern rendszerű adatlapok és csak számítógépen „megörökített” leírások használata. A kérdéstről Holl Balázs írt cikket a dokumentálás szempontjairól.

¹⁹ Ilyenek lehetnek például az olvasztótégelyek, melyek már önmagukban is jelző értékűek, de használójuk pontosabb meghatározásához (ötvös-aranyműves, fémműves, pénzverő-műhely, ritkábban alkémista) már a további leletanyagra, vagy írásos adata is szükség van; ráadásul utóbbiak nélkül a pontosabb keltezés is nehéz. Az üvegleletek esetében darabszámuk, arányuk, vagy a luxusjellegű típusok segíthetnek. A korábbi felfogással szemben ma már látható, hogy a XIII–XIV. századi rangos polgári környezetben is általánosan használták a gyakoribb típusaikat a jó kereskedelmi helyzetű városokban.

Kókay György

DOKUMENTUMOK A VOLT KIRÁLYI PALOTA ÉSZAKI BŐVÍTÉSÉNEK ELŐZMÉNYEIRŐL

A volt királyi palota építéstörténetének egyik vitatott – máig nem tisztázott – pontja a dunai homlokzati terv jóváhagyásának kérdése, amelynek megválaszolásához a Magyar Országos Levéltárban folytatott kutatásaim legújabb eredményei alapján a következőkkel kívánok hozzájárulni.

A feltárt forrásanyag Hauszmann Alajosnak – most első alkalommal publikált – előterjesztése báró Bánffy Dezső miniszterelnökhöz a „Királyi palota folytatólagos építése” tárgyában. (1. melléklet). Az előterjesztésben Hauszmann javaslatot tesz saját tervének elfogadására, hangsúlyozva annak előnyeit Ybl Miklós 1885-ben készült tervével szemben. „A két tervnek – írja – egymással való összehasonlításából azonnal szembetűnő ama nagy különbség és előny, mely a nagyobb terv végrehajtása mellett szól.” A tervek az előterjesztés levéltári anyagából sajnos hiányoznak, így azok Ybl Ervin és Hauszmann Alajos műveiből származnak. (2. és 3. melléklet)

Hauszmann 1912. évi monográfiájában megemlíti, hogy terve „megnyerte Bánffy Dezső báró miniszterelnök tetszését, aki kegyes volt annak megvalósítása érdekében Ő császári és apostoli király felségének előterjesztést tenni és a művezetőnek magánkihallgatásra a legfelsőbb engedélyt kikérni...”

A feltárt forrásanyag tanúsága szerint azonban a miniszterelnökség nem „tetszéssel”, hanem kritikával fogadta az előterjesztést (4. melléklet), amelynek alapján Bánffy olyan tervezetett terjesztett Ferenc József elé, „amely legfelsőbb elhatározás-ként” lényegében Hauszmann javaslatát elutasítja. Amikor elrendeli, hogy „budavári palotámnak dunai homlokzata a néhai Ybl Miklós műépítész által készített tervek és költségelőirányzat alapján építtessék...” (5. melléklet) Ezt annál is inkább megtehetete, mert Ybl Miklós tervét a király még 1885-ben jóváhagyta.

Ennek ellenére Hauszmann tervét Ferenc József végül is elfogadta és a palota bővítésével kapcsolatos alapkövetelményes keretek között 1896. június 6-án megtörtént. (6., 7. és 8. melléklet) Hogy milyen érvek alapján változtatta meg Ferenc József legfelsőbb elhatározását, arra a kutatás eddigi eredményei még nem adták meg a választ.

Feltételezhető azonban, hogy Ybl Ervin álláspontja áll legközelebb az igazsághoz, amikor megállapítja: „Ybl terve nem valósult meg, de az udvartartásnak végül mégis szüksége lett az egész terület kihasználására. Hauszmann-nak tehát Ybl első megoldásához kellett visszatérnie a palota északi szárnyának a délivel azonos kiépítéséhez, középen a nagy kupolával”. Ybl ugyanis már 1883-ban Tisza Kálmán miniszterelnök hozzájárulásával alternatív terveket készített a királyi palota bővítéséhez, amelynek A) változata „A palota hosszmegoldása a dunai fronton” címet viselte. Ybl Ervin 1956 évben megjelent művében megfogalmazott feltételezését a Budapest Főváros levéltárában végzett kutatásaim végül is igazolták. A budavári palota építési bizottsága 1897. június 25-én tartott ülése jegyzőkönyvének tanúsága

szerint ugyanis Ferenc József 1897. április 19.-én – közel egy évvel az ünnepélyes alapköltétel után – a királyi palota dunai homlokzatának terveit „a főudvarmester által tett módosításokkal legkegyelmesebben jóváhagyni... méltóztatott”. Ez a döntés Hauszmann tervének elfogadását jelentette.

Felhasznált irodalom

- Magyar Országos Levéltár K-26/1895 és K-26/1896 számú jelzeteinek iratai.
HAUSZMANN Alajos: *A magyar királyi vár.* Budapest 1912
YBL Ervin: *Ybl Miklós.* Budapest 1956.
Budapest Főváros levéltára: A királyi palota építési bizottsága
1896 és 1897 évi jegyzőkönyvei.

Mellékletek

1. Hauszmann Alajos felterjesztése báró Bánffy Dezső miniszterelnökhöz a „Királyi palota folytatólagos építése” tárgyában. 1895. október 27. Magyar királyi miniszterelnök 3620/1895 számán. MOL K-26/1895
2. Ybl Miklós a) tervének földszinti alaprajza.
3. Hauszmann Alajos b) tervének földszinti alaprajza.
4. A Miniszterelnökség észrevételei Hauszmann Alajos 3620/1895 számú felterjesztéséről. MOL K-26/1895
5. Ferenc József legfelsőbb elhatározása Bánffy Dezső miniszterelnök előterjesztése alapján. 1896. január 5. Magyar királyi miniszterelnök 455/1896 ME-számán. MOL K-26/1896
6. Meghívó az alapkö letételi ünnepélyhez.
7. Szertartás az alapkö ünnepélyes letételénél.
8. Az ünnepély létesítményeinek (sátor, lelátók) alaprajza. 6,7,8, pontok esetében. MOL K-26/1896
9. Képek. A királyi palota dunai homlokzatának állapota a bővítés előtt és után szembeállítva Ybl Miklós jóváhagyott tervével.

ir. 21/X 1895

3620
Nagyvelősegi

Baró Bánffy Dezső
m. kir. miniszter Elnöke
úrnak

lisztetelleges föltérjesztése

Hausemann Antalos miniszteri
lauának

a
Királyi palota folytatás építése
sávjában.

3 drb.

1. Melléklet

A királyi palotaépítés művezetősége.

94-2280.

86. szám.

Budapest, 1895. évi Október hó 27.

Magymeltságú

m: Kir: Minister Elnök úr

Kezeldmes Uram !

A Királyi palota folytatódólagos építése ügyében mel-
lértalalt mely biztossal alulírottal felhívni, mi-
szerint a palota északi irányban való kibővítésére
vonnalkozó műszaki és költségvetési adatok kísé-
rében legyen előterjesztés

Mely biztossal alulírottak, van szerencsje
jelenteni, miszerint a Királyi palotának északi irány-
ban való folytatódólagos kibővítésére, Miel tero leterit
és pedig:

- a) Ez egyik, igaznoverett Kisebb tero szerint a jelenlegi
szertárház (Zaughaus) helyére épülne egy külön álló
pavillon, melyben a gardisták lakásai és a főrség
helyeztetlnek el. Ezen épület a Királyi palotával
egy folyosóval köthetlnek össze.
- b) A másik - nagyobb teroben pedig megkiserlelt
a palota jelenlegi munkozatainak folytatása éart
kőmbü épülettel és a Középső Kisebbkelek ismelle-
sével. Ede nagyobb szabású ünnepi helyiségek és
ezenfelül a végző szárnyban gardisták lakásai és
a főrség osztalok be.

A Miel teronek (mely helyezelrajzait / alatt

OROSZKOR LEVÉLTÁR
K. SZERKÖZ

1. Melléklet - folytatás

bátortoldit, mely díszlettel alulirott földerjertei) egymással való összehasonlításból aromászerebe tűni ama nagy különbség és előny, mely a nagyobb tero negyhatasa mellett szol.

Et királyi palota duma felé néző homlokzata, felelelegi hosszánál Körrel $\frac{2}{3}$ dával nagyobbodik, miáltal a már most is létező impozáns halas, nagy mértékben fokozódik. Valóban fejedelmi és emlékszerű előtörés - magas - a Kör nyezetet uráló félvise folytan e palota a duma balpartja, töl tekintve, paratlan látvány leendő.

De nem csak az emlékszerűség és a magasztosság eszményeit kifejezése mely itt erőnyerésül fog, szol a mellett hogy eme nagyobb tero létesítések, hanem a gyakorlati szükség is ama által.

Et felelelegi palota kerékben csak egy terem létezik mely boudoár - nagy fogadó - ebédlő és táncterem egyaránt. De azért annak hogy e terem legülőbb kibővítéselt - az idővel felmerülő korbelti szükséglet nem elégitheti ki, és így mári elve is gondoskodni kellene nagyobb szobái dísz és imnepsi helyiségek építéséről és mivel ilyeneket a Kristinaváros felé néző új palotában elhelyezni nem lehet csak is az északi irányban épülő palota szárnyba oszthatók be.

Ezen előtöréssel a Kóczi Körlekedés kérdése - mely feleleleg sok királmii palot enged - szinten meg lesz oldva, et szent György terort lesz a behajtás - és a lovarda előtti útsz jönnék vissza a Kóczi - szol kerestérés avagy Kör, lekedési akadály fel nem eméltkel. Et palota belső ud -

vara érinthe nem lesz, az egyetlen és nyugodt maradó.
De Ő fölsége pseudogépi számára is az elmelelmiel sokkal
előnyösebb lesz a helyzet mint jelenleg, mivel a Kocsik a St.
Györgyterem helyei körül a bejárathoz állíthatók fel és ide
két utera borkolva - egyikre a jövet, másikon a menel ne-
hezseg nélkül lebonyolítható.

Éz imnapi helyiségek központját egy nagy terem
képeznie 700-800 □ méter alapterülettel, mely Karcattal esel-
leg párhelyesítve, de minden esetre keszezi Karcattal lenne
általában - a mi a jelentégi diszteremben érhető hiány.
E terem körül csoportosulnak a fogadó terem, étkező helyi-
ségek vestibulumok és ruházók.

Ezen diszterhelyiségek körül még a garáristák lakásai,
valamint a főország oszthatók be az északi szárnyba, miattal
a legfőbb művelődési szükségleteinek teljes mértékben
megfelelni lehet.

Ezen épület homlokzata nem különbözik faragott kö-
vel, hanem a régi palotához hasonló módon csak a szerke-
zeti alkalmiszerk készülnék köböl, egyébként vonatlatlan al-
kalmatlanok. Éz előirányzott költségekben azonban nem
foglaltatik a régi palota homlokzatának egyetemes átalakítá-
sása és az új palotával való összekapcsolás költségei.

Éz építési költségek szempontjából is ezen nagyobb
levo megkezdése mutatkozni előnyösebbnek, mivel a kisebb
teremhez képest csak 840.000 ft különbözet - illetőleg több költsé-
g menel fel. A költségek összehasonlítására szükséges
adatok //: alatti mellékletben vannak felsorolva.

Hoagy aránylag csak ily csekély differencia mutatkozni

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
K. szekció

abban találja indoklat, hogy a Kisebb Leroban fölöött parillou is folyosó építése egeizen faragott Kőből és gardagabb Kőkiegésben volt Lerveve, holott a javasolt nagyobb Leró szerint a régi palota. Lelőt mint szerényebb esztétiká jömen alkalmazása.

Ész építés Larkama két esztendőre, tehát 1902 és végeig - Lerórelék, mely idő alatt nagy a Krisztinaváros oldalon épülő, valamint a régi Szentárház helyen emelkedő palotájának építése helyesen befejezhető

Elvél 1898 ban az előbbi palota már oly állapotban lesz hogy oda a Konyhákat behelyezni lehet - és időközben a "Zeng. Hais" ban lévő Katonai Kincstári helyiségeket vagy megvált, hatók vagy egyesületek fejében új építés létesíthető. - nem lesz akadály hogy a régi épület még 1898 ban lebontható és helyen az új palota építése legkésőbb 1899 ér tavaszán megindítható legyen.

És Kővelkerő megv esztendő alatt 1902 ősig az összes épít. Kézések és díszítési munkáknak véglegesen befejezhető.

Ész építésre szükséges összegeket, valamint az évenként felhasználandó részeket volt szeremeséje mely listákkal alulirothtat a: ///. számm mellettiben kimutatni és mi. vel a szeres építési dotáció a felhasználandó összegnél jó. val Kisebb, előtezerés útján lenne a szükséglet fedezendő, mely előleg az évi dotációval 18-20 esztendő alatt történ. hető lenne.

Fogadja Csaymellóságod hódoló listáteleum kifejezést, melylyet nagyon
Excellenciá?

Áratos Szolgája.
Károlyi Károly
min. egyetemes tanács.

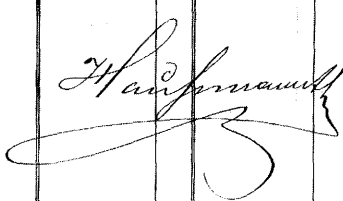
1. Melléklet - folytatás

A királyi palotaépítés művezetősége.

Stb. szám. hoz

Budapest, 1895. évi október hó 23. án

av 2022.

<u>Engedélyezett összegek:</u>			
1.	A Krisztinaváros oldalán épülő palotára	5,323,000 -	
2.	A díszterem kibővítésére	361,600 -	
	<u>Összesen</u>		5,684,600 -
<u>Még engedélyezendő lenne:</u>			
3.	A nagyobb terv létesítéséhez szükséges összeg	2,246,000 -	
4.	A Kerti falakra s. a. t.	582,815 -	
	<u>Összesen</u>		2,828,815 -
	<u>Fő összeg</u>		8,513,415 -
	<u>8,513,815 -</u>		
melyben a régi szertár épület (Teughaus) megváltozásához szükséges 100,000 forint is beunfoglaltatik			
			
ORSZÁGOS LEVÉLTÁR K. SZÉKÉNY			

1. Melléklet - folytatás

A királyi palotaépítés művezetősége.

16 szám. l. n.

Budapest, 1895. évi október hó 23.

ad 3620
mlt 195

Az előirányzott építési költségek kimutatása.

A.)				
A kisebb terv, mely szerint külön álló testő épület és összekötő folyosó létesítetnék.				
1.	A Krisztinaváros oldalán épülő palota költsége	5,224,178	62	
2.	A díszterem kibővítésére előirányzott összeg	521,553	17	P. H. 86 mlt
3.	A testő épületre	789,759	97	
4.	Az összekötő folyosóra	446,676	62	
5.	Kerti falakra, lépcsők- és egyéb külső munkákra	583,815	89	
Összesen				7,565,984 94
B.)				
A nagyobb terv, mely szerint a palota északi irányban teljesen kiegészül és ünnepi helyiségek is létesítetnek.				
1.	A Krisztinaváros oldalán épülő palota költsége	5,224,178	62	
2.	A díszterem tényleges költsége	361,000	-	
3.	A palota északi részének kiegészítése	2,246,000	-	
4.	Kerti falakra, lépcsők- és egyéb külső munkákra	583,815	89	
Összesen				8,414,994 31
Különbség				849,009 37

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
K. 22400

Hausmann

I. Melléklet - folytatás

A királyi palotaépítés művezetősége.

91-2286.

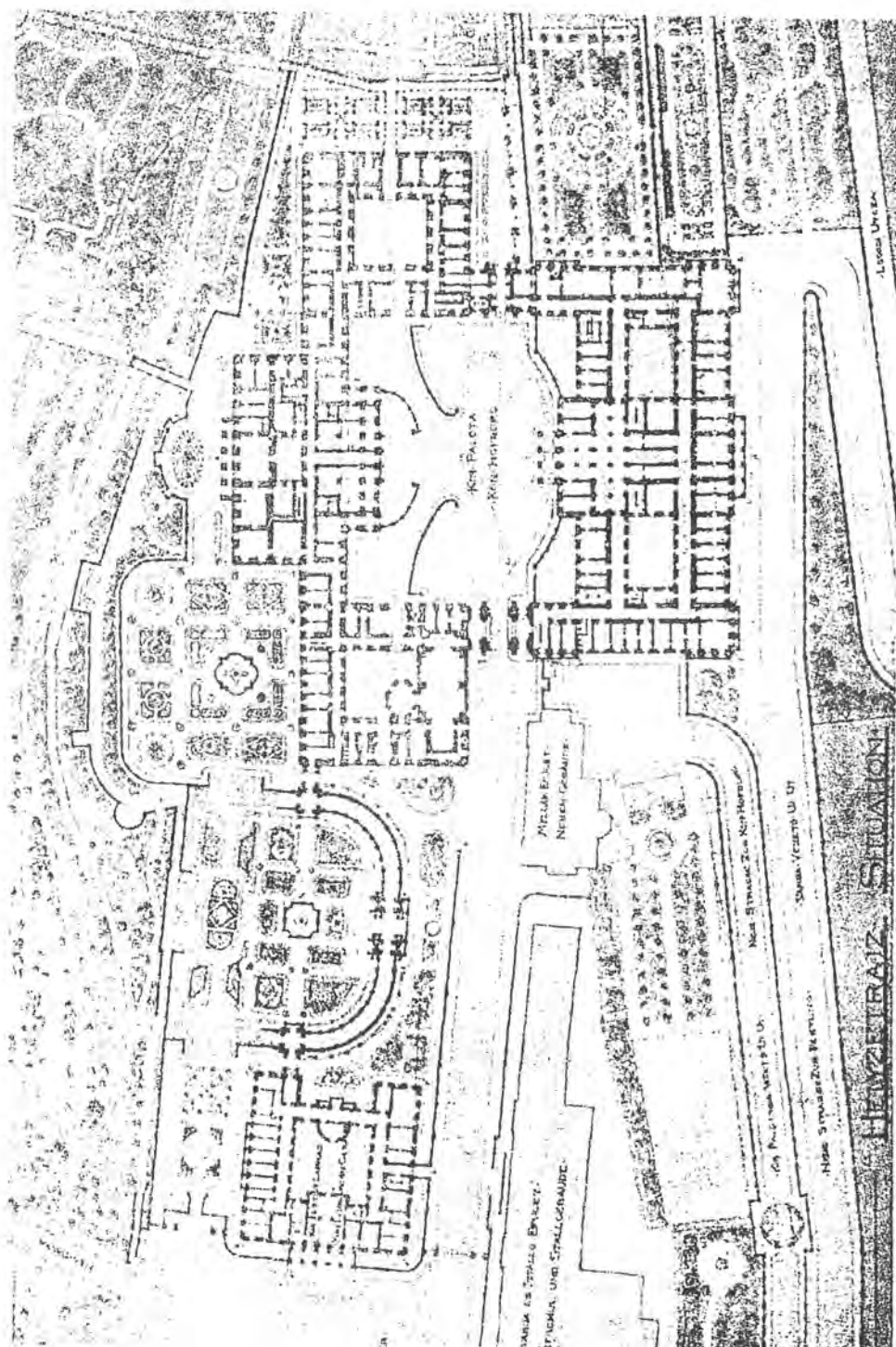
szám.

Budapest, 1895. évi október hó 23. én

Ad 3620
1895Építési program.

1896. évben épül a Krisztinavárosi palotaszárny földszinti és I. emeleti falazata, melyre előirányoztatott 720,000 forint,
1897. évben a II. emelet, és az összekötő szárnyak, egyúttal föld alá kerül a palota egyrésze, erre előirányoztatott 720,000 ft.
1898. évben befejeztetik a palota külső munkája és berendeztetnek a konyhák. Ezen évben lesz lebontható a régi kertépület (Zsigmond), ez erre előirányoztatott 720,000 forint,
1899. től 1902. ig befejeztetnek a decoratív munkák és felépül a régi kertépület helyén a palota északi része, mely utóbbi 1902. év végén rendeltetésének szintén átadható lesz; ezen munkák végrehajtására éventént 1,000,000 forint építési költségre lesz szükség.

1. Melléklet - folytatás

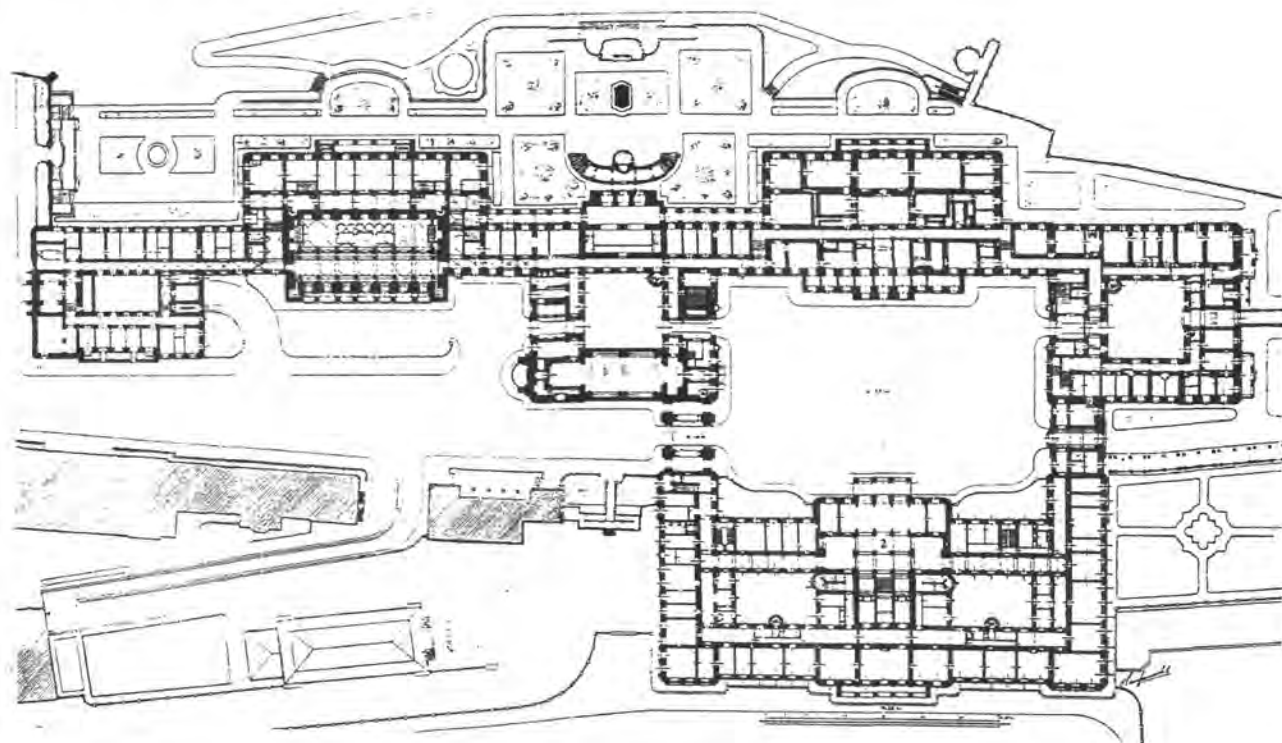

2. Melléklet

A magyar kiralyi vár földszinti alaprajza

Die ungarische Königsburg. Grundriss des Parterregeschosses

Le Château royal de Hongrie. Plan du rez-de chaussée

1 } Vártemplom
 Burgkapelle
 La Chapelle du château

2 } Előcsarnok és lépcső
 Vorhalle mit Haupttreppe
 Vestibule et escalier principal

3. Melléklet

329.4

Magyar királyi Ministerelnök.

3620 szám érkezeti X. 28. 1896. Ezzel elintéztetett:

M. E.

tiszteletos: *Julius Károly* körasszám: **8**
 egyeztetelt: *Károly* vonatkozó szám: **216**
 kiadott: *Károly* csomószám: **I. A.**

Tárgy: **Előírat: Utóírat:**
 száma: **86** kelte: **X. 28.** **465-96.**

A Kir. palota építési műve-
 zeti fője, a kir. palota
 Duna-i kőművesgátló
 felépítési 86.

Határidő:

Alternatívum:
 a) Építési üledék helyén pavilon
 & folyó felépítés a kir. palotára
 b) Duna-i kőművesgátló felépítés
 kir. palota építési műve-
 zeti fője által irányban, a
 meglévő palota építési fője által.

A nagyobb (b.) terv felépítésére	8,414,994 ft 52	} az eddigi új megépítési költségvetésre.
a kisebb (a) " " " " " "	7,565,984 ft 52	
Ha azonos méretű felépítésre	849,010 ft 24	

1896. A. a) tervrel a díjazás -
 kibővítésnek már tudvalevő
 364.000 ft-ig terjedő költsége ke-
 zelt még mindig az előirányzott
 521.550 ft-ig van figyelembe ve-
 ve, - helyett az helytelen, mert
 az a) terv költsége 160.550 ft-ig már
 megvalósult kéne, sőt a helyes
 közötti differencia költségvetés. - 1,009,563 ft 52 -

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
 K. SZAKCÉL

4. Melléklet

1
 1. Családfelelős megnevezés
 1,009,563 fl. v. királyi köztulajdon.
 jót ill. els. adóny felhívás
 Két törvénnyel is gondolták
 a királyi hivatalok felügyelet
 közfelügye, nem a részletes
 közfelügyelet feladat (1. 1025-90) fel-
 oltatású 5. 224/178 fl. 92. ut. katonák
 az eadattal megnevezett s ötéves
 által engedélyezett (1885-97) 5. 123.000 fl.
 előirányzatot szűkítették.

És azon is a köztulajdon, hogy
 s. i. a királyi hivatalok a két
 törvénnyel ellátásánál a
 királyi hivatalok felügyelet
 mindkét helyen a helyes fel-
 oltatású közfelügyeletet
 vette feladatnak, sőt indok-
 olással a közfelügyelet, hogy a dif-
 ferens közfelügyelet mindkét
 törvénnyel a helyes előírások
 alapján.

La. József

a budai kir. palota
 királyi konyhája.

LR. V!

A budai kir. palota
 teljes királyi konyhája
 volt fennmaradás 4. sz. sz. kir.
 Józsefnek s a kir. palota
 konyhája konyhája s királyi
 konyhája az indoklás,
 mely a kir. palotájának

Magyar Királyi Miniszterelnök

3620 M.E. szám érkezett X. 28/1895

Tárgy

Száma: 86 kelte: X. 28.

A királyi palotaépítés művezetősége a királyi palota tárgyában

Alternatív terv:

- a) Szertárépület helyén pavillon vagy folyosó összeköttetés a régi palotával
- b) Dunai homlokzat teljes kiépítése északi irányban, a meglévő palota folytatásában

A nagyobb (b) terv összköltsége	8414994 Ft	} az eddigi építkezéseket is beleszámítva
a kisebb (a) terv összköltsége	<u>7585984</u> Ft	
Hausmann szerint a különbözet	849010 Ft	

Az a) tervnél a díszterem kibővítésének már tudva levő 161000 Ft-nyi tényleges költsége helyett még mindig az előirányzott 521553 Ft-ig van figyelembe véve, holott az helytelen mert az a., terv tényleg 160553 Ft-al kevesebbe kerülne és így a két terv közötti differencia tulajdonképpen 1009563 Ft.

Ennél fogva ugyanazon 1009563 Ft-nyi különbözet áll elő akkor is, ha mindkét tervnél 1. pont alatt a krisztinavárosi szárnyépület költségére nem a részletes költségvetés szerint szükségeslendő 5224178 Ft-ot, ha nem az eredetileg kiszámított és Őfelsége által engedélyezett 5323000 Ft előirányzatot vesszük számításba.

És éppen az a körülmény, hogy t.i. Hausmann most a két terv szembeállításánál a krisztinavárosi szárnyépületre mindkét helyen a tényleg szükségeslendő kisebb előirányzatot vette számításba teszi indokoltá és szükségessé, hogy a díszterem költsége is mindkét terven a tényleges összegben szerepeljenek.

1896.

Magyar királyi Minisiterelnök.

455 szám érkezett 1896. Ezzel elintéztetett:

M. E.

kiadatulott: *Stent*

egyvetelt: *Stent*

kiadatulott: *Stent*

kiadatulott: *Stent*

Tárgy:

száma: 5597

hite: I. 5.

körzszám: 72

vonatkozó szám:

csomószáma: I. B.

Előirat:

Utóirat:

3620-95

1862-96.

1931/92

Határidő:

*Utóiratja Kabinett. indója
visszatér a 5620-95 számú fel-
tevéstől, a kivételről legfeljebb alhatározattal.*

Ezen elhatározás feltétel nélküli, azaz a kivételről legfeljebb alhatározattal. Ezen elhatározás feltétel nélküli, azaz a kivételről legfeljebb alhatározattal. Ezen elhatározás feltétel nélküli, azaz a kivételről legfeljebb alhatározattal.

*Utóiratja Kabinett. indója
visszatér a 5620-95 számú fel-
tevéstől, a kivételről legfeljebb alhatározattal.*

Köszönettel, 1896. évi január 15-én

Ferenc József király

[Handwritten signature]

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
K. szekció

1896-98-1858

5. Melléklet

Magyar Királyi Miniszterelnök

455 M.E. szám érkezett I. 8/1896

Tárgy

Száma: 5597 kelte: I. 5.

Öfelsége kabinet irodája visszaküldi a 3620/1895 számú felterjesztést a következő legfelsőbb elhatározással.

Ezen előterjesztés folytán jóváhagyom, hogy budavári palotámnak dunai homlokzata a néhai Ybl Miklós műépítész által készített tervek és költségirányzat alapján kiépíttessék az arra vonatkozó tervezési munkák haladéktalanul folyamatba tétessenek és az építési költség szükségletek 2829815 Ft erejéig a magyarországi várak és kertek fenntartására szánt aéapjából majd a megtérítendő állami előlegek útján fedeztessenek.

Utasítom egyaránt magyar miniszterelnökömet, hogy az ebbeli vázlatos tervek elkészítése előtt a kérdéses új épületnek belső beosztását illetőleg és amennyiben az által jelenleg építés alatt lévő krisztinavárosi szárnyépület belső beosztása módosulna, arra nézve az első főudvarmesteremmel lépjen érintkezésbe, hogy azzal egyetértőleg állapotjanak meg mindkét új épületnek belső beosztásába.

Kelt Bécsben 1896. január 5.

Ferenc József sk.
Br. Bánffy sk.

Jobboldal.

.....lépcső.

.....sor.

.....szám.

AZ ÜLÉS HELYZETE
A HÁTLAGON VAN KITÜNTETVE.

MEGHIVÓ.

A MAGYAR ÁLLAM EZREDEVES FENNÁLLÁSÁNAK MEGÜNNEPLÉSE ALKALMÁBÓL

A BUDAVÁRI KIRÁLYI PALOTA ÉPÍTÉSE SZINHELYÉN

1896. ÉVI JUNIUS HÓ 6-ÁN SZOMBATON D. E. 10 ÓRAKOR

TARTANDÓ

ALAPKÖ LETÉTELI ÜNNEPÉLYHEZ

..... részére.

E MEGHIVÓ EGYSZERSMIND BELÉPŐ-JEGYŰL SZOLGÁL.

*A hölgyek reggeli látogató öltözetben, az urak nemzeti díszöltözetben vagy díszegyenruhában
1896-1896-48 jelennek meg.*

FIGYELMEZTETÉS. A KOCSIK 9 ÓRA UTÁN MÁR NEM BOCSÁTTATNAK A KIRÁLYI PALOTA UDVARÁBA.

..... 1896-1896-77

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

SZERTARTÁS

a királyi palota új épületszárnya ünnepélyes alapkövetésénél Budapesten

szombaton, 1896. évi június hó 6-án d. e. 10 órakor.

A férfiak közül a tábormokok szolgálati egyenruhában, a többi katonák díszben, szolgálati jelvény nélkül, a polgáriak nemzeti díszöltönyben jelennek meg.

A rendek nagykeresztjeinek szalagjait nem viselik.

A legfelsőbb uralkodóház esetleg Budapesten tartózkodó tagjai, a m. kir. miniszterelnök, a m. kir. miniszterek, az építési bizottság és Ő Felsége kísérete 3 1/2 órakor gyűlnek össze az ezen alkalomra felállított sátorban.

E sátor előtt a cs. kir. arcier s a m. kir. testőrség együttesen kettős őrt állít fel.

A sátorban magában egy asztalon az okmány, az aláíráshoz szükséges kellékek, valamint az alapkövetésénél használandó kalapács van előkészítve.

10 órakor Ő cs. és apostoli kir. Felsége, a főhadsegéd s a szolgálatban levő szárnysegéd kíséretében, legfelsőbb lakosztályából az alsó négyszög lépcsőjén le a sátorhoz megy.

5

ORSZAGOS LEVÉLTÁR
K. SZERKEZŐ

7. Melléklet

Erre a m. kir. miniszterelnök Ő Felségehez rövid beszédet tart, mely után az építési bizottság egy tagja az okmányt felolvassa.

Ő Felsége ezután aláírja ezen okmányt, melyet néhány pénzdarabbal bádogtokba tesznek s ez utóbbit azután lepecsételik.

Ő Felsége ezután azon helyre megy, a hol az alapkö letétele történik.

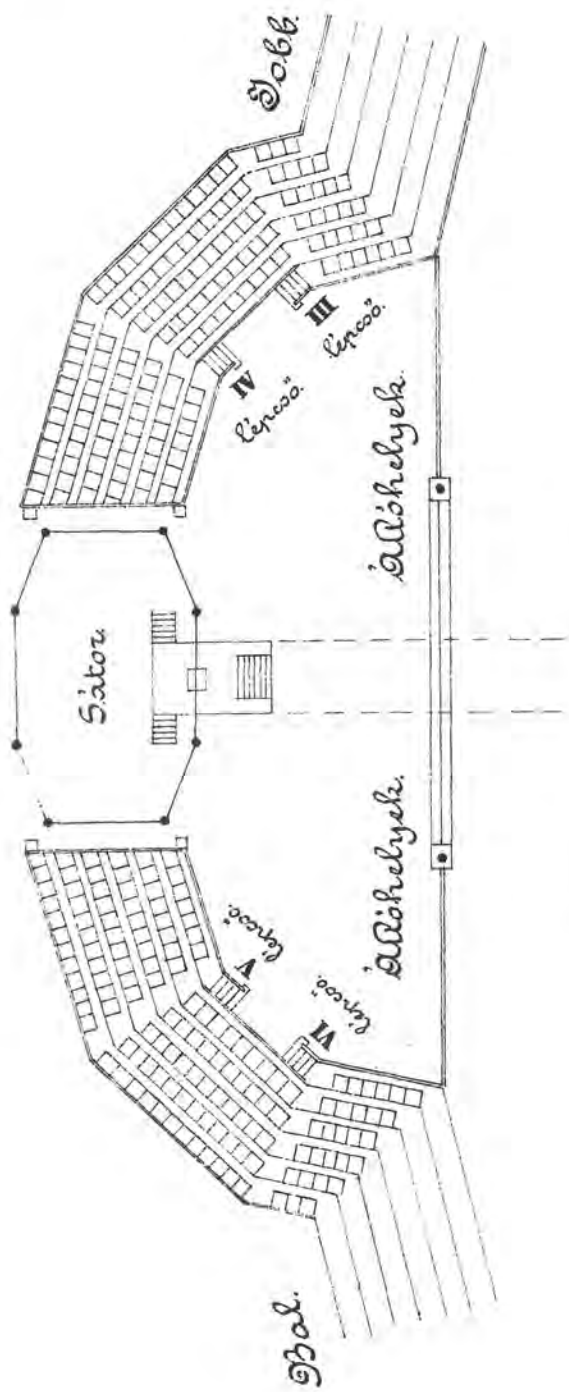
A bádogtokot a mélyedésbe s reá a zárkővet teszik, melyre azután Ő Felsége a kalapáccsal hármat üt.

Ugyanezt teszik azután a legfelsőbb uralkodóház férfitagjai s a méltóságok.

Ő Felsége ezután ismét legfelsőbb lakosztályába tér vissza s a jelenlevők mind eltávoznak.

Az emelvényen mint nézők: országgyűlési tagok, udvari és állami méltóságok, a tábornoki kar, küldöttségek és hölgyek, esetleg a diplomáciai testület tagjai vannak elhelyezve.

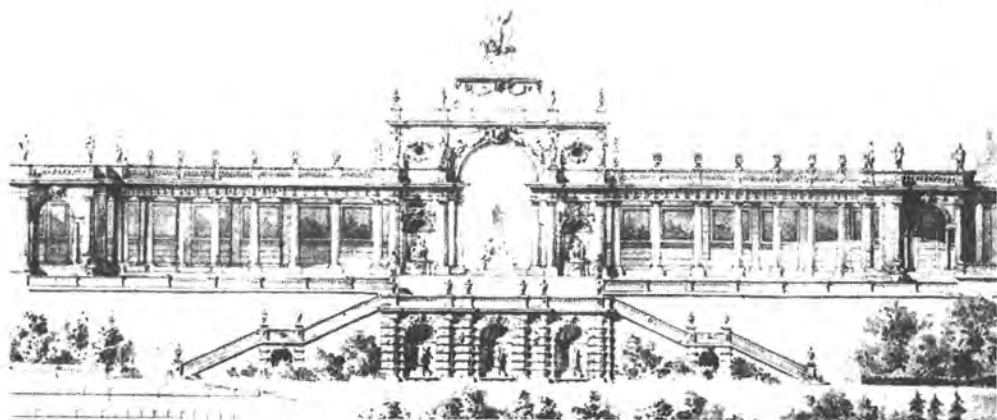

A palota udvar.

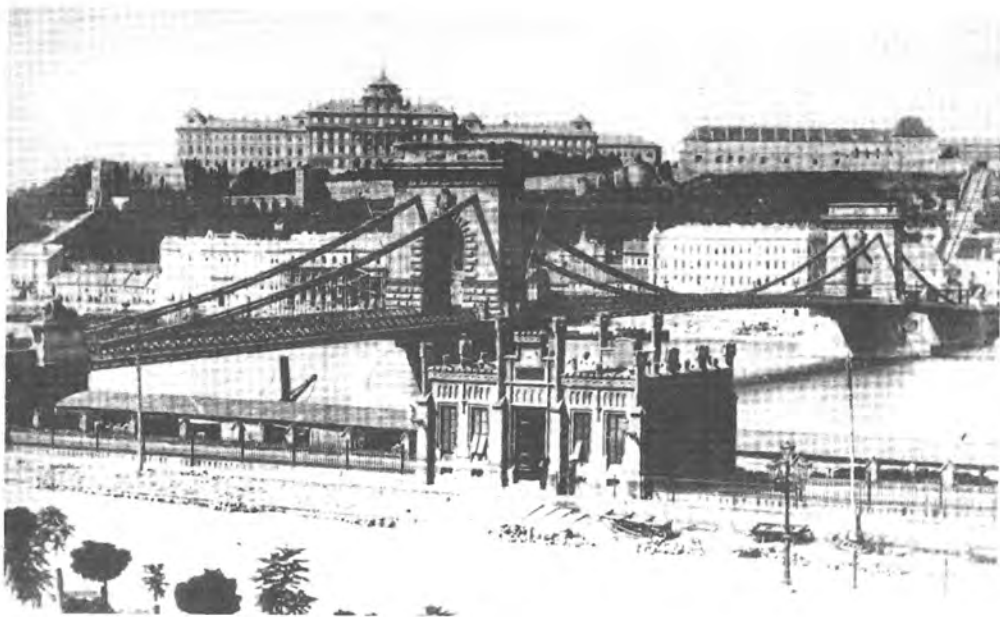

A régi királyi palota.

8. Melleklet

9. Melléklet

9. Melléklet – folytatás

